

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQSTANŪ»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
REPUBLICAN SCIENTIFIC JOURNAL

1 (13) 03 / 2022

 НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

30.01.2019 ж. тіркелген
Куәлік №17493-Ж
ISSN 2708-0897
Жазылу индексі 76112

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

республикалық ғылыми журнал
республиканский научный журнал
republican scientific journal

1 (13) 03 / 2022

ШЫМКЕНТ, 2022
SHYMKENT, 2022

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректорының 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық деңгейдегі ғылыми журналы ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген.

Жазылу индексі - 76112.

Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РГДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт).

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының «Тарих және этнология» ғылыми орталығы

Ғылыми журнал гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; археология; этнология; түркітану; архив ісі; музей ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану және тұлғатану; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивті аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім).

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяцев март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания».

Подписной индекс - 76112.

Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.).

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - научный центр «История и этнология» научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал публикует результаты научных исследований в области гуманитарных наук, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных наук тематические рубрики: реабилитация жертв политических репрессий, история Казахстана; всеобщая история; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование; направление филологических наук, тематические рубрики: языкознание и литература; изучение языка в когнитивном аспекте - основа межкультурной коммуникации; творческое направление, тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение).

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 G. rector of South Kazakhstan University named M. Auevov, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan Republican scientific journal «QAZAQTANÝ» University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. «On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication».

The subscription index is - 76112.

Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019).

The responsible department for the preparation and publication of the journal is the scientific center «History and Ethnology» of the Scientific research Institute «Social and Humanitarian Sciences» of the M.Auevov SKU.

The scientific journal the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogi, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: rehabilitation of victims of political repression, history of Kazakhstan; the world history; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history and cognition of personality; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings linguistics and literature; language learning in cognitive aspect - basis of intercultural communication; creative directions subject headings art (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training).

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор. Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы.

Техникалық редактор:

Джунусбаев С.М. - тарих ғылымдарының кандидаты. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері.

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Нұрманбетов Қ.Е. - М.Әуезов атындағы ОҚУ бірінші проректоры, з.ғ.к., доцент; Сүлейменов Ү.С. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми жұмыс және инновациялар» жөніндегі проректоры, техн.ғ.д., профессор; Бейсенбаев С.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Қоғаммен байланыс және мәдениет жұмысы» жөніндегі проректоры, педагогика ғ.д., ПҒА академигі; Абшенов Х.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми зерттеулер» департаментінің директоры, техн.ғ.к., доцент; Назарбек Ұ.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Академиялық ғылымдар» департаментінің директоры. PhD доктор; Мырзахметов М.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Абайтану» ҒО басшысы, филология ғ.д., профессор; Плетвердиев Б.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры, филология ғ.д.; Әлібек С.Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д., ОҚУ колледжінің директоры; Қабылбекова З.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, профессоры. «Психология және арнайы педагогика» кафедрасының меңгерушісі, ХПҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғ.д.; Жолдасбекова С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Кәсіптік оқыту» кафедрасының меңгерушісі. ПҒА академигі; педагогика ғ.д., профессор; Алметов Н.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Заманауи педагогика және психология» кафедрасының профессоры. педагогика ғ.д.; Мынбаев Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Түркітану» ҒО басшысы, филология ғ.д. доцент; Султанов С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Саясаттану» кафедрасының профессоры, саяси ғ.д.; Уразбаев Қ.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тарих және педагогика» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Ыбырайым Ә.О. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Филология» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Тәңірбергенов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мәдениет және спорт» факультетінің деканы, педагогика ғ.д., доцент; Сарықұлов Қ.Р. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Заңтану» факультетінің деканы, з.ғ.к., доцент; Отарбаева Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент; Авизова А.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының доценті, тарих ғ.к.; Қоңыратбаев О.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мұхтартану» ғылыми орталығының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.к., доцент; Спанов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Философия және мәдениет» кафедрасының меңгерушісі. философия ғ.к., доцент; Турабаева Л.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мемлекеттік тілді оқыту» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к., доцент; Айдарова А.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, э.ғ.к.; Карбозова Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ағылшын тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к.; Суюбердиева А.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Гуманитарлық мамандықтар үшін шетел тілі» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғ.к., доцент; Байдуллаева Р.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Техникалық мамандықтар үшін практикалық орыс тілі» кафедрасының аға оқытушысы; Жолдасбекова Қ.Ә. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к.; Бегайдаров М.Ұ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тәрбие және жастар саясаты» департаментінің бас маманы, техн.ғ. магистрі, журналдың корректоры; Тұрғараев Б.Т. - «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры, з.ғ.д., профессор; Қапалбекұлы Н. - ҚР Мәдениет және спорт Министрлігінің ЮНЕСКО қамқорлығындағы «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» Мемлекеттік музейінің бас ғылыми қызметкері, жазушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ құрметті профессоры; Ақыш Н.Б. - ҚР БЖҒМ., Ғылым комитетінің М.Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғ.д., профессор; Қойгелдиев М.Қ. - Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры. «Қазақстан тарихшылары» Қауымдастығының төрағасы, тарих ғ.д., ҚР ҰҒА академигі; Қабылдинов З.Е. - Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры, тарих ғ.д., профессор; Исабек Б.Қ. - ОҚМПУ оқу және оқу-әдістемелік жөніндегі проректоры, тарих ғ.к., доцент; Рысбаева С.Ж. - ҚР Президентінің жанындағы МБА доценті, саяси ғ.к., Турсын Х.М. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Тарих» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д.; Есеналиев А.Е. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі. заң ғ.к., доцент. ҚР Заң ҒА академигі; Қамзабекұлы Д. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ проректоры. ҚР ҰҒА академигі, филология ғ.д., профессор; Жүсіп С.А. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры; Егембердиева С.М. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, э.ғ.д., профессор; Джурсунбаев Б.А. - ТарМПУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, тарих ғ.к., доцент; Ералин Қ. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Дизайн және бейнелеу өнері» кафедрасының меңгерушісі. ҚР Суретшілер одағының мүшесі, педагогика ғ.д., профессор; Функ Дм.А. - Томск МУ «Антропология және этнология» институтының директоры, «Сибирские исторические исследования» ғылыми журналдың бас редакторы. РҒА есей академигі, тарих ғ.д., профессор; Раджабов К.К. - Өзб.РҒА «Тарих» институтының «Кенес дәуірі» бөлімінің меңгерушісі, тарих ғ.д., профессор; Аманжолова Д.А. - РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.д., профессор; Садыков Т. - Қырғыз МУ профессоры, филология ғ.д.; Кенан Коч - Мұғла С.К. университетінің профессоры, филология ғ.д.; Мартынова Н.В. - Тынықмұхит МПУ «Өнер, жарнама және дизайн» факультетінің «Дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к. РХӨА мүшесі;

/М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/.

Учредитель: Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент к., проспект Тауке-хана, 5
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Кожамжарова Д.П. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова. Доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова

Торгаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история». Начальник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Технический редактор:

Джунусбаев С.М. - кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «История Казахстана». Старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Состав членов редакционной коллегии: Нурманбетов К.Э. - первый проректор ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ю.н., доцент; Сулейменов У.С. - проректор по научной работе и инновациям ЮКУ им.М.Ауэзова, д.тех.н., профессор; Бейсенбаев С.К. - проректор по связям с общественностью и культурой ЮКУ им.М.Ауэзова; д.педагог.н. Академик АПН; Абшенов Х.А. - директор Департамента «Научных исследований» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.тех.н., доцент; Назарбек У.Б. - директор департамента «Академических наук» ЮКУ им.М.Ауэзова, доктор PhD; Мырзахметов М.М. - руководитель научного центра «Абайтану», ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., профессор; Тлеубердиев Б.М. - профессор кафедры «Казахский язык и литература» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н.; Алибек С.Н. - профессор кафедры «История Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.ист.н., директор колледжа ЮКУ; Кабылбекова З.Б. - профессор ЮКУ им.М.Ауэзова, заведующий кафедрой «Психология и специальная педагогика», член-корреспондент МАПН, д.педагог.н.; Жолдасбекова С.А. - заведующая кафедрой «Профессиональное обучение» ЮКУ им.М.Ауэзова. Академик АПН, д.педагог.н., профессор; Алметов Н.Ш. - профессор кафедры «Современная педагогика и психология» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.педагог.н.; Мынбаев Н. - руководитель НЦ «Тюркология» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., доцент; Султанов С.А. - ЮКУ им.М.Ауэзова, профессор кафедры «Политология», д.полит.н.; Уразбаев К.М. - декан факультета «История и педагогика» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Ыбырайым А.О. - декан факультета «Филология» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Танирберген М. Ж. - декан факультета «Культура и спорт» ЮКУ имени М.Ауэзова; доктор педагог.н., доцент; Сарыкулов К.Р. - декан факультета «Юриспруденция» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.юрид.н., доцент; Отарбаева Г.К. - заведующий кафедрой «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; Авилова А.К. - доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н.; Конаратбаев О.М. - ведущий научный сотрудник НЦ «Мұхтартану» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; Спанов М.Ж. - заведующий кафедрой «Философия и культура» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.философ.н. доцент; Турабаева Л.К. - заведующая кафедрой «Обучение государственному языку» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н. доцент; Айдарова А.Б. - профессор кафедры «Экономика» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.э.н.; Карбозова Г.К. - Заведующий кафедрой «Английское языкознание» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н.; Суюбердиева А.А. - заведующий кафедрой «Иностранный язык для гуманитарных специальностей. ЮКУ им.М.Ауэзова, к.педагог.н., доцент; Байдуллаева Р.Ш. - старший преподаватель кафедры «Практический русский язык для технических специальностей» ЮКУ им.М.Ауэзова; Жолдасбекова К.А. - доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн», ЮКУ им.М.Ауэзова, кандидат педагог.н.; Бегайдаров М.У.З. - главный специалист департамента «Воспитание и молодежная политика» ЮКУ им. М.Ауэзова. магистр техн.н., корректор журнала; Тургаев Б.Т. - директор Международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы и Кожаберген жырау», д.ю.н., профессор; Капалбекулы Н. - главный научный сотрудник Государственного музея «Центр сближения культур» под эгидой ЮНЕСКО Министерства культуры и спорта РК; писатель, почетный профессор ЮУ им.М.Ауэзова; Акыш Н.Б. - главный научный сотрудник Института «Литература и искусство» им.М.Ауэзова Комитета науки МОН РК, д.филолог.н., профессор; Койгелдиев М.К. - профессор КазНПУ им.Абая, председатель Ассоциации «Историки Казахстана», д.ист.н., академик НАН РК; Кабылдинов З.К. - директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова, д.ист.н., профессор; Исабек Б.К. - проректор по учебной и учебно-методической работе ЮКГПУ, к.ист.н., доцент; Рысбаева С.Ж. - доцент Академии ГУ при Президенте РК, к.полит.н.; Турсун Х.М. - профессор кафедры «История» МКТУ им.Х.А.Ясауи, д.ист.н.; Есеналиев А.Е. - заведующий кафедрой «Правоведение» МКТУ им.Х.А.Ясауи, к.ю.н., доцент. Академик АЮН РК; Камзабекулы Д. - проректор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, академик НАН РК; д.филолог.н., профессор; Жусуп С.А. - профессор ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»; Егембердиева С.М. - директор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, профессор кафедры «Экономика», д.э.н., профессор; Джурсунбаев Б.А. - доцент кафедры «История Казахстана» ТарГПУ, к.ист.н.; Ералин К. - заведующий кафедрой «Дизайн и изобразительное искусство» МКТУ им.Х.А.Ясауи, член Союза Художников РК, д.педагог.н., профессор; Функ Дм.А. - директор Института «Антропология и этнология» Томского ГУ, главный редактор научного журнала «Сибирские исторические исследования». Академик Российской академии наук, д.ист.н., профессор; Раджабов К.К. - заведующий отделом «Советской эпохи» института «История» АН РУЗб, д.ист.н., профессор; Аманжолова Д.А. - ведущий научный сотрудник Института «История России» РАН, д.ист.н., профессор; Садыков Т. - д.филолог.н., профессор Кыргызского ГУ; Кенан Коч - профессор университета Мугла Сыткы Кочмана д.филолог.н.; Мартынова Н.В. - доцент кафедры «Дизайн» факультета «искусство, реклама и дизайн» Тихоокеанского ГПУ, к.педагог.н., доцент. Член РАН Искусств.

/М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алкасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алкасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/.

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2021

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN

ӘОЖ: 94:323.33:351.858

Құлшарова Х.Қ.*

тарих магистрі, оқытушы, «Мирас» университеті. Шымкент, Қазақстан

ҰЛТТЫҚ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ
АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

Автор - корреспондент: horlankulsharova@mail.ru

Түйін. Бұл мақалада ХХ ғасырдың басындағы патшалық Ресейдің әміршіл саясатына қарсы Алаш зиялыларының жүргізген саяси және рухани күресі туралы айтылады. Осы тұрғыдан алғанда қазақ зиялыларының ұлттық сананы қалыптастыру жолында атқарған еңбектері әлі күнге дейін өзектілігін жоймаған тақырып болып отыр. Автор мақалада отаршыл өкімет билігінің атынан жазылған ірі көлемді Қарқаралы петициясы туралы, қазақ жұртшылығының рупорына айналған «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналының маңыздылығы туралы, сонымен қатар І және ІІ Бүкілқазақтардың съездері мен қарастырылған мәселелеріне тоқталады. Автордың пікірінше, елеулі объективті және субъективті қиындықтарға қарамастан қазақ зиялылары ұлттың болашағы үшін елеулі еңбек етті. Алаш зиялыларының басты идеясы - тәуелсіз мемлекет құру. Тәуелсіз мемлекет болу оны жариялаумен немесе мемлекеттің іргетасын қалаумен шектелмейді. Осыны түсінген қазақ зиялылары Алашорда үкіметін құрып, қазақ елін Еуропаның өркениетті елдері қатарына алып шығатын бірден бір дұрыс шешім деп қабылдады. Сонымен қоса, қазақ интеллигенциясының оқу, білімге қосқан еңбектері басты назарға алынды.

Кілт сөздер: Алаш, қазақ зиялылары, ұлттық сана, революция, Қарқаралы петициясы, «Қазақ» газеті, «Айқап» журналы, мемлекеттік дума, Бүкілқазақ съезі, автономия.

Кіріспе. Ұлттық сана өз елінің кешегісін, қазіргісін, болашағын толықтайменгеріп, тексеруден өткізіп, ұлт тағдырына, халық мәселелеріне мемлекеттік тұрғыдан қарап, байыптау арқылы болатын саналы ойдан туады. Сол ұлттық сананың жасаушы - ұлттық интеллигенция.

ХХ ғасырдың басындағы Қазақ ұлттық интеллигенциясының қызметі қазақ халқының тарихындағы ерекше дәуірді білдіреді. Ұлттық элита алдағы модернизацияны романтикалық қабылдаудан алыс болды және патша үкіметінің отаршылдық саясатымен шиеленіскен оның жағымсыз салдарын мүмкіндігінше жеңілдетуге тырысты. Олар қазақты әлемдік өркениет биігінен көргісі келді, әлемдік өркениет биігінен ұлтының кешегісіне, бүгініне, келешегіне көз жүгіртті, қызмет етті, болжам құрды. Ә.Бөкейхан: «қазақ надан, қазақ көшпелі, қазақ мәдениетсіз, қазақ жоғалып кетеді, бұған жер неге керек» дегендерді «дұшпан» санады. Ұлт көсемінің: «мемлекеті жоқ халық - жетім әрі жетекшіл халық» деген тұжырымы әлемдік ойшылдардың теориялық, идеологиялық мазмұнда айтқандарымен қатар тұруға лайық.

Интеллигенция өкілдері жаңа заманда өсіп-өркендеудің кілті білім мен ғылымда жатқанын қапысыз айыра алды. Осыны байқағандықтан да Алаш көсемі Ә.Бөкейханов 1889 жылы: «Қыр халқы ғылым-білімге көңіл бөлген себептікөп кешікпей-ақ жақсылықты біліп, еңсесін көтеруге аяқ басар, өздерінің сүйектеріне берген ақыл-санасы болғандықтан,

сол заманда өмір сүрген балаларымыз бізден ақылды болып, біздің заманымыздағы аталарымыздың істегендерін көріп таңқалар, я болмаса ойламай қатырар», - деп жазуы әсте кездейсоқтық емес [1; 2].

Ең бастысы, оқу-білімді, ұлттық бірегейлікті, белсенді өмір позициясын малтабарлықтан жоғары бағалап, өркениетті көшке ілесудің басты шарты екенін қарапайым жандар да қолдады. Сол заманда Ә.Бірмұхаммедұлы деген азаматтың: «Бисмилла деп бастағанда қолға алатын ең мұқтаж жұмыс - оқу... Оқу-білімнен соңғы біздің халыққа екінші мұқтаж іс - ынтымақ... Сол себепті әр адамға керек бай, керек ғылым, керек білгіш болсын, бес парыздың біріндей міндет: шамасы келгенше ыждаһат етіп, халыққа дәулетімен болсын, білімімен болсын, өмірімен болсын қызмет етіп, пайда келтіріп, халықтың қамын ойлау», - деп жазуы нағыз көрегендік әрі ешқашан өзектілігін жоймайтын сөз. Ол қоғамдық сананың сапалы биік деңгейін айғақтайды [1; 2].

Зерттеу әдістері. Қазақстанның тәуелсіздік алуымен қатар, отандық тарихты зерттеу де жаңа бағытқа бетбұрыс алды. Алаш тарихын зерттеудің жаңа кезеңі басталды. Соның ішінде М.Қойгелдиев, К.Нұрпейісов, Т.Омарбеков, М.Құл-Мұхаммед, Т.Кәкішев, С.Аққұлыұлы, В.Григорьев, А.Сармұрзиннің және басқа авторлардың еңбектерінде Алаш тарихының елеулі оқиғалары көрініс тапты.

Ү.Субханбердинаның «Алаш», «Қазақ», «Сарыарқа» газеттері туралы түсіндірме еңбегінің, Ө.Әбдімановтың «Қазақ газеті» кітабының жарық көруі аталған мәселенің деректемелік негізінің қалыптасуына қосқан үлкен жетістік болды.

«Алаш» партиясымен қозғалысының тарихын, оған қазақ ұлттық зиялы қауым өкілдерінің қатысуын талдап түсіндіруде М.Құл-Мұхаммедтің зерттеулері маңызды орын алады.

1929-1931 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалыстың мәселелері алғаш рет Т.Омарбековтың «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы» ғылыми еңбегінде жарық көрді.

Д.А.Аманжоловтың «Казахский автономизм и России: История движения Алаш», К.Н.Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда», М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» және тағы басқа еңбектерде алаш зиялыларының қоғамдағы рөлі туралы зерттелген.

XX ғасырдың алғашқы жылдарындағы Қазақстанның дамуы, қазақ зиялыларының қоғамдық өмірді, ұлттық сананы қалыптастырудағы еңбектері, Алашорда үкіметінің құрылуы және қазақ даласында орын алған Бүкілқазақтық съездер мен мемлекеттік Дума сияқты саяси оқиғаларға қатысты тақырыптарды зерттеген ғалымдардың, зерттеушілердің еңбектерін қарастыру барысында және оларды сараптай отырып, талдау жасау кезінде, автор тарихи-салыстырмалық, тарихи объективтілік, жинақтау, жүйелеу, хронологиялық бірізділік және т.б. әдістерді пайдаланды. Мақалада пайдаланылған деректер сыни тұрғыда қарастырылып, сараланды.

Нәтижелері мен оларды талқылау. 1905-1907 жылдардағы бірінші Ресей революциясы қазақтардың ұлттық өміріне елеулі серпін берді. 1905 жылғы 17 қазандағы Николай II манифесті үлкен ықыласпен қарсы алынды. Бұл 1905 жылы 18 ақпанда рескрипт рұқсат еткен өтініштерді талқылау және патшаға жіберу кезінде айтылды. Ұлттық элитаның өкілдері А.Бөкейханов, А.Байтұрсынов 1905 ж. маусымда Қарқаралыдағы жәрмеңкеде қабылданған және Ресей үкіметінің басшысына бағытталған петициялардың бірінің авторлары болды[2; 31].

1905 жылы 25 шілдеде Қоянды жәрмеңкесінде өткен Қарқаралы, Семей және Павлодар уездерінің қазақ халқының уәкілдері ұйымдастырған съезд бірінші орыс революциясы жылдарындағы Қазақстандағы елеулі оқиға болды. Онда патшаға қазақтардың ұлттық сана-сезіміне үндейтін алғашқы саяси құжат - петиция жасалды. Бұл құжатқа 14500 адам қол қойды, петицияны құрастыруға Қарқаралы орыс-қырғыз училищесінің меңгерушісі Ахмет Байтұрсынов белсенді қатысты. Білімді адамдардың бірі бола отырып, ол патшалықтың қатыгез отарлау саясатының қайда апаратынын түсінді.

Оның бастамасымен жәрмеңкеде қазақ зиялылары ӘлиханБөкейханов, Міржақып Дулатов, Жақып Ақпаев, Мақсұт Бекметевтердің кездесуі өтті. Олар үкіметке Санкт-Петербургке жолданған халықтың атынан өтініш құрастырушылар болды. Қазақ конституциялық-демократиялық партиясының құрылуы туралы 1905 ж. Оралда әр облысөкілдерінің қатысуымен бес облыстың съезі өтті. Съезд жұмысына ағартушы зиялы қайраткерлер: Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Г.Тукай, А.Бірімжанов, Б.Қаратаев, Ш.Көшеғұлов, М.Тухватуллин, Г.Құлахметов, М.Тынышпаев және басқалар қатысты. Партия бағдарламасы 1905 жылдың 25 желтоқсанында Оралда басылып шығатын «Пікір» газетінде жарияланды, 1905-1907 жылдары К.Тухватуллиннің басшылығымен басылып, партияның баспа органына айналды [3; 55].

Қазақ зиялыларының күрт саясиландырылуына Мемлекеттік Думаға сайлау ықпал етті, онда қазақ халқының өкілдері де болуы мүмкін еді. Олар Бүкілресейлік саясаттың тәжірибесін ресейлік оппозициялық партиялардың қызметіне қатысу арқылы алды. Ә.Бөкейханов конституциялық-демократиялық партия ОК құрамына кірді, ал Б. Қаратаев оның Орал қырғыз тобын басқарды. Халықтық өкілдік және жалпыға бірдей сайлау құқығы идеялары қазақ қоғамында кеңінен таралды. А.Байтұрсынов пікірі бойынша, қазақтар Мемлекеттік Думаның құрамына бірінші және екінші шақырылымдарды халықтың лайықты өкілдерін таңдап, оның мүдделерін қорғауға қабілетті саяси кемелдігін көрсетті [4; 276].

1905 жылы қаңтарда Петергоф жиынының кезекті отырысында Ресейдің Ішкі істер министрі Булыгин «кезбе шетелдіктер» мен «көшпелілердің» өзара сайлау құқықтарын қалдыруды ұсына отырып, қазіргі уақытта «кейбір көшпелі келімсектердің отырықшылыққа айналғанын» түсіндіріп өтті. Мемлекеттік Думаға сайлауға қатысу құқығынан тек «тұрақты отырықшылығы жоқ адамдарды, яғни Қиыр Солтүстік халықтарын» алып тастау керек болды. [5; 67]. Елдегі орын алған революциялық көңіл-күйдің көтерілуі жағдайына сәйкес Николай II бұл ұсынысты жоққа шығара алмады.

Мемлекеттік Думаға сайлау жөніндегі ереженің соңғы басылымында былай деп жазылған: «Польша Корольдігінің губернияларынан, Орал мен Торғай облыстарынан және губерниялар мен облыстардан: Сібір, Дала және Түркістан губернаторлықтарының генералдары мен Кавказ губернаторлығынан Мемлекеттік Думаға сайлау, сондай-ақ көшпелі келімсектерден сайлау арнайы ережелер негізінде жүргізіледі» [6; 79].

Қазақстанда І Мемлекеттік Думаға сайлау 1906 жылдың көктемінде басталды. Компанияның ең белсенді күндері сәуір-маусым айларында болды. Дала өлкесінде жарияланған әскери жағдай сайлауды және оған қалың бұқараның қатысуын қиындатты. Алайда сайлау өтті. Мемлекеттік Думаның жұмысына қатысуға Торғай облысынан - А.К.Бірімжанов, Уфа облысынан - С.С.Жантөреев, Орал облысынан - А.К.Кальменов, Астраханнан - Д.С.Ноян - Дундутов, Ақмола облысынан - Ш.Қосшағұлов және Семейден - Ә.Н.Бөкейханов құқықты алды [7; 115]. Алайда І Мемлекеттік Дума ұзаққа созылмады: өзгерістерден қорыққан патша үкіметі оны 1906 жылы 8 маусымда таратып жіберді.

Өз жұмысын 1907 жылы 20 ақпанда бастаған ІІ думаға Алаштан: А.К.Бірімжанов (Торғай облысы), Б.Қаратаев (Орал облысы), Б.Құлманов (Астрахан облысы), М.Тынышпаев (Жетісу облысы) сайланды. Сонымен қатар, Ақмола облысының тұрғындарынан - Ш.Қосшағұлов, Семей - Т.Нұрекенұлы, Сырдария - Т.Аллабергенов [8; 110].

Депутаттар 73 күн ғана жұмыс істеді, тек 39 отырыс өткізіп үлгерді, бірақ осы уақыт ішінде қазақ халқының қажеттіліктері мен ұмтылыстары қалың жұртшылықтың игілігіне айналды. Бірінші кезекте депутаттар Ахмет Бірімжанов пен Алпысбай Қалменов аграрлық мәселені көтерді, көшіп-қонушылардың пайдасына жер бөлудің қазақ халқына зиян келтіретін заң бұзушылықтары туралы жоғары органдарға өтініш білдірді. Бұл даладағы мал шаруашылығының құлдырауына алып келді. Қазақтар тарапынан сайланған депутаттар Т.Нұрекенұлы, Ш.Қосшағұлов, Б.Құлманов, Т.Аллабергенов, Б.Қаратаев,

А.Бірімжанов мұсылман фракциясының жұмысына белсене ат салысты, М.Тынышпаев кадет фракциясы жағында болды. Сонымен қатар, қазақ депутаттары Дума жанынан құрылған комиссияларға да кірді. Ә.Бірімжанов әскери-далалық соттарды тарату жөніндегі заң жобасын әзірлеу туралы комиссияның құрамына, Қаратаев -арыздарды, хаттарды, өтініштерді, бостандық мәселелерін қарау туралы комиссияның құрамына кірді. Ар-ұждан және аграрлық комиссия құрамына Мұхамеджан Тынышпаев енді [9; 16].

Өздеріңіз білетіндей, 1907 жылы 3 маусымда II Мемлекеттік Дума да таратылды. Үшінші маусым жарлығы бойынша III және IV Мемлекеттік Думаларға қазақ халқынан депутаттар сайланбады. Бұл туралы Ә.Н.Бөкейханов былай деп жазады: «Қазақ халқы қараңғы және депутаттар оған Думада пайдасыз деп тапты. Үкімет Мемлекеттік Думада оның жерлерін мәжбүрлеп алып тастаған осы халық өкілдерінің болуын артық деп тапты» [10; 122]. Бірақ осы кезеңде Алаш қатысушыларының күш-жігері көшпелі шаруашылық жүргізудің ерекшелігін ескере отырып, қауымдық-аулалық иелікті тануға негізделген Дала өлкесіндегі аграрлық проблема бойынша жаңа сауалдар мен заң жобаларын дайындау үшін парламент мүшелері -кадеттермен, еңбекшілермен, мұсылмандармен байланысты нығайтуға бағытталады. Алайда 1908 жылы 14, 21 маусымда Думаның 60, одан кейін 55 мүшесінің бастамалары қабылданбады [11; 22]. Нәтижесінде Думадағы қазақтардың ісі өзге халықтар сайлайтын депутаттардың қолында қалды.

I-II Думаға сайланған «Алаш» зиялыларының стратегиялық басты мақсаты - тарих қойнауында қалған Қазақ хандығының территориясында жергілікті инфрақұрылымы дамыған заманауи, тәуелсіз Қазақ мемлекетін құру болды.

1910-1914 жылдардағы реакция жылдарында ұлттық интеллигенцияның өзекті мәселелерінің бірі қазақ тілінде газет шығару болды. «Әзірге қырғыз тілінде бірде-бір газет жоқ, сол сияқты қырғыздарда әлі күнге дейін өздерінің баспаханалары жоқ. Қазақ даласында бостандықтың бақытты күндерінде бір ой пайда болды, бірақ жүзеге аспады», - деп жазады Ә.Бөкейханов. Баспасөздің мәдениет пен қоғамдық сананы қалыптастырудағы баға жетпес рөлін сезіне отырып, қазақ зиялыларының өкілдері қазақтың саяси баспасөзін ұйымдастыруға үлкен күш жұмсады. 1911 ж. Троицкіде Қазақ білім беру және кәсіпкерлік орталықтарының бірінде алғашқы «қырғыз» журналы «Айқап» шыға бастады. Журналдың редакторы әрі идеялық шабытшысы қазақтың көрнекті ақыны және қоғам қайраткері Мұхамеджан Сералин болды.

1913 жылы ақын және публицист, әдеби тілді қалыптастырушы, қоғам қайраткері А.Байтұрсынов, ақын және қазақ мектептеріне арналған оқулықтардың авторы М.Дулатов құрған алғашқы «Қазақ» ұлттық газеті этникалық сана - сезімді қалыптастырудың және қазақ зиялыларының мәдени-ағартушылық және саяси акцияларын кеңейтудің маңызды факторы болды. «Қазақ» газеті, «Айқап» журналы қазақ жұртшылығының рупорына айналды және қазақ халқының сана-сезімін қалыптастыруда үстем орынға ие болды. Мерзімді баспасөз бұқараны біртіндеп мәдени және саяси ағартуда, әдеби тілді безендіруде, панисламизмге қарсы күресте, ұлттық қозғалыстың жалпы демократиялық платформасын талқылау мен дамытуда маңызды рөл атқарды [12; 39].

Қазақ зиялыларының белсенді қоғамдық-саяси қызметіндегі жаңа кезең Бірінші дүниежүзілік соғыс оқиғаларының басталуымен байланысты. 1916 жылғы көтерілістің тарихы мен маңызы кеңес және посткеңестік әдебиетте бірнеше рет қарастырылды. Ол, сөзсіз, әлеуметтік контекстке және қазақ қоғамының этнодентификациясының трансформациясына айтарлықтай әсер етті. 20-ғасырдың басындағы аймақты біртіндеп аграрлық отарлау кезінде дәстүрлі мәдениеттегі билікке, шаруашылық, мәдени қатар өмір сүрудің және өзара баюдың табиғи тетіктеріне деген құрмет өз орнын өзімшіл, біліксіз, жемқор шенеуніктерге деген жеккөрушілікпен алмастырылды. Пайда болған Алаш қозғалысы мүшелерінің айрықша еңбегі тікелей көтерілістің ірі ошақтарында да, тыл жұмыстарына шақырылған азаматтарды орналастыру аумақтарында да қазақ халқын әлеуметтік қорғау және оңалту жөніндегі дәйекті де тынымсыз еңбекте жатыр. Ұлттық

қозғалыс үшін 1916 жыл бұқараға әсер ету тәсілдерін одан әрі топтастырудың, іздеу мен сынаудың және елдің әртүрлі қоғамдық - саяси және мемлекеттік құрылымдарымен өзара іс - қимылдың маңызды кезеңі болды.

1917 жылдың шілде-тамызында Бүкілқазақтық I съезд шақырылып, «Алаш» партиясы тарих сахнасына шықты. «Алаш» партиясының ұлттық ұстанымы төмендегідей бес бөлікке бөліп қарастырылды:

1. Жер, жер және жер. Себебі жерсіз Отан жоқ. Әлихан Бөкейхановтың пікірі бойынша: «Қазақтың ежелден пайдаланып келе жатырған жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жеке меншікке де, қоныстанушыларға да берілмейді».

Яғни, жер - Отан, ал Отанды сатуға да, жекеменшікке айналдыруға да болмайды. Сол жер үшін әр қазақ азаматының намысы жыртылып, ол жерге әр қазақтың тері мен қаны төгілген, - деген ойға негізделеді.

2. Жердің үстіндегі, астындағы, аспанындағы барлық байлық қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек. Әлихан Бөкейхановтың пікірінше: «Оның әрбір түйір тасы әр қазақтың өңіріне түйме болып қадалуы керек» болатын. Яғни, бұл тұжырым - өз жерінің игілігін ең алдымен өз елі қажеттілігіне айналдырсын, одан қалса ғана өзгегебұйырсын деген пікірдібілдіреді.

3. Ә.Бөкейхановтың тұжырымы бойынша, «қазақтың жерінде өндірілген «бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі» керек, яғни, толыққанды экономикалық тәуелсіздік пен бірлікке қол жеткізуге ұмтылуы қажет.

4. Қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тіл, дін үстемдігі болуы қажет, яғни, Х.Досмұхамедовтің ұйғарымынатоқталсақ, «ұлттық мәдениет үстемдігі сақталуы» керек болған.

5. Бесінші тұжырым, негізгі мақсат: тәуелсіз ғылымға, ұлттық салт-дәстүргенегізделген заңға сүйеніп, Жапонияның үлгісіндегі ұлттық-демократиялық мемлекет құру болатын [13; 7].

Алаш идеясы қанат жайған күннен бастап Қазақ автономиясын құру, оны құру арқылы қазақты еркіндікке, тәуелсіздікке апару сияқты үлкен мәселе өзекті бола түсті. Алашорданың түпкі мақсаты - тәуелсіздік, бергі мақсаты - автономия еді. Ә.Бөкейханның, М.Тынышпаевтың, Халел және Жаһанша Досмұхаммедовтердің сол кездегі автономия туралы ұсыныстары бір мақсатта тоғысты. Олар ұстанған жапондық даму жолының басты жетістігі - тәуелсіздік еді. Осы жол олардың мәңгілік мақсаты еді. Бұл идея қазіргі таңда да өзектілігін жоймаған өте маңызды идея. Ел болашағын қазақ зиялыларының бірі Жапония, енді бірі Швеция бағытында көргісі келгендігі - олардың ізгі ниеті еді. Бұл жай ғана арман емес, бодандық шегінде жойылып кетуге деген қарсылық.

Кез келген мемлекеттік құрылым саяси партиялардың белсенді қызметінсіз өмір сүре алмайды. Сол себепті, Алаш жетекшілері алға қойған нақты міндеттерді жүзеге асыру үшін I Бүкілқазақтық съезде тұңғыш ұлттық-демократиялық саяси партиясын құрды. Рас, партия аз уақыт өмір сүрді, бірақ қазақтың арғы-бергі төл тарихында терең із қалдырған Алаш сияқты саяси партия болған емес. Оның авторлары партия бағдарламасында дүниежүзілікдамыған елдердің тәжірибелерін пайдалана отырып, қазақ халқын дербес даму мен прогресс жолына бағыттайтын мемлекеттік-құқықтық идеяларды ұсына білді [14; 7].

1917 жылы ескіше есеппен 25 қазанда Ресейдіңқол астындағыкөптеген ұлттардың тағдырын шешкен Петроградта төңкеріс болды. Осы жылы ақпанда II Николай тақтан құлап, биліктен кеткенде, бұл империяның зиялылары жаңа мемлекетті қалай аяқтан тұрғызамыз деп ізденгені мәлім. Елді тұралатып жатырған бірінші дүниежүзілік соғыс, Қос үкімет пен Уақытша үкіметтің қалт-құлт қадамдары Ресейді қазан төңкерісіне алып келді. Сол кез сарапшыларының ешқайсысы болжап білмеген большевизм осылай басталды. Ә.Бөкейхан Уақытша үкіметтің Торғай облыстық комиссары ретінде 1917 жылы

1 желтоқсанда халыққа арнап былай деп жазды: «Ел басшыларының жауапсыздығын біз Николай тұсында көріп едік. Большевиктер төрағасы Ульянов Ленин сол Николай секілді жеке-дара билеп-төстейді. Николай секілді халықты тілсіз хайуанға балайды. Боллшевиктер Петроград пен Мәскеу думасын қуып таратты. Ал, оларды халық сайлаған болатын. Демократия - шетел тілінің сөзі, ол халық билігі деген мағына береді. Большевиктер халық билігін «буржуазия сарқыншағы» деп есептейді. Олар газеттерді жапты, жиын-мәжілістерді қуып таратты». «Қазақ», т.б. ұлт газеттері сол жылы қыркүйек-қазан айларындағы басылымдарында «большевизм құбылысына» елеусіз қараса, енді ол «жер астынан шыққан жікке» ұқсады [12; 50].

Алаштың мәңгі өлмес тамаша идеяларының ішіндегі ең негізгісі - егеменді, «іргесі бөлек» тәуелсіз, ұлттық дербес мемлекет құру болатын. Мұндай идея 1917 жылдың 5-13 желтоқсаны аралығында Орынборда өткен Бүкілқазақтардың екінші съезінде жүзеге асырылды. Алашорда үкіметін басқару үшін 25 кісіден тұратын Уақытша ұлт кеңесі құрылды. Ә.Бөкейхан бастаған қазақ зиялылары мұны ұлттық мүддені қорғайтын, қазақ елін Еуропаның өркениетті елдері қатарына алып шығатын бірден бір дұрыс шешім деп қабылдады.

«Желтоқсанның 12-ші жұлдызында, сағат 3-тер шамасында дүниеге Алаш автономиясы келіп, ат қойылып, азан шақырылды, - деп жазады сол уақытта Әлімхан Ермеков «Сарыарқа» газетінде. - Алты Алаштың баласының басына ақ орда тігіліп, Алаш туы көкке көтерілді. Қырғыз бен қазақ жұрты өз алдына ел болды. Отансыз жұрт отанды болды». Қазіргі күнтізбемен есептегенде бұл - 25 желтоқсан. Бұл күн - қазақ тарихында алтын әріппен таңбалануы қажет» [15; 7].

Большевиктер қазақ халқын адастырды, қиянат жасады. Алаш қозғалысы 1917 жылдың қарсаңында ешқандай буржуазиялық емес, ұлт-азаматтық ұстанымды қабылдады. Большевизм келіп араласып, қазақ қоғамын кедей, бай деп тапқа бөлінуге шақырды. 1928-29 жылы тергеушілерге берген жауабында Халел Ғаббасов: «Біз үшін қазақ халқы бүтін болуы керек. Ол ешқандай тапаралық арсыздықты, бөлінуді көрген жоқ. Мақсатымыз - белгілі бір тапты азат ету емес, бүкіл ұлтты азат ету» деген болатын. Осы жауапты Елдос Омаров та қайталайды [16; 16].

Кез келген ұлт өзінің бірегейлігін сақтамаса, оның болашағы болмайды, жойылады. Бірегейліктің қорғаны - мемлекеттілік. Бірегейлігін сақтау арқылы ұлттар өзін-өзі сақтайды. Сонымен қоса, өз аумағын, мәдениетін, тілін сақтайды. Бірегейлік - тылсым күш. Сондықтан отарлаушы мемлекет ең алдымен, халықтың бірегейлігін ыдыратуға, әлсіретуге тырысады. Біз осы жағдайды XVIII-XIX-XX ғасырларда басымыздан кештік. Біздің бірегейлігіміз үлкен дағдарысқа ұшырады. Бұл - ресейлік отарлау саясатының нәтижесі. Отарлық тәуелсіздік жағдайында өмір сүрген халық жалтақ, қорқақ болады. Біз сол мінезді бойымызға сіңіріп қойдық. Тәуелсіздікті алсақ та сол инерциямен келе жатырмыз. Алаш - бірегейлікті нығайтудың бірден бір негізгі құралы.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында біраз көкейтесті дүниелерді алға тартып, «Туған жер» бағдарламасын ұсынды. Бұл бағдарламалық мақала Алаштық ұстанымға негізделсе, Алаштық ұстаныммен өзінің сабақтастығын үзбесе, соны қалпына келтірсе ғана сәтті әрі қарқынды жүреді. Себебі, Алаштық идея - халықтың идеясы, ұлт идеясы.

70 жыл Кеңес үкіметі идеологиясында болсақ та, Алаш идеясы бәрібір өлген жоқ. Өйткені халық, ұлт өлген жоқ. Оның болашаққа деген ынтасы өлген жоқ. Сондықтан халықтың Алаш идеясыме қауышу процесі қайта басталып кетті. Ұлттық рухани әлемді қайта жаңғырту үшін, өз табиғи арнасына қайта салу үшін Алаштық идеяны пайдалану қажет. Міржақып Дулатовтың «Егер керегіңе жарап жатсам, мені пайдалан» деген сөзі бар. Алаштық идеяда өскелең ұрпақтың болашағына жарайтын ұстанымдар өте көп. Соны біз игеріп, түсінсек жақсы. Біз Алашты жоқтау кезеңінен әлдеқашан өтіп кеттік. Қазіргі міндетіміз - қазақ қоғамын жаңа сатыға шығару бағытында алаштық идеяны

пайдалануымыз керек. Біз қиын заманда өмір сүріп жатырмыз. Болашақ бұдан да қиын болмасына кім кепіл?! Жер байлықтарына талас басталып кетті. Жеріміз үлкен, әлемде 9-орын алады деп айтамыз. Ендеше, оған көз тіккен алыс пен жақын көп. Сондай жағдайда ұлттық санамызды сергек ұстамасақ, болашақта ұтылып қалуымыз мүмкін. А.Байтұрсынов «Бізге қазір білім алуға мүмкіндік бар. Осы мүмкіндікті жаңа техниканы, технологияны, жаңа идеялар мен ұстанымдарды игеруге жұмсауымыз керек. Жеріміздің байлығын өзіміз игеруіміз қажет. Өйтпеген жағдайда бұл байлық рәсуа болады» деген болатын. Басқа Алаш зиялылары да осы пікірде болған. Сондықтан Елбасы айтқандай, әлемдік тайталасқа түсеміз десек, Алаш айтқан ұстанымда болуымыз керек. Алаш идеясының өзекті жібi - мемлекеттілігі. Әлихан Бөкейхановтың «Мемлекеттілігі жоқ ел - жетім ел» деген сөзі бар. Расында, ондай ел жалтақ, табиғи мінезінен, қасиеттерінен айырылады [17; 5].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, сталиндік социалистік билік қазақты ұлт ретінде мүлдем жойып жіберуге, ұлттық сананы құртуға, тарихи жадысын өшіруге ұмтылды. Алаш арыстарының позициясы осыған қарама-қарсы ұстаным болды. Алаш қайраткерлері осы тұста қылышынан қан тамып тұрған патшалық жүйеге қарсы тұруын, одан кейінгі атеистік, большевиктік билікке қарсылық танытуын жанып жатқан отқа түсумен тең екенін сезді және анық білді. Алаштықтардың осы ұстанымы кейін тоталитаризм нығайған тұста олардың өмірлеріне қауіп төніп, трагедиямен аяқталды. Бірақ, алаштықтар алған бағыттарынан таймай, тарихта өшпес із қалдырып, сөз бен істің бірлігін дәлелдеп кетті. XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясының басты ерекшелігі - олар ұлттық мүддеге адалдық пен адамгершілік сынағына төтеп бере алды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбжанов Х. Алаш және әлем // Алматы 2017, 2 б.
2. Сейпиева К.Р. Формы участия казахской интеллигенции в национально-освободительном движении начала XX века/ Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Чебоксары: 2017, С. 31.
3. Удербасова С.К. Революция 1905-1907 гг. И демократическое движение казахской интеллигенции// Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. 2013, №2, С. 55.
4. Ямаева Л.А. Мусульманские депутаты Государственной думы России 1906-1917 гг.: Сборник документов и материалов / Л.А. Ямаева. Уфа: 1998, С. 276-313.
5. Малтусынов С.Н. Выборы в Государственную думу России в степных областях и Туркестане (социокультурный аспект) // Вестник КазНУ. Серия историческая, 2006, №2 (41), С.66-70.
6. Кожамбетов Г.З. Представительство и участие народов Туркестана и Казахстана в Государственной думе // Известия АН КазССР. Серия общественных наук, 1990, №2, С.78-84.
7. Усеинова Г.Р. А.Н. Букейханов и Государственная Дума // Вестник КазНУ. Серия юридическая, 2005, №1(33), С.114-116.
8. Озганбай О. Государственная Дума России и Казахстан (1905-1917 гг.). Алматы: 2000.
9. Кенжебаев Н.Т., Бисенбаев А.К., Асанова С.А. Казахский народ в начале XX века: трагический опыт модернизации // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение (Сборник статей). Алматы: 1993
10. Букейханов А. Киргизы / А. Букейханов // ӘлиханБөкейхан: Тандамалы / Избранное Алматы: 2002.
11. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия: История движения Алаш. М.: 1994.

12. Қамзабекұлы Д. Алаш арқауы / Д. Қамзабекұлы. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, 2017, 408 б.
13. Жұртбай Т. Алаш идеясы // Қазақ әдебиеті, 2016, 6б.
14. Бәкір Ә. Алаш мұрасы және мемлекеттілік идеясы. // 2017, №159, 21 қазан, 7 б.
15. Бектас Г. Алаш әлі зерттеліп біткен жоқ // 2017, 7б.
16. Берлібаев Е. Алаштықтардың ұлттық идеясы: [Алашорда үкіметінің құрылғанына 100 жыл] // 2017, №6, 16 б.
17. Бектас Г. Алаш ұстанымы - ұлттық жаңғыру ұстыны // 2017, 5 б.

References list:

1. Abzhanov H. Alash zhane alem // Almaty 2017, 2 b.
2. Seipieva K.R. Forms of participation of the Kazakh intelligentsia in the national liberation movement of the early XX century / Collection of materials of the International Scientific and Practical Conference. Cheboksary: 2017, p. 31
3. Uderbayeva S.K. Revolution 1905-1907 And the democratic movement of the Kazakh intelligentsia// Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. 2013, No. 2, p. 55.
4. Yamaeva L.A. Muslim deputies of the State Duma of Russia 1906-1917: Collection of documents and materials / L.A. Yamaev. Ufa: 1998, pp. 276-313.
5. Maltusynov S.N. Elections to the State Duma of Russia in the steppe regions and Turkestan (sociocultural aspect) // Vestnik KazNU. Historical series, 2006, No. 2 (41), pp. 66-70.
6. Kozhakhmetov G.Z. Representation and participation of the peoples of Turkestan and Kazakhstan in the State Duma // Izvestiya AN KazSSR. Social Sciences Series, 1990, No. 2, pp. 78-84.
7. Useinova G.R. A.N. Bukeikhanov and the State Duma // Bulletin of KazNU. Legal series, 2005, No. 1 (33), pp. 114-116.
8. Ozganbay O. State Duma of Russia and Kazakhstan (1905-1917). Almaty: 2000.
9. Kenzhebaev N.T., Bisenbaev A.K., Asanova S.A. The Kazakh people at the beginning of the 20th century: the tragic experience of modernization // Kazakhstan at the beginning of the 20th century: methodology, historiography, source studies (Collected articles). Almaty: 1993.
10. Bukeikhanov A. Kirghiz / A. Bukeikhanov // Likhan Bokeikhan: Tandamaly / Selected Almaty: 2002.
11. Amanzholova D.A. Kazakh autonomism and Russia: The history of the Alash movement. M.: 1994.
12. Kamzabekuly D. Alash arkauly / D. Kamzabekuly. Almaty: "Kazakh encyclopedias" baspasy, 2017, 408 b.
13. Zhurtbai T. Alash ideas // Kazakh adebieti, 2016, 6b.
14. Bakir Ә. Alash murasy zhane memlekettilik ideas.// 2017, No. 159, 21 kazan, 7 b.
15. Bektas G. Alash ali zerttelip bitken zhok // 2017, 7b.
16. Berlibaev E. Alashtyktardyn ulttyk ideas: [Alashorda ykimetinin qyrylganyna - 100 years] // 2017, No. 6, 16 b.
17. Bektas G. Alash ustanymy - ulttyk zhangyru ustyny // 2017, 5 b.

Аннотация: В этой статье раскрывается история политической и духовной борьбы Алашской интеллигенции против правящей политики царской России в начале XX века. С этой точки зрения публикации представителей казахской интеллигенции по формированию национального сознания до сих пор остаются не изученными. В статье автор отмечает о важности периодических изданий газеты «Казах» и журнала «Айқап», ставших рупорами казахской общественности, а также о работе I и II Всеказахских съездов, и в том числе об истории Каркаралинской петиции. По мнению автора статьи, несмотря на серьезные объективные и

субъективные трудности, казахская интеллигенция внесла значительный вклад во благо процветания нации. Главная идея Алашской интеллигенции - создание независимого государства. Быть независимым государством не ограничивается его провозглашением или созданием фундамента государства. Понимая это, казахская интеллигенция приняла единственно верное решение-создать правительство Алашорды и вывести Казахстан в число цивилизованных стран Европы. Кроме того, были приняты во внимание заслуги казахской интеллигенции в модернизации системы образования и науки.

Ключевые слова: Алаш, казахская интеллигенция, национальное сознание, революция, Каркаралинская петиция, газета «Казах», журнал «Айқап», Государственная дума, Всеказахский съезд, автономия.

Abstract: This article tells about the political and spiritual struggle of the Alash intelligentsia against the ruling policy of tsarist Russia at the beginning of the XX century. From this point of view, the works of the Kazakh intelligentsia on the formation of national consciousness still remain relevant. In the article, the author tells about the large-scale Karkarala petition written on behalf of the colonial government, about the importance of the newspaper «Kazakh» and the magazine «Aikap», which became the mouthpiece of the Kazakh public, as well as about the work of the I and II All-Kazakh Congresses and the issues considered. According to the author, despite serious objective and subjective difficulties, the Kazakh intelligentsia has done considerable work for the future of the nation. The main idea of the Alash intelligentsia is the creation of an independent state. Being an independent state is not limited to its proclamation or the creation of the foundation of the state. Realizing this, the Kazakh intelligentsia made the only right decision -to create the government of Alashorda and bring the Kazakh country among the civilized countries of Europe. In addition, the merits of the Kazakh intelligentsia in studies and education were taken into account.

Key words: Alash, Kazakh intelligentsia, national consciousness, revolution, Karkarala petition, Kazakh newspaper, Aikap magazine, State Duma, All-Kazakh Congress, autonomy.

ӨОЖ: 94 (574)

¹Миразов М.У.,* ²Талдыбек М.Ж.

¹тарихшы, «Қазақтану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры. Шымкент, Қазақстан

²«Тарих және этнология» ғылыми орталығының жоғарғы білікті маманы.

М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ТОҒАНАС БАТЫР: ЖАҢА КӨЗҚАРАС, СОҢҒЫ ДЕРЕКТЕР

Автор - корреспондент: qazaqtanu@mail.ru

Түйін: Отан тарихында Тұлғатану мәселесі ерекше мәнге ие. Қазақ-жоңғар соғысы кезіндегі тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметін зерттеу мен оқыту Ұлы Дала тарихын ашуда маңызды болып саналады. Қазіргі таңда тарихи сана қалыптастыру мақсатында тарихи тұлғатану бағыты Қазақстан тарихы пәнінің мазмұнында оқыту жүйеленуде. XVIII ғасырда өмір сүріп сұрапыл кезеңде ел-жер үшін арпалысқан халқымыздың перзенттерінің ғұмырнамасын қызмет белестерін зерттеу тарих үшін басты мақсаттардың бірі болып саналады, өйткені тарихты тұлғалар жасайды. Мақалада XVIII ғасырдағы тарихи оқиғалар, қазақ-жоңғар соғысы тұсындағы қоғамдық-саяси жағдай, сол кезеңдегі қазақ батыры Тоғанас Сабдалыұлының ерлік істері баяндалады. Мұнда бұрыннан танылмай зертеуден тыс қалып келе жатқан Тоғанас батыр туралы алғаш рет зерттеулерге дем қойылып отыр.

Тоғанастың ерлік істері мен қатар қазақ-жоңғар соғысында оның аты ұранға айналғаны деректермен айшықталады. Батырға қатысты әзірше архив материалдары жұтаң болғанымен, Тоғанас атына қатысты жер атаулары оның өмір жолдарын ашуда үлкен мәнге ие. Мұның барлығы халықтың ауызша тарих айтуы дәстүрімен де сабақтасып жатыр.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, қазақ-жоңғар соғысы, Тәуке хан, Тоғанас батыр, Қаратау, Тоғанас шатқалы, Тоғанас сай, Шымкент, Боралдай

Кіріспе. Тәуелсіздігімізді алған жылдардың ішінде тарихшыларға Қазақстан тарихнамасында күрделі болып келген тақырыптарды ақиқаттық тұрғыдан ашып

көрсетуге шынайы баға беруге мүмкіндік туды. Академик М.Қозыбаевтың «Қазақ халқы босағасы берік, шаңырағы биік мемлекет болған екен, ендеше, оған өзіне лайық тарихы да жазылуы қажет»-деуі Қазақ Елі тарихшыларына жетпіс жыл бойы кеңестік жүйе идеологиясында бұрмаланған ата тарихымызды қайтадан ой елегінен өткізіп, жаңаша көзқараспен, әдістемемен зерделеу міндетін жүктеді. Халқымыздың тарихи санасын қалыптастыруға бағытталған шараларды жүзеге асырып жатқан кезеңде қазақ тарихында терең із қалдырған тұлғалардың ғұмырнамасын жасауды қолға алғанымыз абзал.

Тарихтағы тұлғаның рөлі...

Философияда осындай атпен қарастырылатын теория бар. Көпшілік оны қанша жоққа шығарғысы келсе де, тарихтың объективті дамуы бәрібір одан тысқары қала алмайды. Себебі адамзат тарихында «тұлға рөлі» қоғам дамуындағы елеулі, субъективті факторлардың бірі болып қала береді. Әр халықтың тарихында ондай тұлғалар бар және олар аз емес. Қазақ тарихында аты аталмай, ізденіс-зерттеуден тыс қалып келе жатқан сандаған ел үшін, атамекен жер үшін күрескен перзенттер бар.

Сондай тұлғаның бірі қазақ-жоңғар соғысының бел ортасында жүрген қазақтың айтулы батыры Тоғанас Сабдалыұлы. Тоғанас батыр өміріне қатысты деректер көп емес. Негізінен оның атына байланысты жер атаулары сайрап жатыр. Сонымен қатар бұл деректердің маңызын мойындай отырып, дегенмен батыр қызметі туралы ең негізгі және көлемді материалдың халық жадында сақталғандығын айту абзал. Халық жады бізге Тоғанастың өмірі мен сіңірген еңбегі туралы толық мәлімет бермесе де біршама жүйелі, дәлелді түсінік жеткізген.

«Ақтабан шұбырынды, алакөл сұлама» тарихының әлі ашылмаған беттері қаншама. Егер оларды халықтың жадында сақталған материалдар арқылы жүйелі түрде ақтара түссек, халықтың, оның әлеуметтік топтарының болашақ үшін азапты күресін көрсететін, бүгінгі және келер ұрпақтың назарына лайық көптеген жайларды кезіктіруге болады.

Теориялық бөлім. Әр елдің рухын көтеретін данасы мен дарасы, қол бастаған батыры, сөз бастаған шешені, ел бастаған көсемі болады. Өсер ел, өркендер жұрт ондай арыстардың өмір жолын құрмет тұтып, өнеге өрісінің ұйытқысы болып, оны ұрпақ санасына жадылауға тырысады. Ел мен жерінің мәртебесін көтерген, мерейін өсірген сондай тұғыры биік тұлғалардан қай ел болмасын кенде емес, кенже де емес. Тарихтың бетін парақтасаң, ғасырлар қойнауының қатпарына қадала көз жүгіртсең, елдің еңсесін биіктеткен, ауыл-аймақтың абыройын асқақтатқан жақсы-жайсандар мұнда да шоқ жұлдыздай шоғыр-шоғыр. Солардың халқымыздың алтын қайнары, бұлақ бастауы алыс ауылдардан шығып жататыны да өзінше бір заңдылық.

«Бостандық бізге оңайлықпен келген жоқ. Ата-бабаларымыз азаттық жолында арпалысты. Талай зұлмат замандар мен нәубеттерді бастан өткерді. Осының бәрі халықтың есінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа берілуге тиіс», - деген болатын ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев.[1]

Халқымыздың сан ғасырлық ғұмыры небір қилы заман, қысталаң оқиғаларға толы болды. Ел басына күн туып, тағдыры талайлы талқыға түскен шақтарда қиыншылықтар қиясынан жол тауып, қабырғалы жұртының шаңырағын шайқалтпауға жанын салған небір жаужүрек ерлер мен арда тұлғалар тарих сахнасына шыққан. Қашанда халық басындағы нәубет кезеңдер ел ішінен ерен батырлар мен алмас тілді билерді тұлға етіп, ел қамқоршылары деңгейіне көтеріп отырған. Сондай ардақ тұтар тұлғаның бірі атақты батыр, ел басқарған көсем он екі ата Сіргелінің Байжігіт тармағы Көшімбет атасынан шыққан Тоғанас Сабдалыұлы.

Ол «ел жадында есімі ескірмей, келбеті көмескіленбей, айбыны аласармай келе жатқан «Байжігіт Тоғанас», «Тоғанас сардар» атанған біртуар тұлға.

Жалпы ұлтымыздың бойындағы батырлық-ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан әдемі дәстүр. Қай ғасырды алып қарасаңыз да тарих қатпарына үңілсеңіз небір жаужүрек ұлт перзенттері көз алдыға келеді.

Ал әңгімеге арқау етіп отырған XVIII ғасырдағы жоңғар басқыншылығына қарсы жүргізген қазақтың Отан соғысы қаһармандарының бірі болған Тоғанас батырдың туғанына биыл 350 жыл толғалы отыр.

Тоғанас батыр туралы айтқанда жұртшылық оны заманының мықтысы, дүлдүл батыры, ақыл иесі, дұшпаны мен жауларын күшпен де, ақылмен де жеңе білген тарихи тұлға ретінде еске алады. Бұл кісі есімінің ел аузында сақталып, ерлік істерінің ұрпақтан - ұрпаққа беріліп, бүгінгі күнге дейін жетуінде біле білген адамға үлкен мән жатыр. Әдетте жазу - сызуы қалыптасқанға дейінгі бүкіл тарихы ауызекі айтылып, ердің де, елдің де қам - қаракеті жүздеген жылдар бойы халық санасында өшпестей болып сақталғандықтан, батыр бабамыздың ел бостандығы жолында халқына сіңірген еңбегінің ұмытылмауы табиғи жағдай деп түсінеміз. Оның үстіне Тоғанастың ерлік істері жаугершілікпен, Отан қорғаумен астасып жатқандықтан, халықтың оған деген сүйіспеншілігі еселене түседі емес пе.

Тоғанас батырдың дүние есігін ашқан жері қасиетті Қошқарата бұлағының басы, Шымкент шаһарындағы ескі қалашық маңайы. Ол халық жадында жатталған шежірелі баянаттарға қарағанда Сабдалы қарттың шаңырағында 1671 жылы (доңыз жылы) туылған екен. Әкесі Сабдалы адуынды да, зор денелі шаруаға ұқыпты жан болған екен. Сабдалы Сайрам мен Шымкенттің базарына жылқы, қой айдап саудаға бейімделе түседі. Оған баласы Тоғанас қолғабыс жасап жәрдемші болады. Бұлар осындағы өзбектермен көрші болып қарым - қатынас орнықтырады. Тоғанастың ең үлкен мектебі отбасы, әкесінің, бабасының, ақсақалдарының үлгісі болуға тиісті. Топқа түсіп сыналмай, жауға шауып шыңдалмай, ел басы болу, билік жолын игеру мүмкін емес. Ол кезде «ұлым ел танысын, жер танысын» деген әке амалын тауып, белгілі бір жерге баласын жұмсайды. Немесе бір жақсының соңына «жаныңызда атқосшыңыз болсын» деп ертіп жібереді. Сабдалы қарт та осы тәжірибені пайдаланады. Тоғанас дана билер мен көпті көрген шежірелі қарттардың өнегесін алып өседі. Ауыл молдасынан сауат ашады.

Тоғанастың ерлік ісі алғаш рет Тәуке ханның тұсында көрінеді. 1697 жылы Себан Рабтан әскерлері қазаққа тағы соғыс ашты. Жоңғар ханы бұған үш жағдайды себеп етті. Бұрын Тәукенің бір ұлы қолға түсіп, оны Қалдан Бошокту Далай Ламаға сыйға тартқан еді. Себан Рабтан дін басыдан сұлтанды алып, бес жүз адаммен Тәукеге қайтарған. Ал Тәуке баласына ере келгендерді қырғындап, жазалап, басшылары Үркедей тайшыны өлтірген. Сонымен қатар қалмақ ауылдарына шабуылдап тыныштық бермеген, Еділ бойындағы қалмақ ханы Аюкенің қызын үшінші әйелдікке қонтайшыға әкеле жатқандарға шабуыл жасағанын желеу етті. Яғни кек қайтаруды ойлады. Міне осы екі арадағы шайқас алдағы кескілескен, қазақты тоз-тоз еткен соғыстардың басы болып еді[2].

Бұл сұрапыл шайқаста Сіргелінің 500 адамнан тұратын қолын бастап барған Тоғанас жекпе-жек алдында, қалың сарбаздың алдына шығып, сұлтандар мен батырлардан бата сұрайды. Ұрандаған, аруақтанған батырлар Тоғанасқа баталарын беріп, жеңіс тілеп, жекпе-жекке шығарады.

Жекпе-жекте қалмақ батырын найзамен шаншып өлтірген Тоғанас қаракер арғымағын арындатқан күйі «Бақтиярлап» ұрандата, жауға қарсы шабады. Жоңғарлар батыры өліп, өздеріне қарай ұмтылған қазақ батырын көргенде жоңғарлар сескеніп, абыржып сыдырылып шегініп, артынан қаша жөнелді. Қазақ сарбаздары атойлап соңдарынан түре қуып, талайын жер жастандырады. Осынау шайқастағы ерліктің, батылдықтың, өрліктің нәтижесінде ол болашақ тұлға ретінде қалыптасып, өмір белестерінің келесі кезеңіне шыққанын байқаймыз.

1715 жылы Тәуке хан қайтыс болған соң билік тізгінін шын мәнінде Қайып сұлтан алады. Бас сардарлыққа «қарт Әбілқайыр» сұлтан сайланады. Бұл тұста Ұлы жүздің Сіргелі мыңдығын Тоғанас басқарады. Тоғанас батыр туралы ел арасында тараған әңгімелер жеткілікті. «Қарақалпақ тарихын зерттеген этнограф ғалым Т.А.Жданконың мәлімдеуі бойынша XVII ғасырдың екінші жартысында қарақалпақтың (бұлар

Шанышқылы руының бір атасы саналады) 40 ел ағалары, ру басшылары Тәуекел ханға (1598 жылы қайтыс болған) өтініш жасап өздеріне Ұлытаудан жер беруін сұраған. Тәуекел хан өтінішті қанағаттандырып, оларға жер беріп, бір баласын басшылыққа жіберген. Бірнеше жылдан соң олар билеуші сұлтанды өлтіріп, жазықты болған. Тәуекел сыйға берген жерді қайтарып алып, қарақалпақтарды жазалаған. Олар жан - жаққа тарап бұл жерден кетуге мәжбүр болған»[3].

Тәуекелдің бұл ісін Тәуке хан да жалғастырып елдің бетке ұстар ардагері мен батырларына Арқадан қонысқа жер берген. Оның кезінде Әлібек би мен Ақбота би Ұлытау өңірінен жазиралы жерге иелік жасаған. Тәуке хан өзінің белгілі сардары болған Тоғанас батырға Есіл, Нұрадан сыйға жер берген. Бұл жер «Тоғанастың тоқсан екі көлі» атанған екен. Бұл атау кейінгі кезге дейін сақталып келген екен [4]

Тәуке хан қаза болған соң және жоңғарлардың шапқыншылығы үдей түскен соң Тоғанас батыр өз ата қонысына көшеді. Атамекенге келген соң 6-7 жылдан кейін бұрынғы көрші болған өзбек досының қарындасын әйелдікке алады. Жазда Шымкент шаһары жанындағы Айкөлде жылқы басын көбейтіп, көкпарға ат баптайды. Тақымы мықты шабандоз, есігінен ат үзілмеген кісі болған екен. Тоғанас әкесі сияқты ауқатты, қарымды, қонақжай адам болған деген көне көздерден аңыз - әпсаналар жеткен. Ол ұзын бойлы қарулы кісі, тақымы мықты шабандоз болған дейтін оның кәрі құлақ ұрпақтары.

Батырдың жаз жайлаған жері Тоғанассай аталыпты. Бұл жерден Алатау мен Қазығұртқа жайлауға шығып отырған. Оны мына архив құжаты нақтылай түседі: «Айкөлде «Мырзакелдінің құдығы» болған. Онда Мырзакелдісай, Тоғанассай атты жер атаулары Ұлы Отан соғысына дейін байырғы атауымен аталып келген [5].

Бұл жер атаулары мен құдықтар тарихы туралы шежірелік аңыздарды 1970 жылдары Төлебилік шежіре қарт Пошатай Бишымырұлы және еңбек ардагері Таңсық Жүгінісұлы айтып отыратын. «Мырзакелді менің бесінші бабам, ол жоңғарларға қарсы соғыста талай ерлік жасаған батыр. Ол Тұрбатта қайтыс болып сонда жерленген дейтін» - Пошатай қария. Бұл әңгімеден біз Мырзакелді де, оның замандасы Тоғанас та, сол жоңғар жаугершілігі кезінде өмір сүреп, бірге қимылдағандарын көреміз.

Тоғанас батыр бұл аймақты XVIII ғасырдың басынан толық иеленген болу керек. Себебі ол жараулы жауға шабар аттарды дайындап сарбаздарды ат - көлікпен дайындауға да көп үлес қосқан дейтін көне көздер. Тоғанастың тағы бір ерлігі қилы - зарлы заманда жауға шабар жігіттерді тәрбиелеуі. Олардың ат құлағында ойнап, бес- алты жасынан жасындай жай тартып, ыстық - суыққа төзімді, баршылық пен жоқшылыққа мойымайтын төзімді де қайратты болып өсулеріне жол ашты. Атақты Төле би сынды бұл да «Тоғанас әскери мектебін» қалыптастыруға ден қойды.

Төл тарихымыздың жадымыздан ешқашан өшпейтін зұлмат бір кезеңі - жоңғар шапқыншылары тудырған, халқымызға алапат қырғын әкелген «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» қасіретті жылдары.

Қытай мемлекетінің абыройын асқақтатқан жерін кеңітіп, іргесін бекіткен, кемеліне келтірген Сюань Е 1722 жылдың аяқ кезінде жасы ұлғайып дүниеден өтті. Оның орнын басқан Ин Чжень жоңғармен соғысты тоқтатып бітім шартын жасасты. Бітім шартына қол қойған күннің ертесіне 1723 жылдың ерте көктемінде Себан Раптан бұрыннан қазақтармен талай ұстасып жырынды болып қалған, соңғы 10 - 15 жыл бойы Мәнжуцин әскерімен үнемі соғыс жүргізіп бай тәжірбие жинақтаған, соғыс тәсілдерін жан - жақты меңгерген, ысылған, от қаруы бар жүз мыңнан астам қыл шашақты қалмақ шеріктері қазақ жеріне басып кіріп ойранын шығарды.

Ел басына күн туған осынау заманда ұлт намысын жанып ата - мекенді қорғауды серт еткен ерлер бес қаруын асынып, атқа қонды. Елімізді, жерімізді қасық қаны қалғанша қорғаған батырларымыздың есімдері қазақ тарихында мәңгілікке алтын әріппен жазылып қалды. Аңызға айналған алыптар шоғырынан әсіресе Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Нурызбай, Шанышқылы Бердіқожа, Сіргелі Елшібек т. б. батырлар

тұлғалары айрықша асқақтап көрінеді. Сол шоғырлар қатарында Тоғанас есімі де бар.

Тоғанас батыр соғыстың алғашқы күндерінен бастап «егеулі найза қолға алып, еңку - еңку жер шалып», ел қорғау ісіне белсенді араласады. Өз қолын өзі жасақтап, шұбырған елге қорған болады. Соғыс ісіне жарамсыз қарттар мен бала шағаны ыңғайлы, қауіпсіз жерге көшірген. Өздері шапқыншы жауды қарсы алып Боралдай мен Арыстың арасын қан майдан соғыс алаңына айналдырады. Сол соғыстың ортасында Төле би мен Ақтанберді батырларға күш қосып Тоғанас батыр үлкен қайрат көрсетеді. Тоғанас Қаратау алабын қорғайды. Біртұтас соғыс қолы ретінде бастары бірігіп болмаған, әр аймақта асығыс құралған жасақтар әуелде өзара байланыссыз, әрқайсысы өз бетінше әрекет етіп жатты. Осындай жағдайда Тоғанас батыр әскерін қорғанысқа көшірді. «Қаратау жарықтық, жалпы қазақтың ежелгі бесігі ғой, - дейді Тоғанас сабаздарына қарап. Қаншама заманалардан бері басқыншылар мен алысқан қазақ талай рет осы жерді паналаған».

Қаратаудың кең құшағынан, малға жайлы қойнауларынан пана тауып, шаруасын түзеп отырған жұрт тұтқиылдан мұндай алапат соғыс болатынын білмеген еді. Енді олардың бірқатары тау сағалап, жан сақтауға ден қойса, дені Ташкент, Сыр бойына жөңкілді, көш-керуенін шұбатты. Сіргелі, Ысты елінің Қаратау бойында, жау өтінде отырған ауыл-аймағы, міне, сол жойқынға маңдайын соғып, әжептәуір күйзелді. Ал ержүрек батырлары қол бастап, жаумен жағаласуға аттанды. Қаратау өңіріндегі айқасқа Дулат қолын есептемегенде, сіргелі, ысты, қоңырат қазақтарынан төрт мыңдай қол қатысады. Осы үлкен топқа басшылық еткендердің бірі- сіргелі даңқын аспанға көтерген Тоғанас батыр.

Қазақ жасақтары қанжығалы Бөгенбай, найман Алдияр, ысты Төлек, сіргелі Тоғанас батырлар қалмақ қосындарының қабырғасын қақырата сөкті. Бұл бағытқа 30 мыңға жуық қалмақ қосыны қару асынып жеткен болатын. Сол кезде қазақ жасақтарының Тоғанас бастаған бір бөлігі Қаратау қойнауында қырғын салған дәрбіттерге қарай жол тартты. Мұндағы қалмақ қосынының қаққан қазығы - Бохтишар талайды жасқап, жер жастандырған қайсар қолбасшылардың бірі еді. Тоғанас сарбаздары Бохтишардың шеріктерімен тегеурінді айқастар жүргізді. Тоғанас өзінің ата- қонысы болған Қаратау шатқалын қорғаныс алаңына айналдырады, мұндағы қарттар мен балаларды, сәбилерді белгілі батырларға бастатып көш- керуенімен Сырға қарай аттандырған болатын. Мұнда жауға шабар қайратты жандар мен қылыш, найза, айбалта соғатын ұсталар қалған еді. Тоғанас батыр Қаратау қойнауында қорғаныс шебін ұйымдастырып, ұсталар шеберханасын аштырады. Бұл ашылған шеберханаға өзінің бауыры Бодырды басшылыққа қояды. Бодыр сол шеберханада темірден түйін түйіп, ер - тұрман шауып, өз қоластындағы шебер жігіттермен ел қорғау науқанына белсене кірісіп, бар күштерін аямай, соғыс құралдарын жасап, қазақ әскеріне көмектерін беріп, елді жаудан қорғау ісіне қатысады. Демек, Бодыр атаның да осы жерде жеңіс үшін қосқан үлесі аз емес. Тау қойнауларының сай - салалары мен шығар жолдарын жақсы білетін қазақтар қалмақтарға тұтқиылдан тиіп естерін шығарады. Жау шеріктері жан сағалап бас амандықтарын ойлап кері шегінуге мәжбүр болады. Бұл қазақ жерін қорғап, толарсақтан саз кешкен еркек кіндіктілердің мерейін көтеріп тастады. Қаратаудың биік шатқал, құз-жартастары да қазақтарға үлкен қорған болды. Сондай шатқалдардың бірін сарбаздар Тоғанас шатқалы атандырған. Ол бүгінге дейін сол атауын сақтап келеді. Бәйдібек ауданына қарасты Майбұлақ ауылының бас жағында «Қызыл сан» тау жотасы бар. Онда биік жартасты шатқал- қорғانتас бар. Оның алдыңғы жағында үлкен үңгір бар. Бұл жер Тоғанас шатқалы аталады. Бұл шатқал жөнінде ғылыми сөздікте: «Тоғанас - ур. Названо по имени родоначальника племени сиргелинцев Большого казахского жуза» деген мәлімет берілген (Сурет 1) [6].

Сурет - 1. Қаратау баурайындағы Тоғанас шатқалы

Қаратау өңірінде болған шайқастарды барлағанда Тоғанас батырдың сарбаздарымен ата - қоныстан алысқа ұзай қоймағанын аңғарамыз.

Жоңғар шапқыншылығының бірқатар қатерлі тұстары Шу-Талас, Аңырақай, Түркістан өңірлеріндегі шабуыл оқиғаларымен өзектес өрбиді. Мұндағы ұрыстардың ұрымтал тұстары көбінесе Абылай хан, қанжығалы Бөгенбай, жаныс Өтеген, албан Қангелді, сіргелі Тілеуке, байжігіт Тоғанас, ошақты Саңырақ, шымыр Қойгелді, Қонай тәрізді бас батырлардың ерлік қимылдарын еске салады. Олар жалаң қылыш жалаңдатып, жауға жалғыз шапқан жоқ. Үш жүзден жасақталған қолдың басын біріктіріп, негізгі күшті ұрымтал тұстарға бағыттап білді. Аз қолмен жоңғардың аузын айға білеген көп жасағы мен қосындарын жойып жіберу тәсілдерін сәтті ұйымдастырды. Бұл тұста да Тоғанас батыр асқан ерлік көрсетеді.

Жауға бірігіп тойтарыс беру жолдарын кеңеске салған 1726 жылғы ұлы жиынға қазақтың барлық хан - сұлтандары, билері мен қолбасшы батырлары шақырылады. Ұлы жиынға Тоғанас, Тілеуке, Аралбай сынды Сіргелінің сардарлары да шақыру алады. Ақ боз ат құрбандыққа шалынды. Бас қолбасшылыққа Әбілқайыр тағайындалды. Қатардағы сарбаздан қолбасшы сардарға дейін барша жан Отан азаттығы үшін күреске құлшынды, 1727 жылы Бұланты өзенінің маңында қазақтар алғаш рет үлкен жеңіске жетті. Бұл жылы оңтүстікте сарбаздар аруаққа сиынып киелі Қазығұртты теңселтті, атамекенді тебірентті. Арыс, Боралдай, Бадам өзендерінің бойында жоңғар жасақтарының ту - талапайы шықты. Үлкен шығынға ұшыраған қалмақтар Аңырақайда бас жиып, жойқын соғысқа дайындалған. Бірақ бұл жерде де жау қырғынға ұшырады. Жекпе - жекке шыққан қазақ батырларына жау жағынан шақ келер жан болмаған дейді. Бұл сұрапыл шайқаста Тоғанастың орнын басқан Тілеуке батыр болатын.

Жоңғар хандығын қолына алған Қалдан Серен «Аңырақай шайқасындағы» (1729/1730) жеңілісінің есесін қайтармайынша тынбауға бел буды. Ішкі жағдайын ретке келтіріп, қытаймен қарым - қатынасты оңдаған соң, қазақтарға шабуылды үдетті. Қалдан Сереннің XVIII ғасырдың отызыншы жылдардың алғашқы жартысында Оңтүстік Қазақстанға (Түркістан өлкесіне) жаңа жорығы басталды. Жоңғардың жорығы қазақтарға ауыр апат пен ауыртпалық әкелді. Тоғанас батыр елін қорғауға қайта шықты, ел тәуелсіздігі жолында қызыл қанын ағызды, қара терін төкті. Ел басындағы сұлтан, батыр - билер жоңғарға кіріптарлықты мойындауға, оларға салық төлеп тұруға міндеттеме алады. Төле би халықты қырғыннан сақтау үшін Ташкентте отырып, хан атынан билік жасады, қонтайшыға бағынышты жағдайын баян етіп, өзара ынтымақ табу мақсатында баласы Қожабекті аманатқа қонтайшы ордасына жібереді. [7]

Ел әңгімелерінде Тоғанас батырдың аттың құлағында ойнайтыны, Қамбар атаны басқа ешбір жануарға теңемейтіні де дәріптеледі. «Тоғанастың иесі атта білем» деген сөз де осы орайдан айтылған - ау, сірә.

Тоғанас батырдың туған халқының бостандығын қорғап, елдің іргесін нығайту жолындағы жорықтары мен ақылмандық істері әлі толық зерттелмей келеді. Соның салдарынан Тоғанас батырдың жоңғарлармен шайқастары, сертте тұрып, айбын асырған сәттері қайсыбірде шатастырып, басқа біреулерге телініп жүр. Тоғанастың бітімі мен тұлғасы қандай болған? Тарих тереңнен сыр тартатындар оның ұзын бойлы, ат жақты, қайратты да балуан денелі болғанын айтады.

Тоғанастың аты өзінің тірі кезінде Сіргеліге ұран болған. Алғаш рет баба атын ұран етіп көтерген Аралбай, Елшібек батырлар еді. Олар: - Аруақ, аруақ. Тоғанас, Тоғанас деп Сіргелі қолын бастап жауға шапқан. Содан Тоғанас батыр аты XIX ғасырдың 80-ші жылдарына дейін ұранға айналған.

Тоғанас батырдың Сіргеліге ұран болғандығын қазақ, орыс зерттеушілері анықтап жазып кеткен. «Жалайыр мен Дулаттың ұраны - Бақтияр. Сіргелінің ұраны - Тоғанас» деп көрсетеді Н.Аристов[8].

Шымкент уезінен 1921 - 1922 жылдары көптеген шежірелік материалдар жинақтаған орыс зерттеуші ғалымы Э.А.Шмидт те Сіргелінің ұраны Тоғанас болғандығын, Шалдар руы бәйгеде «Тоғанас» атын ұрандатқанын жазады [9].

М. Тынышбаевтың 1925 жылы Ташкент қаласында жарық көрген «Қазақ халқының тарихына байланысты материалдар» атты еңбегі ғылыми дәйектілігі мен әдіснамалық тиянақтылығы жағынан әлі күнге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ. «Старший орду составляют: 1) Уйсын (отделения - Дулат, Албан, Суан, Сарыуйсын) к которому пристали чапырашты, ошакты, сты и сргелы; 2) Джалайыр, 3) Канлы к которому присоединился шаншкылы»- деп Сіргелінің ұраны Тоғанас болғандығын өз еңбегінде нақтылайды [10].

Жоғарыдағы дәйектемелерді этнограф ғалым Ақселеу Сейдімбек те қазақ шежіресін жүйелей отырып дәйектей түседі. Сіргелінің ұраны Тоғанас, Тутаңбалының ұраны - Ақшабдар (бәйгеде) болған дейді[11].

Тоғанастың ел қорғаны болғанын ақындар да арындап жырға қосқан.

Ақкөңірдек Елшібек Сырымбеттен,
Кім асқан Малай, Матай, Құлымбеттен,
Байжігітте Тоғанас пен Сиқымбай тұр,

Қозыкемді айтайын Келімбетпен, - деп Төлеш Баймырзаұлы 1922 жылы жаныс Досалы болыстың алдында ағытыла төгілткен екен. Ал жыр сүлейі Сүйінбай Қатағанмен айтысқанда :

«...одан да әрі Сіргелі,
Ол да бір жұртым іргелі.
Батырлары шетінен
Текежауыт мінгені, - деп Сіргелінің ерлерін мадақтаған [12]
Атақты халық ақыны Айнабектің (руы Батыр);
Руымыз - Сіргелі,
Ұранымыз - Тоғанас.
Ауылымыз іргелі,

Түлігіміз қоралас - деп Сіргелінің барлық атасының қоныстас, ұранының Тоғанас екенін ұлағат етіп қалдырғанын ешкім жоққа шығара алмайды. [13]

Демек, Тоғанас сияқты батыр бабаларымыз қасық қаны қалғанша жан аямай күресіп, сыртқы жаулардан қорғап, сақтап, аманат етіп қалдырған қойнауы қазына - байлыққа толы - атамекенді және мәдени - рухани мұраларды қастерлей бағалап, барынша байытып, дамытып ізбасар ұрпаққа табыстау біздің парыз бен қарызымыз.

Біріншіден, ата - баба аруағы қасиетті нәрсе. Ұлылар бір ауылдың, бір рудың еншісі емес. Оларды жеке иеленсек - ол ұлттың өскені емес, өшкені.

Екіншіден, Ұлылар, олардың мұрасы, ерлік, қаһармандық істері тәрбие ісінде үздіксіз жүруі үшін, оларға деген ықылас та, үздіксіз, үзіліссіз болуы керек. Ұлттық ұрпақтар сабақтастығы біздің күшіміз, тұрақтылығымыз, бізді мәңгілік сақтайды.

Үстіміздегі жылы, яғни - 2021 жыл Тоғанас батырдың туғанына 350 жыл, қайтыс болғанына 257 жыл толғалы отыр. Батыр мерейтойын өткізуді ойластырған да абзал болар.

Қорытынды. Тоғанас батыр ғұмырының көп жылдарын жорықтар мен шайқастарда өткізді. Ол өз заманының мән-мағынасын түсінді, оның аумалы-төкпелі болмысын заңды объективті процесс деп санады. Ел мен жердің азаттығы және өз ұлтының жарқын болашағы жолында ерен қызмет еткен Тоғанас батыр қазақ халқының тарихында ерекше орын алуға тиіс десек қателеспейміз. Батыр баба тұлғасы әлі де үлкен зерттеулерді қажет етеді, бұл күрделі де, қасиетті іс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қасым-Жомарт. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. «Егемен Қазақстан». № 2. 5 қаңтар 2021. 2
2. Материалы объединенной научной сессий, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Ташкент, 1955, с.105.
3. Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. Москва, 1982.
4. Жүсіпов Н.Қ. Мәшһүр-Жүсіп және фольклор. Павлодар, 1999. ОҚОМ. Қор. 578. Жазба-1, бума - 10. Іс - 1
5. «Краткий толковый словарь топонимов Казахстана» Алматы, 1974.
6. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара - кыргызы. Бишкек, 2001.
7. Аристов Н.А. Этногенез и этническая история казахского народа. Астана, 2007. С. 34
8. Шмидт Э.А. Материалы по родовому составу казахского населения юго-западной части Чимкентского уезда. Ташкент, 1927.
9. Тынышбаев М. История казахского народа. Алматы. 2002. с.68-105.
10. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. Астана, 2008.
11. Батырұлы Б. Төлеш ақын. Шымкент, 2017.
12. Сіргелі Байжігіт-Шалдар шежіресі. Алматы, 2005. 13

References list:

1. Toqayev Qasim-Jomart. Tauelsizdik barine qımbat. «Qayırımıdı Qazaqstan». №2. 2021 jılǵı 5 qańtar 2 ayaqtaldı
2. Qazanǵa deyingi kezeńdegi Ortalıq Aziya men Qazaqstan tarihına arnalǵan birlesken ǵılımi sessiyanıń materialdarı. Tashkent, 1955, 105 b.
3. Sultanov T.I. XV-XVII ǵasırardaǵı Priaraliyanıń koshpeli taypararı. Maskeu, 1982
4. Yusipov N.Q. Ataqtı Jusip jane folklor. Pavlodar, 1999. OQU qor. 578. Jazba-1, бума-10. Is-1.
5. Qazaqstan toponimderiniń qısqasha sozdigi Almatı, 1974
6. Aristov N.A. Usuni men qırǵız nemese qara qırǵız. Bishkek, 2001
7. Aristov N.A. Qazaq halqınıń étnogenezi jane étnikalıq tarihi. Astana, 2007. S. 34.
8. Smidt E.A. Shımkent ueziniń ońtustik-batıs boligindegi qazaq halqınıń étnikalıq quramı turalı materialdar. Tashkent, 1927
9. Tınıshbaev M. Qazaq halqınıń tarihi. Almatı. 2002. 68-105 b.
10. Seydimbek A. Qazaqtıń auısha tarihi. Astana, 2008
11. Batırulı B. Tulus - aqın. Shımkent, 2017
12. Mysterious Baizhigit-Shaldar genealogy. Almaty, 2005. 13 p.

Аннотация. Особое значение в истории Отечества имеет проблема личности. Изучение и преподавание общественно-политической деятельности лиц в период казахско-джунгарской войны является важным в раскрытии истории Великой Степи. В настоящее время в целях формирования исторического сознания систематизируется преподавание в содержании предмета История Казахстана направления исторической идентичности. Изучение истории народа, жившего в XVIII веке и сражавшегося за страну, землю, является одной из главных целей для истории, так как история создается личностями.

В статье освещаются исторические события XVIII века, общественно-политическая

ситуация в период казахско-джунгарской войны, героические поступки казахского батыра того периода Тоганаса Сабдалыулы. Здесь впервые отдыхают исследования о Тоганас батыре, который давно находится за пределами неузнаваемого исследования. О героических подвигах тоганаса свидетельствует тот факт, что в казахско-джунгарской войне его имя стало девизом. Несмотря на то, что по отношению к герою пока архивные материалы не исчерпаны, названия земель, относящиеся к имени Тоганас, имеют большое значение в раскрытии его жизненного пути. Все это связано и с традицией устного повествования народа.

Ключевые слова. Казахское ханство, казахско-джунгарская война, Тауке хан, Тоганас батыр, Каратау, впадина Тоганас, Шымкент, Боралдай

Abstract. In the history of the motherland, the problem of Identity Studies is of particular importance. The study and training of socio-political activities of persons during the Kazakh-Dzungarian war is important in revealing the history of the Great Steppe. Currently, in order to form historical consciousness, the direction of historical Personology is systematized in the content of the subject of the history of Kazakhstan. The study of the life of the children of our people, who fought for the land in the XVIII century, is one of the main goals for history, because history is created by personalities.

The article describes the historical events of the XVIII century, the socio-political situation during the Kazakh-Dzungarian war, and the heroic deeds of the Kazakh batyr Toganass Sabdalayuly. Here, for the first time, the research of Tuganass batyr, which has long been beyond recognition, is being conducted.

The heroic deeds of toghanass, as well as the fact that his name became a slogan in the Kazakh-Dzungarian war, are reflected in the data. Although archival materials related to the batyr are still scarce, the names of places related to the name of Toganass are of great importance in revealing his life path. All this is connected with the tradition of oral history of the people.

Keywords. Kazakh Khanate, Kazakh-Dzungarian war, Tauke Khan, Tuganass batyr, Karatau, Tuganass gorge, Tuganass say, Shymkent, Boraldai

ӘӨЖ: 821. 512. 122. «18»

Өмірзақов С.Д.

филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ,
«Абайтану» ғылыми орталығының басшысы, Шымкент, Қазақстан
ДАТҚАЛЫҚ БІЛІК ДӘУІРІНДЕГІ АЗАТТЫҚ ИДЕЯСЫ

Автор-корреспондент: sattar.kazgurt@mail.ru

Түйін: Мақалада Тәуелсіздікті аңсаған, сол үшін өмір жолы күреспен өткен Кенесары Қасымұлы бастаған «ұлт-азаттық көтерілісінің» бар болмысы тарихи деректер мен дәлелдемелер арқылы ашып көрсетілді. Сыртқы протекторлық отарлаудың (Ресей, Қоқан) қазақ даласына жасаған бар шындығы жан-жақты дәлелденді. Егемен ел болуды көксеген қазақ ұландарының тарих сахнасында қалған ерлік істері мен іс-әрекеттері салыстырылып, түйінделді. Бүгінде ұлт-азаттық дәрежесіне көтеріліп, тиісті бағалана бастаған Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс - ұлттық бұлқыныс, тәуелсіздік тұғырнамасынан туындаған, қазақтың азаттығын таптаурын жүйеге салғысы келген озбырлық пен отаршылдық жүйеге өктем қарсылығының өшпес көрінісі болды. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісі туралы әдебиет тарихына өзек болар тарихи деректер мен әдеби мұралардың көптігі - кейінгі көтерілістер мен қозғалыстардың алтын өзегіне айналғандығының көрінісі.

Кілт сөздер: азаттық идея, датқа, Тәуелсіздік, ерлік, көтеріліс, Кенесары Қасымұлы

Кіріспе. Әдетте, өркениет бастауы - белгілі бір ұлттың, халықтың мәдени жетістігі мен ұлттық құндылықтарына тиесілі дегенімізбен, сол ұлттық танымды, жаңалық пен бүкілхалықтық өзгерістердің жасалуына ұйтқы болатын жеке тұлғалар еңбегі мен іс-әрекеті болатыны белгілі. Қай ғасырда болмасын ұлттың ұйыстырар мәйегі - белгілі, атақты адамдар болған, бола да бермек. Олардың атақ-даңқы өзі атқарған, кейіннен аңыз-әпсанаға айналып кете барған пәлсапалық-ғаламдық тірліктерінен туындап, тұрмыс-

тіршілігі өнегеге, тіпті тірі кезінде аңызға да айналып отырған. Бұл әсіресе, сыртқы отарлаушыларға қарсы Отан қорғау ісінде мейлінше өріс алып, әсірелеу үрдісімен үнемі дамытыла жырланып отырғанын көреміз.

«Туған жер топырағы» деген киелі ұғым қазаққа қанмен бірге берілетін Тәңірлік қасиеттің бірегей сыйы. Көшпенді мәдениеттен тамыр тартқан, сонау Алып Ер Тоңадан басталған ерлік дәстүрі Еділ, Шу, Мөде Алып Ер Тоңадан, Абылайдың т.б. батырлардың жауынгерлік дәстүрлерімен жалғасып, ХҮІІІ ғасырдағы жоңғарға қарсы күрестерде шарықтау шегіне көтерілсе, тәуелсіздік идеясымен суарылған «туған топырақты қорғау» парызының азаттықпен ұштасуы, Кенесарының тәуелсіздікті ту еткен бағдарламасымен өзек тартып, 1809 жылы басталып, 1858 жылы жалпыхалықтық сипат алған күңгей қазақтарының қоқандықтар тарапынан енгізілген «қыз салығына» қарсы туған көтерілісімен тұйықталады. Көп ғалымдар айтпай жүрген Кенесарының Оңтүстікке бағыт алуының да тарихи негізі бар. Бір ғана мысыл - басқасын айтпағанның өзінде Кенесары Оңтүстікке келгенде жиырма бес мыңдай адамның жиналып, ханды қолдап, соңынан еруі - жалғыз қорқытумен шектелмесе керекті.

Теориялық талдау. Бүгінде ұлт-азаттық дәрежесіне көтеріліп, тиісті бағалана бастаған Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс - ұлттық бұлқыныс, тәуелсіздік тұғырнамасынан туындаған, қазақтың азаттығын таптаурын жүйеге салғысы келген озбырлық пен отаршылдық жүйеге өктем қарсылығының өшпес көрінісі болды. Бұл кезең шындығының көркемдік әлемі - бүкілхалықтық ыза, түңілу мен ашыну көрінісі фольклордан бастап, жазба әдебиеттегі ұлттық мұраларда да, тарихи шығармаларда да өріліп жатты. Мұны тіпті Кенесары туралы халықтық мұралардың көп болуынан, халық арасындағы кеңінен таралған туындылардан-ақ азаттықты аңсаған, тәуелсіздікке ұмтылған халықтық қозғалыс сипатының ерекшелігін түсінуге болады. Кенесары туралы орыс миссионерлері мен жазбагерлерінің бірқанша зерттеулері мен көсемсөз түріндегі талдауларынан, халықтық толғаныс-әспеттеу пікірлердің көптігінен де халық сүйіспеншілігінің анық үлгісін пайымдаймыз. Біз осы күнге дейін кейбір себептермен әдеби зерттеулерге айнала қоймаған, халық арасында әлі де кең танылмаған туындыларға, кейбір деректерге тоқталуды ғана мақсат тұтамыз. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісі туралы әдебиет тарихына өзек болар тарихи деректер мен әдеби мұралардың көптігі – кейінгі көтерілістер мен қозғалыстардың алтын өзегіне айналғандығының көрінісі. ХІХ ғасырдың 30-40 жылдарындағы Кенесары хан бастаған азаттық қозғалыс «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан» соң араға ғасыр салып, елдің ерлігін көрсеткен ұлы оқиға, «ұлт-азаттық көтерілісі» болатын. Соған қарамастан ғылымда бұл тақырыптың жолының ауыр болғанын аңғару қиын емес.

Хан Кене бастаған көтеріліс туралы зерттеулер патшалы Ресей тұсында назар аударыла бастаған. 1870 жылы Петерборлық «Вестник Европы» журналының бірнеше санында «Бунт киргизского султана Кенесары Касымова» деген атпен патша шенеунігі Н. Середаның, ал 1888 жылы Ташкентте Е.Т. Смирновтың кіріспе сөзімен және осы кісінің аударуымен Сұлтан Ахмет Кенесариннің «Кенесары и Садык» атты еңбектері жарық көрді [1].

Аталмыш қозғалысқа қатысты құжаттар жинағын жинап, бастыру ісі де осы мезгілде қолға алына бастады. 1908-1915 жылдар аралығында Ташкентте Ресей соғыс істері министрі А.Н. Куропаткиннің тапсыруымен полковник А.Г. Серебренников «Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания» деген атпен 14 томдық құжаттар жинағын бастырып шығарды. Осы көп томдықтың алғашқы бес томында Кенесары хан бастаған қозғалысқа қатысты 176 құжат жарық көрді [2]. Әлі күнге бұл тақырып күн тәртібінен түскен емес.

Ұлт-азаттық көтерілісі мәселесіне қырын қараған кеңестік билік тұсында Кенесары хан тақырыбын арқау еткен ғылыми зерттеу еңбектер де, көркем шығармалар да қуғынға ұшырады. М.Әуезовтың «Хан Кене» пьесасы театр сахнасына жіберілмегені былай

тұрсын, Е.Бекмаховтың 1947 жылы жарық көрген белгілі еңбегі төңірегінде Қазақстанда өткен толассыз айтыс-тартысқа ұласып кете барды Мәскеуде Орталық камитетте әлденеше рет және КСРО Ғылым академиясы Тарих институтында (1948-жыл, ақпан) өткен талқылаулардан бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда тек Кенесары хан жөніндегі тақырыптың ғана емес, жалпы ұлттың рухын басуға, жаншуға арналған империалистік идеологияның жалғасқанын әрі дамытыла түскеніне куә боламыз.

Тарихи жыр бөлімінде келтірген Ахмет Байтұрсынұлының: «Тарихи жыр деп тарихта бар мағлұм оқиғалар турасында өлеңмен шығарған сөздер айтылады. Қазақта өз тілінде жазылған тарих болмағанмен қазақта болған оқиғалар, қазақтан шыққан адамдар турасында басқа жұрттардың тарихында жазылған мағлұматтар бар. Халықтың жадынан өшпеген, есінен кетпеген, қазақ басынан кешірген оқиғалары толып жатыр. Солар туралы өлең етіп шығарған сөздер болса, солар тарихи жыр болады. Мәселен, ... «Кенесары, Наурызбай»...». «Жанкісі бидің зекетшілер турасында айтқан» өлеңі қазақтың Қоқанға қараған шақтағы тарихына қатысы бар сөз болғандықтан, бұ да тарихи жыр тобына жатады» [3.117] деген ұлы ғалымның пікірін басшылыққа аламыз.

Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті, бұл тақырыпты түсіну үшін 1837-1847 жылдар аралығын қамтыған хан әскері, Ресей әкімшілігі мен Қырғыздар арасындағы қарулы қақтығыстың түп-төркініне тоқталмақ қажет. Қозғалыстың құқықтық негізі жөніне назар аударған тарихшы-ғалым М.Қойгелдиев: «Біз де бұл сауалды айналып өте алмаймыз. Мәселе бұл оқиғаның себеп-салдары тек сіз бен біздің хабардар болуымызға ғана саймайды, ол анағұрлым тереңде жатыр, яғни осы және одан кейінгі кезеңдерде де азаттық үшін күрес жолында мерт болған бабаларымыздың төгілген қаны мен көз жасы бізді бұл сауалға неғұрлым дәл де терең жауап беруге міндеттейді. Өйткені тәуелсіздік және азаттық деген ұғымдар салтанатты жиындар мен ғылыми форумдарда ғана айтылатын әдемі сөздер емес, олар қазақ халқының бүгіні мен болашағын, бітім-болмысын анықтайтын, түрлі замандарда өмір сүрген және сүретін барлық ұрпаққа бірдей ортақ ұғым, адамгершілік категориясы», - деген болатын [4.84]. Және ғалым бұл күрестің кезеңдік мерзіміне тоқтала келіп: «Егер бұл қарсылықты жалпы империялық, географиялық мерзімдік кеңістікке алар болсақ, онда Кене хан қозғалысы ХҮ-ХҮІІІ ғасырларда болып өткен Сібірдегі Көшім хан, Татарстандағы Сүйімбике ханым, Башқұртстандағы Батырша және Салауат Юлаев бастаған қарсылықтардың логикалық жалғасы ретінде қабылдануға толық құқылы. Бірақ, әрине, Сүйімбике ханым мен Батырша заманындағы Ресеймен Кене хан заманындағы Ресейдің тәжірибесі мүмкіндігін салыстыруға келмейтіндігі өзінен-өзі түсінікті болса керек», - деген баға береді [4.85].

Кенесары хан көтерілісі хандық тақ үшін ғана емес қазақтың билік жүйесіндегі қалыпты жүйенің бұзылуына ашық қарсылық болатын. Бұл негізсіз де емес еді. ХVІІІ ғасырдағы Абылай хан заманынан кейін басталған қазақты шоқындыруға, орыстандыруға негізделген Ресейдің отарлау идеологиясы ХІХ ғасырдың 30-40 жылдары түбегейлі өзгеріске ұшырап, басқаша сипат алғаны мәлім. Мұны көрегендікпен сезген Бұқар жырау:

...Күнбатыстан бір дұспан,
Ақыры келер сол тұстан.
Сары май жағып мұртына,
Ел қамын жеген жақсыны,

Сөйлетпей ұрар ұртына, – деген мазмұндағы дәл болжау айтса [5.12], Шортанбай ақын:

Енді еркіндік заман жоқ,
Дұшпанның құрған торы бар.
Ендігі жүрген жігіттің,
Мандайында соры бар,- деп отарлық жүйенің бар пошымын ашып көрсететіні бар [6.65].

Кенесары хан патшалы Ресейдің отарлау идеологиясының шеңберін түсінді. Ол бар

мәселені бейбіт жолмен шешуге ұмтылды. Ресей патшасына жолдаған алғашқы хаттарының бірінде император мен атасы Абылай хан заманында екі ел арасында орын алған бейбіт қатынасқа және шекара есебінде қабылданған межеге қайта оралтуға шақырады. «...Сіздің арғы бабаларыңыз, ал бізде менің атам Абылай патшалық құрған уақытта, - деп жазды ол император І Николайға, - халық бейбіт және тыныш жағдайда өмір сүрді, оны ешкім бұзған емес. Екі жақ та өзара сауда жасады; біздің жұртымызға ешқандай да салық салынған жоқ. Ал одан кейінгі мезгілде бәрі өзгерді, біздің халқымыздан салық жинала бастады, оған тағы да басқа таршылықтар жасалынды. Бұрынғы жасалынған бейбіт келісімді бұзып, Сіздің төменгі қарауыңыздағы басшыларыңыз бүкіл қазақ халқы Ресей бодандығына қарады деп жалған көрсетті, соның нәтижесінде менің Абылай атама қарасты жерлерде сегіз дуан орнады. Бұл біздің халқымыз үшін қайғылы жағдай, әсіресе оған салықтың салынуы өкінішті-ақ. Сондықтан да біздің бүтін қазақ халқымыз таршылық көрмей, тыныш, рахатта өмір сүрсе екен деп, Ұлы мәртебелім, Сізге өтініш айтуға өзімді бақытты санап, біздің халқымызды сол бұрынғы күйінде қалдырып, даламызда, орналасқан сегіз округтік дуандар мен өзге де мекемелеріңізді жоюыңызды сұраймын» [4.255].

Келесі Батыс Сібір генерал-губернаторына жолдаған хатында ол «...менің тілегім екі иелік халқының тыныш өмір сүргені, ал Сіз болсаңыз мені бодандығыңыздағы жұртты иемденесіз деп айыптағыңыз бар. Мен болсам, керісінше, Сіз менің атам Абылай ханға тиесілі жерлерде округтік дуандар орнатып, қазақ халқынан салық жинайсыз деймін. Демек, Сіз бізді тықсырып отырсыз, соған біз налимиз және Сіздің билігіңізде салық төлеп өмір сүргіміз келмейді. Мәселен, егер Ресейді өзге патшалық басқарса қандай күйде болар едіңіз, олай болса, Сіз де бір сәт біздің жағдайға еніп көріңіз», - деп көрсетті [4.256].

Кене ханның көптеген ауылдарды зорлықпен өзімен бірге алып жүргені және көтерілісті қолдамаған ауылдарды шапқанына байланысты да пікірлер бірқанша. Көтеріліс барысында орын алған мұндай оқиғаларға сол кезеңдегі ұғым-түсінік пен нақты тарихи жағдайларға қарап баға берген жөн. Бұл сұраққа да М.Қойгелдиев тұжырымды жауап береді. «Кене хан өз уақытында қазақ халқының басым бөлігі өз ханы мойындаған Абылай ханның тікелей немересі ретінде орыс патшасының ешқандай келісімінсіз-ақ өз еркімен хандық билікті жойып, (1822-жылғы Ереже) округтық приказ сияқты басқару жүйесін енгізуге ашық қарсылық көрсетуге өзін құқылы санады. Патшалық приказдық билікті жойып, қазақтардан алым-салым жинауды тоқтатып, Абылай хан заманындағы екеуара шекараны мойындауды сұрады. Егер қазіргі тілмен айтатын болсақ, бұл территориялық тұтастық пен мемлекеттің тәуелсіздігін силауды талап етудің өзі болатын. Басқа ештеңе де емес. Ал қайраткер тұлға көтеретін бұдан үлкен жүктің болуы мүмкін бе? Біздің түсінігімізше, мүмкін емес. Абылай хан заманынан XX ғасырдың бас кезіндегі Алаш қозғалысына шейінгі кезеңде ұлттық мемлекет мәселесін мұндай биік дәрежеде қойып, ол үшін өз ғұмырын арнаған дара тұлға Кенесары Қасымұлы және оның сарбаздары екендігін мойындайтын уақыт келді» [4.258].

Бірақ патшалы Ресей де, кеңес дәуірі де Кенесарыны қаралаудан танған емес. Осы кезде Ресей империясының отарлық жүйесіне қарсы тұрғандардың бірі Солтүстік Кавказдағы Шәміл бастаған қозғалыстан да байқалады. Шәміл көтерілісін зертеушілердің бірі В.Дегоев «Имам Шамиль: пророк, властитель, воин» атты еңбегінде империялық екпінмен Шәмілді тонаушы, басбұзар етіп көрсеткісі келген [7].

Кене ханның патша әкімшілігі мен Қоқан хандығына қарсы он жылға созылған күрес барысы тынымсыз жүргізілді. Ол үшін ең алдымен қазақтарды өз жағына тартуға әрекет етті. Ол бүкіл қазақ қоғамын өзіне бағындырудан, ал отаршыл әкімшілік жағында болған немесе өзін қолдағысы келмеген жеке сұлтандарды жазалау арқылы ортақ мүддеге жұмылдырудан үміттенді. Арқадан шыққан Кенесары алдымен Кіші жүзді қосып алмаққа әрекет етті. Оны Т.Дайрабай естеліктерінде келтірген мына деректен көреміз. «Сырда туып, Сырда өскен, көне сөздің көмбесі болған Меңліаяқ Сәрменбайұлы (1880-1954 ж.ж.)

өзінің шежіре деректерінде: «... Екі би елімен кеңесіп, Қоқанға салығын төлеп, халықты тыныш сақтап тұрған. Сарман бидің үзенгісіне у жағылып, Қоқаннан қаза тапты», – дейді [8.20].

Осыдан кейін Сарман бидің баласы Дәрмен кейде жеті, енді бір деректе он сегіз жігітпен Кенесары жасағына қосылады» [8.22]. Кенесары хан Қоқанның Созақ қамалын шабу үшін Сыр бойының батырларына қолқа салып, Жанқожаға өзіне көмектесуін айтып хат жазады. Қоқандықтардың Сарман батырды өлтіргенін айтып, бірге аттануға кеңес береді. Жанқожа бас болып, Созақ қамалын алуға басқа батырлармен бірге «тоқым тыққан» Қыстаубай батыр да барып, үлкен шайқасқа қатысқан. Сол Созақ қамалының іргесінің сөгілуін тарихи деректерді жинаушы, белгілі ғалым Ғ.Ахмедовтың «Жұлдыз» журналының 1991 жылы 11 сынында Жанқожа Нұрмұхамедұлы туралы зерттеу мақаласында кеңінен талданған. Онда 1845 жылы Сыр бойынан Жанқожа бастаған 12 батырдың соғысқа қатысқанның, оның ішінде Тоғанастың да атын ерекше атап өтеді [9]. Сырдың Қызылқұм жақ бетіндегі ел билігі біраз уақыт қоқандар мен хиуалықтар қолында болғаны тарихи шындық. Олар елден әр түрлі алым-салықтар алып отырған. Елді езіп, арын жаншыған қоқандықтар мен хиуалықтарға қарсы күрес бір тынған емес. Олардың билеушілері Қожанияз, Бабажанға қазақтардың ашу-ызасы қайраулы еді. Ел ішінен ат жалын тартып мінген азаматтар озбырлыққа қарсы шығып, олардан кек қайтара отырып, бірнеше рет ірі қалалары мен ордасын бұзған. Шөмекейлер негізінен Қуанды жазда жайлап, Сырда қыстаған. Жазда Тобыл өзендерінің бойына дейін өткен кездері болған. Кейбірі «Қарақ» бойында, Қаракөл маңында егіншілік кәсіппен де айналысқан. Қоқанға бағынышты болып, олардың озбырлығына шыдамаған Сыр қазақтары өздерінің азаттығы үшін күресті үзбей жүргізеді.

Кенесарының Созақ қамалына шабуылына Жанқожа бастаған Сыр бойының батырларының қатысқанын Төремұрат жыраудың батырларға арналған толғауында:

Шағырай, Сәдір, Ерғабыл,
Тоқым тыққан Қыстаубай,
Іс көрсетер күн бүгін

Құр атыңа мәз болмай, – деп батырларды шабыттандырған [8.27].

Қыстаубай батыр Созақ соғысында сексен адаммен Шығыс қақпаны (Сауран жағын) қоршап, жеңіске жеткен. Өкінішке орай, Кіші жүздер бұл күрестің мағынасын терең түсіне алмады.

Орынбор генерал-губернаторы В.Перовский Азия департаментінің директоры К. Родофинскийге жазған хатында: «Ақмешітке жақын тұрған Шөмекейліктер қоқандықтармен бірнеше рет ұрысқа түсіп, жеңіліс тапты. 1836 жылы Қуандария өзенінің өткел аузында жиналып, Хиуаның 200 жасағына шабуыл жасады», - дейді [10.87]. Осы оқиғаға Шөмекей батыры Тоғанас Бәйтікұлы белсене араласқан. «Ол Қоқан, Хиуа және орыс басқыншыларының үш жақты қысымына қарсы күреске халықты бастаған батыр» [8.28]. Оның Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалысқа қатысқаны Е.Бекмаханов кітабында да жазылған [10].

Кенесары Шөмекей, Керейт, Шекті, Өлім руларынан да көмек сұрады. Олар көмек беруге әзір екендіктерін білдірді. Аталған рудың басшылары ерікті жасақтар құрып, оларды Кенесары қолына аттандырды. «Оның әскеріне Шөмекей руынан батыр Тоғанас Байтулов қатысты», - делінген [8.30]. «Халық кеңесі» газетінің 1993 жылдың 31 тамызындағы санында профессор Ж.Қасымбаевтың «Қаһарман хан» атты көлемді мақаласы жарияланды. Онда: «Қазақ билеушісінің туы астында топтасқан серіктерінің қатарынан шайқастарда ел құрметіне бөленген үш жүздің де батырларын кездестіреміз. Ағыбай, Аңғал, Байсейіт, Тоғанас, Тобылды, Тайман, Өнеке, Бұғыбай, Жоламан, Жәуке, Сұраншы, Иман, Төлебай, Наурызбай, тағы басқалар», - деп жазған [11.8-11]. Бұл - үш жүз баласының Абылай заманынан кейінгі бірігуі еді.

Жанқожа батырға жазған хатында Кенесары «...Жанқожа батыр, қоқандықтар біздің

қазақтарға тыныштық бермеуде: тонауда, өлтіруде. Қоқандық бастықтар сіздің ағайыңыз Сарман батырды өлтірді. Сондықтан сізден сұрайтыным, егер сіз келіссеңіз, онда мен Ұлы және Орта ордаларынан жігіттер жинап, Созақ қаласына келемін, ал сіз Кіші ордадан жігіт жинап, қоқандықтармен оғысу үшін Созаққа келіңіз» - деген [8.24]. Бұл туралы мұрағат деректері көп. Деректердің халық жадында сақталғаны баға жетпес байлық. Мәселен, осындай қызметін 1917 жылғы төңкеріске дейін-ақ бастаған қырғыз тарихшысы Бөлек Солтоноевтың «Қызыл қырғыз тарихы» атты екі кітаптан тұратын еңбегі өте бағалы дерек көзіне жатады. Кенесары хан 1846-жылы ерте көктемде Жетісу жеріне келген бетте «қырғыздармен өзара елдесейік деген ниетпен... қырғыздың басшы адамдары Жанғарач, Жантай, Тыналы, Төрегелді деген кісілеріне елші жіберген. Сонда жіберген елшінің аталған кісілерге айтқаны: «Орыс деген көп ел, беттескен жауын талқандап жеңіп, қаптаған селдей болып, Еділ, Жайықты кешіп, Оралдан өтіп, Сарыарқада сыңсып жатқан қалың қазақты алып, Ертістен шыға Ілеге жақындап қалды. Әлі-ақ Алатау, Іле, Шу бойларына ат қояды. Арыны өте қатты, әскері өте мол, қырғыз-қазақ ежелден ел шетінде, жау бетінде ылғи да бір едік, жақсылық-жамандығымыз ортақ, мал-жанымыз аралас ел едік. Жауға қарсы бірге қамданайық! Қазақ-қырғыз бір болсақ, Ташкент, Қоқан, Самарқан біздің ығымыздан көп алыс кетпейді, мен елшімін, ханымның бұйрығын айттым, егерде бірікпесеңдер, сендерге көп күш түсер. Кенесары ханның тапсырғаны осы сөз» [12.297].

Бұл - Кенесары ханның бұрынғы өткен қазақ хандарының жалпытүркілік бірлік үшін күрес дәстүрін жалғастырушы қайраткер екендігін көрсетеді.

Кене хан Ресей империясының қазақ жері мен қоғамына қатысты отаршылдық пиғылын терең әрі дәл түсіне отырып, оған мемлекеттік тәуелсіздік мәселесін қарсы қойды және бұл мақсатқа бүкіл қазақ халқын жұмылдыруға күш салды. Алдымен, Солтүстік және Орталық Қазақстанда бастау алған қарсылық Торғай және Ырғыз өңірлерінде жалғасын тапты, ең соңында ол Оңтүстік Қазақстан және Жетісу жеріне жетіп, бүкіл қазақ даласын қамтыды. Бірақ бұл бар болғаны төңірегіндегі аз ғана топты болар-болмас мезгілге ғана ұстап тұруға мүмкіндік беретін өткінші сипаттағы әрекет еді. Ұзақ саны жиырма мыңға шейін жетіп отырған қолды ылғи да олжадан алынған табыспен асырау, әрине, мүмкін емес-тін. Мұндай әрекеттің де шегі болатындығы өзінен-өзі түсінікті. Бұл айтылғандарға қосымша, Кене хан қолының қатарында күнделікті үйреншікті тіршілігін, отбасы қасындағы бейбіт еңбегін тастап, көтеріліске қосылғандар да аз емес еді. Кекілік Сеңгіріндегі қайғылы түнде Кене ханды тастап, кетушілердің қатарын толтырғандар да осылар болатын. Кене хан қолына Рүстемсұлтанмен бірге қосылған Сыпатай батыр өзінің күрделі де қайшылықты жағдайға тап болғанын аңғармауы мүмкін емес еді.

XIX ғасырдың отызыншы жылдарынан бастап, қоқандық отарлаушылардың билеу саясаты өзгере бастады, биліктің басқа түрлері ойластырыла бастады. Өйткені, бұл кезде Ресейдің сыртқы отарлауы шындап күшіне еніп, Сібір алқабына қоса қазақтың батыс аймағы, теріскейі, орталығы мен шығыс бөлігі орыс бодандығын толық қабылдаған болатын. 1822, 1824 жылдары бірінен кейін бірі сәтті өткен реформалар Ресей империясының түпкі отарлық мақсаты - «Үндістанды отарлау» идеологиясын енгізетін шақ туып еді. Қазақтың батысын сұлтан- правительдердің, орталық және солтүстік аймақты аға сұлтандардың қанжығасына байлап беріп, территориялық жүйеге негізделген «и и чжи и» (жабайыларды жабайылардың қолымен тұншықтыру) әдісінің жемісін көре бастаған Ресей үкіметі енді қазақтың күнгей өлкесін де толық отарлап алудың кезі келгенін пайымдап та қойған болатын. Міне осындай замана саясатын бағамдап отырған қоқандықтар қазақтың оңтүстігі мен қырғыздарды отарлық «уысынан» шығармауға, оларды Ресей империясына барынша қарсы қоюға тырысып-ақ бақты. «Мұсылмандық», «діндегі бауырластық», «кәпірлерге қарсы бірігу» идеяларын жалау еткен сарт молдалары «ғазуатқа» үндеп, қазақ пен қырғыздың ауыл-ауылдарын кезіп жүрді [13.п.150]. Хандық билікті жойған «Сібір қазақтары туралы Ережеге» барынша қарсылық білдірген Саржан

мен Есенгелді Қасымұлдары мен атақты Кенесары көтерілістерін өз мақсаттарына барынша пайдаланып, қазақтың ұлттық идеясын Ресей империясының отарлық саясатына қарсы пайдаланғысы да келді [14.112].

Өздерінің әрекетіне олар қазақ халқының қас жауы Қоқан ханынан көмек алуға әрекеттенеді. Мәселен, осындай көмекті Саржан Қасымов ізденген болатын /1824-1836жж/. Ташкент құсбегінің көмек беру уәдесін алған Саржанды Қоқан ханы Қазақстандағы жоспарын іске асыруға пайдаланады. 1831 жылы көктемде Қоқан ханынан ту және сыйлыққа шапан, ер-тұрман алған Саржан Көкшетау, Ақмола округінде Россия қарамағындағы қазақтардың ауылына тонау жорығын ұйымдастырады. «Бірінші наурыз күні Саржан інісін қоса 400 адамдық отрядпен Қарқаралы округіндегі қазақ ауылдарына шабуыл жасап, 1600 жылқы, көптеген дүниені тонап әкетті. Осындай «ынта-жігері үшін» Ташкент құсбегі Саржанға сыйлық ретінде 27 жібек шапан, 27 кемер белдік, 27 етік беріп, оны Қоқан ханының күйеу баласы деп жариялайды [15.195].

1831-1832 жылдары Саржан мен Ташкент құсбегінің Орта жүз қазақтарына жасаған шабуылы патша өкіметінің тынышын бұзады. Сондықтан Батыс сібір генерал-губернаторы И. Вельяминов жедел бірнеше қарулы отрядты құсбегінің әскерлеріне қарсы жіберіп, оларды талқан етеді, алға жылжуын тоқтатады. Дегенмен, 1834 жылы май айында Орта жүз қазақтарын тонау үшін Ташкент құсбегі 6000 сарбазды аттандырады. Ұлытау төңірегіндегі «Қорған» деп аталатын қамалды салдырады. Қазақтардың қолындағы 900 мың бас қойдың 130 мың басын айдап әкетеді [15.197]. Осы жорықтан көп пайда тапқан Ташкент құсбегі Россия қол астындағы қазақтарды бүліншілікке итеру мақсатында ел арасына үндеулер мен «бүліншілік хаттары» таратады. Сондай бірхаттан үзінді келтірелік: «Мұсылман дініндегі қазақтар, сіздер «кәпірлерден» – орыстан азат ету тілегін бізден талай рет өтініш етіп сұрадыңдар. Қоқан хандығының құрамына енуге ризалық беріндер, міне, сол тілектеріңе лайықты біздер келіп отырмыз» [15.196].

Саржан мен Есенгелдіге көмек береміз деп, Кенесарыға бірігейік деген саяси ойындарының астарында Ресей империясының «тағыларды» бағындыру әрекетімен үндесетін тұстары да байқалатын. 1834 жылы мамыр айында Ташкенттік құсбегі Саржан сұлтанмен бірге алты мың әскермен бірге «орыс отарлауынан құтылу» деген ұранмен Орта жүздің жеріне кіреді. Қазақтың бүкіл сұлтандары мен билеріне екі жүздей «қарсылық хаттарын» жазып тарататыны да осы кез [16.л.6].

«Қоқан әскерлеріне қарсы Сібір әкімшілігі генерал-майор Броневскийдің басшылығымен құрамында алты зеңбірекпен қаруланған мың тандаулы жазалаушы әскерін қарсы аттандырады» [17.279]. Орыс әскерінің келе жатқанын естіген Ташкент бектер бегі Бетпақдалаға қарай қашып кетеді де, мұнан кейін өмірінде патша әскеріне қарсы күреске шықпайды. Патша әскерінің жан-жақты қыспағына ұшыраған Саржан әскері шегінеді. Ташкент бектер бегінен әлі де күдерін үзбеген, қала берді Ұлы жүз қазақтарынан әскер жинауды мақсат еткен Саржан Ұлы жүз қазақтарының жеріне өтеді. Саржанның келуімен Орта жүз қазақтарын да қосып алуды мақсат тұтқан қоқандықтар оларды жылыұшырай қарсы алады. Бүкіл қазақтың бірігіп кетуінен қауіптенген Ташкент бектер бегі 1836 жылдың жазында Саржанды Ташкентке алдап шақырып, жауыздықпен өлтіреді. Саржанның өлтірілуімен қазақтардың ұлт-азаттық көтерілістері басылса керек деген патшалық үкіметтің сенімі ақталмап еді. Қайта керісінше, отаршылдыққа қарсы күрес шоғы жандана түсіп, Кенесары көтерілісі бір жағынан Ресей империясымен, екінші жағынан Қоқан және Хиуа хандықтарына қарсы ұлттық сипат алып еді [4.29].

1841 жылдың қыркүйегінде Кіші жүз бен Орта жүз қазақтары бірігіп, ата-баба дәстүрімен Кенені ақ киізге салып, хан көтереді. Қазақтардың бұл әрекеті - жан-жақтан анталап тұрған сырт жаудан қайтсек қорғанамыз, қалай елді аман алып қаламыз деген елдік, ұлттық, халықтық ниетінен туған аса дұрыс шешім болатын. 1840 жылғы патшалық әкімшілпен жасалған келісім Кенесарының Қоқан хандығына қарсы күресіне аз да болса мүмкіндік туғызған болатын. Бұл сәтті тиімді пайдаланғысы келген Кенесары хан

өзбектердің ішкі алауыздығы мен Бұхар әмірімен жүргізілген келісім нәтижесінде Қоқан хандығына қарсы күрес жариялайды. Орынбордан Бұхарға, Қоқан мен Хиуаға келетін сауда керуендерінен түсетін пайда мен қазақ даласынан түсіп жатқан шексіз байлық қатты қызықтырған Бұхар әмірлігі де Қоқанға қарсы күрес бастайды. Бұхар әмірі халық арасында қасапшы әмір атанған Насрулла еді. Әмір Насрулла Бұхар ішіндегі саяси-әлеуметтік қайшылықтарды Қоқан мен Хиуа хандықтарын басып алу арқылы шешуге ұмтылды [18.259]. 1840 жылы өзінің өгей шешесіне ғашық болып үйленген «Мәделі ханның бұл әрекетін «дінсіздік, кәпірлік» деп жариялаған Әмір Насрулланың Қоқан хандығына қарсы соғыс ашуына табыла кеткен себеп болатын» [19.297].

Бұхар әмірінің бұл соғысын Кенесары да қолдап, Кіші жүздің әскерлерінен құралған төрт мыңдық әскерді Ташкентке кіргізеді. Кенеттен пайда болған іш эпидемиясы Кенесары хан әскерінің жартысына жуығының соғысқа кіруіне мүмкіндік бермесе де, қалған бөлігі Созақ, Жаңақорған, Жөлек, Ақмешіт бекіністерін азат етуге аттанады. Созақ бекінісін алу оңайға түспейді [20.12].

1842 жылы сәуірде Бұхар әскері Қоқан қаласын басып алады. Бұхар әмірінің бұйрығымен Мәделі хан бауыздалады. Қоқан қаласының кімге тиісті екендігі дауға айналады. Осыны тиімді пайдаланған Кенесары хан Хиуа хандығымен жасырын келіссөз жүргізеді де, Хиуаны Бұхарға қарсы айдап салады. Кенесарының бұл әскери тактикасы керемет іске асады да, екі өзбек хандығы арасындағы қанды шайқас басталып та кетеді. Кене ханның саясаты өзара қырқыстан екі хандықты әлсірету еді. Хиуа мен Бұхар арасындағы қақтығысты пайдаланып, қоқандықтар көтеріледі. Олар хан тағына 1842 жылы қырғыздардың жиені әрі күйеу бласы Шәрәліні көтереді [15.39]. Осы сәтті пайдаланған Ұлы жүз қазақтары мен қырғыз рулары өз тәуелсіздігі үшін күреске шығады. Бұл соғыстың туын ұстаушы ел ішінен шыққан батырлар болса, солардың көрнектілерінің бірегейі Байзақ датқа еді. Себебі, «қалың қазақтың наразылығын қолына ту қылып ұстап, көптің жоқшысы болған ел қаһармандары қазақ даласының қай бұрышынан болса да шығып бой көрсетті» [21.239].

Байзақ датқа ел ақсақалдарының қолдауына сүйене отырып, өзі секілді батырлармен бірігіп, Қоқанға қарсы тұрарлық үлкен жасақ құрады. Қоқан ханы қазақтардың өзіне қарсы жаппай көтерілгелі тұрғанын, сондай-ақ қырғыздардың да қозғала бастағанын байқайды да, қазақтармен уақытша келісімге келуге мәжбүр болады. Алайда қоқандықтар мен қазақтар арасындағы қақтығыстар тоқтамайды. Байзақтың датқаның батыр атағы қазақтардың Қоқан езгісіне қарсы күресі үстінде шығады.

Қазақ елінің тұтастығы, мемлекеттік дербестігі, егемендігі туралы ұран көтерген Кенесары қозғалысының мұрат-мүддесін Байзақ батырдың түпкі нысанасымен үндес келеді. Кенесары ел ақсақалдарымен, батырларымен әңгімесінде, оларға арнаған үндеулерінде өзінің қазақтың оңтүстігіне келгендегі басты мақсаты қазақ пен қырғыздың басын қосып, оларды Қоқан езгісінен азат ету екендігін әрқашан баса айтып отырған. Бұл мақсат Қоқан езгісінен есі шыққан қалың едің де, ел басындағы есті азаматтардың да көкейіне қонып, олардың тыныш тіршілік, жайлы тұрмыс туралы өмірлік мәні жоғары ұлы тіркестерімен мейлінше үндесіп, үйлесуші еді. Сондықтан да отаршыл рухтағы толып жатқан батырлар, ер-азаматтар елдің азаматтығы мен дербестігі, егемендігі үшін ереулі атқа ер салып, күрес майданына шықты да, әліптің артын баққандар жылы орнын суытпады. Байзақ батыр сарбаздарын соңынан еріп, Кенесары бастаған халық қозғалысына қалың қол болып, қосылып қана қоймай, сарбаздарға ат-көлік ретінде үйір-үйір жылқысын да алдына салып айдап келеді. Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» дастанындағы Наурызбай соғысқа мінітетін Көкдөнен мен Кертайлақ ат Байзақ батырдың айдап келген сәйгүліктерінің ішінен таңдалып алынған болатын.

Байзақпен бірге Кенесарыға бір топ ірі батырлар, олардың ішінде Төле бидің ұрпағы Момбек датқа, Ысты Бұғыбай батыр, ел ішінде «қос батыр» атанып кеткен ағайынды Тойшыбек пен Керім, Тойшыбектің батыр ұлы Байсейіт секілді ірі қолбасы батырлар да

бар еді. 1845-1846 жалдары Кенесарыға Шымыр, Жаныс, Сиқым, Сарыүйсін руларынан 20000 үй қосылады [17.321-325].

Кенесары көтерілісінен соңғы кезеңде Қоқан үстемдігін мойындағанмен, Байзақ батыр өз елінің дербестігі туралы ойынан қайтпайды. Баласы Ақмола арқылы Жетісуда болып жатқан оқиғалардан хабардар болып, маңындағы басқа батырлармен үнемі пікірлесіп отырады. Әулиеата бекінісінің әкімі Ниязалі бастаған ел басындағы бірнеше ақсақалдармен, билермен, батырлармен ниеттес болады. Ел есінде сақталған қайсыбір әңгімелерге қарағанда, Байзақ датқа айналасындағы топ майдан алаңында Ресей мен Қоқан арасында қырылып кетпеу үшін, өздері бейтарап, қалыс қалуды дұрыс көреді. Екіншіден, олар қоқандықтардың хан тағына таласқан ішкі қантөгістерінен де бойларын аулақ ұстайды. Әйтсе де Байзақ батыр қоқандықтардың бейбіт елге жасаған озбырлықтарына наразылық көрсетпей тұра алмайды.

Хан сарайларындағы ішкі тартыс 1862 жылы Мәделі (Малля) ханының өліміне әкеліп соғады. 1862 жылы 12 наурызда Ташкенттен Таластағы ауылына келген Байзақ батырдың баласы Ақмолданың Қоқан ханы Мәделі ханның өлімі, оның інісі Самраттың хан болып сайлануы туралы айтқан хабарлары Ресей патшалығының Қазақстандағы өкілдеріне де жеткен [22.91]. 1863 жылы Молда Әлімқұл Марғұланда Қоқан хандығына Мәделі ханның 12 жасар ұлы Сұлтан Сейітті сайлайды. Екі күннен кейін Әлімқұл жаңа ханды Қоқанға алып келіп таққа отырғызып, өзі Қоқанның бас әскербасы болады. Қоқанның ішкі-сыртқы билігін Әлімқұл тек қана өз қолында ұстайды [22.91].

Жас ханның тұсында Байзақ батыр мен оның пікірлестерінің жағдайы қиындай түседі. Әлімқұл хандықтағы белді, беделді кісілерінің көпшілігіне қырын қарайды. Оның үстіне бұл тұста Ресей жаулаушы әскерінің Жетісудан Оңтүстік Қазақстан жеріне қарай жылжуы қоқандықтардың көңіліне үрей әкеліп, бір-біріне деген сенімсіздігін күшейте түскен еді. Ресей жаулаушы әскеріне қарсы Әлімқұл бірқатар іс-шараларды жүзеге асырады. Ол Түркістанды қорғау ісін жолға қою мақсатында оған Мырза Дәулет деген тәжікті әкім етіп тағайындайды. Мырза Дәулет Түркістанды жаудан қорғау ісін ұйымдастыру орнына қала маңындағы қазақ ауылдарын тонап, қудалаумен шұғылданады. Осы тұста Әулиеата қамалын Ресей әскерінің алуы Қоқан билеушілері мен Байзақ датқаның айналасындағы қазақтардың арасын одан ары шиеленістіре түседі. Ал бұл кезде Сырдария қазақтарының да тәуелсіздік үшін күресі басталып еді. Олар Кенесарыны өздеріне басшылық жасауға шақырды. Кенесары хан бұл ұсынысқа келісімін берді. Оның басты мақсаты Бұхар хандығы, Қоқан мен Хиуа хандықтарының әлсіреуі еді. Кенесарының ұйымдасқан әрі білгірлікпен жүргізілген соғыс саясаты патша әкімшілігін де қорқыта бастады. Орынбор және Батыс Сібір әкімшілігі Кенесарыға соғыс қимылдарын тез арада тоқтатуын талап ете бастады. Өйткені, XIX ғасырдың қыркыншы жылдары Ресей үкіметі Орта Азия мемлекеттерін жаулап алуды ойластырып та қойған еді. Сондықтан Ресейге күшті хандық та, соғыс алаңы да, мықты қарсылас та керек емес еді. Осындай ұлттық тәуелсіздіктің жалауын көтерген батыл қимылдар мен Кене ханның жеңістерінен рухтанған Жетісудың кейбір рулары мен солтүстік қырғыздарының рулары 1842 жылы ұлт-азаттық көтерілісіне шықты және өздерін тәуелсізбіз деп жариялап та үлгеріп, қоқандықтарды қуып шықты [23.6-7].

Ресей үкіметі енді қазақ даласын біржолата отарлау жоспарын тездетіп іске асыруға кірісіп те кетті. Олар Ырғыз және Торғай өзендерінің бойынан қамал салып, табан тіреп жайғасып та алды. Бұл қорғандардың салыну себебін : «Бұл қорған бекіністер кез-келген уақытта Кенесарыға және ол қайтып келіп көшпенділерді көтерер болса және сондай мақсаттағы қозғалыстарға қарсы тұрар орталық болады», - деген Орынбор шекара комиссиясы бастығының рапорты Ресей империясының отарлау саясатының бар шындығын ашып беріп те тұр емес пе?! [24.п.2-13].

Осы орайда басын ашып алар мынадай мәселе бар. Осы кезге дейін Кенесары көтерілісін зерттеген, жазған патшалық Ресей зерттеушілерінен бастап, орыс, қазақ

зерттеушілері де «осы кезде патша үкіметі Кенесарыға кеңшілік жасап еді, бірақ Кенесары көтерілісін тоқтатпады, жеңілісінің бір себебі осы еді» дегендей сыңайдағы ойлар айтады. Шындығында солай ма еді. Патшалық үкімет орындарының Кенесарыға хат жазғаны да, Кенесарының оларға хат жазғаны да рас. Бірақ түпкі шындық - Кенесарының көтерілісін тоқтату, орыс империясының отарлық жүйесінің енуіне кедергі келтірмеу болғандығын сол кездегі бүкіл тарихи құжаттар мен көркем өмір шындығының көрінісі болатын әдеби мұраларымыздан да салыстыру арқылы да анық көз жеткізуімізге болады. Ресей империясының алдында оңтүстік қазақтарын түгел бағындырып алу, сол арқылы Орта Азия хандықтары мен Алатау қырғыздарын бағындыру жоспары тұрды. Ресейдің бұл мақсаты Орта Азия мен қазақ даласындағы сауда-керуен жолдарына иелік ету ғана емес, Ресей мен Англия арасындағы осы аймақтарды отарлауға деген бәсекелестіктен де туып еді. Орта Азияға табан тіреп алмай, Шығыс Түркістанға бағытталған бағытты жоспарлары іске аспайтынын қатты қаперінде ұстағандықтан да, олар қайткенде де Орта Азияны тез жаулап алуды көздеді. Көсемдері І Петрдің «Қырғыз-қайсақ даласы - Орта Азияға апаратын қақпа әрі кілт» деген қағидасы әрбір орыс отарлаушысының Құрандай қағидасы еді. Кез келген орыс оқымыстысы болсын, зерттеушісі мен сяхатшысы болсын бәрінің түпкі көкейінде, мейлі ол қаласын, қаламасын шығыс пен мұсылман елдері, жерлері, табиғаты туралы ақпарат жинау бірінші кезектегі міндеттері болған.

Талқылау мен нәтижелер. Отарлық бұғауға қарсы арыстандай арпалысып өткен қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлының өмірі мен тарихи келбетін жасауда іргелі зерттеулер жүргізіліп, арнайы еңбектер, мақалалар жазылды. Тәуелсіздік өлшеміне лайық бағасын да алды. Халық жадының тарихи көрсеткіші - халықтық мұраларда жатқандығын ескерсек, Кенесары туралы атақты Нысанбай жыраудан басталған фольклорлық дүниелердің өзі бір төбе бөлек жинақтарға лайық туындылар екендігі анықтала түседі. Кенесары көтерілісінің маңызын түсінуде бұл шығармалардың құндылығы арта түседі. Осы күнге дейін әдеби айналымға түспеген, барынша тарихи өлшемнің талаптарына жауап бере алғанымен осы күнге дейін зерттеуге ілінбей қалған мұралар да бар [25].

Қорытынды. Кенесары Қасымұлы - қазақ тарихындағы өшпес есім. Бүгінгі ұрпақ қалай қабылдады, кеңестік дәуірде қалай бағаладық деген өткір саяси-идеологиялық өлшеммен ұштасқан, соңғы ханымызды, қазақтың ұлттық тәуелсіздігі жолында жан қиса да, феодалдық-патриархтық өмірді көкседі деген желбуаз дақпыртпен ұлт санасына сіңіріп келген, өмірі мен өнегесі өкінішке толы, өз заманында өксік те, дәрменсіз күй кешкен асыл тұлғаның бейнесі қалай танылған, танылуда деген мәселелер бір сәтке де күн тәртібінен түспепті. Кешегі кеңестік дәуірде де, Кенесары бейнесін қанша бұрмалап, жәйгөй етсе де, халық өз ханын ұмытпапты. Оған - халық көкейінде жүрген, жатталған, ұрпақтан-ұрпаққа асыл тұмардай мирас болып жеткен мұралар куә. Бұл - хандықты көксеу немесе Кенесары тұлғасын әспеттеуден емес, XIX ғасырда қазақ ұлтын жою үшін жасалған үш жақты қыспақтан құтылудың бірден-бір бағдары болғандығында еді. Ханның бассүйегін еліне қайтаруға жасалынып жатқан әрекеттен де ұлттық таным іздерін байқаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Смирнов Н. Кенесары и Садык. Ташкент: 1888;
2. Серебренников. А.Г. «Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания», Ташкент, 1908-1915 г;
3. Ахмет Байтұрсынұлы. Әдебиет танытқыш. Алматы: 1994, 117 б;
4. М.Қойгелдиев. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX-ғғ.) Зерттеулер. Алматы: «Жалынбаспасы» ЖШС, 2004, 84, 85, 256, 258, 29 бб;
5. Бес ғасыр жырлайды. Алматы: 1989, 12 б;
6. Қанайұлы Шортанбай. Қайран халқым. Заман-ай: жыр-толғаулар, айтыстар (1 бөлім); Шортанбай тағылымы: сын-зерттеу, мақалалар (2 бөлім). Құрастырған К.Жүністігі //Алғы сөзін жазған М.Жармұхамедұлы. Алматы: 2002, 65 б.

7. Дегоев В. Имам Шамиль: пророк, властитель, воин. Москва. 1998.
8. Дайрабай Т. Шығармалары. Алматы: 2015. 20,22, 27 бб.
9. Ахмедов Ғ. Жанқожа Нұрмұхамедұлы /Жұлдыз/ журналы, 1991 жыл, № 11.
10. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. Алматы. 1994, 87 б.
11. Қасымбаев Ж. Қаһарман хан «Халық кеңесі» газеті, 1993 жыл, 31 тамыз; Қасымбаев Ж.Кенесары хан: саясатшы және қолбасшы. Алматы. 1993. 8-11бб
12. Солтоноев Б. Қызыл қырғыз тарихы. Бишкек. 1999, 297 б.
13. ӨРҰҒА Шығыстану институтының қолжазба қоры. № 9455, п.150.
14. Иванов П.П. Казахи и Кокандское ханство. К истории взаимоотношений в начале XIXв.//Записки ИВ АН СССР.1937.т.7. с.112.
15. Бекназаров Р. Оңтүстік Қазақстан тарихының очеркі. (XVIII-XIX ғғ). А: Ғылым, 1976, 195, 197, 39, 212 бб.
16. ӨРОМА: қ.715,ж.1, іс 20, 6 п.
17. Қазақстан тарихы. Көнезаманнан бүгінге дейін. 5 томдық. 3 том. Алматы. 2002, 279, 321-325 б.
18. Валиханов Ч.Ч. Записка о Коканском ханстве. Собрание сочинений в 5 томах. Т.3. А: Гл. ред. КСЭ. 1985. с.259
19. Р.Н.Набиев. Из историй Кокандского ханства. Ташкент. 1973. 297 с.
20. Тетереvников А.Н. Очерки внутренней торговли Киргизской степи. «Туркестанский сборник», Т. 396. 12 с.
21. М.Әуезов.Әдебиет тарихы. Алматы. 1991, 239, 235 б
22. Наливкин. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886, 91.
- Мадуанов С., Шалекенов М. История взаимоотношений народов Туркестана в XVIII-начале XX вв. Туркестан. 2000. 6-7, 123
23. ЦГВИА, ф.ВУА. д.19254, л.2-13
24. Омарұлы Ф. Қазағым менің осындай. Тараз: Рысбаева және К. 2000

References list:

1. Smirnov N. Kenesarı i Sadık». Tashkent. 1888.
2. Serebrennikov. A.G. «Turkenstanskiy kray. Sbornik materialov dlya istorii ege zavoevaniya», Tashkent, 1908-1915 g.
3. Ahmet Baytursinulı. Adebiet tanıtqışh. Almatı. 1994, 117 b.
4. M.Qoygeldiev. Ulttıq sayası élita. Qızmeti men tağdırı (XVIII-XX-ğğ.) Zertteuler. Almatı. 2004, 84, 85, 256, 258, 29 b;
5. Bes ғasıır jırılaydı. Almatı:1989, 12 b;
6. Qanayulı Shortanbay. Qayran halqım. Zaman-ay: jır-tolğaular, aytıstar (1 bolim); Shortanbay tağılımı: sın-zertteu, maqalalar (2 bolim). Qurastırған K.Junistegi //Alğı sozin jazған M.Jarmuhamedulı. Almatı. 2002, 65 b;
7. Degoev V. Imam Shamil: prorok, vlastitel, voın. Moskva. 1998;
8. Dayrabay T. Shığarmaları. Almatı. 2015. 20,22, 27 bb;
9. Ahmedov Ğ. Janqoja Nurmuhamedulı / 1991 jıl, № 11;
10. Bekmahanov E. Qazaqstan XIX ғasırdıñ 20-40 jıldarında. Almatı. 1994, 87 b;
11. Qasımbaev J. Qaharman han «Halıq keñesi» gazeti, 1993 jıl, 31tamız; Qasımbaev J.Kenesarı han: sayasatshı jane qolbasshı. A.,1993, 8-11bb;
12. Soltonoev B. Qızıl qırğız tarihi. Bishkek.Uchkun.1999, 297 b;
13. ORUĞA Shığıstanu institutınıñ qoljazba qorı. № 9455, p.150;
14. Ivanov P.P. Kazahi i Kokandskoe hanstvo. K istorii vzaimootnosheniy v nachale XIXv.//Zapiski IV AN SSSR.1937.t.7. s.112;
15. Beknazarov R. Oñtustik Qazaqstan tarihiniñ ocherki. (XVIII-XIX ğğ). A: Ğılım, 1976, 195, 197, 39, 212 bb;
16. OROMA: q.715,j.1, is 20, 6 p;

17. Qazaqstan tarihi. Konezamannan buginge deyin. 5 tomдық. 3tom. Almatı:2002, 279, 321-325 b;
18. Valihanov CH.CH. Zapiska o Kokanskome hanstve. Sobranie sochneniy v 5 tomax. T.3. A: Gl. red. KSÉ. 1985. s.259;
19. R.N.Nabiev. Iz istoriy Kokandskogo hanstva. Tashkent: 1973, s. 297;
20. Teterevnikov A.N. Oчерки vnutrenney trgovli Kirgizskoy stepi. «Turkestanskiy sbornik», t. 396. s.12;
21. M.Auezov. Adebiet tarihi. Almatı. 1991, 239, 235 b.
22. Nalivkin. Kratkaya istoriya Kokandskogo hanstva. Kazan, 1886, s.91;
23. Maduanov S., Shalekenov M. Istoriya vzaymootnosheniy narodov Turkestana v XVIII-nachale XX vv. Turkestan. 2000. s.6-7, 123;
24. CGVIA, f.VUA. d.19254, l.2-13;
25. Omarulı F. Qazağım meniñ osınday. Taraz. Rısbayeva jane K. 2000

Аннотация: В статье раскрываются исторические факты о национально-освободительном восстании под руководством Кенесары Касымұлы, жаждущего независимости, за которое прошел жизненный путь в борьбе. Всесторонне доказана реальность внешней протекторной колонизации (Россия, Коканд) казахских степей. В ходе встречи были обсуждены и обобщены героические поступки казахских Уланов, которые остались на Исторической сцене. Восстание под предводительством Кенесары Касымұлы, возведенное сегодня в ранг национально-освободительного движения и получившее должную оценку, стало неугасимым проявлением произвола и властного сопротивления колониальной системе, вызванное временем, стремлением положить конец стереотипам казахской свободы. История национально-освободительного восстания под руководством Кенесары Касымовича стала стержнем в истории литературы, обилие исторических источников и литературного наследия - отражением того, что последующие восстания и движения стали золотым стержнем.

Ключевые слова: свобода идеи, независимость, мужество, восстание, Кенесары Касымұлы

Abstract: The article reveals historical facts about the national liberation uprising led by Kenesara Kasymuly, who longed for independence, for which he passed his life in the struggle. The reality of external protective colonization (Russia, Kokand) of the Kazakh steppes has been comprehensively proved. During the meeting, the heroic deeds of the Kazakh Ulans who remained on the Historical stage were discussed and summarized. The uprising led by Kenesara Kasymuly, elevated today to the rank of a national liberation movement and duly appreciated, has become an inextinguishable manifestation of arbitrariness and imperious resistance to the colonial system caused by time, the desire to put an end to the stereotypes of Kazakh freedom. The history of the national liberation uprising under the leadership of Kenesara Kasymovich has become a core in the history of literature, the abundance of historical sources and literary heritage is a reflection of the fact that subsequent uprisings and movements have become a golden core.

Keywords: freedom of idea, independence, courage, rebellion, Kenesary Kasymuly

¹Алибеков О.Б., ¹Молдағалиев А.Б.*, ²Меңілібаев Ғ.А.

¹к.техн.н., доцент, ЮКУ им.М.Ауэзова Шымкент, Казахстан

¹к.техн.н., доцент, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

²к.ист.н., доцент, КазНПУ им.Абая, Институт Сорбонна-Казахстан. Алматы, Казахстан

ПОИСК ПОГИБШИХ И ПРОПАВШИХ СОЛДАТ ВОВ - ОДНА ИЗ ФОРМ ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ

Автор-корреспондент: arm_mold81@mail.ru

Аннотация: Тема Великой Отечественной войны чрезвычайно актуальна в современном обществе, и она играет особую роль в военно-патриотическом воспитании молодежи. Статья посвящена актуальным вопросам нравственного воспитания, возрождения духовных ценностей, как чувство патриотического сознания, чувство долга перед Родиной, чувство верности и гордости за свою страну. Рассматриваются научные исследования по поиску наших отцов и дедов, погибших и пропавших в годы Великой Отечественной войны солдат-южноказахстанцев. Поднимаются вопросы о роли значения участников войны по защите нашей священной Родины, показавших достойные примеры храбрости и отваги. Авторы обращают внимание на пренебрежительное отношение значительной части молодежи к традиционно духовным ценностям общества и старших поколений, многие славные героические и трагические страницы нашей истории им неизвестны или малоизвестны и неинтересны. Эти исследования и заодно форма военно-патриотического воспитания, безусловно, способствует формированию у молодого поколения чувства любви к Родине и гордости за свою страну, уважительного отношения к славному историческому наследию Отечества.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, документы война, военнопленный, орден, сайт, данные, интернет, патриотизм, молодежь

Введение. Всё дальше и дальше в прошлое уходят события Великой Отечественной войны и всё меньше остаётся свидетелей тех страшных дней. Священный долг современников перед героями этой войны - не забывать о бессмертных подвигах советских воинов, которые они совершили, изучение героических страниц Великой Отечественной войны. Сегодняшнему молодому поколению важно знать о значении вклада Казахстана в дело борьбы с фашизмом в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.

В техническом вузе изучение истории страны помогает закрепить навык критического мышления, научиться лучше понимать сущность происходящих событий и процессов сквозь призму исторических знаний, привить интерес к самостоятельной интерпретации фактов.

На кафедре «Механика и машиностроение» ЮКУ имени М.Ауэзова группа преподавателей и студентов уже несколько лет занимаются поиском солдат, погибших и пропавших в годы Великой Отечественной войны. При поиске используются электронные архивы Министерства обороны Российской Федерации, сайты ОБД «Мемориал», «Память народа», «Подвиг народа». Переписываются с поисковиками из России и других стран, а также занимаются по неврученным наградам солдат ВОВ, уточнением мест захоронения, вопросами по увековечиванию воина и т.д.

Практические исследования. В интернете было сообщение (8 февраля 2018 года)[1], что белорусские поисковики ищут родственников солдат из Казахстана, погибших во время Великой Отечественной войны в Чауском районе Могилевской области. Среди них в списках значатся и воины, призванные из Кызыл-Ординской области. Их двое:

Таблица 1.

ФИО воина	Место рождения	Дата смерти	Воинская часть	Место смерти/захоронения
Джамамай Дерибаев	Аркабатовский с/с, Казалинский р-н, Кзыл-Ординская обл.	убит 20.12.1943	49 СД, 21 СП	Поле. 1.3 км восточнее поселка Антоновка
Тагжай Шулумбаев	колхоз «Уркынде», Казалинский р-н, Кызыл-Ординская обл.	убит 28.03.1944	290 СД	опушка леса южнее 0.5 км поселка Красная Буда

Проводя дополнительные поиски в электронном сайте Российской Федерации по поиску пропавших без вести солдат времен ВОВ[2] по воинам-казахстанцам были взяты следующие данные:

1. Дерибаев Джамамай, красноармеец. 1902 года рождения. Дата и место призыва: Казалинский РВК, Казахская ССР, Кзыл-Ординская обл., Казалинский р-н. Последнее место службы. 49 стрелковая дивизия. Убит 20.12.1943. Первичное место захоронения: Белорусская ССР, Могилевская обл., Чаусский р-н, д. Антоновка, восточнее, 1300 м, поле. Ближайшие родственники: жена Дерибаева Забира. Место проживания: Казахская ССР., Кзыл-Ординская обл., Казалинский р-н., Аркабатский с/совет.

Другой документ гласит: рядовой **Дерибаев Джаманай** убит 20.12.43г. и похоронен в братской могиле деревни Антоновка Чаусского района Могилевской области Республики Беларусь. Над захоронением шефствует Антоновская СШ д.Антоновка (снимок 1)[3]. Значит, ДжамамайДерибаев и есть - Жаманай Дерибаев (Дарибаев)

2. Шурумбаев Тагжай, 1902 г.р., рядовой, место рождения Кзыл-Ординская обл., Казалинский р-н. Был призван Казалинским РВК Кзыл-Ординской обл., **Последнее место службы:** 290 СД, убит 28.03.1944. **Первичное место захоронения:** Белорусская ССР, Могилевская обл., Чаусский р-н, д. Красная Буда, южнее, 500 м, опушка леса. Также здесь о нем приводятся такие данные: жена Касымова Алжина (Айжина, Айжан) (неразборчиво). Место проживания родственников: Кзыл-Ординская обл., Казалинский р-н, колхоз Уркында (может Оркендеу).

Еще в одном документе о нем пишется: ШурумбаевТагусай, рядовой. Дата смерти: 28.03.1944. Место захоронения: Беларусь, Могилевская обл., Чаусский р-н, д. Старая Буда, братская могила (в центре деревни). Над захоронением шефствует Антоновская СШ д.Антоновка.

В деревенской могиле (снимок 2) [3], где похоронены 542 солдата в списке известных солдат, по паспорту захоронения рядовой ШурумбаевТагусай стоит под номером №531.Фамилия Шурумбаев искажена, а правильное будет Шурумбаев или Шурумбаев.

В Ростовской области поисковики отряда «Зов сердца» нашли останки 31 казахстанца [4] и хотят связаться с их родственниками. Все они погибли во время боевых действий в Ростовской области. Среди бойцов уроженец Кызыл-Ординской области – Жерлаков Ибрагим. Приводим полную запись по воину:

3. Жерлаков (Джерлаков) Ибрагим 1906 года рождения, рядовой 295 ГСПЮФ. Адрес: жена Делкбва (неразборчиво, наверно Джарлакова), Казахская ССР, Кызылсарганская область, Сырдарьинский р-н, к/з Колесод. **Первичное место захоронения:** Ростовская обл., г. Шахты, кладбище, могила № 3, [2].

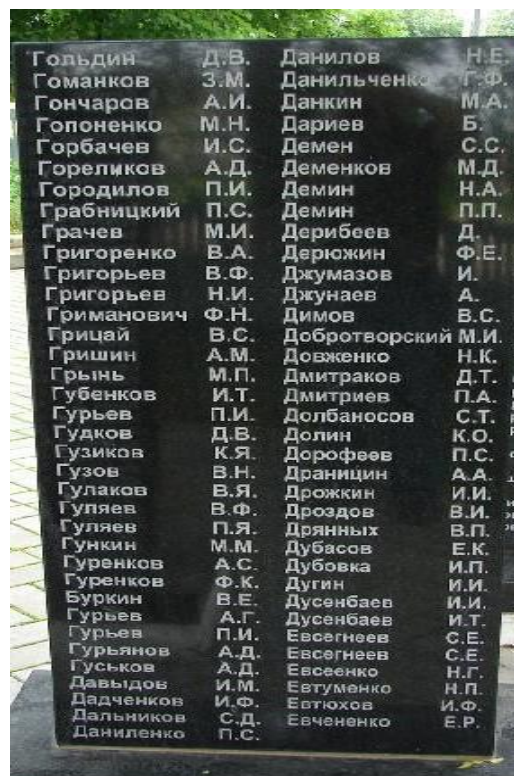

Рисунок 1. Братская могила в с. Антоновка и плита с фамилией Дерибеев Д.[3]

Рисунок 2. Братская могила, где похоронен Шулумбаев Т.[3]

Колхоз «Колесод» - может быть колхоз «Кумсуат», «Колос» или «Каратубе» (мы проверяли довоенные названия колхозов Сырдарьинского района и нашли такие созвучные названия). По сайту ОБД Мемориал мы о солдате уточнили следующие дополнительные данные: гвардии сержант, помощник командира взвода; получил слепое осколочное ранение снарядом правой половины таза с п/кости. Сепсис. 5/VIII-43г. Умер 8/VIII-43г. А в другом архивном документе о нем говорится так: Джерлаков И. похоронен в братской могиле кладбища хутора Заречный Октябрьского района Ростовской области

России. Мы нашли по интернету это кладбище с именем И. Джерлакова (снимок 3) [5]. Это братская могила солдат и офицеров Красной Армии в поселке Каменоломни г. Шахты Ростовской области

Рисунок 3. Памятник на братской могиле поселка Каменоломни плита с именем Джерлаков И. (№8, первая колонка) [5].

Мы также проводили поиски по военнопленным землякам-южно-казахстанцам, погибшим в расположенных в Норвегии концентрационных лагерях. Фашистская Германия в Норвегии строили автомобильные и железные дороги, туннели, аэродромы, фортификационные сооружения, разрабатывали рудники и шахты. Для этого в Норвегию из Германии и Польши поставлялись военнопленные, в том числе и советские. У поселка Эльвенес (норв. Elvenes) располагался немецкий концентрационный лагерь Шталаг 322. Попавшие в плен советских военнопленных немцы расстреливали по любому поводу и без всякого повода. В северных лагерях Норвегии, в т.ч. Эльвенесе, содержали в основном советских солдаты по разным данным, в Норвегии погибли от 13 до 15 тыс. советских военнопленных, около 2400 погибли во время морских перевозок вдоль побережья страны [6]. Освободили пленных советские и союзнические войска в мае 1945 года.

Вот некоторые из них - наши земляки, служившие в Красной Армии до начала Великой Отечественной войны и погибшие там [7].

1. Анапиев Тюлиген Ананьевич (TjuligenAnanjevitsjAnapijev), 1920 г.р., красноармеец/рядовой. Место рождения: Аккум, место пленения: Каунас 13.07.1941г. Лагерь: Шталаг 330, Лагерный номер 2329. Судьба: Погиб в плену, дата смерти 26.07.1942. Первичное место захоронения Эльвенес (Норвегия)

Мы нашли дополнительные сведения о нем, они такие: ближайший родственник: Калдикек (Калдибек) Сардаур (Сарбаур), Кызыл-Ординская область, Тирануск (может Теренузек), дер. Аккуль [2]. На наш взгляд, фамилия и имя солдата правильнее будет, как АНАПИЯЕВ ТУЛЕГЕН.

2. Фулбар (Турбас?) Умарович Омаров, 1920 г.р., Шуваровка, Советский Союз. Дата смерти - 28 января 1942 г. Место захоронения Эльвенес (Норвегия). Погиб в плену.

Лагерный номер - 2507, [2].

Найденные нами дополнительные данные о нем: Ближайший родственник - Омаров Кеншегук (может быть Кенжебек или Кенжегул), адрес: Арысский р/н, Шубаровка.

В третьем военно-архивном документе написано: Омаров ТурбасУмарович, 1920 г.р., Шубаровка. Имя отца - Умар, фамилия матери - Исимбаева. Попал в плен в районе Каунас 23.06.1941 г. Ближайший родственник - Омаров Кенжебек. Арысский район. Шубаровка. Умер 28.01.1942 г. В четвертом документе - донесении послевоенного периода 25.06.1948 г. Арысский РВК ЮКО сообщает, что Омаров Тюмебасы, 1921 г.р., призван 05.02.1939 г. на военную службу, уроженца Арысского р/на Чубаровского с/совета пропал без вести с 22.06.1941 г. Разыскивает брат - АлибаевКенжебек, проживающий по адресу: Арысский район, Чубаровский с/с., колхоз «Интернациональ». Все данные из [2]. Значит, Фулбар (Турбас?) Умарович Омаров правильное будет ТУЙЕБАСЫ ОМАРОВ.

Рисунок 4. Братская могила советских военнопленных в Эльвенес (Норвегия)[7].

Во время Великой Отечественной войны многие солдаты и офицеры по многим объективным причинам не могли получать свои наградные ордена и медали за совершенные подвиги против немецких оккупантов. Мы занимаемся и с неврученными наградами и поиском родных героев.

Сведения о неврученных наградах южно-казахстанских участников войны получены на сайте «Звезды Победы» [8], совместного проекта «Российская газета» и МО РФ. Там есть поисковая база, где содержатся сведения о орденах и медалях, которые не были вручены героям войны.

Не успел получить награду за совершенные подвиги и наш земляк, призванный с Туркестанского районного военкомата АЛИМБЕКОВ КАЗАНБАЙ (КАЗАКБАЙ) УРГАНБАЕВИЧ, 1925 г.р., сержант, командир отделения саперов 969 СП 273 СД. Он был представлен к ордену «Слава III степени». В наградном листе [9] говорится: «В период форсирования реки Западный Буг и боев на восточном и ее западном берегу, первым ворвался в траншеи противника и в лоб расстрелял 10 немецких солдат. В числе первых форсировал реку Буг. Достоин награждения орденом «Слава III степени». Командир 969 стр. полка майор Степин. 30 июля 1944 года.

На Мемориале Славы в г.Шымкенте, где содержатся имена всех фронтовиков из

Южного Казахстана, по Туркестанскому району есть две фамилии - АЛИМБЕКОВ Х.и ӘЛІМБЕКОВ К.

* - Все описания подвигов в статье взяты с сайта [9]. <http://podvignaroda.ru/?#tab=navHome>

Также не был вручен орден «Слава III степени» уроженцу Пахтаральского района ЮКО АСАНБЕКОВУ КАНБАЮ, 1909 года рождения, гвардии рядовому, пулеметчику 6-ой стрелковой роты 136 гвардейского стрелкового Краснознаменного полка 42 гвардейской дивизии. Он был призван в ряды Красной Армии в феврале 1943 года. На войне он был четырежды ранен. Его подвиг в наградном листе так описывается: «15 февраля 1945 года в бою за населенный пункт Зволеньская Слатина, на подступах к важному железнодорожному узлу Зволень, гвардии рядовой Асанбеков огнем своего пулемета поддерживал наступающие стрелковые подразделения. Несмотря на сильный обстрел переднего края, он выдвигался далеко вперед и меткими очередями подавлял огневые точки противника, очищая путь для своих товарищей. Тов. Асанбеков первый из своего взвода ворвался в населенный пункт, установил пулемет и открыл меткий огонь по отступающему врагу. За два дня упорных боев тов. Асанбеков уничтожил около 10 немецких солдат и офицеров. Достоин правительственной награды - ордена «Красная Звезда». Командир 136 гвардейского стрелкового Краснознаменного полка гвардии подполковник Уставщиков. 1 апреля 1945 года». Но героя наградили орденом «Славы III степени».

На Аллее Славы в г.Шымкенте по списку Махтаральского района фамилия с инициалом Асанбеков К. отсутствует.

Уроженец Кызылкумского района ДЖУМАБАЕВ КЕЛЕМСАР, 1906 года рождения, также не успел получить орден «Славы III степени» за подвиг, совершенный в далеком 1944 году. В приказе войскам Ленинградского фронта за №01652/н от 5 декабря 1944 года в числе многих офицеров и солдат значится и бывший красноармеец 126 отдельной стрелковой бригады - ныне рядового 182 отдельной роты обслуживания Джумабаева Келемсара. «Красноармеец Джумабаев Келемсар будучи в 126 отдельной бригаде в I роте I взвода на Ленинградском направлении 1-ого декабря в атаке был ранен в плечо. Не считаясь с тяжелым ранением, не отстал от атакующих бойцов шел вперед и в этом же бою был ранен в локоть и в бедро. Тов. Джумабаев согласно заключения ВВК от 1-ого октября 1943 года признан негодным в войсковых частях с исключением с учета. Последний отказался от увольнения, остался в части и работал в погрузочной и разгрузочной работе. Тов. Джумабаев несет службу на отлично и возложенную работу не взирая на инвалидность, также выполняет отлично-досрочно. Тов. Джумабаев достоин правительственной награды орденом «Красной Звезды» и медали «За оборону Ленинграда». Имеющий три тяжелых ранения он был награжден орденом «Славы III степени».

На Аллее Славы в г.Шымкенте по списку Отрарского (бывш. Кызылкумского) района есть две фамилии с одинаковыми инициалами - ЖҰМАБАЕВ К.Ж.

Призванный также с Арысского райвоенкомата ДЖУМАБАЕВ НАРШАБАЙ, 1915 г.р., младший сержант, командир отделения 234 СП 179 стр. Витебской дивизии также не успел получить орден «Славы III степени». В прорыве сильно укрепленной линии обороны противника 23 июня 1944 года в районе местечка Шумилино и ст. Сиротино Витебской области командир отделения Джумабаев первым ворвался в траншею противника и огнем из автомата уничтожил 2-х немцев и гранатой разбил пулемет противника.

24.06.44 г. под огнем противника со своим отделением быстро переправился через реку Западная Двина и в наступательном бою за овладение плацдарма уничтожил 2-х снайперов противника, мешавших форсированию остальными подразделениями. Наградной лист подписан командиром 234 СП подполковником Филевским 15 августа

1944 года.

На Аллее Славы в г.Шымкенте по списку Арысского района есть фамилия – ЖҰМАБАЕВ Н.

Еще одному однофамильцу ДЖУМАБАЕВУ НУРМАХАНУ, 1915 г.р., также призванного с Арысского РВК должны были вручить орден «Славы III степени». Он был призван на фронт ВОВ в 1941 году и имел два ранения. Он был представлен к высокой награде за то, что в бою 13 октября 1944 года в районе волости Дуника (Латвийская ССР), при отражении контратак противника гранатами уничтожил ручной пулемет вместе с расчетом противника.

БИГИЗБАЕВ Бекембай, 1921 года рождения, призванный с Каратасского РВК Чимкентской области, не получил орден «Славы III степени», награжденный за подвиги, совершенные в 1945 году. Он воевал орудийным номером артиллерийской батареи 1702 зенитно-артиллерийского Новоград-Волынского Краснознаменного полка 25 танковой дивизии. О него подвиге пишут: За время боевых действий ефрейтор Бегизбаев проявил себя храбрым, мужественным воином. Расчет, в котором наводчиком Бегизбаев, сбил 5 самолетов противника, уничтожил до 248 немецких солдат, 2 автомашины. В настоящее время является отличником боевой и политической подготовки. Достоин награждения орденом «Славы III степени».

Бигизбаев Б. был коммунистом, был призван в РККА в январе 1942 года, воевал в Смоленском направлении, во Брянском и в I Украинском фронтах, после Победы служил в Центральной группе войск. Имел ранение, в мае 1944 года был награжден орденом «Красная Звезда», а в 1945 году - медалью «За освобождение Праги».

В сводной картотеке награждений ЦАМО РФ [9] есть запись, что место рождения Бегизбаева Бекембая - Казахская ССР, Южно-Казахстанская обл., Каратасский р-н, Янги-Базарский с/с, к/з Жилы-Булак.

На Аллее Славы в г.Шымкенте по списку Казыгуртского района есть единственная фамилия - БИГИЗБАЕВ Б.

«Красноармеец Дондеров Жарылкасын», наводчик 3-ей минометной роты 1180 стрелкового полка в бою за деревню Селец уничтожил 2 ручных пулемета с расчетом. В бою за деревню Торки поддерживал огнем поход. Он своим минометом уничтожил ручной пулемет и 9 солдат противника, также уничтожил расчет 75 мм пушки.

За проявленное мужество и отвагу в борьбе с немецкими оккупантами тов. Дондеров достоин правительственной награды ордена «Славы III степени». Командир 1180 с.п., подполковник Скопенко. 28 июля 1944 года». Ему, Арысскому пареньку было тогда всего 21 год, а на войне он участвовал с 1942 года.

На Аллее Славы в г.Шымкенте по списку Арысского района есть единственная фамилия ДАНДИРОВ Д.К. Может быть, это он - наш солдат - орденосец!

Заключение. Семьи фронтовиков должны знать о подвигах своих родных и близких, о неврученных наградах времен Великой Отечественной войны. Если фронтовик жив и обнаружена его неврученная награда, ему самому (с помощью родных и близких) необходимо обратиться с личным заявлением о вручении награды по адресу: 119160, г. Москва, начальнику Главного управления кадров Минобороны России. В случае, если награжденного фронтовика нет в живых, но живы его близкие, для получения ордена или медали, они могут обратиться по данному адресу.

В заключение хотелось бы отметить особую роль современных электронных ресурсов в процессе поисковых работ.

Современное подрастающее поколение может гордиться нашими отцами и дедами, показавшими достойные примеры храбрости и отваги.

Таким образом, наши начинания по поиску погибших и пропавших в годы ВОВ и знать и помнить подвиги наших дедов, которые защитили Отчизну от захватчиков, будет способствовать формированию культурной памяти, поколенческой связи и воспитанию

гражданского патриотизма.

Список литературы:

1. «Наша газета». Костанайский региональный портал. Белорусские поисковики ищут родственников солдат, погибших во время Великой Отечественной войны в Чаусском районе Могилевской области. Статья от 8 февраля 2018 г. (Источник: <https://www.ng.kz/modules/news/article.php?storyid=29767>).
2. <https://obd-memorial.ru/html/>
3. <https://chausy.by/foto/foto-voinskie-zahoroneniya/foto-antonovka> Захоронение в деревне Антоновка Чаусского района
4. <https://ru.sputnik.kz/20200401/ostanki-rodstvenniki-voyna-13495380.html> "Мы нашли останки вашего деда": родственники погибших на войне ищут в Казахстане
5. <https://wwii.space/памятники-и-мемориалы-россия-ростовс-7/4/Памятники-и-мемориалы> | Россия. Ростовская область. Часть 7
6. Советские пленные в Норвегии в годы Великой Отечественной войны: Документы и исследования/Сост. Батшев М.В. Москва. Институт наследия, 2021. 358 с.
7. https://norway.mid.ru/ru/memorialnaya_rabota/voinskie_zakhoroneniya/
8. https://rg.ru/zvezdy_pobedy/
9. <http://podvignaroda.ru/?#tab=navHome>

References list:

1. «Nasha gazeta». Kostanayskiy regional'nyy portal. Belorusskiye poiskoviki ishchut rodstvennikov soldat, pogibshikh vo vremya Velikoy Otechestvennoy voyny v Chausskom rayone Mogilevskoy oblasti. Stat'ya ot 8 fevralya 2018 g. (Istochnik: <https://www.ng.kz/modules/news/article.php?storyid=29767>).
2. <https://obd-memorial.ru/html/>
3. <https://chausy.by/foto/foto-voinskie-zahoroneniya/foto-antonovka> Zakhoroneniye v derevne Antonovka Chausskogo rayona
4. <https://ru.sputnik.kz/20200401/ostanki-rodstvenniki-voyna-13495380.html> «My nashli ostanki vashego deda»: rodstvennikov pogibshikh na voyne ishchut v Kazakhstane
5. <https://wwii.space/pamyatniki-i-memorialy-rossiya-rostovs-7/4/Pamyatniki-i-memorialy> | Rossiya. Rostovskaya oblast'. Chast' 7
6. Sovet'skiye plennyye v Norvegii v gody Velikoy Otechestvennoy voyny: Dokumenty i issledovaniya/Sost. Batshev M.V. Moskva. Institut naslediya, 2021. 358 s.
7. https://norway.mid.ru/ru/memorialnaya_rabota/voinskie_zakhoroneniya/
8. https://rg.ru/zvezdy_pobedy/
9. <http://podvignaroda.ru/?#tab=navHome>

Түйін: Ұлы Отан соғысының тақырыбы қазіргі қоғамда өте өзекті, және ол жастарға әскери-патриоттық тәрбиеде ерекше рөл атқарады. Мақала моральдық тәрбиенің өзекті мәселелеріне, рухани құндылықтарды қайта жандандыру, патриоттық сана, туған жерідегі қарыздық сезімі, оның еліндегі адалдық пен мақтаныш сезімі. Ұлы Отан соғысы кезінде Оңтүстік Отан соғысы жылдарында қайтыс болған және жетпейтін ата-бабаларымызды іздеу және іздестіру жұмыстары жүргізілуде. Қажетті Отанымызды қорғаудағы соғыс қатысушыларының маңыздылығының рөлі туралы сұрақтар көтеріледі, бұл батылдық пен батыллықтың лайықты мысалдарын көрсетті. Авторлар жастардың едәуір бөлігін қоғамның дәстүрлі көзқарастарына, қоғамның дәстүрлі рухани құндылықтарына, біздің тарихымыздың көптеген керемет батырлық және қайғылы беттеріне, беймәлім немесе танымал емес парақтарға аударады. Бұл зерттеулер және сонымен бірге әскери-патриоттық тәрбие нысаны, әрине, Отанға деген сүйіспеншілік пен жас ұрпақтардағы мақтаныш сезімін қалыптастыруға, Отанның керемет тарихи мұрасын құрметтеуіне ықпал етеді.

Кілт сөздер: Ұлы отан соғыс, құжаттар, деректер, әскери тұтқындар, орден, сайт,

мәліметтер, ғаламтор, патриотизм, жастар

Abstract: The theme of the Great Patriotic War is extremely relevant in modern society, and it plays a special role in the military-patriotic education of young people. The article is devoted to topical issues of moral education, the revival of spiritual values, such as a sense of patriotic consciousness, a sense of duty to the Motherland, a sense of loyalty and pride for their country. The article considers scientific research on the search for our fathers and grandfathers, South Kazakhstan soldiers who died and disappeared during the Great Patriotic War. Questions are raised about the role of the war participants in the defense of our sacred Homeland, who showed worthy examples of bravery and bravery.

The authors draw attention to the disdainful attitude of a significant part of young people to the traditionally spiritual values of society and older generations, many glorious heroic and tragic pages of our history are unknown to them or are little known and uninteresting. These studies and at the same time the form of military-patriotic education certainly contributes to the formation of the younger generation of a sense of love for the Motherland and pride for their country, a respectful attitude to the glorious historical heritage of the Fatherland.

Keywords: Great Patriotic War, documents of a soldier, prisoner of war, order, website, data, Internet, patriotism, youth

ТҮРКІТАНУ ТЮРКОЛОГИЯ TURKOLOGY

ӨОЖ: 930.2:811.512.1

Демесинова Л.С., Тулебаев К.Т.,* Бейсенова Р.

«Филология» мамандығының магистранты, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

«Филология» мамандығының магистранты, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

«Филология» мамандығының магистранты, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІН ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІМЕН ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ, ТІЛДІК-ТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІДЕ ҚАРАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Автор-корреспондент: jadirakultai@mail.ru

Түйін: Түркітануда бұрынғы және кейінгі ортағасырлық жазба ескерткіштеріне көңіл бөлудің жеткіліксіздігі дәстүрлі қолданылатын тарихи-салыстырмалы талдау әдісімен ғылыми-теориялық формаларды әлдеқайда тереңдетіп зерттеуді қажет етеді.

Бүгінгі тақырыптың өзектілігі бірқатар қыпшақ жазба ескерткіштерін зерттей отырып, көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің тарихи-генетикалық байланысын егжей-тегжейлі қарастыру, қазақ тілінің лексикалық қоры материалында кешенді салыстырмалы жұмыстар жүргізу, фонологиялық, лексикалық, морфологиялық талдау жолдарымен бұл тілдердің сабақтастығын айқындау, бұл тілдердің жүйелі біртектілігін көрсетеді; қазақ тілінің қалыптасуында ежелгі қыпшақ тілін, оның мәдени-тарихи мәнін, олардың тарихи-генетикалық сабақтастығын айқындау. Дін, мәдениет, этностың шаруашылық жүргізуі, сөзсіз қазіргі тілде бейнеленеді. Сондықтан тіл тарихының халықтың тарихымен өзара тығыз байланысты тілдік топтар глоттогенезін зерттеу этногенез мәселелерінен ажыратылмайтындығын көрсетеді.

Кілт сөздер: Тарихи жазба мұралар, жазба дереккөздер, түркі мәдениеті, ескі қыпшақ тілі, этникалық топтар, түркі тілдерінің морфологиялық құрылымы.

Кіріспе. Шетелдік және отандық лингвистикалық ғылыми мектептер дәстүрінің жалғастығын түркі әлемінің тарихи-мәдени және тілдік-танымдық сабақтастығын жандандыруға бағытталғандығымен түсіндіруге болады. Орта ғасырлардағы қыпшақ ескерткіштеріне қатысты жаңа ғылыми көзқарастардың қалыптасуы ескерткіштер тіліндегі лексика жүйесін қазіргі түркі тілдерімен тарихи-салыстырмалы, тілдік-танымдық

аспектіде қарастыруды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, қыпшақ-оғыз, оғыз-қыпшақ тілдерінде жазылған деп анықталып жүрген орта ғасырлық жазба мұралар тіліндегі арнайы лексика-семантикалық топтардың тарихи-салыстырмалы аяда жан-жақты қарастырылмауы, ол ескерткіштерге қазіргі түркі тілдерінің қатыстылық деңгейінің кешенді түрде арнайы зерттеу нысанына алынбауы тіл тарихын зерттеу барысында кейбір қиыншылықтарға әкелетіндігі белгілі.

Орта ғасыр қыпшақтары тарихы мен мәдениетінің жазба және этнографиялық деректеріне сүйене отырып зерттеу - көне және ортатүркі, қазіргі дәуірдегі этномәдени ортақтықты анықтауға мол мүмкіндіктер береді.

Теориялық талдау. Әр дәуірден түрлі жазулармен хатқа түскен қыпшақ тілінің жәдігерліктері түрлі жанрларды қамтиды. Ғасырлар қойнауынан жеткен сөздік қорда сақталған танымдық ұғымдардың қазіргі түркі тілдерінің бірінде аз, екіншісінде көбірек сақталуы тіл дамуының заңдылығы десек, осындай құбылысты нақты тілдік деректермен анықтап, дәйектеуге болатыны белгілі, яғни белгілі дәрежеде реконструкция жасауға да мүмкіндік туындайды.

Қазіргі уақытта тілді тек қатынас құралы ретінде, оның деңгейлерінің құрылымын сипаттау сияқты классикалық лингвистикадан басқа тілді сол тілде сөйлеуші халықтың тарихы, мәдениеті және дүниетанымымен сабақтастыра отырып, кешенді түрде зерттеу ғылыми сипатқа ие болып келеді. Бұл мәселе, әсіресе кеңестік кезеңнің идеологиялық құрсауынан босағаннан кейін белсенді түрде қолға алына басталды. Қазіргі тіл білімінде тарихи-салыстырмалы және антропоцентристік парадигмаларды ұштастыра отырып зерттеу көкейкесті мәселелердің біріне айналып отыр. Тіл тарихы халық тарихымен тығыз байланысты болатындықтан, белгілі бір тілдің немесе тілдер тобының глоттогенезін анықтау этногенез мәселелерімен қабысып жатады. Этностың дүниетанымы, мәдениеті, шаруашылығы т.б. өз кезегінде тілінен көрініс тауып отырады. Бұл өзекті мәселені қазіргі заман заман тұрғысынан синхрондық аяда шешуге тырысқанымызбен, мағынасы күңгірттенген, тіпті халық жадынан жоғалтып алған атауларды қалпына келтіруде жазба мұралардың орны ерекше. Ал сол қыпшақтық негізді тілдік деректерге сүйене отырып, яғни ескі қыпшақ тілі мен қазіргі қыпшақ тобындағы тілдердің төркіндестігін, олардың этномәдени ортақтығын қарастыру барысында қазіргі қазақ мәдениеті мен тарихымыздың өткен кезеңдеріне тарихи экскурс жасаймыз.

XIII–XVII ғғ. араб, көне готика, әліпбилерімен хатқа түсіп жеткен, бес ғасырды қамтитын қыпшақ жазба ескерткіштері тіліндегі лексика, қазіргі түркі тілдерімен сабақтастықта қарастырыла отырып, өзіндік ортақтықтары мен ерекшеліктерін анықтау қажет. Түрлі кезеңдерде, түрлі мәдени-әлеуметтік ортада жазылған мұралар тілінің лексикасы түркологияда мұндай аспектіде әлі қаралған жоқ. Түркі тілдерінің лексикасы жекелеген ғалымдардың зерттеу нысаны ғана болып отыр, тарихи жазба ескерткіштерде көрініс тапқан тілдік материалдардың қазіргі түркі тілдерімен тарихи-салыстырмалы, тілдік-танымдық тұрғыдан ізденіс нысанына айналуы қажет.

Орта ғасырлардағы қыпшақ ескерткіштері тіліндегі жүйесін қазіргі түркі тілдерімен тарихи-салыстырмалы, тілдік-танымдық аспектіде қарастыру, сөздік құрамына қарай қыпшақ-оғыз, оғызқыпшақ тілдеріне тән делініп жүрген орта ғасырлық жазба мұралар тіліндегі арнайы лексика-семантикалық топтарды тарихи-салыстырмалы аяда жан-жақты қарастыру, ол ескерткіштерге қазіргі түркі тілдерінің қатыстылық деңгейін кешенді түрде арнайы зерттеу нысаны етілгені жөн.

Әрбір елдің білім жүйесінің негізгі мәселелерінің бірі-өзіне тән ұлттық мәдени ерекшеліктері мен тұжырымдамасын әзірлеу, ұлттық тілді өркендету және дамыту. Ұлттық тілдің ықпалды дамуы ұлтаралық қарым-қатынасқа және саяси интеграция жолына кедергі болмайды, өйткені барлық елдердің тарихи да, әлеуметтік де жағынан өз тілінің болуы табиғи қажеттілік.

Түркі тарихы саласы сонау сақ, ғұн, қаңлы, үйсін, қыпшақ дәуірінен бүгінгі күн

аралығындағы тарихи жалғастықты ашып беруі қажет. Ол үшін түркілердің ізі қалған елдердің кітапханалары мен мұрағаттарындағы түркі дүниесіне тиісті мұраларды бір орталыққа жинастыру. Мысалы, 2011-2012 жылдары Түркі академиясының арнайы тапсыруымен барып қайтқан ғылыми іс-сапарда (С.Құдасовпен бірге) Украина мемлекетінің астанасы Киев қаласынан Армян графикасымен жазылған қыпшақ тіліндегі сот актілерін, Ереван, Львов қалаларынан армян-қыпшақ сөздіктерін бұдан басқа да тілімізге қатысты көптеген материалдар алып келдік. Бұл жәдігерліктер Астанамыздағы Түркі академиясының кітапханасына өткізілді. Оқимын, зерттеймін деген талапкерлерге кітапханада бұл жәдігерліктермен танысуға мүмкіндік бар. Тілшілеріміз бен әдебиетшілеріміз, тарихшыларымызбен заңгерлеріміз ендігі жерде бұл көне жәдігерліктерді зерттеп, ғылыми айналымға қосуы керек. Мұндай жәдігерліктің көне дәуірдегі бастауларын анықтап, қазақ халқының ата заңы «Жеті жарғымен» сабақтастығын ашса нұр үстіне нұр болар еді [1, 8].

Сонымен қатар Армения жеріндегі VIII-XVI ғғ. араб жазулы эпиграфикалық және эптафиялық жазба ескерткіштердің де тарихи-тілдік дереккөз ретінде, оларды зерттеудің ғылым үшін маңыздылығы өте зор. Өйткені араб, армян графикасымен түркі тілінде жазылған жазбалар ерте ортағасырлар мен ортағасырлар кезеңінде сол аймақтардағы түркілік қабаттарды анықтауға мүмкіндік береді. Мәселен, әзірбайжан мен түрік тілінде түркімендердің ақ қойлы, қара қойлы рулары туралы деректер, сонымен бірге қызылбастардан қалған құнды дүниелер мен жалпы түркі халқына ортақ мәдениет пен тарих іздерін айғақайтын дәлелдерді көруге көп мүмкіндіктер бар.

Қазіргі қазақ тілін лексикасының өте бай екендігі ғылымда дәлелденген, осы лексиканың қайнар көзі, түп тамыры - ортатүркі тілінде жазылған ескерткіштер лексикасында жатса керек. Қазақ тілінің негізгі сөздік қоры, базистік лексикасы, ортағасырларда қалыптасқан. Лексика, этностың тұрмыс-тіршілігінің, ойлау жүйесінің бейнесін өзге халықтарға танытатын лингвистиканың бір саласы. Тіл білімінің тарихи лексикология, этимология және этнолингвистика секілді бір-бірімен сабақтас салаларының тоғысында ғана көптеген тіл мәселесіне қатысты проблемалар өз шешімін таппақ. Мұндай проблемаларды тілші ғалымдар этнолингвистика, макросистемалар мен микросистемаларға бөліп қарастыру арқылы шешуге тырысады. Адам-адамдық болмысқа тіл мен ойлаудың бірлесе дамуы арқылы жеткен. Тіл қатынас құралы бола жүріп ойлауды, сананы, адамдар қоғамын қалыптастырды, белгілі бір этносты олау жүйесі, танымы, салт-дәстүрі қалыптасқан ұлтқа айналдырды. Осы мәселеге байланысты Ф. де Соссюрдың мына бір пікірі көңіл аударалық: «Обычай наций отражается на ее языке, а с другой стороны, значительной мере именно язык формирует нацию» [2, 59]. Этнос лексикасын құрайтын сөз-тіл элементтерінің ең бастысы. Сөз - заттар мен құбылыстардың, олардың қасиеттері мен қимыл-қозғалыс, іс-әрекеттерінің атауы [3, 5]. Түркі тілдерінің лексикасы туралы Қ.М.Мұсаев мынадай пікір білдірген: «В лексике тюркских языков обнаруживается два типа слов отражающих исторические взаимоотношение, интегрирующие и дифференцирующие [4, 4].

Түркі тілдерінің лексика-семантикалық дифференциациясы мен интеграциясы әрбір лексиканың қалыптасуымен тығыз байланысты. Осы себепті қазақ тілі лексикасының қалыптасуын ортатүркілік жазба ескерткіштер лексикасымен тығыз байланыста қарастырамыз. Тіл адам өмір сүрген ортамен, қоғамдық қатынастармен тығыз байланысты. Кез келген тілдің лексикасы белгілі бір қарым-қатынастар мен байланыстардағы тақырыптық және семантикалық топтардың негізіндегі тілдің құрылымдық жүйесінен құралады. Жалпы түркі тілінің басты ерекшеліктері ретінде өзге ғылым мамандары да көне жазу ережелерінің, әсіресе оның әліпби құрамының соншалықты дәл және нақты жасалғанын атап көрсетеді. Мысалы, В.В.Бартольд көне түркі жазуының сол кезеңде осы тілде сөйлеген халық үшін өте ыңғайлы жасалғанын ерекше атап өткендігі, өзге ғалымдардың да бұл жазу туралы оң көзқараста болуына

ықпал етті. Ғалым: «Турки, по-видимому, не только заимствовали готовый алфавит, но прибавили к нему некоторые новые знаки... Сверх того, алфавит был приспособлен турками к фонетическим особенностям своего языка, особенно к закону звуковой гармонии; вследствие этого самый старый из турецких алфавитов в то же время должен быть признан самым совершенным из алфавитов, когда либо употреблявшихся турками» [5, 139] - деген келелі ой түйінін білдіреді.

Нәтижелер мен талқылау. Қандайда бір тіл болмасын, оның бір жерде өзгеріссіз тұруы мүмкін еместігі және тілдің үздіксіз, әрі баяу дамып отыратын құбылыс екендігі тіл білімінде дәлелденген. Сондықтан ол үнемі ғылыми талқыға түсіп, зерттеліп отыруы тиіс. Әрбір тілдің өткен тарихы, қазіргі кездегі қалпы және болашағы бар. Тіл материалдарын салыстырғанда оның қазіргі жайын өткенімен салыстыра қараған жөн. Түркі тілдерінің, әсіресе қыпшақ тобына кіретін қазіргі қазақ тілінің тарихын оқып-біліп, зерттеу үшін олардың тарихи - салыстырмалы грамматикасы мен тарихи лексикологиясын жазуда және әр тілдің өзіне тән қыр-сырын ашуда ортағасыр жазба ескерткіштерінің алар орны ерекше.

XIV ғасырдың бірінші жартысында бүкіл елге мұсылман діні кеңінен жайылды. Өзбек хан қалалар, мешіттер, медреселер салуға көңіл бөлді. Алтын Орда сауда жолында орналасқан ең мәдениетті мемлекетке айналды.

Рухани құндылықтарымыз - Алтын Орда дәуірінде дүниеге келген жазба жәдігерліктер. Көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштерді қазақ руханиятының қайнар көзі деп тани отырып, тілдік, әдеби тұрғыдан зерделеу - маңызды іс [6, 37].

Қорытынды. Тіліміз бен жазу мәдениетіміздің тарихи даму жолын нақтылау барысында көне және орта кезеңдерде түрлі жазулармен хатқа түскен жәдігерлік-терімізді туыстас түркі тілдерінің материалдарымен салыстырмалы түрде зерттелуі шарт. Ол үшін:

- екі дәуірде мағынасы өзгермеген, бірақ тұлғасы ішінара фонетикалық өзгеріске ұшыраған сөздерді саралап, екі дәуір тіліндегі дыбыстық өзгерістерді, дыбыс сәйкестерін талдау арқылы олардың табиғатын ;

- орта түркі тілдерінде қолданылған жазу нормасының генезисін;

- орта түркі тілімен қазақ тілінің арасындағы лексика-семантикалық байланысты жазба ескерткіштермен қазақ тіліне ортақ, тұлғасы да мағынасы да сәйкес келетін лексикалық параллельдерді анықтау;

- ескерткіштер тіліндегі сөз мағыналарының қазіргі түркі, соның ішінде қазақ тіліндегі өзгеру, даму жолдарына шолу жасау;

- тарихи даму жолындағы әрбір сөз мағынасының өзгеру, кеңею, таралу процестерін зерделеу.

Қазіргі қыпшақ тілдес мемлекеттердің тәуелсіз ел болып қалыптасуына орай, XI-XV ғасырлар аралығындағы ескі қыпшақ мәдениетін зерттеу ісі жаңа тұрпатқа ие болып отыр. Қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен, башқұрт, қарақалпақ, әзербайжан, қырым татарлары және т.б. этностар мен тайпалардың жеке ел болып қалыптасу ізі - осы ескі қыпшақ мәдениетімен, тарихымен, тілімен өте тығыз байланыста, сондықтан біздер қарастырып отырған бүгінгі мәселе тарих, филология және т.б. ғылым салаларымен, іргелі ғылыми зерттеу жұмыстарымен, сонымен қатар қазақ тілі тарихы, түркітану мәселелерімен тығыз байланысты және өзектес болуы қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Боранбаев С. Түркология ғылымының қазіргі кейбір міндеттері мен проблемалары. Түркітанудағы ортақ рухани мұралардың зерттелуі: кешегісі, бүгіні, болашағы атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық университеті. Орал. 2014, 3-4 қазан

2. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. Москва. 1977. с. 59

3. Қалиев Б., Жылқыбаева А. Сөз мағыналарының негіздері. Алматы. 2002. 56

4. Мусаев К.М. Некоторые особенности лексико-семантической дифференциации к интеграции тюркских языков. // Түркітану мәселелері: бүгінгі мен болашағы. Алматы. 2001.4б

5. Бартольд В.В. Новый труд о половцах // Русский исторический журнал РАН // Пг., 1977 Кн.7, с. 139

6. Сабыр М.Б. Алтын Орда жазба ескерткіштері - ұлттың рухани мұрасы // «Алтын Орда жазба ескерткіштері-ұлт руханиятының негізі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Шымкент, 2020. 37б.

References list:

1. Boranbaev S. Turkologiya ғılımınıñ qazirgi keybir mindetteri men problemaları. Turki tanudağı ortaқ ruхani muralardıñ zerttelui: keshegi, bugini, bolashağı attı хalıқаралық ғılımı-praktikalıq konferenciya materialdarı. Batıs Qazaqstan injenerlik-gumanitarlıq universiteti. Oral. 2014, 3-4 qazan

2. Sossyur F. Trudı po yazıkoznaniyu. Moskva.1977.s.59

3. Qaliev B., Jılqıbaeva A. Soz maǵınalarınıñ negizderi. Almatı. 2002.5b

4. Musaev K.M. Nekotorie osobennosti leksiko-semanticheskioy diffe- renciacii k integracii tyurkskix yazıkov. // Turkitanu maseleleri: bugini men bolashağı. Almatı. 2001.4b

5. Bartold V.V. Novıy trud o polovcax // Russkiy istoricheskiy jurnal RAN // Pg., 1977 Кн.7, s. 139

6. Sabır M.B. Altın Orda jazba eskertkishteri - ulttıñ ruхani murası // «Altın Orda jazba eskertkishteri-ult ruхaniyatınıñ negizi» attı хalıқаралық ғılımı-praktikalıq konferenciya materialdarı. SHımken, 2020. 37b.

Аннотация: Недостаточность внимания тюркологии к письменным памятникам раннего и позднего средневековья требует более глубоких исследований научно-теоретических форм методом историко-сопоставительного анализа, традиционнго используемого в тюркологии. Сегодняшняя тема актуальна тем, что проследивает историко-генетическую связь старокипчакского и казахского языков, исследуя ряд письменных старокипчакских памятников, проводит комплексную сопоставительную работу на материале лексического фонда современного казахского языка, выявляет преемственность этих языков путем анализа фонологической, лексической, морфологической ярусов как следствие системной однородности языков; определяет роль старокипчакского языкаи его культурно-историческую значимость в формировании казахского языка, их историко-генетическую преемственность.Религия, культура, ведение хозяйства этноса, бесспорно, находят свое отражение в современном языке. Поэтому тесная взаимосвязь истории языка с историей народа предполагает неотделимостьизучения глоттогенеза языковых групп с проблемами этногенеза.

Ключевые слова: Исторические письменное наследие, письменные источники, тюркская культура, старокипчакский язык, этнические группы, морфологический строй тюркских языков.

Abstract: Insufficiency of attention of Turkology to written monuments of the early and late Middle Ages demands deep studies of scientific theoretical forms by method of the historical and comparative analysis, traditionally used in a Turkology. The given subject is actual that traces a historical genetic linkage of Old Kipshak and Kazakh languages, investigating a row written the Old Kipshak of monuments, carries out complex comparative work on material of lexical fund of modern Kazakh language, reveals continuity of these languages by the analysis of phonological, lexical, morphological circles as a result of system uniformity of languages; defines the role of Old Kipshak and cultural - historical importance in formation of the Kazakh language, historical and genetic continuity of both languahes. The religion, culture, housekeeping of ethnos, undoubtedly, reflects modern language. Therefore the close interrelation of history of a language with history of the people assumes close study of a glotto genesis of a language groups with ethnogenetical problems.

Keywords: Historical written heritage, written sources, Turkic culture, an aincient kipchak language, ethnic groups, the morphological structure of the Turkic languages.

**ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
THE WORLD HISTORY**

УДК: 94(560)

Джалилов А.М.*

магистр гуманитарных наук, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ВОЗНИКНОВЕДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КУРДОВЕДЕНИЯ В РОССИИ И СССР

Автор - корреспондент: aman_dzhalilov@mail.ru

Аннотация: Курды - один из крупных по численности и интересных по политическому и культурному значению народов Передней Азии. Их общая численность превышает 35 млн. человек. Курды населяют обширную горную страну - Курдистан (Страна курдов), расположенную на стыке горных систем Малой Азии и Иранского нагорья. В настоящее время Курдистан политически разделен между Турцией, Ираном, Ираком и Сирией, государственные границы которых, проходя по населенной курдами территории, сходятся примерно в центре Курдистана. Курды являются крупнейшим и, пожалуй, наиболее активным из национальных меньшинств в каждом из этих государств. В России начиная с конца XVIII века началось системное исследование курдского народа. Зарождаясь в Российской империи курдоведение сформировалась как самостоятельное направление Востоковедения в СССР. В данной статье автор используя различные источники исследует этапы становления и развития курдоведения.

Ключевые слова: курды, курдоведение, исследование, Российская империя, СССР

Введение. Исследования по Курдистану, начатые еще в XIX веке, в России продолжались и развивались. Наряду с военными и стратегическими исследованиями появились исследования курдских кланов и курдского общества. Кроме русских ученых развитию курдоведения способствовали и российские дипломаты. Перед Первой мировой войной Россия пыталась установить консульства и торговые центры в курдских городах. В начале XX века в России быстрыми темпами развивается курдоведение, что было связано как с международной обстановкой, так и с активностью хорошо подготовленных специалистов-востоковедов. Нередко они, как В.Ф. Минорский и И.А. Орбели совмещали официальную (дипломатическую) и научную деятельность. Активную роль в формировании и развитии курдоведения сыграли Н.Я. Марр и А.Ш. Шамилов, которые не имели специального лингвистического образования и при этом оказались в эпицентре политических процессов в советской историографии и лингвистике (репрессии, критика «марризма»). Несмотря на сложные политические процессы начала XX века, именно в этот период формируются основные представления о курдской истории и курдском языке, формируются основные научные школы, которые получили развитие уже после военные годы.

Теоретический анализ. Начало исследований курдского народа, которое известно в российской академической традиции как курдоведение или курдология, началось еще в конце XVIII века. В конце XVIII века «Восток» был одним из приоритетов внешней политики Российской Империи. 26 февраля 1797 году в структуре Министерства иностранных дел России был создан специальный Департамент азиатских дел. Тем временем, в первой половине XIX века некоторые части Закавказья где компактно проживали курды стали частью Российской империи, после чего интерес к изучению курдского этноса заметно вырос. В России курдоведение начало развиваться, как ветвь академических, ориентальных исследований в деятельности ученых, среди которых были - В.Диттель, В.А.Жуковский, В.В.Бартольд, В.В.Велиаминов-Зернов, П.Лерх, А.Жаба, а позднее В.Ф.Минорский, В.П.Никитин и др. Геополитические стремления России к

наследию Османской империи стали движущей силой процесса наращивания интереса к исследованиям курдов[1].

Эту ситуацию наилучше представил один из исследователей курдского этноса П. Лерх в «Исследованиях», опубликованных в мае 1858 г. в «Journal des savants»: ввиду своей позиции, Россия должна дать новый толчок нескольким из ветвей востоковедения [2].

Однако, несколько лет раньше публикации П.Лерха этот новый импульс был уже частью академического проекта Б.А.Дорна. С 1842 года Б.А.Дорн был директором Азиатского музея и руководителем секции «Востоковедение» в Императорской публичной библиотеке. Именно Б.А.Дорн поручил П. Лерху всестороннее исследовать курдский народ. П.Лерх является первым Российским исследователем, который начал записывать курдский фольклор[1].

Начиная с 1856 года П. Лерх записывал свидетельства курдских военнопленных в тюрьме в Рославль (Смоленской губернии). Второй том его трудов «Исследование об иранских курдах и их предках, северных халдеях» опубликован в 1857 г. в Санкт - Петербурге[3].

Российская академия наук поддерживала это исследования. Он записывал преимущественно диалект «курманджи» и частично «заза» курдов, происходящие из Юго - Восточных регионов Турции Мардина, Дерсима, Муша, Диярбакыра, Урфы, Харпута, Эрзурума и т.д. Он транскрибировал курдские тексты, пользуясь «алфавита Лепсиуса» и сопровождал их переводом на русский язык. Немножко позднее П. Лерха, в 1860 году в Петербурге, консул А.Жаба опубликовал второй сборник с курдскими текстами - в арабской транскрипции на французском языке[4].

В 1899 году Всероссийский император Николай II пригласил в Российскую империю трех самых важных курдских лидеров в центральном и северном Курдистане (Джафар ага Шикак, Саид таха Хаккари, Абдул Разак Бадирхан). В Санкт-Петербурге курдские лидеры были приняты с приличными церемониями и получили обещания помощи. Россия установила отношения с другими курдскими лидерами, такими как Шейх Махмуд аль-Хафид и Абдул Разак Бадирхан[5].

После этих важных встреч которые прошли на государственном уровне, курдский вопрос в научных среде снова приобрел актуальность. Несмотря на ухудшение социально - политической ситуации в России в начале XX века, исследование курдского этноса продолжалось с новым витком. Особая роль в изучении курдов в XX веке, их языка и культуры принадлежит академику И. А. Орбели - основоположнику советского курдоведения и организатору ленинградской школы курдоведов. В 1911-1913 гг., получив от Академии наук командировку в Моке (Юго - Восток Турции) для изучения моксского наречия армянского языка, молодой тогда арменист и кавказовед И. А. Орбели по поручению Н.Я.Марра занялся и изучением языка курдов, живущих смешанно с армянами в этом районе. И.А. Орбели записал курдские тексты, составил курдско - русский словарь. Эти работы в то время не были изданы. В 1914 г. прогрессивное курдское общество «Гехандни» из Хоя (Северный Иран) командировало своего представителя - крупного общественного и политического деятеля Абдурезака в Петербург для составления курдского алфавита на основе русской графики. По поручению Академии Наук И. А. Орбели разработал курдский алфавит, однако Первая мировая война в 1914 - 1918 годах помешала его практическому применению.

После Октябрьской социалистической революции 1917 года, И. А. Орбели не прекращал своих занятий по изучению творчества и культуры курдов. В 1927 г. он побывал в курдских районах Армении, где записывал курдские тексты. Им записаны известные курдские народные версии поэм «Мам и Зин» и «Лейли и Маджнун».

В 1926 г. И. А. Орбели издал курдские тексты (со словарем) сотрудника библиотеки Венского университета Гуго Макаша, отражающие диалект курманджи Мардинского района Юго-Восточной Турции[6].

В 1957 г. под редакцией И. А. Орбели был издан курдско - русский словарь, состоящий из 14 000 слов, составленный Ч. Х. Бакаевым[7].

Большой интерес И. А. Орбели проявил к произведению выдающегося курдского поэта XVII в. Ахмеда Хани «Мам и Зин». Изучив эту великолепную поэму и дав оценку ее художественной значимости, а также характеристику главных героев, он указал на народность творчества Ахмеда Хани и поставил его имя наряду с именами крупнейших и выдающихся поэтов Востока - Руставели, Фирдауси и Низами. Таким образом, именно И.А. Орбели был истинным основателем Ленинградской советской школы курдоведения. В Ленинградском университете была открыта специальная кафедра, ведущим сотрудником которой и стал будущий академик. Он подготовил лекционные курсы по истории курдского языка и этнографии курдов. С этого момента принято считать начало советского курдоведения[5] [8].

Однако на пути дальнейшего научного изучения истории и культуры курдов встали трагические события 1930-х гг. и Великая Отечественная война. В 1937 - 1938 годы в СССР ознаменованы трагическими событиями. В СССР началась массовая депортация малых народов. Граждан Советского Союза незаконно и в ужасных условиях депортировали в страны Средней Азии. К незаконной депортации подверглись и курды. После депортации, национальная политика Советского Союза изменилась в худшую сторону. В 1937 году в Армении была закрыта курдская газета «Новый путь». Работники газеты и остальная часть курдской интеллигенции были подвергнуты к репрессиям и арестам. Так же сократилось количество издаваемых книг на курдском языке. Все эти события негативно повлияли на развитие курдоведения.

После смерти И.В. Сталина в 1953 году и прихода к власти Н.С. Хрущева к власти, в национальной политике СССР произошли позитивные изменения. В 1955 году началась издаваться курдская газета «Новый путь», а в 1957 году на Ереванском радио был создан курдский отдел.

Во времена Хрущевской оттепели весомый вклад в развития курдоведения внесла востоковед, историк и этнолог Т.Ф. Аристов. После окончания в 1949 г. иранского отделения ближневосточного факультета Московского института востоковедения, поступила в аспирантуру Института этнографии АН СССР. Во время учебы в аспирантуре участвовала в этнографических экспедициях в Закавказье, а районы проживания курдов. В 1953 г. в Институте Этнологии АН СССР под руководством проф. С.П. Толстова защитила кандидатскую диссертацию «Курды Ирана (Историко-этнографический очерк)» [9].

В 1957 году была издана монография Т.Ф. Аристовой «Курды. Язык и литература». Наиболее существенные результаты научных исследований Т.Ф. Аристовой отражены в монографиях «Курды Закавказья» (1966г.) и «Материальная культура курдов XIX - первой половины XX вв». (1990г.) [10, 11].

Впервые в отечественной науке было предпринято этнографическое исследование культуры курдского этноса. Автор сравнивает материальную культуру курдов в разных регионах Советского Союза и Ближнего Востока, выявляя особенности двух ареалов - кавказско-анатолийского и передне-азиатского. Источниками исследования являлись архивные документы, музейные экспонаты, полевые материалы и записи, полученные в поездках в Закавказье в 1950-1980 годах и в иракский Курдистан в 1978 году. Анализируется этнический, лингвистический и религиозный состав населения Курдистана. Дается широкая картина расселения курдов из Турции и Ирана в Закавказье. Исследуется материальная культура и быт - поселения и жилище, национальная одежда, пища и утварь и [9, 10, 11] т.д.

В области фундаментальных исследований продолжали свою деятельность ленинградские курдоведы. Знаковой работой явилась монография О. Л. Вильчевского «Курды. Введение в этническую историю» (1964). В ней рассмотрена этническая история курдов в древности и изложен ряд новых и оригинальных положений о становлении курдского народа[12].

В 1960-1980-е гг. в Ленинграде работали и другие замечательные курдоведы: К. К. Курдоев, К. Эйюби, И. Смирнова, З. А. Юсупова, М. Б. Руденко, Ж. С. Мусаэлян, Е. И. Васильева, О. Дж. Джалилов. Выходили исследования в области курдского языка и диалектологии, написана сравнительно-историческая грамматика курдского языка, опубликованы работы по курдской литературе и фольклору. Важным направлением исследований ленинградских ученых были перевод и комментарии памятников курдской письменности[13].

Так, в 1976 г. Е. И. Васильева перевела на русский язык с персидского и издала с комментариями и приложениями книгу «Шараф-наме» историка Шараф хана Бидлиси, важный источник по истории курдов и Курдистана XVIв[14]. В 1984 г. ею же был подготовлен к печати и издан текст «Хроники» (Истории курдского княжеского дома Бани Арделан) Хусрава ибн Мухаммада Бани Арделана с введением и примечаниями[15].

В это же время работы по истории курдского национального движения появились и в Москве, в Институте народов Азии Академии Наук СССР и Институте языкознания АН СССР. Там трудились такие авторитетные ученые, как, например, историки Н.А.Халфин, М.С.Лазарев, М.А.Гасратян и др. В 1960-е гг. были написаны и опубликованы монографические исследования Н.А.Халфина и М.С.Лазарева по истории курдского национального движения XIX-XX вв. в странах Западной Азии, основанные на проработке большого объема архивных источников[17].

Работавший с 1961 г. по курдской проблематике историк М. А. Гасратян всесторонне анализировал курдскую проблему в Турции и национальное движение курдов, опираясь на различные документы и материалы курдских политических партий и организаций[18].

Вместе с тем центр курдоведения функционировали в Ереване и Тбилиси. И это было не случайно, поскольку в Закавказье сосредоточено основное население курдов Советского Союза. Наряду с специалистами в этих центрах работали курдские и местные ученые, своими исследованиями внесшие важный вклад в курдское языкознание, фольклористику, литературоведение. Среди ученых, внесших весомый вклад в советское курдоведение, можно назвать имена представителей не только Москвы и Ленинграда, но и Тбилиси (А. М. Ментешашвили), и Еревана (А. Шамилов, А. Джнджи, К. Чачани, Ш. Х. Мгои, Дж. Джалил, Х. Чатоев, М. Давресян и др.). С этого времени начинается систематическое и планомерное изучение курдского народа. Опираясь на достижения революционной курдоведческой науки и продолжая развивать ее лучшие традиции, советское курдоведение добилось значительных успехов в деле публикации научных трудов и подготовки курдоведческих кадров. Были написаны и опубликованы научные исследования, грамматики, изданы курдско - русские и русско-курдские словари. Так же в 1950-1980-е годы учеными было защищено множество кандидатских и докторских диссертации по курдской проблематике[13].

Следует отметить, что научные исследования проводилась по 2 важным направлениям. Первым направлением было изучение языка, лингвистики, литературы и грамматики. Второе направление включало в себе исследование истории, освободительного движения, этнографии, традиционного хозяйства и т.д. Исследование по первому направлению было более развито, чем второе направление так как к изучению языка и грамматики уделялось большое внимание. Первая кандидатская диссертация посвященной курдской проблеме было посвящено грамматике курдского языка. Так в 1950г. Ч.Х.Бакаев защитил кандидатскую диссертацию по теме: «Послелогии как средство

выражения грамматических отношений в курдском языке». По первому направлению защитили диссертации такие ученые как Ч.Х.Бакаев, М.Б.Руденко, К.Р.Эюби, А.Мамедназаров, И.И.Цукерман, З.А.Юсупова, О.Д. Джалилов, К.К.Курдоев, А.Х.Маруф, М.Б. Руденко, М.Ариф, Ж.С.Мусаэлян, К.З.Анкоси, К.И.Мирзоев и т.д. По второму направлению защитили диссертации такие ученые как Т.Ф. Аристова, М.А.Гасратян, Ш.Х.Мгои, М.С.Лазарев, О.Л.Вильчевский, К.А.Чачани, Ш.Ч.Аширян, Е.И.Васильева, Р.Л.Цаболов, М.Х.Даврешян, А.П.Поладян, О.И.Жигалина и др. [16]

Это, конечно же не полный список всех ученых которые защитили диссертации посвященной курдской проблематике. Можно с уверенностью подчеркнуть, что ученые защитившие диссертации внесли огромный вклад в развитие курдоведения в Советском Союзе. Значительное число диссертаций было посвящено языку, грамматике, фольклору и этнографии курдского народа. В 60-70-е годы XX века курдское освободительное движение на Ближнем Востоке активизировалась с новой силой. Связи с этим Советские курдоведы начали проявлять большой интерес к национальной политике тех стран, где проживали курды. С этой целью в конце 70-х гг. XX в. в Институте востоковедения АН было принято решение о создании Группы по изучению курдского вопроса, организация которого была поручена видному тюркологу и курдоведу М. А. Гасратяну. Группа постепенно становилась координирующим центром развития курдоведения в Советском Союзе. Важную роль Группа сыграла в подготовке и проведении межинститутского совещания по курдоведению в Ленинграде, состоявшемся 16-17 ноября 1982 г., в организации которого участвовал также Курдский кабинет Ленинградского отделения Института востоковедения Академии наук. В нем приняли участие ученые и специалисты из Москвы, Ленинграда, Тбилиси, Еревана, Самарканда - всего 30 человек. Общие проблемы курдоведения как комплексной востоковедной науки звучали в выступлениях заведующего ЛО ИВ АН проф. Ю. А. Петросяна и зав. Курдским кабинетом ЛО ИВ АН К. К. Курдоева. Особое внимание было обращено на славные традиции советского курдоведения, на необходимость их продолжения и развития в соответствии с актуальными задачами современности. Докладчики и выступавшие подробно проанализировали достижения отечественного курдоведения. Современное состояние курдского вопроса в странах Ближнего Востока было освещено в основном в докладах М. А. Гасратяна, Ш. Х. Мгои, Ш. А. Аширяна, О. И. Жигалиной. Они остановились на анализе состояния курдского национального движения в Ираке, Турции, Иране и Сирии, повстанческого движения в Иракском и Иранском Курдистане, на проблемах партийно-политического руководства национальной борьбой курдского народа в 80-е гг. XX в.

Во время обсуждения этих вопросов особенно подчеркивалась необходимость преодоления конъюнктурного подхода к оценке отдельных фактов и событий. Проблема изучения истории курдов и Курдистана нашла отражение в докладах М. С. Лазарева, Д. Д. Джалила и др. Ими была поставлена задача необходимости создания фундаментального труда по истории курдов и Курдистана, что являлось задачей не только большого научного, но и актуального политического значения. Ставился также вопрос и о разработке социально-экономического аспекта истории курдов. В выступлениях К.К.Курдоева, О.Д.Джалилова, П.Л.Цаболова, И.А. Смирновой, К.П.Эйюби, З.А.Юсуповой, Ю.Ю.Авалиани, К.З.Анкоси, М.У.Хамояна, К.И.Мирзоева подчеркивалось, что проблемы курдской культуры, литературы и языка требуют дальнейшей углубленной разработки. По мнению этих ученых, установление взаимопонимания по спорным вопросам курдского языкознания важно не только с научной точки зрения, ибо речь, в сущности, шла об актуальных проблемах развития курдской культуры и национального самосознания. На совещании выступили специалисты по курдам Советского Закавказья (Л.Б.Пашаева, Г.Худоян), осветившие актуальные вопросы этнографического изучения закавказских курдов.

Вопросы организационного развития российского курдоведения нашли отражение в выступлении Н.А.Халфина, а обеспечения его издательскими средствами - в выступлении И.М.Дижур, старшего научного редактора Главной Редакции восточной литературы издательства «Наука». Совещание 1982г. в Ленинграде явилось началом нового этапа развития курдоведения. В 1984г. Группа по изучению курдского вопроса была преобразована в Сектор курдоведения, который сначала возглавлял М.А.Гасратян, а затем М.С.Лазарев. Под руководством этих авторитетных ученых Сектор внес важный вклад в координацию исследований курдоведческих центров страны (Ленинграда, Тбилиси, Еревана и др.). М.А.Гасратяном, как его руководителем, были поставлены такие важные задачи, как написание обобщающих трудов по истории курдского народа, по истории курдского национального движения, а также фундаментальной работы о курдах и их культуре с привлечением курдских, арабских, турецких и персидских источников. Особое внимание уделялось изучению современного состояния курдской проблемы в странах Ближнего и Среднего Востока (Иран, Ирак, Сирия, Турция), социально-экономической ситуации, а также положению курдов в странах Западной Европы. Осуществление этих задач требовало решения вопроса о подготовке новых курдоведческих кадров с целью недопущения ликвидации этой отрасли востоковедной науки, традиционно наиболее развитой именно в нашей стране. Важным аспектом работы было подключение Сектора к ситуационным анализам, которые впервые ввел в Институте академик Е.М.Примаков. Под его председательством был проведен ситанализ по курдской проблеме.

Важный вклад в развитие отечественного курдоведения внесли фундаментальные исследования М.А.Гасратяна, М.С.Лазарева, Ш.Х.Мгои, а также коллективная монография «Курдское национальное движение в новое и новейшее время» (1989), в которой приняли участие ученые Москвы и Еревана[13].

Результаты и обсуждение. Общеизвестно, что в СССР выделялись большие финансовые средства на развитие культуры, литературы, науки, подготовку кадров среди малых народов Советского Союза. Распад Советского Союза в декабре 1991 года негативно повлияло не то что на развитие курдоведения но и на развитие курдских организации, газет, журналов, секции писателей и.т.д. Оставшись без достаточного финансирования, началось сокращение штата сотрудников работающих по направлению курдоведения. Без финансирования осталась и курдская секция писателей при Союзе писателей Армении, сократился штат и тираж курдской газеты «Новый Путь», сократилось число сотрудников курдского отдела Ереванского радио. В 1990 - 2005 годы в Армении было издано всего лишь 5 книг на курдском языке, в то время как при Советской власти издавались около 7 - 10 книг в год.

В конце 1990-х - начале 2000-х гг. в на территории Бывшего СССР появились сомнительные публикации по курдоведению, издававшиеся различными курдскими организациями. Кроме того, появилась псевдонаучная литература по древней истории курдов, поддерживаемая некоторыми организациями зарубежных курдов. В начале XXI в. связи курдоведов и курдоведческих центров бывшего СССР ослабли. Сектор курдоведения ИВ РАН продолжал традиции фундаментального и прикладного курдоведения. В это время было опубликовано несколько знаковых монографий (М.С.Лазаревым, О.И.Жигалиной, К.В.Вертяевым, Н.З.Мосаки, С.М.Ивановым), несколько сборников статей. В рамках «круглых столов» анализировалась современная ситуация в курдских ареалах стран Западной Азии.

Выводы. Курдоведение в России как традиционное направление востоковедной науки прошло несколько этапов развития: первый этап становления - в Российской империи, когда были заложены источниковедческие основы, началось создание фундаментальных и прикладных исследований; второй этап относится к советскому периоду, когда продолжались сложившиеся в науке о курдах традиции. Курдоведение обогатилось важными и глубокими исследованиями, которые, однако, были ограничены

рамками коммунистической идеологии. Третий, современный, этап берет свое начало после распада Советского Союза и характеризуется созданием свободных от идеологических пут научных исследований о курдах фундаментального и прикладного значения, а также ожиданием привлечения к курдоведению молодых ученых.

Список литературы:

1. Ангелова М.И. Востоковедение и ориентализм - Курдоведение в России XIX-XX вв. //
- История народов Кавказа: диалог культур, языков и религий (К 100-летию со дня рождения профессора В.П.Невской): материалы международной научно-практической конференции (Ставрополь, 1-2 ноября 2019 г.) / Северо-Кавказский федеральный университет. Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2019. 290 с.
2. Schimmelpenninck van der Oye D. The Imperial Roots of Soviet Orientalology - In: Kemper, M., S. Conermann (eds.), The Heritage of Soviet Oriental Studies, Ohon: Routledge, 2011, 29-46.
3. Лерх П. Исследование об иранских курдах и их предках, северных халдеях, т. 1-3, СПб, 1856, 1857, 1858.
4. Jaba A. Recueil de notices et de rйcits kourdes, St-Pйtersbourg, 1860.
5. Бижан А.Н.. Курдоведение в России в начале XX века // Вестник ТГУ. 2021. №190. 158-165 с.
6. Г. Макаш, Курдские тексты на наречии курманджи из окрестностей Мардина, Л., 1926.
7. Курдско-русский словарь. Под ред. Орбели. М.: Гос. Изд-во иностранных и национальных словарей, 1957.
8. Курдоев К.К.. Курдоведение // Азиатский музей - Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР. М.: Наука, ГРБЛ, 1972. С. 386-399.
9. <https://naukarus.com/tatyana-fedorovna-aristova-1926-2003>
10. Т.Ф. Аристова. Курды Закавказья (Историко-этнографический очерк). М.: Наука, 1966. 210 с.
11. Т.Ф. Аристова. Материальная культура курдов XIX - первой половины XX в. Проблемы традиционно-культурной общности. М.: Наука, 1990. 228 с
12. О. Вильчевский. Курды: введение в этническую историю курдского народа М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. - 164 с.
13. Жигалина О.И.. Российское Курдоведение как традиционное направление Востоковедной науки // Лазаревские чтения. Выпуск II / Отв. ред. О. И. Жигалина. Москва. Институт востоковедения РАН, 2013. 244 с.
14. Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси. Шараф-наме / Перев., предисл., примеч. и прилож. Е.И.Васильевой. Москва. Наука, 1976. Т. XXI, 2. (Памятники письменности Востока).; пятый раздел.
15. Е.И. Васильева. Хусрав ибн Мухаммад Хроника (История курдского княжеского дома Бани Ардалан) М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1984. 442 с.
16. Юсупова З.А. Курдоведение в СПбФ ИВ РАН (ныне ИВР РАН) (1959-2005) // <http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=content&task=view&id=196>
17. М.С. Лазарев. Курдистан и курдская проблема (90-е годы XIX века - 1917 г.). Москва. Наука, 1964. 400 с.
18. М.А. Гасратян. Курдский вопрос в Турции после второй мировой войны. Москва. Наука, 1980. 196 с.

References list:

1. Angelova M.I. Vostokovedeniye i oriyentalizm - Kurdovedeniye v Rossii XIX–XX vv. // Istoriya narodov Kavkaza: dialog kul'tur, yazykov i religiy (K 100-letiyu so dnya rozhdeniya professora V.P.Nevskoy): materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (Stavropol', 1-2 noyabrya 2019 g.) / Severo - Kavkazskiy federal'nyy universitet. Stavropol': Izd-vo SKFU, 2019. 290 s.
2. Schimmelpenninck van der Oye D. The Imperial Roots of Soviet Orientology - In: Kemper, M., S. Conermann (eds.), The Heritage of Soviet Oriental Studies, Oxon: Routledge, 2011, 29-46.
3. Lerkh P. Issledovaniye ob iranskikh kurdakh i ikh predkakh, severnykh khaldeyakh, t. 1-3, SPb, 1856, 1857, 1858.
4. Jaba A. Recueil de notices et de rycits kourdes, St-Petersbourg, 1860.
5. Bizhan A.N.. Kurdovedeniye v Rossii v nachale XX veka // Vestnik TGU. 2021. №190. 158 - 165 s.
6. G. Makash, Kurdskiye teksty na narechii kurmandzhi iz okrestnostey Mardina, L., 1926.
7. Kurdsko-russkiy slovar'. Pod red. Orbeli. M.: Gos. Izd-vo inostrannykh i natsional'nykh slovarey, 1957.
8. Kurdoev K.K.. Kurdovedeniye // Aziat'skiy muzey - Leningradskoye otdeleniye Instituta vostokovedeniya AN SSSR. Moskva. Nauka, GRVL, 1972. S. 386-399.
9. <https://naukarus.com/tatyana-fedorovna-aristova-1926-2003>
10. T.F. Aristova. Kurdy Zakavkaz'ya (Istoriko-etnograficheskiy ocherk). M.: Nauka, 1966. 210 s.
11. T.F. Aristova. Material'naya kul'tura kurdov XIX - pervoy poloviny XX v. Problemy traditsionno-kul'turnoy obshchnosti. M.: Nauka, 1990. 228 s
12. O. Vil'chevskiy. Kurdy: vvedeniye v etnicheskuyu istoriyu kurdsogo naroda M.; L.: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1961. - 164 s.
13. Zhigalina O.I.. Rossiyskoye Kurdovedeniye kak traditsionnoye napravleniye Vostokovednoy nauki // Lazarevskiy chteniya. Vypusk II / Otv. red. O. I. Zhigalina. Moskva. Institut vostokovedeniya RAN, 2013. 244 s.
14. Sharaf-khan ibn Shamsaddin Bidlisi. Sharaf-name / Perv., predisl., primech. i prilozh. Ye. I. Vasil'yevoy. M.: Nauka, 1976. T. XXI, 2. (Pamyatniki pis'mennosti Vostoka.); pyatyy razdel.
15. Ye. I. Vasil'yeva. Khusrav ibn Mukhammad Khronika (Istoriya kurdsogo knyazheskogo doma Bani Ardalan) Moskva. Nauka, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1984. - 442 s.
16. Yusupova Z.A. Kurdovedeniye v SPbF IV RAN (nyne IVR RAN) (1959-2005) // <http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=content&task=view&id=196>
17. M.S. Lazarev. Kurdistan i kurdsкая problema (90-ye gody XIX veka - 1917 g.). Moskva. Nauka, 1964. 400 s.
18. M.A. Gasratyan. Kurdskiy vopros v Turtsii posle vtoroy mirovoy voyny. Moskva. Nauka, 1980. 196 s.

Түйін: Күрдер - Азия құрлығындағы саясаси, мәдени жә тарихи тұрғыдан қызығушылық тудыратын ірі халықтардың бірі. Олардың әлемдегі жалпы саны 35 - миллионнан асады. Күрд халқының басым бөлігі Кіші Азия мен Иран таулы қыраттарының аралығында орналасқан кең байтақ таулы елді - тарихи Күрдістанды мекендейді. Қазіргі таңда Күрдістан саяси тұрғыдан Иран, Ирак, Сирия және Түркия мемлекеттерінің арасында бөлінген. Осы көршілес орналасқан елдердің мемлекеттік шекарасы күрд халқы мекен етуші аумақты қамтиды. Күрд халқы осы елдерде ең белсенді әрі ірі этнос ретінде саналады. Ресейде XVIII ғасырдың соңына қарай күрд этносын жүйелі түрде зерттеу жұмыстары басталды. Ресей империясында қалыптаса бастаған күрдтану бағыты КСРО - да дамып, Шығыстану ғылымының тәуелсіз бағытына айналды. Аталған

мақалада автор түрлі дерекерге сүйене отырып, күрдтану ғылымының қалыптасу кезеңдері мен дамуын зерттеді.

Кілт сөздер: күрдтер, күрдтану, зерттеу, Ресей империясы, КСРО

Abstract: The Kurds are one of the largest in number and interesting in terms of political and cultural significance of the peoples of the Near East. Their total number exceeds 35 million people. Kurds inhabit a vast mountainous country - Kurdistan (the Country of the Kurds), located at the junction of the mountain systems of Asia Minor and the Iranian Highlands. Currently, Kurdistan is politically divided between Turkey, Iran, Iraq and Syria, whose state borders, passing through the territory inhabited by Kurds, converge approximately in the center of Kurdistan. Kurds are the largest and perhaps the most active of the national minorities in each of these States. In Russia, since the end of the XVIII century, a systematic study of the Kurdish people began. Originating in the Russian Empire, Kurdish studies was formed as an independent direction of Oriental studies in the USSR. In this article, the author, using various sources, explores the stages of formation and development of Kurdish studies.

Keywords: Kurds, Kurdish studies, research, Russian Empire, USSR

**ЭТНОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ
ETHNOLOGY**

УДК: 069 (574)

Торгаутова Ш.А.,* Спанов М.Ж.

магистр, начальник научного центра «История и этнология» ЮКУ им.М.Ауэзова
Шымкент, Казахстан

к.философ.н., доцент. ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**РАЗВИТИЕ МУЗЕЙНОГО ДЕЛА В СЕЛЬСКИХ ШКОЛАХ
НА ОСНОВЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ АРТЕФАКТОВ, ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ
ДАННЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ВИДЫ РЕМЕСЛА СОВРЕМЕННОГО АУЫЛА
НА ПРИМЕРЕ С.БАЛДЫБЕРЕК**

Автор-корреспондент: torgautova82@mail.ru

Аннотация: история и этнография родного края, основанная на археологических и этнографических источниках вызывает научный интерес общества. Программы и проекты, подготовленные с периода обретения Независимости Республики Казахстан, внесли свой вклад в основополагающие документы научных исследований. Ученые Казахстана стали конкретизировать свои научные направления на локальные исследования, которые составляют основу для больших проектов имеющих государственную значимость и имеют практическое применение. Научные исследования направленные на ведение археологических раскопок в регионе позволяют ученым все более глубоко узнать историю региона. Этому способствуют и найденные жителями находки по окраинам села, которые необходимо изучить и систематизировать. На сегодня в некоторых районах Южного Казахстана имеются много не раскрытых археологических памятников, этнографических данных имеющих историческую значимость. Этому свидетельствуют найденные артефакты жителями с.Балдыберек, Тонкерис, Майбулак Толембиского района. Первичный фонд хранения у сельчан становятся школы, акиматы, сельские клубы, где попытка сохранения памятников истории приобретает характер музейных экспонатов. Однако артефакты, находятся пока на первичной стадии, стадии сбора и хранения. Эти данные позволяют ученым начинать первичный сбор информации по исследуемой эпохе, помощи организации музейного дела. Также очень важен вопрос сохранения и популяризации национальных видов ремесел, если таковые еще остались в регионе. Сегодня национальный бренд - Сделано в Казахстане, приобретает очень глубокое и серьезное отношение к экономическому и социальному развитию страны.

Ключевые слова: Этнография, археология, музейное дело, село Балдыберек, Толембийский район, национальные виды ремесла, бренд «Сделано в Казахстане», сохранение, популяризация,

Введение. В последние годы в Казахстане на основе программ «Культурное наследие», «Мәңгілік Ел», специальных проектов программы «Рухани жаңғыру» и «Образованная нация» стали поддерживать направление - краеведения, то есть изучение родного края на основе найденных археологических артефактов и собранных материалов этнографического характера. Конечно же, еще этот вопрос является для исследователей не раскрытым, так как археологические раскопки и этнографический материал как таковой еще не изучен.

В основном эти материалы имеют характер первичного сбора самих жителей населенного пункта, которые были найдены во время выпаски скота, обработки земельных угодий, далее передачи так называемых «фондов хранилища» исторических артефактов, имеющие немаловажную историческую ценность и могут дать основательное описание той или иной культуры, социально-экономического и общественно-политического уклада изучаемого периода.

Многие артефакты которые передавались жителями региона были домашняя утварь - изделия из кожи, шерсти, керамики, меди, серебра и дерева. Такие как керамические горшки, медные кувшины и казаны, кошмы, китманы, деревянные маслобойки, монеты, музыкальные инструменты, одежда, конная экипировка, (седла, сбруя, камча, подковы) топоры, луки и стрелы, женские украшения - серьги, подвески.

Таким образом, эти первичные находки становятся для исследователей одним из видов, отражающее и описывающее этнографические и историко-культурное развитие данного региона.

Теоретическая часть. Нынешнее поколение исследуемого региона пытается отобразить историю села и сохранить уникальность Малой Родины. При поддержке сельских акиматов, администрацией школ и молодых педагогов-исследователей активно ведется работа по сбору артефактов у местного населения, которые сами передают экспонаты в «фонд хранения» и созданные при школах в музеи.

При этом администрация школ начала активно сотрудничать с местными ремесленниками по работе призыва молодежи региона работать в селе и обучаться ремеслу по дереву, металлу, кожи, обработки и изготовления готовой продукции, на основе передающегося из поколения в поколение дела, которое уникально в своем роде и составляет сегодня национальный бренд – «Сделано в Казахстане».

Такие работы для исследователей в области истории и этнографии края содействуют развивать область научно-исследовательской работы и привлечения в регионы уже более квалифицированных и профессиональных специалистов.

Село Балдыберек Каратюбинского сельского округа Толембийского района Туркестанской области. Краткая характеристика региона.

в 2019 году Научный центр «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова постоянно расширяя научно-исследовательскую работу по изучению истории и этнографии родного края привлекает молодых исследователей и активно поддерживает работу по сохранению памятников истории, ознакомление исследований на республиканском и международном уровне. В результате были проведены несколько конкурсов среди школ города Шымкент и Туркестанской области, конференции с привлечением педагогов-исследователей региона, обучающие семинары и курсы по ознакомлению с научными проектами касательно истории регионов, вклада отдельных личностей, изучение материальной и духовной культуры этносов, выпущены монографии, сборники трудов, журналы и брошюры, которые распространяются и ныне на информационных сайтах и в СМИ. [1,1]

Одним из направлений исследовательской работы стало село Балдыберек Толембийского района Туркестанской области, которое по мнению ученых является

уникальным в своем роде, и представляет собой этнографическое и историко-культурное наследие Казахстана.

Из краткой характеристики этого региона, можно узнать данные, которые освещают регион «привлекающий своей красотой и уникальной природой» [2,1]. В Толебийском районе расположены известный заповедник Аксу-Жабаглы, Сайрам-Угамский национальный парк, детский учебно-оздоровительный центр и горнолыжная база «Тау самалы» - 2-й Артек, санаторий «Бургулюк», несколько новых зон отдыха. В последние годы в район приезжают туристы из дальнего и ближнего зарубежья, по предложению главы Туркестанской области О.Шукеева район в ближайшем будущем станет туристическим центром Юга Казахстана. Туристический сезон в основном может длиться предположительно с апреля по октябрь.

Топоним села Балдыберек имел в советский период другое название - село Красный боец. В годы независимости названия большинства населенных пунктов района в целях упорядочения наименований административно-территориальных единиц и возрождения национальной топонимики, в соответствии с представлениями местных Советов народных депутатов и на основании заключения Государственной ономастической комиссии в Постановлении Президиума Верховного Совета Республики Казахстан от 19 марта 1992 года - «О присвоении наименований и переименований отдельных административно-территориальных единиц Республики Казахстан» Президиум Верховного Совета Республики Казахстан принял решение переименовать «...в Чимкентской области село Красный Боец Советского сельсовета Толебийского района в село Балдыберек» [3,1] от названия реки - Балдыберек протяженностью 33,5 километра. На основании документов «Об утверждении плана по управлению пастбищами и их использованию в районе Толеби на 2017-2018 годы» [4,2].

Село Балдыберек - это территория в северной части Западного Тянь-Шаня, недалеко от границ Таласской области Кыргызстана, характеризующейся неравномерным распределением осадков по сезонам года. Растительный мир богат и разнообразен - арча, вишня магалебка, ива, береза, таласский тополь, орех, фисташка. Немного 10-20 кустов Алтайского боярышника и Регельной груши. Из кустарниковых деревьев есть 60 видов. Наиболее распространенные кустарники 10 видов шиповника, черная смородина. А также, 3 вида шипов, 2 вида спирея, 3 вида вишни. Очень много кормовых, лекарственных, техническо-эфирных масленых, плодоносящих растений - солодка, зверобой, бук. Кроме того, в народной медицине используются растения талас, белоустый, мелко цветочная душица, обыкновенная мята, растения занесенные в Красную Книгу виды тюльпанов (Грейг, Кауфман) и разновидности цветов.

Фауна региона - горный козел, снежный барс, белогохвостый медведь, длиннохвостый сурок, рысь, волк, лиса и мелкие млекопитающие (мыши, суслики), обитают такие птицы, как улар, куропатка, соловей, райская мухоловка, синяя птица и др. Балдыберек расположен вблизи Аксу-Жабаглинского заповедника, особо охраняемой территорией, где в некоторых местах туризм запрещен. Балдыберек граничит с селом Тонкерис и Жабаглы.

Этнический состав населения: в основном казахи (95%), и небольшое количество русских и татар. Основной экономической деятельностью являются земледелие и животноводство, села электрифицированы, имеется телефонная связь и интернет, дороги в основном асфальтированы, построены новые школы. Эти факторы позволяют исследователям изучать не только историю и этнографию, но и продолжать работу по развитию национальных видов ремесла, тем более что в регионе имеется для производства готовой продукции сырье - это редкие виды растений таласский тополь, тяньшанская ель, шкура домашнего скота - коров, овец [5,1].

Развитие музейного дела в школах на примере с.Балдыберек, как этнографическое и историко-культурное наследие Казахстана. Көшкінбай Елікбаев - выпускник Чимкентского педагогического института, филолог, учитель и заместителя

директора по воспитательной работе 1974-1992 г., почетный гражданин с.Каратөбе Толесбийского района, член Союза журналистов РК, в своей статье «Ол тұрған жерде дау тұрмайды» опубликованной в газете Оңтүстік Қазақтан от 4.02.2020г., [6,5] описывает сельчанина Лесбека Әбдіраева - председателя совета ветеранов, участник семипалатинского испытательного ядерного полигона в 1949-1991 годы, занимавшегося поиском и передачей в «фонд хранения» школ Балдыберек и Төңкеріс, редких артефактов, найденных на территории региона.

В газете «Егемен Қазақстан» тот же К.Елікбаев в статье «Әлемдік өркениетке қосқан үлес» от 08.01.2019 [7,2], дает оценку Казахстану, как одного из богатейших и уникальностью ландшафта, истории и культуры кочевой цивилизации, которых необходимо исследовать и дать объективную оценку вклада Казахстана в мировую цивилизацию.

Местная средняя школа с.Балдыберек, открыла в школе «фонд хранения» - музей, в котором собраны экспонаты, характеризующие историю и этнографию данного региона Рисунок 1,2. [8,2].

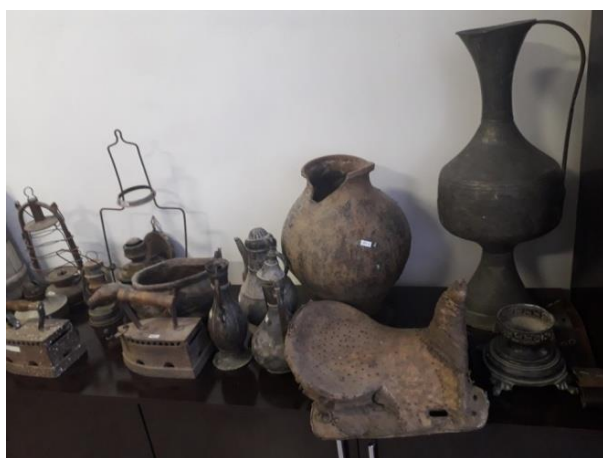

Рисунок -1,2 Фотоматериалы из рабочей поездки научно-исследовательской группы ученых ЮКУ им.М.Ауэзова. Музей средней школы с.Балдыберек, Толесбийский район.

Развитие национальных видов ремесла. В 2020-2021 году период пандемии, казахстанскому обществу заданы новые приоритеты, новые ценностно-ориентированные направления развития. Одним из важных приоритетов страны стал вопрос о сохранении нации в целом, развитие экономики страны и социальном обеспечении народа в новых условиях. Стране необходимо не потерять свою идентичность и культуру, тем более что карантинные меры, заставили общество оценить работу многих отраслей, в том числе, добычи сырья, изготовление готовой продукции, товарооборота, логистики, дефицит лекарственных препаратов и т.д. Таким же примером в изучения и популяризации истории родного края занимается администрация и молодые педагоги-исследователи сельской школы с.Балдыберек, которые параллельно с образованием ведут и научно-исследовательскую работу по сохранение национального кода, популяризации, совершенствованию социально-экономического, культурно-исторического и политического развития села.

Необходимо отметить, что научно-исследовательская работа, проводимая Научным центром «История и этнология», в рамках специальных проектов «Туған жер»; «Сакральная география Казахстана»; «Современная казахстанская культура в глобальном мире»; «Ауыл - ел бесігі»; «Архив-2025»; «Генезис тюркского мира»; «Музей древнего искусства и технологий Великой степи»; «Тысяча лет степного фольклора и музыки» [9, 1-73] повсеместно тесно сплелась и исследованием национальных видов нынешнего

развития ремесла, где необходима поддержка местных ремесленников Жанысбаева Бекжана Рисунок 3.[10], которые занимаются уникальным только для этого региона видом работы работа по - изготовление конных седел из дерева, деревянных маслобоек, изготовлении кумыса, лошадиных подков из железа,

Рисунок - 3. Фотоматериалы из рабочей поездки научно-исследовательской группы ученых ЮКУ им.М.Ауэзова. Фото Жанысбаев Бекжан. - кузнец, мастер по дереву. Изготовитель конных седел, маслобоек, подков

и также работа по сохранению и популяризации изготовления камчи местным аксакала Толбекулы Есеналы, где применен старый метод сплетения в ручную в 4,8,12,16 узлов козьей кишки Рисунок 4.[11], имеющего для каждого возраста и пола человека свою сакральную ценность.

Рисунок - 4. Фотоматериалы из рабочей поездки научно-исследовательской группы ученых ЮКУ им.М.Ауэзова. Толбекулы Есеналы - мастер по дереву, кожи, изготавливает камчи из козьей кишки, путем плетения в 4,8,12,16 узлов

Эти виды ремесла не должны исчезнуть, они должны также иметь дальнейшее развитие и применяться в обиходе не только казахской национальности, но и в практической значимости: популяризации конного вида спорта, конного вида отдыха, конного вида оздоровительной программы для людей с проблемами опорно-двигательных суставов, использования натуральных и экологически чистых кисло-молочных продуктов - кумыса, масла, курта, козьего молока и т.п.

Результаты и обсуждение. Однако есть многие вопросы, такие как описание артефакта, описание культурно-исторического периода происхождения, применение в быту и т.д., которыми должны заниматься уже профильные специалисты - то есть археологи, историки, этнографы, музееведы. Таких находок по региону очень много, они требуют профессиональных исследований. В наши дни, когда специалистами гуманитарного направления проводится работа по написанию учебников по истории Казахстана и имеется попытка сделать объективные взгляды на историю регионов, необходимо провести полную систематизацию исторической оценки культуры кочевых народов, вклад в развитие страны, место и роль в мировой культуре.

Таким образом этот вопрос имеет свою актуальность не только в историческом и этнографическом направлениях, но и в развитие сегодня музейного дела регионах, школах, научных центрах, научно-исследовательских институтах. Музеи становятся практически нужным для школ, которые работают в целях сохранения и популяризации молодому поколению истории родного края. Особое внимание требует воспитание и обучение среди молодежи профессиональных кадров по работе музейного дела в селе, формирование умений и навыков сплетенных профессий нового времени археолога-историка-музееведа-этнографа в одном человеке.

Выводы. Подводя итоги о проводимой научно-исследовательской работе по развитию музейного дела в сельских школах на основе археологических и этнографических источников, поддержка национальных видов ремесел на примере с.Балдыберек, сохранению и обогащению национальной культуры региона и одновременно поддержки национальных видов еще не развитой отрасли особой национальной продукции, нам исследователям необходима государственная поддержка, имеющую общегосударственную и практическую значимость.

Список литературы:

1. Информационное письмо (общественная организация) Академия духовной модернизации «МИРАС» проектного офиса «Рухани жаңғыру» ЮКУ им.М.Ауэзова. IV-й онлайн конкурс научно-исследовательских и творческих проектов среди обучающихся 9-11 классов СШ. 10.12.2020.
2. Ленгерский-Толембийский район // Справочник по истории совхозов Южно-Казахстанской области (1918-1994) / Под ред. К.Торетая. Шымкент, 2012.
3. Постановление Президиума Верховного Совета Республики Казахстан «О присвоении наименований и переименований отдельных административно-территориальных единиц Республики Казахстан» от 19.03.1992
4. Об утверждении плана по управлению пастбищами и их использованию в районе Толеби на 2017-2018 годы. 28.04.2017 г. №1
5. Ленгерский-Толембийский район // Справочник по истории совхозов Южно-Казахстанской области (1918-1994) / Под ред. К. Торетая. Шымкент, 2012
6. Елікбаев К. «Ол тұрған жерде дау тұрмайды». Оңтүстік Қазақстан. 4.02.2020
7. Елікбаев К. «Әлемдік өркениетке қосқан үлес». Егемен Қазақстан. 08.01.2019
8. Фотоматериалы из рабочей поездки научно-исследовательской группы ученых ЮКУ им.М.Ауэзова. Средняя школа с.Балдыберек, Толембийский район. Фонд хранения. Музей

9. Специальные проекты программы «Рухани жаңғыру» Методические рекомендации для работы по реализации программы «Рухани жаңғыру» ЕНУ им.Л.Гумилева. Нур-Султан, 2019, 73 с.

10. Фотоматериалы из рабочей поездки научно-исследовательской группы ученых ЮКУ им.М.Ауэзова. Фото Жанысбаев Бекжан - кузнец, мастер по дереву. Изготовитель конных седел, маслобоек, подков.

11. Фотоматериалы из рабочей поездки научно-исследовательской группы ученых ЮКУ им.М.Ауэзова. Толбекулы Есеналы - мастер по дереву, кожи, изготовил камчу из козьей кишок, путем плетения в 4,8,12,16 узлов

References list:

1. Informationsnoye pis'mo (obshchestvennaya organizatsiya) Akademiya dukhovnoy modernizatsii «MIRAS» proyektnogo ofisa «Rukhani zhangyru» UKU im.M.Auezova. IV-y onlayn konkurs nauchno-issledovatel'skikh i tvorcheskikh projektov sredi obuchayushchikhsya 9-11 klassov SSH. 10.12.2020.

2. Lengerskiy -Tolebiyskiy rayon // Spravochnik po istorii sovkhovov Yuzhno-Kazakhstanskoy oblasti (1918-1994) / Pod red. K.Toretaya. Shymkent, 2012.

3. Postanovleniye Prezidiuma Verkhovnogo Soveta Respubliki Kazakhstan «O prisyoyenii naimenovaniy i pereimenovaniy otel'nykh administrativno-territorial'nykh yedinit Respubliki Kazakhstan» ot 19.03.1992

4. Ob utverzhdenii plana po upravleniyu pastbishchami i ikh ispol'zovaniyu v rayone Tolebi na 2017-2018 gody. 28.04.2017 goda №1

5. Lengerskiy -Tolebiyskiy rayon // Spravochnik po istorii sovkhovov Yuzhno-Kazakhstanskoy oblasti (1918-1994) / Pod red. K. Toretaya. Shymkent, 2012

6. Yelikbayev K. «Ol turghan zherde dau turmaydy». Ontustik Kazaktan. 4.02.2020

7. Yelikbayev K. «Alemdik orkeniyetke koskanules». Yegemen Kazakstan. 08.01.2019

8. Fotomaterialy iz rabochey poyezdki nauchno-issledovatel'skoy gruppy uchenykh UKU im.M.Auezova. Srednyaya shkola s.Baldyberек, Tolebiyskiy rayon. Fond khraneniya. Muzeу

9. Spetsial'nyye projekty programmy «Rukhani zhangyru» Metodicheskiye rekomendatsii dlya raboty po realizatsii programmy «Rukhani zhangyru» ENU im.L.Gumileva. Nur-Sultan, 2019, 73 s.

10. Fotomaterialy iz rabochey poyezdki nauchno-issledovatel'skoy gruppy uchenykh UKU im.M.Auezova. Foto Zhanybayev Bekzhan - kuznets, master po derevu. Izgotovitel' konnykh sedel, masloboyek, podkov.

11. Fotomaterialy iz rabochey poyezdki nauchno-issledovatel'skoy gruppy uchenykh UKU im.M.Auezova. Tolbekuly Yesenaly - master po derevu, kozhi, izgotovil kamchu iz koz'yey kishok, putem pleteniya v 4,8,12,16 uzlov

Аннотация: археологиялық және этнографиялық деректерге негізделген туған өлкенің тарихы мен этнографиясы қоғамның ғылыми қызығушылығын тудырады. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері дайындалған бағдарламалар мен жобалар ғылыми зерттеулердің негізгі құжаттарына өз үлестерін қосты. Қазақстан ғалымдары өздерінің ғылыми бағыттарын мемлекеттік маңызы бар үлкен жобалардың негізін құрайтын және іс жүзінде қолданылатын жергілікті зерттеулерге нақтылай бастады. Өңірде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізуге бағытталған ғылыми зерттеулер ғалымдарға өңір тарихын тереңірек білуге мүмкіндік береді. Бұған ауылдың шетіндегі тұрғындар тапқан олжалар да ықпал етеді, оларды зерттеу және жүйелеу қажет. Бүгінгі таңда Оңтүстік Қазақстанның кейбір аудандарында ашылмаған археологиялық ескерткіштер, тарихи маңызы бар этнографиялық деректер көп. Бұған Төлеби ауданының Балдыберек, төңкеріс, Майбұлақ ауылдарының тұрғындары тапқан артефактілер дәлел. Ауыл тұрғындарының бастапқы сақтау қорына мектептер, әкімдіктер, ауылдық клубтар айналуға, онда тарих ескерткіштерін сақтау әрекеті мұражай экспонаттарының сипатына ие болады. Алайда артефактілер бастапқы кезеңде, жинау және сақтау сатысында. Бұл деректер ғалымдарға зерттеліп жатқан дәуір туралы алғашқы

ақпарат жинауға, музей ісін ұйымдастыруға көмектесуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, ұлттық қолөнер түрлерін сақтау және танымал ету мәселесі өте маңызды, егер олар аймақта қалса. Бүгінгі таңда Ұлттық бренд - Қазақстанда жасалған, елдің экономикалық және әлеуметтік дамуына өте терең және терең көзқарасқа ие.

Кілт сөздер: Этнография, археология, мұражай ісі, Балдыбек ауылы, Төлеби ауданы, қолөнердің ұлттық түрлері, "Қазақстанда жасалған" бренді, сақтау, танымал ету, ұлттық код

Abstract: the history and ethnography of the native land, based on archaeological and ethnographic sources, is of scientific interest to society. Programs and projects prepared since the Independence of the Republic of Kazakhstan have contributed to the fundamental documents of scientific research. Scientists of Kazakhstan began to concretize their scientific directions for local research, which form the basis for large projects of state significance and have practical application. Scientific research aimed at conducting archaeological excavations in the region allows scientists to learn more and more about the history of the region. This is also facilitated by the finds found by residents on the outskirts of the village, which need to be studied and systematized. Today, in some areas of Southern Kazakhstan there are many undisclosed archaeological sites, ethnographic data of historical significance. This is evidenced by the artifacts found by the inhabitants of the villages of Baldyberek, Tonkeris, Maybulak Tolebisky district. The primary storage fund of the villagers are schools, akimats, village clubs, where the attempt to preserve historical monuments acquires the character of museum exhibits. However, the artifacts are still at the primary stage, the stage of collection and storage. These data allow scientists to begin the primary collection of information on the era under study, to help organize the museum business. It is also very important to preserve and popularize national types of crafts, if there are any left in the region. Today, the national brand - Made in Kazakhstan, acquires a very deep and serious attitude to the economic and social development of the country.

Keywords: Ethnography, archeology, museum business, Baldyberek village, Tolebisky district, national types of crafts, brand "Made in Kazakhstan", preservation, popularization, national code

УДК 76: 003.314 (574)

¹Юсупов А.Н.,* ¹Юсупова А.А., ²Фарзад Поур Рахмиан

¹к.арх., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹PhD докторы, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²PhD докторы, проф., Нортумбрия университеті. Ньюкасл-апон-Тайн қаласы, Ұлыбритания

ҰЛТТЫҚ ҮРДІСТЕГІ ЭТНОАЛЛЕЯНЫ ЖОБАЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Автор-корреспондент: ardakrk@mail.ru

Түйін: Елбасы Н.Назарбаевтың «Рухани Жаңғыру» мақаласында - әлем бізді мәдени жетістіктерімізбен тануы керектігін, ұлттық өнерімізді дамыту жайын атап айтқан болатын. Осыған байланысты, мақалада ғылыми негізде этнографиялық аллея жобалаудың жолдары баяндалады.

Осы себепті, мақала авторлары ұлттық орнаменттерді ғылыми негізде зерттеп, мағыналы (символикалы) ой-өрнектер жүйесін түзді. Жобада сәулеттік орнамент пішінді кіші формалар тізбегі берілген: Куб - ел, отбасы – бірлігі, «ағаш» -өсіп өну; «қошқар мүйіз» сәттілік пен байлықты бейнелейді. «Құс мұрын» жағымды жаңалықты, «тасбақа» ұзақ ғұмырды білдіреді, «жұлдыз» бейнелі ою-өрнек - ісмер, шебер атанып, «жұлдызың жансын» ізгі тілегін айқындайды. Аталмыш сәулет формалары көрінісінде үлкен мағына бар, бұл жас ұрпақтың рухын үстем ету үшін өте маңызды.

Кілт сөздер: Ою-өрнектер символы, кіші сәулеттік формалар тізбегі, ландшафты сәулет, этнография

Кіріспе. Елбасы Н.Назарбаевтың «Рухани Жаңғыру» мақаласында - әлем бізді мәдени жетістіктерімізбен тануы керектігін, ұлттық өнерімізді дамыту жайын атап айтқан

болатын[1].

Осы орайда, мақалада этнографиялық аллея жобасы туралы баяндалады. Университетіміздің Архитектура кафедрасында академик Әлкей Марғұланның ғылыми гипотезасы негізінде этноаллея жобасы жасалды. Айта кетсек, «Бұрынғы кезде ою-өрнектер хат сияқты оқылатын, қазіргі кезде мағынасы ұмытылған, оларды оқып дамыту келешек ұрпақтың ісі болмақ», - деп Әлкей Марғұлан жазған болатын[2].

Ұлттық нақыштағы ою-өрнектерді сәулет өнерінде, атап айтқанда, ландшафт дизайнына пайдалану барысында эстетикалық және эмоционалды әсер беру үшін, олардың символдық құндылығын анықтау қажет. Қазіргі таңда, көптеген дизайн салаларында ұлттық ою-өрнектер қолданылып келеді, бірақ, олардың символикалық мағынасына дизайнерлер аса мән бере бермейді. Осы себепті, мақала авторлары ұлттық орнаменттерді ғылыми негізде зерттеп, мағыналы (символикалы) ою-өрнектер жүйесін түзді[3].

Төменде мағыналы орнаменттерді сәулет өнерінде қолдану жолдары баяндалады.

Сурет 1. Этноаллеяның жалпы көрінісі

Жобада аллеяда жайғасқан, орнамент пішінді сәулеттік формалар тізбегі берілген. Туристтер аллеяға алдыменен куб формасы арқылы өтеді. Куб отбасы мен ел бірлігін білдіреді. Халық мақалында «Төртеу түгел болса, тебедегі келеді» дейді халқымыз. Куб ішінде ағаш көпір бар, көпірдің астында әйнекпен көмкерілген шұңқырда есірткі, спирттік ішімдік макеттері, т.с., қоғамға кері әсерін тигізетін азғындық элементтері жатыр. Көрермен көпір үстінен өтіп, қонақжайлы ұлттық руханият әлеміне жеткендей әсерде болады[4].

Келесіде көрермен символикалы ою-өрнекті «ағаш» аркасынан өтеді. Ағаш өрнегі Еуразия халықтарының дәстүрінде өсіп-өну символы іспеттес.

Келесі арка «қошқар мүйіз» пішінді жобаланған. Еуразия халықтарының дәстүрлері бойынша, «қошқар мүйіз» сәттілік пен байлықты бейнелейді[5].

Сурет 2. Этноаллея көріністері

Келесі арка «күс мұрын», яғни жағымды жаңалықты білдіреді. Ежелгі уақытта арнайы үйретілген құстар (көгершіндер) туыстар жағдайы туралы хат-хабарлар тасымалдаған.

Аллея «тасбақа» пішінді, сегіз қырлы сыпаға (подиум) жалғасады, бұл символ «Сегіз қырлы, бір сырлы маман» бол деген ниет іспетті. Тасбақа, Еуразия халықтарының мәдени дәстүрлеріне сәйкес, ұзақ өмір мен денсаулықты бейнелейді. Ол ұлттық өнерпаздар сахнасы пішінді жасалған.

Ежелгі Орхон-Енисей ойма жазуы іспетті кітап пішіні тасбақаның үстінде орналасқан. Кітап білімге деген құштарлықтың символы болып табылады. Ұзақтан көз тартатын «жұлдыз» бейнелі ою-өрнек - ісмер, шебер атанып, «жұлдызың жансын» ізгі тілегін білдіреді. Аталмыш сәулет формалары көрінісінде үлкен мағына бар, бұл жас ұрпақтың рухын үстем ету үшін өте маңызды[6].

Туристтер «Рухани жанғыру» театрланған қойылымына қатысықандай ұмытылмас әсер алады.

Қорытынды. Бұл зерттеу дамып келе жатқан және дамыған елдердің ландшафт сәулетіндегі символдық ою-өрнектерді қолданудың қайталанатын тенденциясын анықтады. Символизмге деген өсіп келе жатқан қызығушылықты ұлттық өнердің жандануымен және әлемдік қауымдастықтардың жаһандануымен түсіндіруге болады[7]. Сонымен қатар, зерттеу барысында, Еуропа мен шығыс елдерінің халықтарына тән символдық эшекейлердің ортақ белгілері мен маңызы анықталды. Эксперименттік жобалық ұсыныстың көмегімен, бұл зерттеу Қазақстандағы символикалық ою-өрнек сөздігіндегі ландшафтық сәулетті дамыту бағытын анықтайды. Сондай-ақ, саябақтарды, бақтарды, аллеяларды және гүлді безендіруді жоспарлауды жеңілдету үшін, дизайнды одан әрі қарастыру бойынша практикалық нұсқаулық жасалды. Символизм ішкі адами құндылықтар мен ұмтылыстарға сілтеме жасайды[8].

Осылайша, символикалық мағынасы бар ою-өрнектерді қолдану барсынында, ландшафт сәулетін ұлттық нақышта дамытуға үлкен мүмкіндік бар.

Сурет 3. Тасбақа және жұлдыз кіші формалары

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы, 2017 жылғы 12 сәуір.
2. Алкей Маргулан, «Казакское народное прикладное искусство» Алма-Ата, ТОМ.1, 1986, 82бет
3. Akmaral Yussupova, Liu Songfu, Ardasher Namazbay, Ahad Nejad Ebrahim. Features of design and gardens of parks with symbolic meaning in Shymkent city-Kazakhstan[J]. Open House International Journal, 2019, 44 (1): 98-106. (SSCI, Web of Science ISSN: 0168-2601).
4. Akmaral Yussupova, Liu Songfu, Ardasher Namazbay, Farzad Pour Rahimian, Ahad Nejad Ebrahim. Ornamental art and symbolism: activators of historical regeneration for Kazakhstan's landscape architecture[J]. International Journal of Architectural research Arch Net IJAR, 2017, 11(3):193-212. ISSN 1938-7806.
5. Токтыбаева А. Этнографический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави. Алматы, 1998
6. Абдуғаппарова М. Казахские орнаменты. Алматы, 1999. 148 б
7. Насрединова А. Көшпенділер өміріндегі киелі сәулет өнері. Бішкек, 2007. 62б
8. Clark E. The Art of the Islamic Garden. Kent: The crowood Press, 2011. 33б

References list:

1. Memleket basshısının «Bolashaqqa bagdar: ruhani jañǵıru» attı maqalası, 2017 jılǵı 12 sauir.
2. Alkey Margulan, «Kazahskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo» Alma-Ata, TOM.1, 1986, 82 bet
3. Akmaral Yussupova, Liu Songfu, Ardasher Namazbay, Ahad Nejad Ebrahim. Features of design and gardens of parks with symbolic meaning in Shymkent city-Kazakhstan[J]. Open House International Journal, 2019, 44 (1): 98-106. (SSCI, Web of Science ISSN: 0168-2601).
4. Akmaral Yussupova, Liu Songfu, Ardasher Namazbay, Farzad Pour Rahimian, Ahad Nejad Ebrahim. Ornamental art and symbolism: activators of historical regeneration for Kazakhstan's landscape architecture[J]. International Journal of Architectural research Arch Net IJAR, 2017, 11(3): 193-212. ISSN 1938 -7806.
5. Toktibaeva A. Étnograficheskiy dekor arhitekturnogo kompleksa Ahmeda Yasavi. Almatı, 1998
6. Abduǵapparova M. Kazahskie ornamentı. Almatı, 1999. 148 bet.
7. Nasredinova A. Koshpendiler omirindegi kieli saulet oneri. Bishkek, 2007. 62b.
8. Clark E. The Art of the Islamic Garden. Kent. The crowood Press, 2011. 33b

Аннотация: Глава государства Н.Назарбаев в статье «Рухани Жаңғыру» отметил, что мир должен признать нас культурными достижениями, развивать наше национальное искусство. В связи с этим в статье излагаются пути проектирования этнографической аллеи на научной основе. В этом исследовании изучалось появляющееся прогрессивное использование декоративного искусства в ландшафтной архитектуре Казахстана и определялось влияние символики на качество новой городской среды. В ходе исследования были проанализированы существующие рекреационные объекты в Казахстане с целью установления их символического значения, уровня использования символических украшений и социально-экономических факторов, влияющих на структуру дизайна элементов ландшафта.

Ключевые слова: Символические орнаменты, малые архитектурные формы, ландшафтная архитектура, этнография

Abstract: The Head of state N.Nazarbayev in the article named «Rukhani Zhangyru» noted that the world should recognize our cultural achievements thanks to the development of the traditional art. Motifs of decorative and applied art had played an important role in the cultural history of each country, and today decorative art has received a new impetus for development throughout the world - the revival of decorative and applied art is the need to identify the cultural identity of ethnic groups in the context of globalization. Thanks to new trends and dynamics, Kazakhstan was influenced by nomadic. This study investigated the emerging progressive use of ornamental art in the landscape architecture of Kazakhstan, and determined the influence of symbolism on the quality of new urban environments. The study analysed the existing recreational facilities in Kazakhstan in order to establish their symbolic meaning, the level of utilisation of symbolic ornaments, and the socio-economic factors that influence the design structure of landscape elements.

Keywords: Symbolic ornament, small architectural forms, landscape architecture, ethnographic art

УДК: 94:798.2:796.078(1-4)

Кумарова А., Аманбаева Г.Т., Торгаутова Ш.А.*

старший преподаватель. ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

старший преподаватель. ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

магистр, начальник научного центра «История и этнология».

ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ВОЗРОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ «ШӨГЕН» - КАК ОДНОГО ИЗ ВИДОВ КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО КОННОГО СПОРТА

Автор-корреспондент: torgautova82@mail.ru

Аннотация: Национальные игры во все времена и эпохи имели огромное общественное значение. Все они возникли в далекой древности и в развитии своем прошли ряд последовательно изменявшихся форм, которые соответствовали отношениям внутри сложившегося общества и хозяйственной деятельности рода. Все без исключения развлечения и национальные игры Казахстана всегда выполняли общественные задачи: воспитательные, ритуальные, военно-спортивные, зрелищно-эстетические, коммуникативные и прочее. Из истории известно, что жизнь кочевых предков была тесно связана с лошадьми. В их жизни лошадь играла важнейшую роль, став верным спутником во времена воинства. Одним из таких видов национального вида спорта является конный спорт - «Шөген». Военно-спортивные игры выполняли широкую, универсальную функцию, связанную, как с походным бытом - обучая военному искусству, так и с чисто хозяйственной деятельностью народа.

Ключевые слова: шөген, национальная игра, конный вид спорта, возрождение

Введение. Национальный спорт казахского народа - важнейшая отрасль культурных достижений нашего народа, возрождающаяся в период независимости страны и

развивающаяся вместе с его жизнью. Одним из таких видов национального вида спорта является конный спорт - «Шөген». Сегодня в Казахстане наиболее распространенными видами национальных видов спорта имеющих прямое название и отношение к истории казахского народа являются: «қазақ күресі», «тоғызқумалақ» «асық ату». Исследователи с каждым изучением этой темы убеждаются в том, что национальные игры с давних времен развивались, совершенствовались вместе с общим этнографическим обычаем и развивались на основе социально-экономической ситуации, связанной с изменением общества, как ветвь казахской этнографии, которая теперь требует отдельного развития[1,1].

Как и многие виды конного спорта, например как «бәйге», «жорға жарыс», «көкпар», «жамбы ату», «күміс ілу», «қыз-куу», «шөген» возрождается и становится популярным среди молодого поколения казахстанцев. Из истории известно, что жизнь кочевых предков была тесно связана с лошадьми. В их жизни лошадь играла важнейшую роль, став верным спутником во времена воинства. В древние времена кочевники, населявшие Центральную Азию, имели много различных спортивных игр на лошадях. Об этом нам свидетельствуют исторические факты, дошедшие до наших дней. В настоящее время открыты различные кружки национальных игр работают специальные тренеры. Но особенное значение имеет развитие конного спорта - «шөген» [2,1].

16 марта 2022 года, Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Кемелұлы Токаев, в своем Послании «Единство народа и системные реформы - прочная основа процветания страны», отметил что «...залог здоровья - физическая культура. Вновь заявляю: нужно создавать все условия для занятия массовым и детским спортом. Акимам областей следует обеспечить поэтапное строительство спортивной инфраструктуры» [3,2]. На основании вышеизложенного хотелось бы отметить, что сегодня казахстанский спорт, нуждается в совершенствовании и максимальной государственной поддержки, а также наряду с классическими видами спорта необходимо возрождение, поддержка и популяризация национального вида спорта.

Теоретическая часть. «Шөген» - игра, «поло» - это ее международное название, а на казахском языке звучит как «шөген». Впервые конкретные упоминания об этой игре встречались в таких трудах, как «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни [4,1-640], «Диуани лугат ат-Турк» Махмуда Кашгари, где описываются одни данные, что верхом на лошадях наездники гоняли по полю мяч, держа в одной руке специальную палку (в современной интерпретации это клюшка), пытаясь загнать его в ворота соперников [5,1].

То есть имеются документальные подтверждения того, что в незапамятные времена тюрки на лошадях играли в поло. Спортивная игра «Шөген» тюркского происхождения, распространенная в древности у улусов, в том числе у казахов. Этот вид состязаний, требующий особого мастерства, использовался у казахского народа как национальная игра.

В Республике Азербайджан эта игра была распространена еще в советское время. В программу спартакиады народов СССР входили соревнования по поло. Более того, в 2013 году азербайджанцы внесли поло в качестве своей древней национальной игры в список нематериального наследия, охраняемого ЮНЕСКО. На азербайджанском языке она звучит как «шоған», узбеки же называют ее «шоғбан». Персы почитают ее как собственную национальную игру, в которую играют уже на протяжении двух тысяч лет.

Из истории слова: «Шөген» - это древнее тюркское слово, похожее созвучие «шоған», «шоғбан». «чавгон», имеет самое непосредственное отношение к слову «шоқпар». «Слова «шөген» и «шоқпар» являются однокоренными. Корнем которых является - слово соғу (ұру)», - говорит ученый-этнограф, Ахметжан Калиолла Саматович[6,1], посвятивший около 40 лет изучению военного искусства, занимался изучением казахского вооружения[7,18].

Из интервью казахстанских СМИ, на сайте казхинформ, говорится, что археолог

Зейнулла Самашев обращал внимание на обнаруженные при вскрытии сакских курганов предметы, похожие на клюшки для игры в поло[8,5]. Благодаря этой игре у молодого поколения степного народа развивалась ловкость, умение прицельно бить по цели, а также навыки наездника. Безусловно, поло являлось одной из ступеней в процессе овладения воинским искусством. Таким образом, поло - благородное искусство, игра, оставшаяся от кочевых народов населявших Центральную Азию, то есть казахского народа.

В XIX веке «поло» стало популярным в Европе, Америке. В 1982 году образовалась международная федерация «поло», которая сегодня популярна в 80 странах мира.

Ученый, научный сотрудник Института «Истории и археологии» Станислав Потапов, изучавший надписи на Тамгалы тас, доказывает, что «Шөген» имеет прямое отношение к казахской истории. Отмечая, что «у казахов была «барымта» - то есть захват чужого скота, вещей, вообще чужой собственности за неуплаченный долг, когда начинался этот захват, а имелось ввиду, что нацелено захватывая заложника сбивали с ног, ударяли «шокпарами» этим занимались настоящие мастера-всадники, так как в противном случае можно было поранить лошадь[9].

Имеются данные, что в период тренировки батыров во времена джунгарских войн, применялись данный вид конного спорта, с целью проверки свободного владения саблями и «шокпарами». Такие сведения доказывают, что этот вид конного спорта произошел от кочевников Центральной Азии, чья жизнь была связана с лошадьми и мужчинами.

Надо отметить, что в советской период с 1920 по 1930 годы национальный спорт Казахстана начал интегрировать, по его отдельным видам стали проводиться специальные спортивные соревнования. Основой для него стали кружки и секции, организованные на местах: в селе, районе, области.

В 1938 году в Алма-Ате была проведена республиканская спартакиада колхозников, а с 1944 по 1947 годы были организованы индивидуальные соревнования по казахским национальным видам спорта. С этого времени казахские национальные виды спорта развиваются в Казахстане наравне с другими мировыми видами спорта, принося огромную пользу укреплению здоровья, гибкости и выносливости местного населения и молодежи.

В свое время акалтекинской породы сайгул «Абсент» из лугового конезавода был гордостью казахского народа, а также стал призером Олимпийских игр в Риме и Токио. Сейчас эта же порода лошадей есть на конезаводе «Дегерес» в Алматинской области.

Возрождение древнего «Шөген» - имеет огромную пользу для здоровья народа и развития национальной конной игры. «Шөген» - это благородная игра, оставшаяся от предков» - так охарактеризовал ее Куранбек Сарсен вице-президент Федерации «Шөген» Казахстана, основанной в Казахстане в 2012 году[10,18], и как отмечают специалисты, изучающие данный вид спорта «Шөген» заметно набирает популярность. В целом все игроки команды - казахские ребята, играющие в көкпар.

«Шөген» - это игра крепких, вооруженных парней. Правила игры: по общему правилу игра состоит из 4-8 этапов. Каждый из них длится 7 минут. Время перерыва между ними составляет три минуты. В игре есть четыре разных способа удара. Палочка (клюшка) длиной 120-150 сантиметров является основным инструментом в игре. Площадь открытого поля составляет 275х180 метров. Это считается самой большой площадкой в командных спортивных играх. Длина ворот достигает семи метров. Расстояние между воротами с обеих сторон должно быть не менее 230 метров. На каждого игрока должно приходиться 3-4 лошади. Ведь во время игры их придется менять не менее двух раз.

Рисунок 2. фото из фрагмента игры «Шөген».

В 2014 году на Генеральной Ассамблее в столице Аргентины городе Буэнос-Айрес Казахская федерация поло получила статус полноправного члена Международной федерации поло.

В настоящее время в Акмолинской, Алматинской, Жамбылской, Карагандинской, Костанайской областях открыты региональные федерации и действуют клубы. В Алматы на базе горнолыжного комплекса «Акбулак» при спонсорской поддержке АО «КазМунайГаз» была построена площадка поло, соответствующая международным стандартам. Также готов крытый манеж, который будет играть зимой. Таким образом, игра должна действовать на своей исторической родине.

А в городе Шымкент, этот вид спорта в целях приобщения подростков к конному спорту, со своей эмблемой открыли недавно в 2016 году, как общественное объединение «Федерация Шөген» Туркстанской области. Президент которого стали Тастемиров Нурлан, 1-й Вице-президент Куатбеков Дулатбек, 2-й Вице-президент и исполнительный директор Буркит Ауесхан (работал в ЮКУ им.М.Ауэзова, страший прподаватель кафедры «Информатика»), а также зоотехник Бекбауов Сарыбай [10,1].

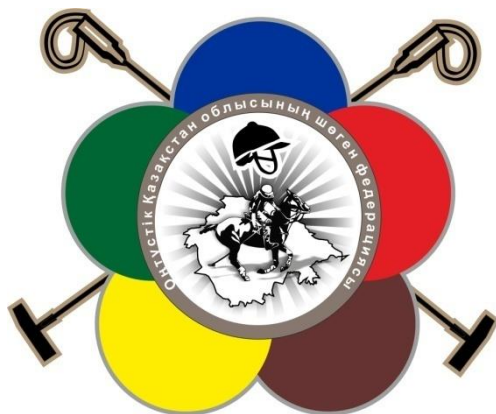

Рисунок 1. логотип, эмблема федерации «Шөген», подготовлена в 2016 году,
 фундамент федерации заложено в г.Шымкент
 (Свидетельство о государственной регистрации №32120-1958-ОО, БИН
 161140006839. Министерство юстиции ЮКО, утвержден 07.11.2016 г.),

Результаты и обсуждение. Будущее страны, ставящей перед собой новые цели,

уделяется особое внимание, воспитанию молодежи и развитию спорта. В настоящее время в спортивных школах, колледжах осуществляется процесс совершенствования молодых спортсменов, адаптируются новые специальности, востребованные временем и экономикой. Конечно, же для развития данного вида спорта нужна государственная поддержка, так как «Шөген» - это недешевый вид спорта.

«...Одно наше достижение было в области обучения лошадей на траве. За рубежом специально строят для игры дорогие площадки. Но мы, не покупая лошадей за границей, опровергая ложное мнение о том, что местная лошадь не подходит для игры в поло, стали настраивать и обучать игре казахских коренных лошадей. Наш народ издревле очень близок к лошадям. Поэтому лошадь приучают к этой игре и тренируют лошадь, Одна из главных задач на будущее - самим выращивать лошадей для игры в поло и продавать их за границу. Это может стать прибыльным делом» отмечает Буркит Ауесхан[11,1].

Также Федерация «Шөген» и патриоты казахского национальных видов спорта намеренно стремятся к тому, чтобы лошади оставались востребованными для казахов, как отмечают работники общественного объединения, в ближайшее время создаются условия для того, чтобы наши местные мастера создавали специальные седла для игры. Необходимо развивать усовершенствованную инфраструктуру.

«...В Казахстане есть возможности возрождать национальные виды спортивных игр, развивать и расширять круг креативной индустрии, направленной на популяризацию «Шөген» в республике и зарубежом» [12,1].

Выводы и заключение. Таким образом, подводя итоги по данному исследованию, необходимо отметить следующее:

- сохранение национальной истории и национального кода, национальной культуры и спорта возрождение национальных видов ремесел, игр, искусства имеет огромную общенациональную значимость;

- обогащение и развитие национального вида спорта, на примере «Шөген» на современном этапе становится все более актуальным и интересным, вызванного социально-экономическими и общественно-культурными процессами, внедряющие новые технологии и методики для развития здорового образа жизни и образования молодого поколения;

- развитие собственного бренда «Сделано в Казахстане», и расширение его по республике и зарубежом, существенно повлияет на социально-экономическое развитие региона, так как способствует развитию других родственных видов ремесел, таких как: изготовление конской экипировки, развитие специального вида кормов в сельском хозяйстве, разведению селекционных видов лошадей, роста кисломолочной продукции. Эти меры определенно сыграет роль на улучшение качества жизни местного населения и развития национальной креативной индустрии, заданных временем и задачами поставленными Главой государства.

Список литературы:

1.Об утверждении Концепции развития физической культуры и спорта Республики Казахстан до 2025 года. Указ Президента Республики Казахстан от 11 января 2016 года № 168.

2.Возрождение и развитие национальных видов спорта. 25 декабря 2012
<https://www.sports.kz/news/vozrojdenie-i-razvitie-natsionalnyih-vidov-sporta>

3.Послание Президента Республики Казахстан К.К. Токаева от 16.03.2022 «Единство народа и системные реформы - прочная основа процветания страны».
<https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048>

4.Егеубаев А. Сборник тюркских слов. Махмуда аль-Кашгари на казахском языке. Хант. в 3-х томах. Алматы 1998. // Егеубаев А. Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн. Құтты білік. Көне түрік тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған Алматы, 2006, 640 б.

5. интересных фактов о конном поло. Об истории и этимологии популярной игры в конное поло 29.03.2017. https://el.kz/ru/news/sport/5_interesnih_fatov_o_polo/

6.Ахметжан К.С. Этнография традиционного вооружения казахов. Алматы кітап баспасы, Алматы, 2007.

7.Великих предков нрав могучий. Источник: <https://e-history.kz/ru/news/show/6757/>

8.Абенова С. Тайны сакских курганов 30.07.2016. Казахстанская правда <https://old.kazpravda.kz/>

9.Потапов С.А. Петроглифы Тамгалы. Алматы, 2006. 94с. (совместно с Байпаковым К. М. и Марьяшевым А. Н.).

10.«Шөген - благородная игра, оставшаяся от предков». Egemen Qazaqstan 27.06.2017 <https://www.egemen.kz/>

11.Свидетельство о государственной регистрации №32120-1958-ОО, БИН 161140006839. Министерство юстиции ЮКО, утвержден 07.11.2016 г

12.Бүркіт Ә.Қ. «Шөген» - қазақ халқының ұлттық ат спорты ойыны. «Болашақ» облыстық, педагогикалық, әдістемелік, танымдық газеті. №30 (914) Шымкент, 17.08.2017.

References list:

1.Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya fizicheskoy kul'tury i sporta Respubliki Kazakhstan do 2025 goda. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 11 yanvarya 2016 goda № 168.

2.Vozrozhdeniye i razvitiye natsional'nykh vidov sporta. 25 dekabrya 2012 <https://www.sports.kz/news/vozrojdenie-i-razvitie-natsionalnyih-vidov-sporta>

3.Poslaniye Prezidenta Respubliki Kazakhstan K.K. Tokayeva ot 16.03.2022 «Yedinstvo naroda i sistemnyye reformy – prochnaya osnova protsvetaniya strany». <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048>

4.Yegeubayev A. Sbornik tyurkskikh slov. Makhmuda al'-Kashgari na kazakhskom yazyke. Khant. v 3-kh tomakh. Almaty 1998. // Yegeubayev A. Zhusip Khas Kazhyb Balasagn. Kutty bilik. Kone turik tilinen audargan, algy sozi men tusinikterin zhazgan Almaty, 2006, 640 b.

5. interesnykh faktov o konnom polo. Ob istorii i etimologii populyarnoy igry v konnoye polo 29.03.2017. https://el.kz/ru/news/sport/5_interesnih_fatov_o_polo/

6.Akhmetzhan K.S. Etnografiya traditsionnogo vooruzheniya kazakhov. Almaty kitap baspasy, Almaty, 2007.

7.Velikikh predkov nrav moguchiy. Istochnik: <https://e-history.kz/ru/news/show/6757/>

8.Abenova S. Tayny saksikh kurganov 30.07.2016. Kazakhstanskaya pravda <https://old.kazpravda.kz/>

9.Potapov S.A. Petroglify Tamgaly. Almaty, 2006. 94s. (sovmestno s Baypakovym K. M. i Mar'yashevym A. N.).

10.«Shugen – blagorodnaya igra, ostavshayasya ot predkov». Egemen Qazaqstan 27.06.2017 <https://www.egemen.kz/>

11.Svidetel'stvo o gosudarstvennoy registratsii №32120-1958-ОО, БИН 161140006839. Ministerstvo yustitsii UKO, utverzhden 07.11.2016 g

12.Burkit A.K. «Shogen» - kazak khalkunyn ulttyk atsporty oyyny. «Bolashak» oblystyky, pedagogikalyk adistemelik, tanymdyk, gazetі. №30 (914) Shymkent, 17.08.2017.

Түйін: ұлттық ойындар барлық уақытта және дәуірде үлкен қоғамдық маңызға ие болды. Олардың барлығы ежелгі уақытта пайда болды және олардың дамуында қалыптасқан қоғам мен кланның экономикалық қызметіндегі қатынастарға сәйкес келетін бірқатар дәйекті формалардан өтті. Қазақстанның барлық ойын-сауықтары мен ұлттық ойындары әрқашан қоғамдық міндеттерді

орындады: тәрбиелік, салттық, әскери-спорттық, ойын-сауық-эстетикалық, коммуникативті және т.б. Көшпелі ата-бабалардың өмірі жылқылармен тығыз байланысты екендігі тарихтан белгілі. Олардың өмірінде жылқы маңызды рөл атқарды, соғыс кезінде адал серік болды. Ұлттық спорттың осындай түрлерінің бірі - «Шоген» ат спорты. Әскери-спорттық ойындар жаяу өмірмен байланысты кең, әмбебап функцияны атқарды - әскери өнерді де, халықтың таза экономикалық қызметін де үйретті.

Кілт сөздер: шоген, ұлттық ойын, Ат спорты, жаңғыру

Abstract: National Games at all times and epochs have been of great public importance. All of them originated in ancient times and in their development went through a series of successive forms that corresponded to the relations within the established society and the economic activity of the genus. All, without exception, entertainment and national games of Kazakhstan have always fulfilled social tasks: educational, ritual, military sports, entertainment and aesthetic, communicative and so on. It is known from history that the life of nomadic ancestors was closely connected with horses. In their life, the horse played an important role, becoming a faithful companion during the time of the army. One of these types of national sport is equestrian sport - "Shogen". Military sports games performed a broad, universal function, connected both with marching life - teaching the art of war, and with the purely economic activities of the people.

Keywords: shogen, national game, equestrian sport, revival

ӨЛКЕТАНУ КРАЕВЕДЕНИЕ LOCAL HISTORY

УКД: 604.2

Шерова Г.С.,* Сапарбекова А.А., Төлебаев Е.А.

магистр, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

к.биолог.н., доцент, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

докторант, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ВОЗРОЖДЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ КИСЛОМОЛОЧНЫХ ПРОДУКТОВ В ЮКУ: КУРТ С ДОБАВЛЕНИЕМ ЛАМИНАРИИ

Автор-корреспондент: sherovagauhar@gmail.com

Аннотация: Данная статья посвящена усовершенствованию рецептуры курта, которая позволит вновь вернуть этот замечательный продукт в разряд продуктов повседневного потребления. В последние годы интерес к пробиотическим продуктам вырос, что привело к инновациям и разработке новых продуктов по всему миру. Инновация нашего продукта это обогащение курта йодом. Так как стоит острый вопрос о дефиците йода в Казахстане, который является регионом бедному по содержанию в окружающем среде йода.

Решение такой актуальной проблемы в области здорового питания, следовательно, и здравоохранения граждан РК, перспективным направлением является производство кисломолочных продуктов с использованием многокомпонентных бактериальных заквасок для диетического и лечебно-профилактического питания. При этом особое внимание уделяется производству казахских национальных молочных продуктов, а также обогащение этого продукта йодом. Источниками йода могут служить ламинария.

Ключевые слова: национальная кухня, кисломолочные продукты, курт, ламинария, источник йода, кочевники, биокурт.

Введение. Одним из продуктов определяющих нашу национальную культуру является курт. Курт это кисломолочный продукт производящийся путем скисания и сушки молока. Есть широко известный исторический факт, во время «Сталинских репрессий» на территории Казахстана размещались специальные лагеря для политических заключенных. Их содержали в ужасных условиях, была острая нехватка еды. В тот момент казахи с

близлежащих аулов отправляли своих детей «кидаться камнями» в заключенных, на самом деле камнями был курт. Позднее выжившие заключенные высказывая благодарность казахскому народу, называли курт продуктом, спасшим их жизнь.

У казахского народа используемое молоко получают от овец или кобыл, и весь процесс приготовления курта включает всю семью, где каждый человек играет определенную роль. Сразу после доения молоко помещают в контейнер и оставляют скисать. Для приготовления курта необходимо приготовить кефир (катык), после приготовить сузьму. Его получает налив кефир в плотный мешочек (марля) и оставив на несколько суток, чтобы стекала сыворотка. В полученную густую массу добавляют соль и руками скатывают шарики диаметром несколько сантиметров. Затем все курты оставляют сушиться на открытом воздухе, над тканью или на крышах палаток, где спят кочевники.

Он очень соленый и часто растворяется в кумисе (напитке, приготовленном из кислого кобыльего молока) или в воде перед употреблением. Он считается отличным источником кальция, поэтому матери часто дают его маленьким кусочкам. Курт можно есть по-разному: учитывая нехватку молока зимой, его едят как закуску или добавляют в супы или мясные рагу.

Теоретический анализ. Стоит острый вопрос о дефиците йода в Казахстане, который является регионом бедным по содержанию в окружающем среде йода. Согласно исследованию Казахской академии питания, 65-75% женщин детородного возраста имеют некоторую степень дефицита йода. Эти цифры показывают, что более половины населения, то есть каждый второй житель Казахстана, находится в группе риска по развитию йододефицитных заболеваний.

Дефицит йода может привести к увеличению щитовидной железы, гипотиреозу (Брошюру по гипотиреозу) и нарушениям умственного развития у младенцев и детей, чьи матери были маточными дефицитами во время беременности. Южно-Казахстанская область является регионом с наиболее бедной йодом почвой.

Большинство морских водорослей являются полезными пищевыми добавками, потому что они являются важными источниками полисахаридов, минералов и витаминов. Многие виды морских водорослей содержат высокие концентрации жирных кислот и омега-3, которые полезны для здоровья. Морские водоросли также являются источником других биологически активных соединений, таких как фитохимические, стерины, токоферолы и фикоцианины, которые, как известно, обладают полезными для здоровья свойствами, такими как противоопухолевая, антихолестеринемическая, противовирусная и антиоксидантная активность компонентов морских водорослей.

Бурые водоросли Ламинария (Laminariales) являются сильнейшими аккумуляторами йода среди живых организмов. Они представляют собой основной насос в глобальном биогеохимическом цикле йода

Ламинария является, бурой водорослью, и сильным аккумулятором йода, и самыми распространённым в нашем регионе. Они являются основными насосами в мировом биогеохимическом цикле йода и, в частности, основной источник йодоуглеродов в прибрежной атмосфере. Тем не менее, химическое состояние и биологическое значение накопленного йода до сих пор остаются неизвестными.

Ламинария служит отличным источником йода, и является пищевой добавкой в молочную продукцию. Сам йод является важным минералом, который вы должны получать из своего рациона. Интересно, что ваша щитовидная железа нуждается в ней для выработки гормонов щитовидной железы, которые выполняют много важных функций в вашем теле. Рекомендуемая суточная доза йода для большинства взрослых составляет 150 мкг в день.

Экспериментальная часть. Добавление ламинарии в творог считается конечным рубежом. Для сего размельченный водоросль ламинария. При изготовлении творожного продукта курт, в качестве главного сырья пользуют творог не очень жирный, соль

поваренную, сыворотку молочную, ламинарию при надлежащем соотношении компонент, мас. %: творог 95-96, соль поваренная 2-3, молочная сыворотка 3-4, ламинария 0,5 гр. Метод изготовления курта заключается в термической обработке коровьего молока до 60-65°C с последующим внесением в него добавки в виде сухого, размельченного до пылевидного состояния порошка водные растения ламинарии в числе 0,3-0,5% на 1 200 гр творога. Смесь освежают до 38-40°C с последующим внесением закваски. Длительность сквашивания впоследствии внесения закваски составляла 4-5 часов до образования сгустка. Приобретенная масса была однородной, в меру вязкой, вкус и аромат кисломолочный без привкуса ламинарии.

Результаты и их обсуждение. В процессе эксперимента, была проведена органолептическая оценка биокурта с разными порциями ламинарии. Он показал, что его внешний вид, плотность, запах, цвет и вкус совпадали с техническими требованиями регламента (рисунок 1). Органолептические свойства приготовленного биокурта приводятся в таблице 1.

Рисунок 1. А - Биокурт с добавкой водорослей 0,1%
 Б - Биокурт с добавкой водорослей 0,5%

Таблица 1 – Органолептические свойства биокурта с различными дозами водорослей

Вид курта	Внешние показатели	Цвет продукта	Вкус и запах
Биокурт без добавления Laminariales	Продукт однородный, достаточно плотный	По всей массе молочно-белый	Не имеют посторонних запахов
Биокурт с добавлением Laminariales 0,1%	Продукт однородный, плотный, с малым количеством частиц водорослей		

Биокурт с добавлением Laminariales 0,3%	Продукт однородный, с средним присутствием частиц водорослей	По всей массе молочно-белый с малым бледно-зеленым оттенком	и различных привкусов, кисломолочный
Биокурт с добавлением Laminariales 0,5%	Продукт однородный, плотный, с значительным присутствием частиц ламинарии		

В биокурте кроме содержания йода также содержится макро- и микроэлементы, с разными содержанием сухой ламинарии, которые приведены в таблице 2.

Таблица 2 - Содержание макро- и микроэлементов в куртах, приготовленных с различным содержанием ламинарии

Вид курта	P, мг/кг	Ca, мг/кг	Cu, мкг/кг	Mg, мг/кг	Co, мкг/кг	Zn, мг/кг	J, мкг/кг
Буокурт без добавления Laminariales	720	1250	114,2	109,0	44,0	3,9	85,9
Курт с добавлением Laminariales 0,1%	780	1450	120,9	110,8	47,3	3,9	98,4
Курт с добавлением Laminariales 0,3%	820	1550	125,7	115,7	55,8	4,5	114,1
Курт с добавлением Laminariales 0,5%	840	1650	126,3	123,8	60,6	4,8	119,5

С включением в состав курта ламинарии в дозе 0,3 и 0,5% резко возрастает концентрация жизненно необходимых для организма человека макро- и микроэлементов, особенно йода (рисунок 2).

Рисунок 2. Биокурт без добавления и с добавлением ламинарии 0,5%

Показана технологии производства курта на основе пробиотиков, а также в качестве пищевой добавки служит морские водоросли. Они доказали высокую качеству продукта и

содержанием не только йода но и других макро- и микроэлементов

Выводы. Казахская региональная кухня отражает природу, историю, культуру и традиции народа. Обеспечение людей качественными продуктами питания - основная социально-экономическая задача, решение которой важно для Казахстана и других стран. Практически каждый день на прилавках появляются новинки наряду с привычными традиционными товарами. С каждым днем мир становится все более динамичным, вкусы потребителей меняются, а многие традиционные методы приготовления пищи уходят в прошлое. Одним из таких «устаревших продуктов» будут «черви в банке».

Казахская национальная кухня отражает сущность природу народа, его историю, культуру и традиции. Обеспечение народа качественными продуктами питания является постановка задачи в социально-экономической сфере, решение которой, имеет огромное значение как для Казахстана, так и для других стран. Ежедневно на полках магазинов, наряду с привычными традиционными продуктами появляются новые. Мир становится динамичнее с каждым днем, меняются вкусы потребителя и многие традиционные технологии приготовления продуктов незаслуженно уходят в прошлое. Одним из таких «продуктов прошлого» может стать «курт».

В следствие чего, мы разработали технологию получения национального кисломолочного продукта - биокурта, с содержанием ламинарии 0,5%. В исследованиях было доказано, что биокурт обладает высоким качеством продукта и содержанием не только йода но и других макро- и микроэлементов.

Список литературы:

1. Оспанова Ф.Е. Влияние комплексных мер профилактики на распространенность ЙДЗ и обеспеченность йодом // Гигиена эпидемиология және иммунобиология. Алматы: 2010. №3 (45). 12-15 с.
2. Изучение уровня знаний и навыков по проблеме йододефицита среди населения и медицинских работников Республики Казахстан: отчет о НИР НЦПФЗОЖ и ЮНИСЕФ. - Алматы: 2012. 89 с
3. Шаманова Г.П. Биопродукты - продукты будущего // Молочная промышленность. - 2000. № 11. С. 20-21.
4. Касьянов Г.И., Тамова М.Ю. Пищевые продукты функционального назначения. // Пищевая промышленность. 2012. № 9. С. 66-67.
5. Тулемисова Ж.К., Касенова Г.Т. Некоторые ферментативные свойства молочнокислых бактерий, выделенных из кисломолочных продуктов // Вестник КазГУ им. аль-Фараби. Сер. экологическая. 2002. №1(10). С. 101-103.
6. Конарбаева З., Сапарбекова А., Спивак Н. Высокоактивные штаммы молочнокислых микроорганизмов, выделенные из национальных кисломолочных продуктов южного региона Республики Казахстан // Вестник государственного университета имени Шакарима города Семей. 2014. №3 (67). С.140-145
7. Исакова Зарина Ирлановна, Смольникова Фарида Харисовна, Асенова Бахыткуль Каженовна Патент № 28652 Сухой творожный продукт курт 2014
8. Хотимченко С.В. Липиды морских водорослей-макрофитов и трав. Структура, распределение, анализ: монография. Владивосток: Дальнаука, 2007. 230 с.
9. Вишневская Т.И., Аминина Н.М., Гурулёва О.Н. Разработка технологии получения йодсодержащих продуктов из ламинарии японской. Биохимия и биотехнология гидро-бионтов. / Известия ТИНРО //Владивосток, 2011. Т. 129. 163-169 с.
10. Гигиенические требования безопасности и пищевой ценности пищевых продуктов. Санитарно-эпидемиологические правила и нормативы. 2011. СанПиН 2.3.2.1078-01. Минздрав России М.; Изд. ФГУП «Интерсэп», ООО «Континент ТОРГ.164 с.

References list:

1. Ospanova F.Ye. Vliyaniye kompleksnykh mer profilaktiki na rasprostranennost' YDZ i obespechennost' yodom // Gigiyena epidemiologiya zhəne immunobiologiya. Almaty. 2010. №3 (45). 12-15 s.
2. Izucheniye urovnya znaniy i navykov po probleme yododefitsita sredi naseleniya i meditsinskikh rabotnikov Respubliki Kazakhstan: otchet o NIR NTSPFZOZH i YUNISEF. Almaty. 2012. 89 s
3. Shamanova G.P. Bioproducty - produkty budushchego // Molochnaya promyshlennost'. 2000. № 11. S. 20-21.
4. Kas'yanov G.I., Tamova M.YU. Pishchevye produkty funktsional'nogo naznacheniya. // Pishchevaya promyshlennost'. 2012. № 9. S. 66-67.
5. Tulemisova ZH.K., Kasenova G.T. Nekotoryye fermentativnyye svoystva molochnokislykh bakteriy, vydelennykh iz kislomolochnykh produktov // Vestnik KazGU im. al'-Farabi. Ser. ekologicheskaya. 2002. №1(10). S. 101-103.
6. Konarbayeva Z., Saparbekova A., Spivak N. Vysokoaktivnyye shtammy molochnokislykh mikroorganizmov, vydelennyye iz natsional'nykh kislomolochnykh produktov yuzhnogo regiona Respubliki Kazakhstan // Vestnik gosudarstvennogo universiteta imeni Shakarima goroda Semey. 2014. №3 (67). S.140-145
7. Iskakova Zarina Irlanovna, Smol'nikova Farida Kharisovna, Asenova Bakhytkul' Kazhkenovna Patent № 28652 Sukhoy tvorozhnyy produkt kurt 2014
8. Khotimchenko S.V. Lipidy morskikh vodorosley-makrofitov i trav. Struktura, raspredeleniye, analiz: monografiya. Vladivostok: Dal'nauka, 2007. 230 s.
9. Vishnevskaya T.I., Aminina N.M., Gurul'eva O.N. Razrabotka tekhnologii polucheniya yodsoderzhashchikh produktov iz laminarii yaponskoy. Biokhimiya i biotekhnologiya gidrobiontov. / Izvestiya TINRO //Vladivostok, 2011. T.129. 163-169 s.
10. Gigiyenicheskiye trebovaniya bezopasnosti i pishchevoy tsennosti pishchevykh produktov. Sanitarno-epidemiologicheskiye pravila i normativy. 2011. SanPiN 2.3.2.1078-01. Minzdrav Rossii M.; Izd. FGUP «Inters'en», OOO «Kontinent TORG.164 s.

Түйін: Бұл мақала құрттың рецептін жақсартуға арналған, бұл қайтадан осы керемет өнімді күнделікті өнімдер санатына қайтаруға мүмкіндік береді. Соңғы жылдары пробиотикалық өнімдерге деген қызығушылық өсіп, бүкіл әлемде инновациялар мен жаңа өнімді дамытуға жол ашты. Біздің өнімнің жаңашылдығы – құртты йодпен байыту. Қоршаған ортаға йод мөлшері жағынан кедей аймақ болып табылатын Қазақстанда йод жетіспеушілігі туралы өткір сұрақ туындайды.

Салауатты тамақтану, демек, Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын сақтау саласындағы осындай өзекті мәселені шешу диеталық және терапиялық-профилактикалық мақсатта көп компонентті бактериалды стартер дақылдарын қолданатын ашытылған сүт өнімдерін өндірудің перспективалық бағыты болып табылады. Сонымен бірге, қазақтың ұлттық сүт өнімдерін өндіруге, сондай-ақ бұл өнімді йодпен байытуға ерекше назар аударылады. Ламинария йод көзі бола алады.

Кілт сөздер: ұлттық тағамдар, сүт өнімдері, құрт, ламинария, йод көзі, көшпенділер, биоқұрт.

Abstract: This article is devoted to the improvement of the kurt recipe, which will allow again to return this wonderful product to the category of everyday products. In recent years, interest in probiotic products has grown, leading to innovation and new product development around the world. The innovation of our product is the enrichment of kurt with iodine. Since there is an acute question about iodine deficiency in Kazakhstan, which is a region poor in terms of iodine content in the environment.

The solution of such an urgent problem in the field of healthy nutrition, and therefore the health care of citizens of the Republic of Kazakhstan, is a promising area of production of fermented milk products using multicomponent bacterial starter cultures for dietary and therapeutic-prophylactic nutrition. At the same time, special attention is paid to the production of Kazakh national dairy products, as well as the enrichment of this product with iodine. Kelp can serve as a source of iodine.

Keywords: national cuisine, fermented milk products, kurt, kelp, iodine source, nomads, bio-kurt.

UDC: 578.834.1

¹Zhakeyeva Zh.M.*, ¹Adyrbekova G.T., ²Kashkarov A.A.

¹senior lecturers of M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

¹senior lecturers of M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

²candidate of agricultural sciences, senior lecturer Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin, Astana, Kazakhstan

EVERYONE MAKES THEIR OWN DECISION ABOUT VACCINATION

Corresponding - author: zhzhakeeva@mail.ru

Abstract: The article describes the current pandemic of coronavirus infection caused by the SARS-CoV-2 coronavirus and it has spread all over the world. The outbreak was first reported in Wuhan, in China, in December 2019 on January 30, 2020. The World Health Organization declared the outbreak an international emergency and declared it a pandemic on March 11. As of April 20, 2021, more than 143 million cases have been reported worldwide; more than 3 million people have died and more than 121.7 million have recovered, according to WHO - the World Health Organization. In Kazakhstan, as the mass media write, over the past day /May 20, 2021/ in Kazakhstan, 2267 patients with positive PCR for coronavirus infection were identified. Since February of this year, Kazakhstan has been actively vaccinating the population with the Russian drug Sputnik V. In the reminder of vaccinated people, Gam-COVID-Vac-2020 («Sputnik V» - the trade name of the drug), it is said that 5.7 percent of people experience fever, chills, headache, and body aches. Weakness and malaise, nausea - in ten percent. There may be pain and itching at the injection site, as well as nasal congestion and sore throat. These are individual reactions that take place after one, at most three days. The Gamalea vaccine does not contain the COVID-19 pathogen, so it cannot cause the disease. Contraindications to the introduction of the vaccine, contraindications for the introduction of component II are listed.

Key words: viruses, replication, mutations, hepatitis, capsid, bacteria, HIV virus, proteins, vaccine, myocardial infarction, death, emergency.

Introduction. The current pandemic of coronavirus infection caused by the SARS-CoV-2 coronavirus and it has swept the whole world. The outbreak was first reported in Wuhan, in China, in December 2019. On January 30, 2020 the World Health Organization declared the outbreak an international emergency and declared it a pandemic on March 11. As of April 20, 2021, more than 143 million cases have been reported worldwide; more than 3 million people have died and more than 121.7 million have recovered, according to WHO - the World Health Organization.

In Kazakhstan, as the mass media write, over the past day /May 20, 2021/ in Kazakhstan, 2267 patients with positive PCR for coronavirus infection were identified. By region: Nur-Sultan city - 351, Almaty city - 521, Shymkent city - 74, Akmola region - 134, Aktobe region - 68, Almaty region - 179, Atyrau region - 119, East Kazakhstan region-94, Zhambyl region - 31, West Kazakhstan region - 102, Karaganda region-326, Kostanay region - 40, Kyzylorda region - 27, Mangystau region - 43, Pavlodar region the region - 93, the North Kazakhstan region - 29, the Turkestan region - 36. In total, 371015 cases were detected in the country.

Seven regions of Kazakhstan are in the «red» zone for coronavirus, reports MIA «Kazinform» with reference to the Telegram account of the Ministry of Internal Affairs.

According to the matrix for assessing the epidemiological situation in the regions of Kazakhstan as of May 21, 2021, the «red» zone includes the cities of Nur-Sultan, Almaty, Akmola, Atyrau, Aktobe, West Kazakhstan, and Karaganda regions. In the «yellow» zone: Shymkent, Almaty, Kostanay, Mangystau and Pavlodar regions. In the "green" zone: East Kazakhstan, Zhambyl, Turkestan, Kyzylorda regions and North Kazakhstan region.

«Since February of this year, Kazakhstan has been actively vaccinating the population with the Russian drug Sputnik V. Thanks to the assistance of Russia, the production of this drug has been established in our country. This is a vivid example of successful scientific and industrial

cooperation. Such experience is quite possible to scale and implement in other industries, Kassym-Jomart Tokayev said, speaking at a meeting of the Supreme Eurasian Economic Council. The Head of State added that Kazakhstan has developed a domestic vaccine in parallel. Thus, Kazakhstan became one of the ten countries that have their own vaccine. Clinical studies have proven its effectiveness and safety. At the same time, according to all forecasts, covid disease becomes seasonal.

Main part

As you know, currently Kazakhstanis are vaccinated exclusively with the Russian vaccine «Sputnik V». However, new vaccines will soon arrive in the country: Sputnik Light, China's Sinovac, and the issue of purchasing a Pfizer vaccine is also being resolved. And, finally, the tests of Kazakhstan's QazCovid-In vaccine should be completed in the summer.

The vaccine «Sputnik V» from COVID-19 was developed at the National Center of Epidemiology and Microbiology named after N. Gamalei in Moscow.

And the biotech company BIOCAD in St. Petersburg in its research laboratory produces the vaccine «Sputnik V».

Vaccines train the immune system to produce specific antibodies.

Here are the stories of people who live in the city of Shymkent and have been vaccinated. Make an injection into the arm muscle with a syringe. The injection site is a little sore, some have redness and itching, others do not.

Sputnik V is being introduced in two stages. First, a person receives the first dose with the adenovirus vector of serotype 26. After 21 days - the second dose is based on the adenovirus of the fifth serotype. This is done on purpose: if one of the doses worked poorly, because the body is immune to this type of adenovirus, then the second one is almost guaranteed to provide protection. The two-stage immunization scheme is well known in the world and is considered very effective.

In the media, according to the results of the first and second stage of clinical trials, scientists from the Gamalei Center named the following most common side effects: pain at the injection site, fever, headache, fatigue, muscle and joint pain. The temperature rises to 37-38. 4 degrees, the maximum - to 38.5-38.9 degrees.

The first-and second-stage trials were conducted on 120 healthy people aged 18-60 years. All the side effects were mild, and no serious problems were noted. The results confirmed the safety of the vaccine based on human adenovirus vectors and gave grounds for its registration in Russia.

In the reminder of vaccinated people, Gam-COVID-Vac-2020 («Sputnik V» - the trade name of the drug), it is said that 5.7 percent of people experience fever, chills, headache, and body aches. Weakness and malaise, nausea - in ten percent. There may be pain and itching at the injection site, as well as nasal congestion and sore throat. These are individual reactions that take place after one, at most three days.

The Gamalea vaccine does not contain the COVID-19 pathogen, so it cannot cause the disease. If a person became ill after vaccination, it means that at the time of vaccination he was already infected, but because of the absence of symptoms he did not know about it.

If the infection occurred shortly before or on the day of vaccination, then tests conducted before that for the presence of coronavirus and antibodies to it may be negative.

The COVID-19 disease after the first vaccination is a coincidence, a consequence of the fact that a person was infected before vaccination, or caught the virus immediately after vaccination. The effectiveness of the Sputnik V vaccine is 91.4 percent, said Alexander Ginzburg, Director of the Gamalei Center, on the official website.

It is mandatory and strict to wear a mask after vaccination. Immunity is fully formed three weeks after the second dose of the vaccine (the 42nd day after the first injection). During this period, the person is not yet completely protected, so it is necessary to observe all preventive measures. In addition, the mask regime has been in effect on the territory of Kazakhstan since

the end of October and no one has canceled it. Everyone should wear a mask in crowded places, regardless of whether a person has been vaccinated against COVID-19 or not.

A vaccinated person can get sick, but he will easily carry the disease. For 700 thousand vaccinated people, only 40 people fell ill. It's not even 1%, it's just a little bit! These are the data of the branch of the «Scientific and Practical Center for Sanitary and Epidemiological Expertise and Monitoring» of the Republic of Kazakhstan. In those who, due to their physiological characteristics, fell into this «percentage», the disease will pass in a much milder form: in the form of a runny nose, cough, possibly with a slight temperature. But the pathogen will not descend into the lungs.

There are cases when people have once had a coronavirus.

In general, there are about 800 cases of repeated coronavirus infection in Kazakhstan, and this is without vaccination. First in line for the injection are health workers and vulnerable elderly people or those with serious chronic diseases.

The developers of the Russian vaccine used the so-called vector technology, when the delivery of the genetic material of one virus (in this case, SARS-CoV-2) uses the shell of another, from the family of adenoviruses that cause the common cold. This is a proven technology for developing vaccines over the years, for example, this is how the Ebola vaccine was made.

No, this does not mean that you will get infected with adenovirus when vaccinated. The fact is that the gene of the adenovirus that causes the infection is removed. And instead, a gene with the code of the coronavirus protein is embedded. This is a safe technology for the human body, which allows the immune system to react and develop antibodies that should protect against infection. A vaccine injection is, in fact, an organized infection of a healthy person with a virus or bacterium, only with a guarantee of a quick recovery.

One bottle of the vaccine is enough for five people, and the vaccination should be done within two hours after opening the bottle. Therefore, those who have signed up are called to make sure that they will come, and the drug will not be lost.

Contraindications to the administration of the vaccine:

hypersensitivity to any component of the vaccine or a vaccine containing similar components;

severe allergic reactions in the anamnesis;

pregnancy and breastfeeding;

age under 18 and over 65 (due to lack of data on efficacy and safety);

who has HIV AIDS.

Contraindications for the administration of component II: severe post-vaccination complications (anaphylactic shock, severe generalized allergic reactions, convulsive syndrome, temperature of 40°C, etc.) on the introduction of component I of the vaccine.

The drug should be used with caution when:

chronic liver and kidney diseases;

severe disorders of the endocrine system (diabetes mellitus);

severe diseases of the hematopoietic system;

epilepsy, strokes, and other CNS diseases;

diseases of the cardiovascular system (a history of myocardial infarction, myocarditis, endocarditis, pericarditis, coronary heart disease);

primary and secondary immunodeficiency;

autoimmune diseases;

lung diseases, asthma;

in patients with diabetes and metabolic syndrome, with allergic reactions, eczema;

malignant neoplasms, including malignant blood diseases.

Vaccination is carried out in two stages: first, component I at a dose of 0.5 ml, then, after 3 weeks (21 days without taking into account the day of vaccination) - component II at a

dose of 0.5 ml. If it is impossible to carry out the vaccination with component II on the 21st day (coincidence on weekends, holidays, departure to another locality, etc.), it is allowed to carry out the vaccination within 7 subsequent days.

It is recommended not to allow an unreasonable lengthening of the interval between the administration of components I and II, as this may affect the formation of the immune response and lead to a decrease in the effectiveness of vaccination.

The vaccine is intended for intramuscular administration only. Intravenous administration of the drug is strictly prohibited!

The vaccine is injected into the deltoid muscle (the upper third of the outer surface of the shoulder). If it is impossible to inject into the deltoid muscle, the drug is injected into the lateral broad muscle of the thigh.

Conclusion

I believe that the key to success in the fight against the virus is the immunization of the population.

At the same time, according to all forecasts, covid disease becomes seasonal.

Vaccines train the immune system to produce specific antibodies.

Vaccination does not guarantee morbidity, but ensures that you will carry the disease easily and without a fatal outcome.

References list:

1. Supotnitskiy M.V. Novyy koronavirus SARSCoV-2 v aspekte global'noy epidemiologii koronavirusnykh infektsiy // Vestnik voysk RKHB zashchity. 2020. T.4. № 1. S. 32-65. <https://doi.org/10.35825/2587-5728-2020-4-1-32-65>
2. Babichev S.A. Virusologiya i immunologiya. SPb: SpetsLit.2010.
3. Vorob'yev A.A. M.: Meditsinskaya mikrobiologiya, virusologiya i immunologiya. 2-ye izdaniye. 2012.
4. Volina Ye.G., Sarukhanova L.Ye. SPb.: Spets Lit. Osnovy obshchey mikrobiologii, immunologii i virusologii.2004.

Аннотация: В статье описывается текущая пандемия коронавирусной инфекции, вызванная коронавирусом SARS-CoV-2 и она охватила весь мир. Вспышка впервые была в Ухане, в Китае, в декабре 2019 года 30 января 2020 года. Всемирная организация здравоохранения объявила эту вспышку чрезвычайной ситуацией которая имела международное значение, а 11 марта - пандемией. По состоянию на 20 апреля 2021 года зарегистрировано свыше 143 млн случаев заболевания по всему миру; более 3 млн. человек скончалось и более 121,7 млн выздоровело это по сводкам ВОЗ - Всемирной организации здравоохранения. У нас в Казахстане как пишут средства массовой СМИ за прошедшие сутки /20 мая 2021 года/ в Казахстане выявлено 2267 заболевших с положительным ПЦР на коронавирусную инфекцию. «С февраля этого года в Казахстане активно ведется вакцинация населения российским препаратом «Спутник V».

В памятке вакцинированных Гам-КОВИД-Вак-2020 («Спутник V» - торговое название препарата) сказано, что у 5,7 процента людей наблюдается повышение температуры, озноб, головная боль, ломота в теле. Слабость и недомогание, тошнота - у десяти процентов. Могут быть боль и зуд в месте укола, а также заложенность носа и боль в горле. Это индивидуальные реакции, которые проходят через один, максимум три дня. В вакцине от Гамалеи нет возбудителя COVID-19, поэтому она не может вызвать болезнь. Перечислены противопоказания к введению вакцины, противопоказания для введения компонента II.

Ключевые слова: вирусы, репликация, мутации, гепатит, капсид, бактерии, вирус ВИЧ, белки, вакцина, инфаркт миокарда, смерть, чрезвычайная ситуация.

Түйін: Мақалада SARS-CoV-2 коронавирусынан туындаған коронавирустық инфекцияның қазіргі пандемиясы сипатталған және ол бүкіл әлемді қамтиды. Ауру алғаш рет Қытайдың Ухань қаласында, 2019 жылдың желтоқсанында, 2020 жылдың 30 қаңтарында болды. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы бұл індетті төтенше жағдай деп жариялады халықаралық маңызы бар және 11 наурызда пандемия болды. 2021 жылғы 20 сәуірдегі жағдай бойынша бүкіл әлем бойынша

143 миллионнан астам жағдай тіркелді; ДДҰ - Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша 3 миллионнан астам адам қайтыс болды және 121,7 миллионнан астам адам қалпына келді.

Бізде Қазақстанда бұқаралық ақпарат құралдарының жазуынша, өткен тәулікте/ 2021 жылғы 20 мамырда / Қазақстанда коронавирустық инфекцияға оң ПЦР бар 2267 науқас анықталды. «Осы жылдың ақпан айынан бастап Қазақстанда халықты ресейлік Спутник V» препаратымен вакцинациялау белсенді жүргізілуде. Вакцинацияланған Гам-КОВИД-Вак-2020 жаднамасында («Спутник V» - препараттың саудалық атауы) адамдардың 5,7 пайызында дене қызуының көтерілуі, қалтырау, бас ауруы, дененің ауыруы байқалады. Әлсіздік, жүрек айну - он пайыз. Инъекция орнында ауырсыну және қышу, мұрынның бітелуі және жұлдыру болуы мүмкін. Бұл бір, ең көбі үш күннен кейін өтетін жеке реакциялар. Гамалеяға қарсы вакцинада COVID-19 қоздырғышы жоқ, сондықтан ол ауруды тудырмайды. Вакцинаны енгізуге қарсы көрсеткіштер, II компонентті енгізуге қарсы көрсеткіштер көрсетілген.

Кілт сөздер: вирустар, репликация, мутация, гепатит, капсиді, бактериялар, АИТВ вирусы, ақуыздар, вакцина, миокард инфарктісі, өлім, төтенше жағдай.

ТҰЛҒАТАНУ ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ COGNITION OF PERSONALITY

ӘОЖ: 9.93/94.930.85

Таңсықбаева Б.А.

филолог. ғ.к., қауымдастырылған профессор,
Логистика және көлік академиясы АҚ. Алматы, Қазақстан

**МАНАШ ҚАБАШҰЛЫ ҚОЗЫБАЕВ –
ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ КӨШБАСШЫСЫ**

Автор - корреспондент: tansykbayeva_bakhyt@mail.ru

Түйін: Мақалада қоғамның әр даму сатысында заман талабына сай терең білімді, озық ойлы тұлғаларын тарих сахнасына шығарады. 20-ғасырдың белгілі тұлғасына айналған, елі үшін ерен еңбек етіп, ұлт мүддесі үшін күреске толы өмір жолындағы қазақ тарихының жаңа концепциясын түзуге бел шеше араласқан тарих ғылымдарының докторы, профессор, зерттеуші-ғалым, қоғам қайраткері, Отандық тарихтың атасы атанған М.Қозыбаевтың еңбектері туралы баяндалған. Манаш Қозыбаев - еңбекқор, ізденімпаз, ұйымдастырушылық қабілет мол, мәмлегер, пайымы терең, қос тілде қатар сөйлеп, ойын еркін, өткір тілмен жеткізе алатын, қаламы жүйрік зерттеуші ғалым ретінде қазақ тарихының барын түгендеп, жоғын іздеген ғалым екендігі зерттеу нысаны болды. Ғалымның ұлт тарихы Тәуелсіздік жарияланғанға дейінгі уақытта орыс империясы мен Кеңестер Одағының идеологиясының құрсауынан шыға алмай бұрмалан ата тарихымызды тарихи шындық негізінде қалпына келтіру жолындағы ерен еңбектері мақалаға негіз болды.

Кілт сөздер: ұлт мүддесі, тұлға, ұлт-азаттық қозғалыс, ақындық қабілет, шешендік өнер, зерттеу еңбектері, зиялы қауым, ақтаңдақтар, қолжазба, ғылыми мақала.

Кіріспе. Адамзат тарихында қазақ деген ұлттың шаңырағын көтеріп, туын қадаған әз Жәнібек билеріне «Енді осы елге тұтқа болар хас жігітке не керек?» деген сауал тастапты. Сонда билері: «хас жігітке, біріншіден - білім, екіншіден - ғылым керек. Сосын отты тіл, батыл жүрек керек» деген екен. Жәнібек бабамыздың хас жігіт деп отырғаны, қазіргі ұғым бойынша ел тізгінін ұстаған азаматтар, яғни ұлттық интеллигенция. Мақаламызда ел үмітін ақтаған, ұлт тарихын сақтауда өзіндік орны мен маңдай тері бар көшбасшыларының бірі - Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың ғылымдардың атасы тарих ғылымындағы зерттеу еңбектері, замандастарының естеліктері, академиктің өз ой-толғаныстарын, мақалаларын оқу барысында, ғалымның терең ойына, көсемсөздік шеберлігіне, ақындық қабілетіне тамсанғаннан туған ойды жинақтап, еліміздің

Тәуелсіздігіне 30 жылдық мерейтойына қарсы ғалымның осы мәселеде қосқан үлесі туралы ой бөлістік. Қазақстан Тәуелсіздігін жариялаған алғашқы кезеңінде көптеген сынақтар мен қиындықтардың тұрғаны анық. Ал, ол қиындықтарды шешу, мемлекеттің дамуына үлкен әсер ететін зиялы қауым екені сөзсіз. Қоғамды алға тартушы да, әлем аренасында даңқын аспандататын да ұлы тұлғалар, олар ашқан жаңалықтар мен қосқан үлестер. «...Өлді деуге бола ма, ойлаңдаршы? Өлмейтұғын артына сөз қалдырған», деп Абай атамыз айтпақшы, келер ұрпақ үлесіне мол мұра қалдырған азаматтары бар халықтың бірі - қазақ халқы. Тарих қойнауына сүңгісек талай қаймағы бұзылмаған деректер мен ақпараттардың барлығына куә болып жатамыз. Қазақ тарихына қатысты деректердің тамыры тереңде. Бірі бізге беймәлім иероглифтермен, ал енді бірі өзге тілде жазылған халқымыздың тарихына қатысты мәліметтерді зерттеу келер ұрпақтың үлесіне тиер. Ғылым мен техниканың даму мүмкіндіктері ол мәселенің де оң шешімге ие боларынан үміт күттіреді. Қолда бар деректердің өзіне қолжетімділік - кез келгенге бұйыра бермейтін олжа. Бұл әсіресе, XX ғасыр ғалымдарының қолына киген кісенмен бірдей еді. Маман тапшылығымен қатар архив, кітапханалардағы сирек кездесетін қолжазбаларды, кітаптарды пайдалану мүмкіндігі де аз болды. Соған қарамастан, ұлтының өткен тарихын тамшыдан дарияға айналдырған қазақтың ел намысын жыртып, қорғауға жанын салған азаматтары аз болған жоқ. Сондай ірі тұлғалардың бірі емес бірегейі академик Манаш Қозыбаев еді.

Теориялық талдау. Тарих ғылымының дамуына барлық жағдайды жасауға күш салған Елбасы ғалымдардың қазақ тарихына қатысты шындықтың айқындалып, тарихи сананың қалыптасуына қолайлы жағдай туғызды. Алғашқы жылдары бастан кешкен экономикалық қиындықтарға қарамай Тұңғыш Президенттің қолдауымен «31-мамыр Құғын-сүргінге ұшырағандарды еске алу күні» деп жарияланды. Тарих тағылымдарына арналған «Тарихи зерде» жылын өткізді. Осы бір жылдың өзінде тарихтың көмескіленген тұстары айқындалып, көп жұмыстар істелді. Н.Назарбаевтың өзі де тікелей тарих мәселелерін көтерген қомақты еңбектердің авторы бола отырып, тарихи ақпараттық деректерді көсемсөздік дәстүрмен жазудың шынайы үлгісін көрсеткенін шығармалардан байқау қиын емес.

Тәуелсіздік - тәтті ұғым екенін сезінген егемендік алған алғашқы жылдарда еліміз тарихына қайта үңіліп, бос қалған кеңістікті, түрлі себептерге байланысты бұрмаланған фактілерді қайта қарау, ізім-қайым жоғалған зерттеу еңбектерін, тарихи тұлғаларды тарих сахнасына қайта оралту сияқты кезек күттірмес көп істің басы-қасында жүру, зерделеу тарихшылардың үлесіне тиген болатын. Ал бұл іске білек сыбана кірісіп, ел тарихының жоғын іздеп, барын түгендеуге басшылық еткен сол кездегі Қазақ ССР Ғылым академиясының Тарих институтын басқарып отырған академик Манаш Қабашұлы Қозыбаев болатын.

Тәжірибелік бөлім. Манаш Қозыбаев тарихшы ғалым, қоғам қайраткері, көсемсөз шебері, туа біткен шешендік өнер иесі, ақындығы тағы бар, энциклопедиялық білімі арнасынан асып жатқан, адами қасиетке толы жанның бірін қырытуралы болмақ. М. Қозыбаевтың ғылыми мұрасы 800 ден аса ғылыми мақала 30 аса монография, оның ішінде 13 жеке авторлықпен жазылған, мектеп бағдарламасының 9-10 сыныптарына арналған тарих оқулығы қаншалықты кең де көлемді екенінен хабар берсе керек. Ғалымның еңбектері 4 тілге аударылып, шетілдерде жарық көрді. Қоғам қайраткері есебіндегі ерен еңбектері өз алдына бір төбе.

1987 жылы «ақтаңдақ» термині алғаш рет қолданысқа енгізіліп, гуманитарлық ғылымдардың зерттеу еңбектерінде кеңінен қолданыла бастаған. Тарих ақтаңдақтары тамырды жайлаған дерт сияқты кезең-кезеңге бойлап кете барды. Алғаш ғылымда терминді қолданысқа түсірген де М.Қозыбаев екендігінде сөз жоқ. Осы жылдары ғалымның «Тарихтың ащы сабағы» деген мақаласы жарық көріп, жеке басқа табыну, тоқырау заманындағы волонтаризм мен жеке адамдардың пікіріне жол берушілікке,

рухани құлдырауға әкелген себептерге, мәдени революцияның басты мәселелеріне тоқтала отырып, қарапайым қауымға түсінікті де шешен тілмен санамызға құя білді. Қазақ тарихының ақтаңдақтарына кірген үлкен тақырыптарға келсек оларды төмендегідей топтастыруға болады: шығу тек, шежіре, жоғар басқыншылығына қарсы күрес, қазақтың көне мәдениеті мен мұрасы, Ресей империясының құрамына өту тарихы т.б. Әрине, әлі де болса сол империяның құрамында отырған ұлттың бұндай саяси мәселесіндегі ащы шындығын жайып салу - елін, жерін ерекше сүйген ұлтжанды «малым - жанымның садағасы, жаным - арымның садағасы» деген азаматқа ғана тән екені даусыз.

Алғашқылардың бірі болып қазақ зиялы қауымының тарихы туралы ойды қозғанған да М. Қозыбаев еді. Тәуелсіздік алған алғашқы жылдарда жарыққа шыққан «Ақтаңдақтар ақиқаты», «Тарих сабақтастығы» атты мақалаларында ертеден тілдік қолданыста болса да Кеңес Одағы кезінде историзмге айналған «алаш» сөзіне жан бітіріп, «Алаш - қазақ халқы деген ұғым. Алаш - еліміздің ежелгі атауы» деп түсінік береді [1].

Алаш сөзінің қолданыстан шығып қала жаздауының басты себебі - өткен ғасырдың басында қазақ даласында құрылған қазақ зиялы қауымының басын біріктірген алғашқы «Алаш» саяси партиясының атауына байланысты екені сөзсіз. Тіпті ғалым «Алаш» қозғалысына баға бере отырып, «оянған Азия халықтарының ішінде қазақ халқы да бар» деп алғаш объективті пікір айтқан.

Манаш Қозыбаев сонымен қатар «қазақтар сауатсыз, мәдениеті мен жазу-сызуы болмаған қараңғы халық» деп, өткен ғасырдағы жүргізілген түрлі санақтарды алға тарта отырып, санамызға сіңірмекші болған пікірдің қамалын да бұзушылардың алдыңғы легінде екенін байқау ғалым мақалаларын оқи отырып көз жеткіздік. Бұл турасында ғалымның өз мақаласына жүгінейік: «Қазақ мәдениетінің тарихына жаттанды стереотиптер, догматтық тұжырымдар орасан кеселін тигізді. Осы уақытқа дейін «халқымыз қараңғы еді, мәдениеті төмен еді, сорлы еді» деген тұжырым қалыптасып келді. Ал, олай болса тақыр жерде Шоқан, Ыбырай, Абай, Біржан сал, Үкілі Ыбырай, Шашубай, Жамбыл т.б. қалай пайда болды? Ал, А.С. Пушкинді қызықтырған қазақ эпостары қай халықтың тақиясына тар келеді?» дей келе көшпелілер өркениетінің этикасы туралы терең талдау жасайды, тарихи фактілерді алға тарта отырып, оқырманға ой тастайды, шешім қабылдатады [2].

Қазақ даласын қамтыған ұлт-азаттық қозғалыстар туралы мәселелерді зерттеуді күн тәртібіне шығарды. Кенесары Қасымов, Жанқожа Нұрмұхамбетов, Әбдіғафар Жанбосынов бастаған ұлт-азаттық қозғалыстарға объективті тарихи шындық негізінде жаңаша тұжырымдар жасалады. «Алаш» қозғалысы мерн Алаш-Орда автономиясы туралы деректермен көпшілік қауым таныса бастады.

1991-1992 жылдары қазақ даласындағы отызыншы жылдардағы ашаршылық туралы, жаппай репрессия құрбанына ілінгендер, ауыл шаруашылығын коллективтендіру сияқты мәселелерге қатысты материалдар жинастырылып, қазақ тарихындағы «қара тесіктей» үңірейген олқылықтың себептерін ашу, саяси репрессия құрбандарын ақтау сияқты күрделі істерді арнайы Парламентте құрылған комиссияның жұмысына да басшылық жасады.

Осындай тарих бетіндегі ақтаңдақтарды анықтап, деректерге сүйене отырып зерттеулер жүргізу ісі тәуелсіздік алған алғашқы жылдардың басында жүргізілді. Соның негізінде халқымен қайта қауышқан қазақтың талай зиялы қауымы, ғалымдар, ақын-жазушылар, қоғам қайраткерлері қайта оралды. Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы сияқты көптеген ұлылар ақталып, бұл фәниден өздері кетсе де артында қалған ұрпақтары үшін аттары ақталып, еңбектері елге оралды. Бұның бәрі тарихи фактіге негізделген цифрларға жүгіне отырып түрлі методологиялық тәсілдердің негізінде дәлелденіп отырғаны сөзсіз, ал ондай фактілерді іздеу, табу, салыстыру уақыт пен еңбекті талап етеді. Сөзіміз дәлелді болу үшін ғалымның «Ұлан» газетінің тілшісіне берген сұқбатынан үзінді келтіре кетейік: «... - Рас, өзіңіз

айтқандай, халықтың «балапан басымен, тұрымтай тұсымен» деп босып, азып-тозып тұрған шағында ұлы террор келді. 1937-1938 жылдары қазақстанда 103 мың адам репрессияға ұшырады. Соның 23 мыңы атылды» деген деректерді алға тартады [3].

Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары құрылған «Әділет» қоғамын да М. Қозыбаев өзі басқара отырып, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің көмегімен Алматы түбінде 1938 жылды 13 күн ішінде атылған 499 адамның Әли және Жаңалық елді мекендерінің жанындағы бейіттері анықталып, саяси террор құрбаны болған Б.Майлин, С.Сейфуллин, Ж.Шанин, О. Жандосов сияқты қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу, халқының игілігіне күшін салған азаматтарына мемориальды кешен салып, әр жыл сайын 31 мамырда құрбан болғандарды еске алу митингілері өткізіліп, гүл шоқтары қойылып, жазықсыз жандардың рухына бағышталған шаралар мәңгілік жас буынның есте сақталуына ықпалы шексіз.

Отандық тарихтың көшін ілгерілетуге, қайта жаңғыруына өзіндік үлес қосқан ғалым еңбектері талай зерттеулерге негіз болатыны, тарих керуенінің даңғыл жолға түсуіне себепкер болары даусыз.

Тәуелсіздік туы желбіреген заманда қазақ тарихындағы ақтаңдақтардың орны толып, келелі проблемалары зерттеу нысанына айналуына мұрындық болған ғалым ағаның тарихымыздағы мынадай ақтаңдақтардың мәселесін ашып, жүзеге асырғанын атап кеткен жөн:

Нәтижелер мен талқылау. М. Қозыбаев қазақ тарихының әр кезеңін үңіле зерттеп, көп еңбектенудің нәтижесінде 800-ден аса ғылыми мақалалар жазып, 30-дан аса монграфияның авторы болды. Үш жүздің басын біріктіріп, жоңғарға қарсы қазақ күшін бір жұдырықтай түйіліп, жеңістерге жұмылдыр хан бабамыз Абылайдың тарихтағы орны туралы, Кенесары көтерілісі, «Алаш» қоғалысы туралы да алғаш тарих ғылымында сүрлеу салған да Манаш Қозыбаев еді. Әрине, тоталитарлы мелекетте бұндай тақырыптарды зерттеудің қаншалықты қауіпті екенін де білді, алайда өзі сүйген халқы мен тарихтың алдында басын қатерге де тікті. Тәуелсіздік туы желбіреген күндер туып, туған жердің топырағында тарихтың шындық дәні жайқалып өсті. Ғалымның ғылыми мектебі қалыптасты. Жас ғалымдардың ғылыми еңбектеріне бағыт-бағдар беріп, жөн сілтегендерді қоспағанда жеке басшылығымен қорғалған диссертациялардың саны сексеннен асқан көрінеді. Ғылымдағы ізін жалғар шәкірттері бүгінде қоғам өмірінде саналы еңбек етіп, ұстаз ісін жалғастыруда. Ғалым үнемі өз шәкірттеріне үлкен талап қоя отырып, олардың әмбебап, яғни тарихтың әр кезеңін зерттеп, ой қосуын, бір тақырып аясында қалып қоймауына кеңес беретін көрінеді [4].

Кеңес дәуіріндегі қазақтың басынан кешкен қасіреттердің басын аша отырып, нақты сандарды келтіре келе, қаншалықты ауыр күй кешкенін ғалым былай жеткізеді: «Біздің қазақ халқының тарихы көздің жасымен, жүректің қанымен жазылған тарих. Үстіміздегі бір ғасырдың өзінде біздің халық бірнеше нәубетті бастан кешті. Тек қана Жетісу өңірінде 400 мыңға жуық адам Қытай шекарасынан өтіп, атамекенінен аңырап күй кешті. Ал 1921-1922 жылы 2 миллион 300 мың адам аштыққа ұшырады. 1929 жылы байлар, тәркіленді. Біздің зерттеуіміз көрсетіп отырғандай, эскалация жасалып, үстемеленіп тәркіленген. Олардың 83 пайызы сауатты кісілер болған. Көбісі таптық идеологиялық принциппен қудаланған. Қарап отырсақ, бай деп ұсталғандардың бәрі дерлік елге сөзі өтімді, ұйымдастыру қабілеті бар, беделді кісілер болғанын анық көреміз. ...1931-1932 жылдары біздің қазақ сахарасын аштық жайлады. Қолдан жасалған аштық болды ол. Сол ашаршылық жылдары 1 миллион 750 мың қазақ қырылып қалды. Осы жылдары 1 миллион 100 мың қазақ ата-бабасы туып-өскен жерін тастап, тамақ іздеп, өлместің амалымен жер ауып кетті. Олардың 600 мыңы шекарадан өтіп, басқа мемлекеттерге барып күнелтті» [5].

Қорытындылар. Әдебиет пен тарихтың ортақ тоғыстырар жолы – сөз өнері. Сөз өнерінің құдіретіне тереңдей бойлап, тыңдаушысын елітіп әкетер ғалым өз өмір жолы туралы тебіренісін былайша толғайды: «Өмір жолы – ізденіс жолы. Ахмет Байтұрсынов

айтқандай, қазақ өмір бойы жоқ іздеген халық. Өмірге келген әр адам өз орнын - тұрағын іздейді, сүйген жарын - жұмағын іздейді, сүйкімді перзент - шырағын іздейді, сүйкімді орта, дос-жаран - жайқалған құрағын іздейді» төгіліп тұрған ұйқасқа құрылған өлең дерсің! Қара бастың қамынан гөрі халық тағдырын биік қоя білген академик М. Қозыбаевтың ізденіске толы өмір жолы - ұрпағына үлгі-өнеге болатын даңғыл жол. Республика Жоғары Кеңесінде депутат болып отырған кезеңінде де мемлекеттік мінбеден ұлттың ұпайын түгендеп, Егемендік мәлімдемесі, Азаматтың заң жобаларын даярлауда азаматтық белсенділік таныта білді. Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы жылдарында еселі еңбек етіп, Отандық тарихты тарихи шындық негізде қайта қарауға үлкен үлес қосқан, қазақ тарихына қатысты ақтаңдақтарды ғылыми негізде дәлелдеп, артына өшпес мұра қалдырып, тарихтың тарланбозы атанған Манаш Қабашұлының еңбектері туралы жазылар жыр да, зерттеулер де болашақтың еншісіне берілері хақ. Жас ұрпақтың бойына ұлт мүддесі, ұлтжандылық сияқты рухани байлықты қалыптастыруда тарих ғылымының алар орны да үлесі де мол екені бәрімізге мәлім.

Отандық тарихтың ауыр жүгін арқалаған азаматтың тың рухани мұрасы алдыңғы толқын ағалардың естелігімен ғана шектелмесіне күмәнсіз сенеміз.

Манаш Қабашұлы Қозыбаев - Отан-Анасын қандай да болмасын руханият майданында қоғауды өмірінің өзекті мақсаты етіп қоя білген, ұлылардың ізін басқан ел азаматы. Ғалым ағамыз екі тілде еркін сөйлеп, көсемсөздің шебері болғанына еңбектері куә. Қазақ - өте талантты халық, сөз өнерін меңгерген халық, Манаш ағамыздың тағы бір ерекше қыры өлең ұйқасына шеберлігінде еді. Сондықтан мен айтар едім, ағайдың еңбектерін зерделеу, зерттеу екі үлкен ғылымның, тарих және филология ғылымдарының үлесіне тиері сөзсіз.

Талантты адам бойындағы зор қабілетті бағалай біліп, өзіне де өзге де үлкен талап қоя білгенде, талант пен еңбек ұштасқанда мәуелі ағаштай гүлдеп жеміс береді. Өмір бойы үздіксіз ізденістің, қарапайымдылық пен даналықты қатар алып жүрген тарихшы ғалым, қоғам қайраткері, көсемсөз бен шешендікті біріктіре білген ізденіпаз, өз халқының адал азаматы М. Қозыбаевтың өмір жолы ұзағынан жалғаса беретіндігіне кәміл сенеміз!

Әдебиеттер тізімі:

1. Қозыбаев И.. Манаш Қозыбаев - человек в истории. Алматы. 2006. 232 с.
2. Пірманов Ә., Қапаева А. (құрастырушылар). Академик Манаш Қозыбаев. Мерейтойлық жинақ. Алматы. 2001. 240 б.
3. Исаев Б.. Тарихтың ту ұстаушысы. №1 (17) 1998ж.
4. Қозыбаев М. Жұлдызым менің. Алматы. 2001. 240 б.
5. Қозыбаев М. Монолог об Отчизне. 2002, №1. С.241-24.

References list:

1. Kozibaev I.. Manash Kozibaev - chelovek v istorii. Almaty. 2006. 232 s.
2. Pirmanov A., Qapaeva A. (qurastrushylar). Akademik Manash Qozibaev. Mereytoylyq jinaq. Almaty. 2001. 240 b.
3. Isaev B.. Tarihtin tu ustaushisi. №1 (17) 1998j.
4. Qozibaev M. Juldzyim meniñ. Almaty. 2001. 240 b.
5. Qozibaev M. Monolog ob Otchizne., 2002, №1.S.241-24.

Аннотация: В статье излагается мысль о том, что на каждом этапе развития общества на сцену истории выходят глубоко образованные, прогрессивно мыслящие личности, отвечающие современным требованиям. Рассмотрены труды доктора исторических наук, профессора, ученого-исследователя, общественного деятеля, отца отечественной истории М.Козыбаева, ставшего выдающейся личностью 20 века, решившего выстроить новую концепцию казахской истории на жизненном пути, наполненном самоотверженным трудом за страну и борьбой за интересы нации.

Объектом исследования стали научные труды и общественная деятельность Манаша Козыбаева, как ученого, трудолюбивого, любознательного, обладающим большими организаторскими способностями, обладающий глубокими знаниями, умеющий говорить на двух языках, свободно и остро выражать свои мысли, как ученый-исследователь. В основу статьи легли труды по восстановлению национальной истории на основе исторической правды, которая до провозглашения независимости не могла выйти за рамки идеологии Российской империи и Советского Союза.

Ключевые слова: интересы нации, личности, национально-освободительное движение, поэтические способности, ораторское искусство, исследовательские труды, интеллигенция, беллетристика, рукопись, научная статья.

Abstract: The article presents the idea that at every stage of the development of society, deeply educated, progressive-minded individuals who meet modern requirements enter the stage of history. The works of M.Kozybayev, Doctor of Historical Sciences, professor, researcher, public figure, father of national history, who became an outstanding personality of the 20th century, decided to build a new concept of Kazakh history on a life path filled with selfless work for the country and struggle for the interests of the nation, were reviewed. The object of the study was the scientific works and social activities of Manash Kozybayev, as a scientist, hardworking, inquisitive, possessing great organizational abilities, possessing deep knowledge, able to speak two languages, express his thoughts freely and acutely, as a research scientist. The article is based on the works on the restoration of national history on the basis of historical truth, which before the declaration of independence could not go beyond

Keywords: interests of the nation, personality, national liberation movement, poetic abilities, oratory, research works, intelligentsia, fiction, manuscript, scientific article.

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

UDC: 330.322(574)

¹Aidarova A.B.,* ²Stefan Dyrka, ³Beglashova M.A.

¹candidate of Economic Sciences, Professor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

²Doctor of Economics, Professor of the Department of Management and Marketing of the Upper Silesian University of Economics named after V.Korfantego in Katowice

³master'S degree, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

**WAYS TO ASSESS AND INCREASE THE INVESTMENT ATTRACTIVENESS
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Автор - корреспондент: ab_moon@mail.ru

Abstract: This is the key to economic growth, and the regional, the national income growth. An assessment of the investment environment and the attractiveness of the Republic of Kazakhstan is a very important stage of investment activities in the analysis and comparison of potential earnings, and risks, investors will make a final decision on the investment end, and capital investment, in a way, and the amount of the required wage. At present, the countries and their respective regions, and are faced with the task of ensuring the required amount of investment. The article provides information on the investment attractiveness of the Republic of Kazakhstan and the amount of GDP from 2016 to 2020, since this indicator is one of the main indicators that characterize the investment attractiveness. At the same time, the amount of the fixed asset investment in the last 5 years has been reviewed, and a set of actions and recommendations have been formulated for the return, and enhance the attractiveness of the investment. Due to the pandemic, the measures set out in the world, the investment is reduced.

Key words: investment, investment attractiveness, capital, factors, potential

Introduction

Investment plays an important role in maintaining and improving the country's economic potential. This, in turn, have a positive impact on the company's business, leading to an increase in the gross national product, as well as for the expansion of the state's activities in the international market[1].

This is an investment activity that plays an important role in the process of a major political, economic and social transformations in the direction of creation of favorable conditions for sustainable economic growth. From the point of view of the nature of the economic reforms, one of the main problem is the problem of increasing the activity of the investment and improving the investment climate.

Kazakhstan's investment policy is aimed at ensuring a favorable investment climate and will be based on the principles of economic pragmatism: profitability, return on investment and competitiveness, as well as to ensure the development of the economic potential of the development of a new point of economic growth and identifying new market niches.

In modern conditions, when the Republic of Kazakhstan has been making every effort to ensure that the development of china's economy due to the deterioration of the situation on the world market, the country's investment policy has to be one of the most important issues. Therefore, it is of Kazakhstan's investment policy should be aimed at the rational and efficient use of the investment, as well as the creation of a favorable investment climate.

The analysis of the theoretical part

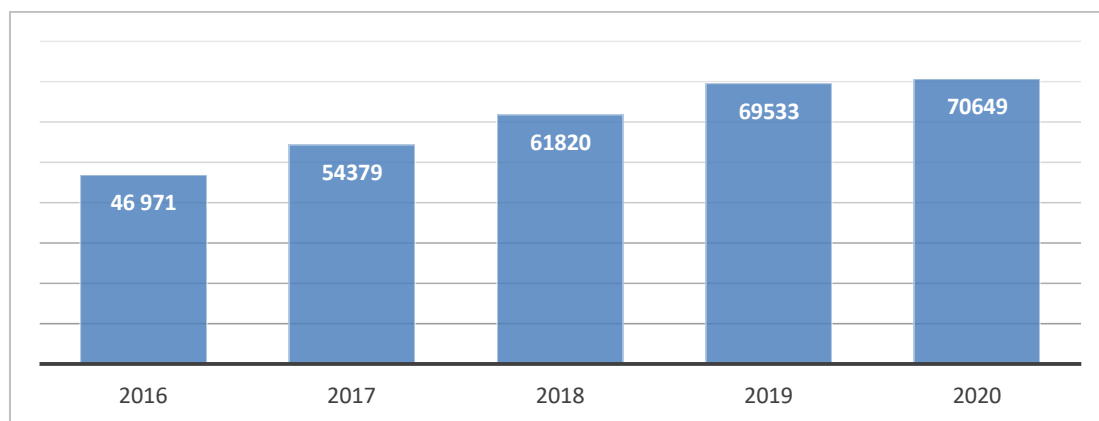
After the declaration of independence of the Republic of Kazakhstan, the work is constantly underway to protect the pace of economic growth and improving the welfare of the country's population. At the same time, it is one of the most important directions of the country's economic policies is still a comprehensive support and protection of investments. In the Strategy "Kazakhstan-2050", the Head of State set a long-term goal of the Government of the Republic of Kazakhstan to enter the top 30 most developed countries of the world. At the moment, one of the priority areas of development of the economy of Kazakhstan is the attraction of foreign investment. The Global experience of many countries shows that the inflow of foreign capital and the state's regulation of its use have a positive impact on the economy. The investment contributes to the formation of an enterprise of the private sector and the stabilization of the financial situation in the countries with a high and low of the development of the economy, the mobilization of capital in the implementation of the project of the complex [6].

Java is a jib factor of the attractiveness of investment, the level of household savings, which are characterized by possible fluctuations in the country 's overall domestic product level (GDP) indicators. Ownership is related to ownership and ownership. According to the results of 2020, billions of dollars of gross domestic production in Kazakhstan amounted to 70649.6.Stop. Dialdling and growth in 2016, 2020 to 70% increase.

The presidential elections Of The Republic of kazakhstan g pittt permanently managed to improve the pace of economic growth, to protect the welfare of the country's population. Looking At The Airlines While Looking At Directions from one side to the united states of america as an area protected by an Area protected by Information Protected by an Area protected by Information Protected by An Area protected by Information protected by an Area protected by An Area protected by information Protected by an area protected by inside information. The strategy «Kazakhstan-2050» was adopted by The Head of state Of The Government of The Republic of Kazakhstan on a long-term basis, and on the 30th anniversary of the most developed countries in the world. At the moment, foreign investment is the priority for the development of the kazakh economy. Global Experience with Lholnner indicates that the flow of foreign capital to regulate further development is positive for the economy. D'investment'dr silvit for the formation of an enterprise close to the private sector in order to

stabilise the financial situation and stimulate the development of the economy, 'mobilise capital in the implementation of the complex project' [6].

Java is a determinant of attracting investments, the level of private savings, and variations in the total level of domestic products produced (GDP) as a whole. It is Available to them that they completed the asset of the tol of the tol of the mortz lit is. No result vun 2020 amounted to billions of dollars in gross domestic production In Kazakhstan op 70649.6.Era. Dialoge a wusstem and 2016, erh gwen 70% in 2020.

Source of information:CS NAE RK [2]

Figure 1.dynamics of Kazakhstan'S GDP for 2016-2020, bln. tenge

AT the same time, gdp per head OVER the past five years AMOUNTED to \$ 2.6 million in 2016 and 3.8 million tenge in 2020. tenge has a positive growth dynamic of 65.2%. In 2020, growth was 11.8% compared to 2019 [2]. Positive dynamics are associated with an increase in productive and economic work indicators.

Given the rise in economic indicators, the volume of investments in the country is also increasing. The bottom table shows the volume of investments in Fixed assets Of The Republic of Kazakhstan for 2016-2020.

Table 1. volume of investments in fixed assets of the Republic of Kazakhstan for 2016-2020

Investments in fixed assets	2016	2017	2018	2019	2020
Mln. tenge	7762303	8 770572	11179036	12576793	12270144
Index of physical volume of investments in fixed assets	102,0	105,8	117,5	108,8	96,1
Index of physical volume of investments as a percentage.	203,4	215,2	252,9	275,1	264,4
Source of information:CS NAE RK [2]					

The number of investments in the Republic in Kazakhstan in 2016 reached 7762.3 billion US dollars. There Are 12270 You Moldov. [2020] eyes on gapas cffff Ambrosia. The most Inv of the world's largest economic sectors in mining SEC, the investment in 2020 stands at 5 5600.4 billion. there are 24,5% 2019 molepfile. In general, in 2019, over 5 thousand and one industries investment include: broken transaction cost-1637.9 billion rubles.There are 1637 Moldova.... the

profit from them is USD 910 million. The province's strict, the investment nagaaganay be in the manufacturing industry buylohan in the process of diversification of the national economy.

Table 2. investments in fixed assets by industry segments (billion US dollars) tenge)

№	Name	2019 year		2020 year		Increase, %
	Total:	11130,2	100	12546,0	100	12,7
1	By mining industry	4499,6	40,4	5600,4	44,6	24,5
2	Real estate transactions	1424,2	12,8	1637,9	13,0	15,0
3	For warehouse work by Transport	1408,9	12,6	1156,1	9,2	-17,9
4	By manufacturing industry	1247,2	11,2	994,0	8,0	-20,3
5	Electricity supply, gas, steam supply, air conditioning	523,5	4,7	910,0	7,2	73,8
6	Agriculture, forestry, fisheries	395,6	3,5	501,6	4,0	26,8
7	Work on water supply, sewerage, control over the collection and distribution of waste	292,4	2,6	309,6	2,4	5,9
8	Wholesale and retail trade	216,0	2,0	234,2	1,8	8,4
9	In the field of Education	204,9	1,8	212,1	1,6	3,5
10	Art, entertainment and recreation services	105,1	0,9	153,7	1,2	46,2
11	Health and social services	122,2	1,1	137,7	1,0	12,7
12	By construction industry	116,5	1,0	124,4	0,9	6,7
13	Catering services (guest waiting)	158,5	1,5	116,7	0,9	-26,4
14	Administrative and auxiliary services	137,2	1,2	116,6	0,9	-15,0
15	In the field of information and communication	92,5	0,8	102,7	0,8	11,0
16	Financial and insurance services	65,0	0,5	89,7	0,7	38,1
17	Professional, scientific and technical activities	43,2	0,4	71,4	0,5	65,1
18	On public administration and defense, compulsory social insurance	54,3	0,4	58,9	0,4	8,6
19	Other services	23,5	0,2	18,4	0,1	-21,6
Source of information: CS NAE RK [2]						

However, in some cases, most sectors of the economy are experiencing a shortage of funds to finance investment projects. The lack of funds slows down the pace of development of the national economy and hinders Kazakhstan's transition to the world investment space.

Results and discussion

As seen above (Table 1), there is a relative of the dynamics in the volume of investment in the country, despite the epidemic situation which have developed in the world, but it has decreased compared to 2019. In this regard, to restore and increase the investment attractiveness of the country, the President Kassym – Jomart Tokayev announced a message on September 1, 2020, which marked the address: to strengthen the alliance between the state and the investor, a strategic investment agreement has been concluded. This method consists of a variety of various bonuses - in-kind grants, FCCC, part sure, xx support system, providing the one package the mortgage purchase the product from the state of C and Q-state C. At the same time, the head of state, ordered the central state and local executive bodies will be able to update the pool of investment projects and goals indicators for attracting investment in fixed assets in the shortest possible time, taking into account the change of the situation of economy in the country and the world [3].

To strengthen the services of the three-tier system of attracting investments, investment 65

programs of the country have been developed, in which the work to be carried out in a special way the selection and support of investment projects, as well as the identification of the active investors. Taking into account the strategic plan development, we will be able to select the most promising potential investors and invite them to put the project in Kazakhstan. So, during a preventive quarantine measures, KAZAKH INVEST has organized many events to promote investment in the form of country.

Meanwhile, attracted a lot of attention is paid to the strengthening of the institutions working in the world of investment. For example, in the fall of 2020, the Kazakh-American Business Council is located under US C Orf commerc, bringing together the entire American business community. At the beginning of 2021, the government of the united States, Kazakhstan, and Uzbekistan announced the formation of the investment in a partnership in Central Asia. Within the framework of this initiative, the plan of the US and the Financial and International Development Association (DFC), Kazakhstan, and Uzbekistan, which costs at least 11 billion during the five years. To improve the investment climate, improve the legal framework and the support of strategic investors, new investors support tool was introduced - the investment agreement [4]. According to the Sales organiz united States: "if at first the very capital of the region of the Americas is a mining and energy sectors of Kazakhstan, now we are planning to invest in the development of infrastructure, manufacturing, MECC engineering, agriculture and other high-tech companies [5].

Of course, the events organized by the state related to increasing the investment attractiveness has a positive impact. In addition to these services, you can take the next step to increase the investment:

1. creating a backup of the investment project and the release of specific successful investment through, for example created a personal connection to C which allows the transmission of information effectively to the target audience; against unfair competition aimed at discrediting the country as investment items; informs about safe and reliable.

2. improving the Employee in Support of the investment process-the Organization of regular training and professional development of the head of a special body of the kingdom, the power, and the organizations involved in the investment process (especially at the expense of innovative money in leading foreign universities and business schools), inclusion in the training program; Organization of the process of continuing professional development and the exchange of experience with foreign special organization, the organization and the organization; simplification of V and transition procedures for foreign investors and skilled labor.

3. improve our efforts to improve the investment climate-the reduction of state participation in the economy, the activation of the independent process with the participation of investors with important technological skills; implementation of measures to increase the attractiveness of the priorities of the new things in various sectors of the economy to use; formation of a particular good government of the country and foreign investment in the creation of high-tech companies; a significant simplification of the procedure for providing land plots for the creation of new high-tech companies and the introduction of the production infrastructure.

Conclusion

In conclusion, the study may be a way to evaluate the investment attractiveness of the Republic of Kazakhstan can be seen that there are a number of significant errors, for example, the limited number of valuation factors, the stabilization of the weight values, the lack of information because of the quality sapagdala the account of the first, it is necessary to increase the investment attractiveness of the country and in the number of foreign direct investment attracted to live outside of the country. Direct live outside of the investment is to have a positive impact on the economic development of the host state, contributes to the promotion of efficiency, component factors of economic development based on the restructuring of the economy, infrastructure development, promotion of the work here on, the services, the transfer of technology, the management of the event, your right to use the logo to have a state regulates the

flow of foreign investment on the basis of various criteria, including about the book that attracted the investment and the desktop section.

Literature of list:

1. Tusmagambetova D. G. fundamentals of investment. Training manual. Almaty: «Evero», 2020. 151 pages.
2. Internet resources of the Committee on statistics of the Republic of Kazakhstan. Thousand s:/ <https://stat.gov.kz>
3. Address of the head of state Kasym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan on September 1, 2020. "A thousand." <https://www.akorda.kz/>
4. The government discussed issues of attracting investment in the context of the covid-19 pandemic. (June 4, 2020) - in a thousand links <https://www.zakon.kz/5025927-voprosy-privlechenieinvestitsiy-v.html>
5. Shakulikova G. Zh., Yerzhanova Zh. K. US investments in priority sectors of the economy of Kazakhstan // Vestnikkaz. Nat. in UN.Economic series. 2020. № 6 (387). P. 200.

Түйін: Нарықтық экономикада бәсекелестіктің алатын орны айтарлықтай зор, сондықтан аймақтың мемлекеттік орталыққа немесе нарыққа сәтті жылжуы инвестициялық әлеуетінің деңгейін жоғарылатуға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде осы аумақтың дамуына оң әсерін тигізеді. Инвестициялар экономикалық дамудың және өңірлердің ұлттық кірісінің өсуінің кепілі болып табылады. Қазақстан Республикасының инвестициялық ахуалын және тартымдылығын бағалау инвестициялық қызметтің маңызды кезеңі болып табылады: ықтимал кірістер мен тәуекелдерді талдап, салыстыра отырып, инвестор инвестициялардың бағыты, капиталды салу әдісі және қажетті сыйақының мөлшері туралы түпкілікті шешім қабылдайды. Қазіргі уақытта мемлекеттер мен олардың өңірлерінің алдында инвестициялық тартудың қажетті санын қамтамасыз ету міндеті тұр. Мақалада Қазақстан Республикасының инвестициялық тартымдылығы бойынша мәліметтер және де 2016-2020 жылдар аралығындағы жалпы ішкі өнім көлемі көрсетілген, себебі бұл көрсеткіш инвестициялық тартымдылықты сипаттайтын негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады. Сонымен қоса, соңғы 5 жылдағы негізгі капиталға салынған инвестициялар көлемі, әлемде орнаған пандемиялық шаралар кезінде төмендеген инвестициялық тартымдылық дәрежесін қалпына келтіру және арттыру мақсатында жасалған іс шаралар мен ұсыныстар жиынтығы қарастырылған.

Кілт сөздер: инвестиция, инвестициялық тартымдылық, капитал, факторлар, әлеует

Аннотация: Место конкуренции в рыночной экономике достаточно велико, поэтому успешное продвижение региона в Государственный центр или на рынок позволяет повысить уровень инвестиционного потенциала, что, в свою очередь, положительно сказывается на развитии данной территории. Инвестиции являются залогом экономического развития и роста национальных доходов регионов. Оценка инвестиционного климата и привлекательности Республики Казахстан является важным этапом инвестиционной деятельности: анализируя и сопоставляя возможные доходы и риски, инвестор принимает окончательное решение о направлении инвестиций, методе вложения капитала и размере необходимого вознаграждения. В настоящее время перед государствами и их регионами стоит задача обеспечения необходимого количества инвестиционных вложений. В статье представлены данные по инвестиционной привлекательности Республики Казахстан, а также объем валового внутреннего продукта за период с 2016 по 2020 годы, так как данный показатель является одним из основных показателей, характеризующих инвестиционную привлекательность. Кроме того, за последние 5 лет предусмотрен комплекс мероприятий и предложений, направленных на восстановление и повышение степени инвестиционной привлекательности, которая снизилась при сложившихся в мире пандемических мерах, объем инвестиций в основной капитал.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная привлекательность, капитал, факторы, потенциал

ӘОЖ: 636.087

¹Байжанов К.С.,* ¹Кузержбаева А.Т., ²Ромашов Б.В.

¹аға оқытушы, а.ш.ғ.к. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹доктор PhDM. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²ветеринария ғылымдарының докторы, профессор, Император Петр 1 атындағы

Воронеж мемлекеттік аграрлық университеті, Воронеж. Ресей Федерациясы

МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ДАМУДА ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ ІС-ШАРАЛАРДЫ УАҚТЫЛЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Автор - корреспондент: 8701815@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада жоспар құру үшін алдымен фермалардағы, елді-мекендердегі мал, қора-жайлардың, азықтандыру - серуендеу алаңдарының, жазғы мал тұрақтарының, мал өнімдері мен шикізаттарын сақтайтын қоймалардың санын, ауданын анықтаудың маңыздылығы көрсетіледі.

Сол себептен малды клиникалық байқаулар, диспансерлік зерттеулерден өткізу мал азықтарының, судың, мал қанының сынамаларын жолдап, азықтардағы қоректік заттардың, витаминдерді, минералдық заттардың шамасын анықтау, азықтар мен су сапасын бағалау ветеринария мамандары жұмысындағы негізгі бағыттың бірі болып табылады.

Шаруашылық мамандардың жұмысы мен лабораториялық сарап нәтижесінде сапасы жарамсыз азықтарды, суды пайдалануға тиым туралы шешім қабылданады. Сонымен қатар, жоспар қамтитын аймақтағы індеттік жағдайды, зиянкес жәндіктер, кенелер, кеміргіштер, гельминттер фаунасын анықтайды, қолда бар санитарлық техника мен жарақтардың жеткіліктілігі мен мүмкіншіліктерін бағалайды. Осы деректерді талдау нәтижесінде жыл бойында жүргізілетін шаралар ауқымы анықталып, жоспар кестесінде көрсетіледі. Жоспардың екінші бөлімі шаруашылықта (ауданда) малдың жұқпалы емес ауруларының алдын алу шараларының кешенді жүйесі көрсетілген кесте түрінде жасалады.

Кілт сөздер: Диспансерлік, микроклимат, тексеру, бақылау, витаминдер, минералдық қосымшалар, карантин, амбулаториялық аймақ

Фермадағы ветеринариялық шаралар жүйесі малдың **жұқпалы емес және жұқпалы ауруларының** алдын алуға бағытталған жалпы алдын алу шаралары кешенінен, сондай-ақ, белгілі бір жұқпалы аурулардан сақтандырушы арнайы шаралардан тұрады. Осындай шаралар жүйесінде ветеринариялық-санитариялық мынадай жұмыстар жүргізілуі тиіс.

1. дезинфекция-(фр) алып тастау, жою (инфекция лат)-жұғу, жұқтыру.
2. дезинвазия-фран, тап беру, жармасу, инвазиялы аурулардың қоздырғышын жою.
3. дезинсекция-фран, шыбын-шіркей, құрт құмырсқа-жою
4. дератизация-(лат) алып тастау (рат-қосаяқ) ерекше орын алады, өйткені олардың жалпы бірден жұқпалы аурулардан алдын алу және сақтандырушылық та, арнайы әсері болады.

Жоспардың бірінші бөлімінде

Жалпы деп, малды жұқпалы және жұқпалы емес аурулардан қолма қол немесе болашақта сақтандыруға тікелей, немесе жанама әсері бар шараларды айтады. Осындай шараларға малды толық қоректі заттармен, жарамды істермен, талапқа сай қора-жайлармен қамтамасыз етіп, тиісті күтім-бағым жағдайларын туғызу жатады. Бұлар шаруашылық-өндірістік жұмыстар қатарында болғанымен де азықтардың, судың сапасына, малдың денсаулығына, фермада ветеринариялық-гигиеналық және санитарлық нормативтер мен ережелердің сақталуына күнделікті дәрігерлік қадағалауды талап етеді. Сол себептен малды клиникалық байқаулар, диспансерлік зерттеулерден өткізу мал азықтарының, судың, мал қанының сынамаларын жолдап, азықтардағы қоректік заттардың, витаминдерді, минералдық заттардың шамасын анықтау, азықтар мен су сапасын бағалау ветеринария мамандары жұмысындағы негізгі бағыттың бірі болып табылады. Шаруашылық мамандардың жұмысы мен лабораториялық сарап нәтижесінде сапасы

жарамсыз азықтарды, суды пайдалануға тиым туралы шешім қабылданады.

Мал ауруларынан **жалпы** сақтандырудың тағы бір естен шығаруға болмайтын шарты - мал өсіруші және оның өнімдерін өндіруге, өңдеуге қатысы бар ферма, кәсіпорын аумағында жүргізілетін **емдеу алдын-алу** шаралары ауқымы көрсетіледі, оларды орындау мерзімі және соған жауапты мамандар тағайындалады. Алқа мүшелері актіге қол қойып, оның бір данасын шаруашылық басшысына табыс етеді.

Жоспардың екінші бөлімі шаруашылықта (ауданда) малдың жұқпалы емес ауруларының алдын алу шараларының кешенді жүйесі көрсетілген кесте түрінде жасалады. Шаралар жүйесін анықтау үшін, дәрігер жоғарда аталған ветеринариялық-санитариялық жағдайды зерттеу туралы актідегі және соңғы ветеринариялық жұмысты тіркеу мен есеп беру құжаттарындағы деректерді талдайды. Сондай-ақ мал азықтары мен суды, топырақты лабораториялық зерттеулердің нәтижелері, қан сынамаларын биохимиялық зерттеу және сол бойынша зат алмасу деңгейін бағалау жүргізуге қажетті дәрі-дәрмек, құралдардың қолда бар мөлшері және жетіспейтіндерін сатып алу мүмкіншіліктері ескеріледі.

Жоспар кестесі бекітілген ресми үлгімен жасалады.

Ондағы шаралар кешеніне:

- клиникалық байқаулар;
- малдарға диспансерлік зерттеулер жүргізу;
- фермалардың санитариялық жағдайын тексеру, бақылау;
- қора-жайлардың микроклимат көрсеткіштерін тексеру;
- мал азықтарын, малдардың зат алмасу деңгейін зерттеу;
- аналықтардың желінін, жыныс органдарын, буаздығын тексеру;
- мал тұяғын, мүйізін күту, витаминдер, минералдық қосымшалар, биологиялық ынталандырғыш препараттар беру;
- ультракүлгін және инфрақызыл сәулелер қолдану сияқты шаралар енгізіледі.

Жұқпалы емес аурулардың алдын алу шаралары жоспарын шаруашылықтың өндірістік мәжілісінде талқылаудан өткізіп белгіленген шараларды орындау мүмкіндіктерін анықтайды. Жоспарды ауданның бас дәрігері қарап келісімін берген соң шаруашылық басшысының бұйрығымен бекітеді.

Ветеринариялық-санитариялық шаралар Емдік, алдын алу және сауықтырушы шаралар кешенінің іргелі бөлімі болып танылады. Мұндай шаралар жоспары шаруашылықта, ауданда, облыста және ветеринариялық-санитариялық жасақтар жұмыс атқаратын аймақтар бойынша құрылады.

Жоспар құру үшін алдымен фермалардағы, елді-мекендердегі мал, қора-жайлардың, азықтандыру-серуендеу алаңдарының, жазғы мал тұрақтарының, мал өнімдері мен шикізаттарын сақтайтын қоймалардың санын, ауданын анықтайды. Сонымен қатар, жоспар қамтитын аймақтағы індеттік жағдайды, зиянкес жәндіктер, кенелер, кеміргіштер, гельминттер унасын анықтайды, қолда бар санитарлық техника мен жарақтардың жеткіліктігі мен мүмкіншіліктерін бағалайды. Осы деректерді талдау нәтижесінде жыл бойында жүргізілетін шаралар ауқымы анықталып, жоспар кестесінде көрсетіледі. Сонан соң, жылдық сұранысқа қосу үшін жоспарды жүзеге асыруға қажетті материалдық-техникалық жарақтар мен бұйымдарға мұқтаждық мөлшерін есептейді.

Жоспар ресми бекітілген үлгі бойынша шаруашылыққа жасалады. Оны бас дәрігерінің келісімі алынған соң, шаруашылық басшысы бекітеді.

Малда жұқпалы ауруларының алдын алу шараларын ұйымдастыру.

Жұқпалы аурулардың алдын алушы жалпы шараларға мал организмінің төзімділігін арттыру, шаруашылықты жұқпалы ауру коздырушылары әкелінуден қорғау, мерзімді дезинфекция, дератизация жасау, өлекселерді кешіктірмей жинап залалсыздандыру, жергілікті эпизоотиялық жағдайды үнемі бақылау, ветеринарлық насихат жұмысын жүргізу және т.б. жатады.

Малдың ауруларға төзімділігін арттыру мақсатында бағып-күту, азықтандырудың ветеринариялық-санитариялық ережелерін орындау қамтамасыз етіледі.

Шаруашылықта жұқпалы аурулардан сақтандырудың негізгі жолы қатаң ветеринариялық-санитариялық тәртіп орнату. Осы мақсатта мал топтары мен табындарын араластыру, алмастыру дәрігердің рұқсатымен ғана жүргізіледі. Фермадағы малмен бөгде малдың жақындасуына жол бермейді. Шаруашылықты ауру қоздырушыларынан қорғау үшін ферма территориясына тұтас қоршау салады, оған кірер қақпада ветеринариялық-санитариялық өткізгіш және дезинфекциялаушы бөгет нүктесін жабдықтау қажет. Шаруашылыққа алдын ала тексерістен өтпеген малдарды енгізуге немесе шығаруға тыйым салады. Жұқпалы аурулар жоқ шаруашылыққа әкелінген мал міндетті түрде 30 күндік карантиннен өткен соң ғана қабылданады. Ауру таралған шаруашылықтардан еркеше рұқсат берілмейінше малды шығаруға тыйым салынады.

Жұқпалы аурулардың алдын алу үшін жалпы шаралармен қатар, арнайы бағыттағы шаралар да жүргізіледі. Оларға малдарға жаппай диагностикалық зерттеулер жүргізу, вакцина егу және емдік алдын алушы әсері бар шаралар жүргізу жатады.

Барлық немесе көпшілік басын қамтып, міндетті түрде жүргізетін шаралар жоспарлы мерзімде немесе лажсыздан жүргізіледі. Оларды ұйымдастырғанда алдын ала жергілікті әкімшілікті, ферма жұмыскерлерін, тұрғындарды, мамандарды жарнамалар береді, сондай-ақ көрнекті жерлерге хабарландырулар іледі. Сонан соң қамтылған малдардың тізімін құрып, жұмыс орнын, қолданылатын препараттарды, құрал-жабдықтарды дайындайды. Шараға қатысатын барлық жұмыскерлерге жұмыс мақсаты, тәртібі және еңбек қауіпсіздігі туралы ақпарат нұсқау беріледі. Жұмыс аяқталған соң ветеринария мамандары, мал иесі және қатысушы жауапты тұлғалардың қолдары қойылған акт жасайды.

Жаппай әсерлеу жұмыстарының сапасына және олардың нәтижесіне ветеринария маманы жауапты, сондықтан, қажет болғанда, ол қолданылатын вакциналарды, антигельминтиктерді, мал тоғытуға арналған препараттарды және т.б. алдын ала тексерістен өткізеді, сынайды.

Жұқпалы аурулардың алдын алушы шаралар жүйесіне ветеринариялық-санитариялық жұмыстар да енеді. Бұл жұмыстарды ұйымдастыру дезинфекция, дезинсекция, дератизация шараларын жүргізуге қажетті техниканы дайындау, қора-жайлар мен ғимараттарды алдын ала тазалау, жөндеу, жуу қамтылады.

Малдың жұқпалы ауруларын жою шараларын ұйымдастыру

Ветеринария туралы заң талаптарына сәйкес ағымы тез жұқпалы ауру пайда болғанда шаруашылық, басшысы, жекеменшік мал иелері, жергілікті ветеринарлық қызмет және үкімет органдары оны жою шараларына қатысуға міндетті. Мұндайда ауданның бас дәрігері негізгі ұйымдастыру жұмыстарын басқарады. Ол індет ошағының ұлғаюына жол бермей жоюға аудандағы барлық ветеринария мамандарын жұмылдырады.

Ауру ошағын жою шараларына жататындар - ауруды анықтау; ауру шыққаны туралы жергілікті үкімет органдары мен ветеринарлық қызметті құлақтандыру; аурудың қалін және таралу ауқымын анықтау; ауру шыққанын жариялау мен карантин ашу немесе шектеу шараларын енгізу, малдарды егу, емдеу, дезинфекция және басқа да ветеринарлық санитарлық шаралар жүргізу, халыққа жаппай түсінік насихат жұмыстарын жүргізу.

Бұл шараларды аурумен күрес және оны жою туралы нұсқауға ақпарат алысымен шаруашылықтың, ауданның бас дәрігері оны анықтауға, туу себептері мен көздерін, таралу ауқымын анықтау шараларына жедел кіріседі.

Жұққыш аурулардың негізгі көзіне ауру мал, аурудан сауыққан мал, мал өнімдері мен шикізаттары, сондай-ақ ауру қоздырушы микроорганизмдермен ластанған азық-жемдер, су, топырақ, мал қиы, төсеніші және т.б. сыртқы орта объектілері жатады.

Аурудың диагнозы, ауру қоздырушысының көзі айқындалған соң, аурудың таралуына жол бермеу үшін ауырған және ауруға күдікті малдарды дереу баліп, окдіаулайды. Олардың тұрған орны індеттік тізбектің үш буыны өзара әрекеттескен, ауру

коздырушысының көзі орналасқан ошақ болып саналады. Бұл жерден індет ауруға бейім басқа малдарға берілу, тарау қаупі бар, сондықтан, індеттің бастапқы ошағын жедел анықтау қажет. Ошақтың таралу ауқымын анықтағанда оған өлекселер жатқан орын, ауырған мал еті, шикізаты жиналған қойма, одан сауылған сүт сақталатын орын да кіретінін ескереді.

Жұқпалы ауру тіркелген ошаққа бүтін шаруашылық, елді мекен немесе жеке мал иесінің ауласы, мал табыны, ферма, тоғанмен тұйық ащық су көзі, жайылымдар және т.б. объектілері жатады. Оларды толық сауықтырғанша ауру таралған деп жариялайды және оған карантин ашылады. Карантин - амалсыздан енгізілетін шектеу шаралар жүйесі, оның аумағы шағын ошақты немесе бүтін елді мекен, қала, аудан облыс, тіпті республиканы қамтуы мүмкін. Кейбір аса жұқпалы, қауіпті аурулар пайда болғанда карантин ашылған ошақпен шектескен аумақты да ауру туу қаупі төнген аумақ деп жариялап, сонда да сақтандыру шараларын ұйымдастырады. Мұндай аймақта ауруға ұшырау оқиғалары тіркелмегенімен одан ауру таралу қаупі болуы мүмкін. Ауру туу қаупі төнген аймақ шегін ветеринария органдары белгілейді.

Ауру таралған аймақты, қауіп төнген ошақты жариялау және карантин ашу туралы шешімді жергілікті өкімет органдары шығарады. Шешім қабылдау туралы ұсыныс пен оның жобасын ветеринария органдары жасайды. Карантиндік аурулар тізімін Қазақстан Республикасының үкіметі бекітеді, себебі қала төтешіне шаралар жүргізуді және сол үшін көлемді қаржы және еңбек қорын шығындауды талап етеді.

Карантин ережелерін бұзғаны үшін жауапкершілік, ауру қауіптілігі, зияндылығы туралы хабарлар акпарат құралдары арқылы құлақтандырылады, әңгіме, дәрістер өткізіледі. Сәтсіз ошақта малдарды клиникалық байқаудан өткізіп үш топқа бөледі, ауырған мал, ауруға күдікті мал, дені сау малдар. Бірінші және екінші топ малын оқшаулайды, күн сайын клиникалық, байқаудан өткізіп, дене қызуын өлшейді - Оқшауланған мал күту үшін арнайы жұмысшылар тағайындалады. Оларға мал күту және жеке бас гигиеналық ережелерін түсіндіреді.

Ауырған малға ем қолданады, тұрған орнына мұқият дезинфекция жасап отырады және сауыққанша оларды оқшаулағышта ұстайды. Олардан алынған өнімдерді дәрігердің рұқсатынсыз сыртқа шығаруға тиым салынады. Бұл малдарды сою немесе жою туралы шешімді ауданның (қаланың), облыстың ветеринарлық бас инспекторы қабылдайды.

Ауру таралған және қауіп төнген аймақта жылдық жоспарға сәйкес егілгеніне қарамастан барлық ауруға бейім малдарға жаппай, лажсыздан иммундеу шарасы жүргізіледі. Сонымен қатар өлекселерді жою, қоражайларды тазалау, дезинфекция, дезиисекция, дератизация жасау, мал қиын залалсыздандыру және т.б. ветеринарлық-санитарлық шараларды ережелерге сәйкес ұйымдастырады.

Карантинді алу мерзімі аурумен күрес туралы нұсқаулар бойынша қойылған талаптардың орындалуына байланысты. Осыған орай, ауру таралған аймақта тиісті нұсқаулар бойынша ауруды жою шараларының толық кешенін орындау және ақтық дезинфекция жасау қажет. Карантиндік шаралардың орындалуын ауданның бас дәрігері тексереді, сол туралы және осы ауырған мал өлімінің соңғы оқиғасынан соң нұсқауда көрсетілген мерзімнің өткенін көрсетіп акт жазады. Аудан әкімшілігі ауданың бас дәрігерінің ұсынысымен карантинді алу туралы шешім шығарған соң, ауданның бас дәрігері «Аудандық (қалалық) эпизоотиялық жағдайын тіркеу кітабына» және «Ауданның індеттік картасына» тиісті деректерді жазады.

Ағымы созылмалы ауру таралған аймақты сауықтыру барысында карантиндік шектеулер белгілі ауру шыққаны туралы жарияланған ошақты сауықтыру шараларының жоспары қабылданған соң жергілікті әкімшіліктің шешімі бойынша енгізіледі. Шектеу мерзімінің ұзақтығы тандап алынған күрес төсіліне, аурудың ерекшеліктеріне байланысты әр түрлі болуы мүмкін.

Шектеу шарттарын орындай отырып жоспарлы сауықтыру шараларын жүргізу барысында ауру мал бөлінуі тоқталса, тиісті мерзім өткен соң, қорытынды зерттеулер жүргізіледі. Егер барлық табындар бойынша ауру мал бөлінбесе-, шаруашылық аурудан сауықтырылған болып саналады. Ветеринарлық шектеулерді алудан бұрын шаралар кешенінің толық орындалғанын тексереді, ветеринарлық-санитарлық жөндеу, тазалау жұмыстарын ұйымдастырады және қоражайларға ақтық дезинфекция жасайды. Тексеріс нәтижесі бойынша жазылған актіге сүйеніп жергілікті үкімет шектеулерді алу туралы және бұл аумақтың сауықтырылғанын жариялауға шешім қабылдайды.

Малдың жұқпалы емес ауруларының алдын алу шараларын ұйымдастыру

Жұқпалы емес аурулардың алдын алу шараларына ауруларды анықтап тіркеу, малдың жаппай ауруға, өлім-жітімге ұшырау себептерін айқындау, ауырған малды бөліп алып емдеу, малды жаракаттанудан сақтау, рациондарға өзгерістер енгізу, бағып-күту кемшіліктерін жою, ферма аумағын тазалау, көгалдандыру, жалпы түсінік - насихат жұмысын ұйымдастыру жатады.

Мал табындарында аурудың белгілері байқалысымен кешіктірмей диагнозын анықтау емдік шаралар тиімділігін арттырады. Әсіресе, зат алмасу бұзылуын, улануды, жас төл ауруларын алғашқы бетте анықтап, асқындырмай емдеу жақсы нәтиже береді. Ауруды анықтау кезінде мал топтарына жаппай клиникалық-лабораториалық зерттеулер жүргізу зат алмасудағы субклиникалық ауытқуларды айқындап, диагноздың дұрыс қойылуына ықпал етеді. Бірақ, мұндайда арнайы зерттеулер көмегімен дер кезінде жұқпалы аурулар жоқтығына көз жеткізіп алу қажет.

Мал өнімділігінің төмендеуі патологиялық құбылыстардың басталуымен байланысты болуы ықтимал. Сондықтан, ветеринария мамандары зат алмасу деңгейін, өнімділік көрсеткіштерін ұдайы қадағалауға тиісті. Бұл ауруларды дер кезінде анықтауға емдік шараларға мүмкіндік береді.

Малдардың жұқпалы емес аурулары туу оқиғаларының әр қайсысын және малға көрсетілген емдік көмек туралы деректер «Ауырған малдарды тіркеу кітабында» жазылады. Шаруашылықта оны емдеуші дәрігер толтырады. Осы тіркеу кітабы емдеу жұмысымен шұғылданушы мекемелерде де жүргізіледі. Малды стационарда емдегенде оның әр қайсысына ауру тарихы да жазылады. Бұл құжаттар бойынша ауру тегіне қарай оның кездесу жиілігін емдеу тәсілдерінің тиімділігін бағалауға болады.

Аурудың диагнозын анықтаған соң, қалған малды аурудан аман сақтау үшін малдың ауруға ұшырау, өлу себептерін тауып, оларды жоюға кіріседі. Сол мақсатта алдымен малды күтіп бағу, азықтандыру жағдайын, рационның толық қоректілігін, азықтар мен су сапасын, зат алмасу деңгейін тексереді. Сонымен бірге аурудың клиникалық белгілерін байқап алып, қызметі бұзылған мүшелер мен жүйе жағдайын жан-жақты зерттейді. Егер, жұқпалы емес аурулардың тууына азық-жем сапасының жарамсыздығы, рациондардың қоректілігі жетіспеуі себеп болса, аурул алып, бетін қайтарудың негізгі шарты - азықтандыру рациондары құрамын өзгерту болып табылады. Мысалы, мал улануы байқалса, күнделікті рационмен азықтандыруды тоқтатып, оның құрамынан улы азықтарды шығарады, орнына сапасы тексерілген, жарамды азықтар қосады.

Малдарды күтіп-бағудың негізгі кемшіліктеріне қора-жайларда ауа ылғалдылығының жоғарылауы, ауа алмасғыру, жылу, құбыр жүйелерінің істен шығуы, есік-терезелердің дұрыс жабылмауы, зиянды газдар мөлшерінің қалыптан тыс жоғарылауы, малдың тығыз орналастырылуы, еденнің тегіс болмауы және т.б. жатады.

Малдарды күтіп-бағудағы, азықтандырудағы кемшіліктерді жою үшін малшылар мен ферма басшылары тиісті ветеринарлық-гигиеналық ережелерді орындап, өз жұмыстарына жауапкершілікпен қарауын бақылау керек.

Алып, бетін қайтарудың. Негізгі шарты - азықтандыру рациондары құрамын өзгерту болып табылады. Мысалы, мал улануы байқалса, күнделікті рационмен азықтандыруды

тоқтатып, оның құрамынан улы азықтарды шығарады, орнына сапасы тексерілген, жарамды азықтар қосады.

Малдарды күтіп-бағудың негізгі кемшіліктеріне қора-жайларда ауа ылғалдылығының жоғарылауы, ауа алмасғыру, жылу, құбыр жүйелерінің істен шығуы, есік-терезелердің дұрыс жабылмауы, зиянды газдар мөлшерінің қалыптан тыс жоғарылауы, малдың тығыз орналастырылуы, еденнің тегіс болмауы және т.б. жатады.

Малдарды күтіп-бағудағы, азықтандырудағы кемшіліктерді жою үшін малшылар мен ферма басшылары тиісті ветеринарлық,-гигиеналық ережелерді орындап, өз жұмыстарына жауапкершілікпен қарауын бақылау керек.

Ветеринариялық емдеу жұмыстарын ұйымдастыру.

Ауырған малды жоғарғы кәсіби дәрежеде емдеп жазу мал басын аман сақтаудың негізгі шарттарының бірі. Емдеу нәтижелі болу үшін тиісті клиникалық-лабораториялық әдістерді пайдаланып, аурудың диагнозын дәл анықтау қажет және емдеу барысында организмнің физиологиялық болмысын, әсерінің белсенділігі мен кешенділігін ескеру керек. Емдеу барысында осындай принциптері сақталғанда малдардың қысқа мерзімде сауығып тиімділігін қалпына келтіруге мүмкіндік туады. Тәжірибе жүзінде ветеринарлық станцияда, емханада, шаруашылықта емделген малдың 90-99% шығатыны дәлелденген. Бірақ, аурудың болжамы бойынша емдеудің жұқпалы болмайтынына көз жетіп отырса, емдеуді тоқтатып, ауру малды етке өткізуге жіберу тиімді болатынын да естен шығармайды.

Аурудың ағым сипатына қарай ауырған малдарды емдеудің 3 түрі кездеседі:

- 1) *кейінге қалдырмай жедел емдік көмек көрсету;*
- 2) *жедел көмек қажет етпейтін ауру малдарды емдеу;*
- 3) *жоспар бойынша жүргізілетін емдеу.*

Кейінге қалдырмай жедел көмек көрсету жарадан көп қан кеткенде, төл теріс келіп мал туа алмағанда, мес қарынның жіті ағымды тимпаниясы, өңешке бөгде зат тұрып қалғанда, жатыр түскенде және т.с.с.жағдайларда жүргізіледі. Дәрігер, жедел көмек көрсету үшін фермадағы, жайылымдағы, жеке меншік шаруашылықтағы малға шақыру келісімнен кідірмей жетуге міндетті.

Жедел көмек көрсету қажет болмаған жағдайда, ауру малдарды тұрған орнында, арнайы **стационарда** немесе **амбулаториялық** қабылдау орнында емдейді.

Амбулаториялық емдеу - ауру малдарды емханаға жеткізіп емдеу істері анықталған соң қайтарып отыруға байланысты болады. Сондықтан амбулаториялық емдеуге өз бетімен жүріп - тұруға жарамды малдарды ғана апарды.

Малды арнайы стационарға немесе оқшауланған орынға қойып емдеу оған жақсы күтім жасауға, сапалы және жұғымды азық беруге, күрделі емдеу әдістерін қолдануға, хирургиялық операциялар жасауға, яғни толық көлемді дәрігерлік көмек көрсетуге жағдай туғызады. Сондықтан, малдың жүріп-тұруын шектеу және ауру ағымын бақылау, ем шипалылығын бағалау қажет болса, стационарда емдеу ұйымдастырылады.

Емдеу жұмысын мал шаруашылық кәсіпорынның ветеринарлық мамандары жүргізеді, кейде мемлекеттік жүйе мамандары да қатысады. Тәжірибе жүзінде ауру малдарға емдік көмек, көбінесе фермада тұрған орында немесе арнайы жабдықталған ветеринарлық нүктелерде жүргізіледі. Жеке меншік бағалы асыл тұқымды малдарды, егер емдеу ұзаққа созылатын болса, стационарда емдейді.

Емдеу жұмыстарын ұйымдастыру үлгілері кәсіпорынның өндірістік бағытына байланысты ерекшеленеді. Тауарлы сүт фермаларында желінсаулар, гинекологиялық аурулары, зат алмасу аурулары, қозғалыс мүшелерінің жарақаттанулары, жас төл аурулары жиі кездесетін болғандытан ауру малдарға барлық көлемде ем жасау қажет. Сол үшін мал емдеуге арналған санитарлық бокс немесе пункт, мүмкін болса стационары бар емхана жабдыкталады. Малдарды диагнозына жасына және жынысына қарай орналастырып оларға лайықты бағу күту жағдайын туғызады және топтап емдеу әдістерін қолданады.

Шошқа өсіретін фермаларда ауырған мал санына байланысты емдеу жұмысын санитарлық бокстарда жүргізеді. Егер жаппай ауру байқалса, емдік көмек малдың тұрған орнында көрсетіледі.

Мамандандырылған қой шаруашылығы фермаларында арнайы емдеу санитарлық пунктін жабдықтау тиімді. Мұнда клиникалық байқау нәтижесінде ауру деп танылған малдарды жинап шоғырландырып, лайықты күтіп-бағу жағдайын тудырады. Дәрігер ауру диагнозына байланысты малдарды топтастырып емдеу қолданады. Сауыққандары табынға қайтарылады. Арнайы емдеу мекемелерінде, яғни ветеринарлық станцияларда емдеу арқылы жүргізіледі. Бұл мекемелерде емдеу жұмысына лайық жабдықталған, ауру малды қабылдау манежі, малды бекітіп ұстайтын қондырғылар, дәріхана, ыстық және суық су құбырлары болуы тиіс. Емхананың үлгілік жобамен салынған стационарлық бөлімі де болады. Бұл мекемелерде емдеу жұмысы барлық көлемде жүргізіліп, хирургиялық операциялар, күрделі терапевтік, акушерлік-гинекологиялық көмек көрсетіледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Ветеринария туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, Астана, 2002
2. Бияшев К.Б., Мынжанов М.Т. Организация ветеринарного дела. Учебное пособие. Алматы, 2003 г.
3. Основы ветеринарного дела Майканов Б.С., Абдрахманов С.К., Адильбеков Ж.Ш. Астана: Фолиант, 2004. 216 с.
4. Ахметсадықов Н.Н. және т.б. // Ветеринария негіздері/ Алматы, 2010. 335 бет
5. Ветеринария ісін ұйымдастыру, оқу құралы Д.Е.Арзымбетов, О.Д.Мәмбетәлі, Н.Қ.Шалбаев, А.Ж. Өсербай, Шымкент 2011 жыл.
6. Никитин, И.Н. Организация ветеринарного дела: учеб. пособие для студ. вузов по спец. 111801 «Ветеринария»; доп. УМО / И. Н. Никитин. 4-е изд., перераб. и доп. СПб. : Лань, 2013. 288 с.: ил. (Учебники для вузов. Специальная литература).
7. Никитин, И.Н. Организация ветеринарного дела / И.Н. Никитин. СПб.: Изд-во «Лань», 2012. 288 с. 9. Никитин, И.Н. Организация и экономика ветеринарного дела / И.Н. Никитин, В.А. Апалькин М., «Колос», 2008. 368 с. 10. Никитин, И.Н. Практикум по организац
8. Агольцов В.А. Организация ветеринарного дела и экономика ветеринарных мероприятий / В.А. Агольцов, А.В. Красников. Саратов, 2010. 299 с.
9. Липатова О.А. Организация и экономика ветеринарного дела : методическое пособие [Текст] / О.А. Липатова Ульяновск: ГСХА, 2006. 240 с.

References list:

1. «Veterinariya turalı» Qazaqstan Respublikasınıñ Zańı, Astana, 2002 j.
2. Biyashev Q.B., Mıñjanov M.T. Veterinariyalıq isti uyımdastırı. Oqu quralı. Almatı, 2003 j
3. Veterinariya negizderi Mayqanov B.S., Abdrahmanov S.Q., Adilbekov J.SH. Astana: Foliant, 2004. 216 b.
4. Ahmetqadiqov N.N. jane tağı basqa. // Veterinariya negizderi/ Almatı, 2010. 335 bet
5. Veterinariyalıq jumıstı uyımdastırı, oqulıq D.E.Arzımbetov, O.D.Mambetali, N.Q.Shalbaev, A.J. Oserbay, Shımkent, 2011 j.
6. Nikitin, I.N. Veterinariyalıq isti uyımdastırı: ucheb. oqu jardemaqısı arnayı universitetter 111801 «Veterinariya»; dop UMO/I. N. Nikitin. 4-shi basılıp, qamıs. jane dop. SPb.: Lan, 2013. 288 b.: il. (Joǵarı oqu orındarına arnalǵan oqulıqtar. Arnayı adebietter).
7. Nikitin, I.N. Veterinariyalıq isti uyımdastırı / I.N. Nikitin. Sankt-Peterburg: Izd-vo «Lan», 2012. 288 b. 9. Nikitin, I.N. Veterinariya isin uyımdastırı jane ékonomıkası / I.N. Nikitin, V.A. Apalkin M., «Koloss», 2008. 368 10 b. Nikitin, I.N. Uyımdastırı boyınsha praktikum

8. Agolcov V.A. Veterinariyalıq isti uyımdastıru jane veterinariyalıq kasiporındardıń ékonomikası / V.A. Agolcov, A.V. Krasnikov. Saratov, 2010. 299 b.

9. Lipatova O.A. Veterinariyalıq jumıstı uyımdastıru jane ékonomikası: adistemelik qural [Matin] / O.A. Lipatova Ulyanovsk: GSHA, 2006. 240 b.

Аннотация: В данной статье подчеркивается важность определения количества и площади скота, хлебов, откормочных и выгульных площадок, пионерских лагерей, складов для хранения продукции животноводства и сырья в хозяйствах, населенных пунктах.

Поэтому клинические осмотры, диспансерные осмотры животных являются одним из основных направлений в работе ветеринарных врачей для направления проб кормов, воды, крови животных, определения количества питательных веществ, витаминов, минеральных веществ в кормах, оценки качества кормов и воды. .

В результате работы специалистов хозяйства и лабораторных анализов принимается решение о запрете использования некачественных продуктов питания и воды. В результате анализа этих данных определяется объем мероприятий, которые необходимо провести в течение года, и отражается в графике. Вторая часть плана оформляется в виде таблицы с комплексной системой мероприятий по профилактике незаразных болезней скота в хозяйстве (участке).

Ключевые слова: Диспансер, микроклимат, обследование, контроль, витамины, минеральные добавки, карантин, амбулаторная зона

Abstract: This article emphasizes the importance of determining the number and area of livestock, barns, feeding and walking areas, summer camps, warehouses for storage of livestock products and raw materials on farms, settlements.

Therefore, clinical examinations, dispensary examinations of animals are one of the main directions in the work of veterinarians to send samples of animal feed, water, blood, determine the amount of nutrients, vitamins, minerals in feed, assess the quality of feed and water.

As a result of the work of farm specialists and laboratory analysis, a decision is made to prohibit the use of substandard food and water. As a result of the analysis of these data, the scope of activities to be carried out during the year is determined and reflected in the schedule. The second part of the plan is made in the form of a table with a comprehensive system of measures for the prevention of non-communicable diseases of livestock on the farm (area).

Keywords: Dispensary, microclimate, inspection, control, vitamins, mineral supplements, quarantine, outpatient zone

ӨОЖ: 336.11

¹Калтаева Д.Б., * ¹Тайбек Ж.К., ²Сабенова Б.Н.

¹магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹экон.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²экон.ғ.к., Ә.Қуатбеков атындағы ХДУ. Шымкент, Қазақстан

2020-2021 ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАРЖЫ СЕКТОРЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР МЕН ТӘУЕКЕЛДЕР

Автор - корреспондент: dana_kaltaeva@mail.ru

Түйін: Мақалада Қазақстанның қазіргі жағдайдағы экономика және қаржы саласында қандай өзгерістер бар, елдің экономикалық жағдайы, инфляция деңгейі және елдегі реформалар және экономиканы қалпына келтіруде жаһандық тәуекелдер көрінісі туралы сипатталады. Қаржы секторына жалпы шолу жасалып, инфляция деңгейі, оның ішінде азық-түлік инфляциясындағы өзгерістер, теңгенің бағамы, тұтынушылық сұраныс, іскерлік белсенділік индексі, инвестициялық белсенділік, банктердің несиелік қызметтеріндегі жеке және заңды тұлғаларға берілген несиелер көлеміне шолу жасалған. Қаржы секторында зерттеулер нәтижесінде қаржы секторының дамуының негізгі тәуекелдері сараланған және тәуекелді бағалау критерийлері берілген. ҚР Ұлттық банк төлем жүйесін жетілдіруді толық қанды жоспарлап отырғандығы туралы айтылған. Төлем жүйесін жетілдіру қаржы жүйесінің тұрақтылығына ықпал етеді, қаржы ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді. Қаржы секторы экономиканың маңызды элементі болып табылады және оның жай-күйі болып жатқан өзгерістердің жылдамдығы мен сапасына байланысты.

Кілт сөздер: Қаржы секторы, инфляция, банктік өтімділік, тәуекел, киберқауіпсіздік, серпінді технология, төлем жүйесі

Кіріспе. Коронавирустық пандемия және онымен байланысты шектеулер бүкіл әлем экономикасына, соның ішінде еліміздің экономикасына орасан зор зиян келтірді: 2020 жылы ол 2,6%-ға қысқарды. Бірақ 2021 жылы оның біртіндеп қалпына келуі басталды, нәтижесінде ол 11 айда 3,8%-ға өсті. Дегенмен, Қазақстанда өткен жылдың күзінде шарықтау шегіне жеткен инфляцияның жоғары деңгейі байқалуда. 2022 жылдан бастап көптеген адамдар пандемияның әлсіреуін және карантиндік шектеулердің жойылуын күтті. Алайда Қазақстандағы қаңтар айындағы оқиғалар коронавирусты екінші орынға ығыстырды. «Жаңа қалыптылық» жағдайларына әрең үйреніп, ел реформалар мен экономиканы қалпына келтіруге мәжбүр жолға түсті. Өзгерту жоспарлары перспективалы, бірақ ескеру қажет жаһандық тәуекелдер бар.[1]

Теориялық талдау. 2021 жылда жылдық инфляция 7,3%-дан 7,9%-ға дейін өсті. Бұл ретте азық-түлік инфляциясы 9,8%-дан 9,3%-ға төмендеді, ал азық-түлікке жатпайтын инфляция 6,4%-дан 6,7%-ға дейін жеделдеді.

2021 жылы доллар/теңге бағамы бір АҚШ долларына 428,71 теңге (-0,1%) деңгейінде өзгеріссіз қалды. Теңгенің нығаюына мұнай бағасының салыстырмалы түрде жоғары болуы және АҚШ долларының сыртқы нарықтағы әлсіздігі ықпал етті.

2021 жылы тұтынушылық сұраныстың өсуі жеделдеді. 2021 жылы бөлшек сауданың нақты көлемі өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 7,5%-ға өсті.

Ұлттық банктің мәліметінше, іскерлік белсенділік индексі үшінші ай қатарынан 50 баллдан жоғары деңгейде. 2021 жылы бұл көрсеткіш 51,1 болды.

Инвестициялық белсенділіктің жақсарғаны байқалады. Осылайша, негізгі капиталға инвестицияның жыл сайынғы төмендеуі 2020 жылғы қаңтар-сәуірдегі 6,6%-дан 2021 жылғы қаңтар-мамырдағы 5,6%-ға дейін баяулады.

Экономиканың бірте-бірте қалпына келуі және банктердің жоғары өтімді активтердің айтарлықтай көлемін жинақтауы жағдайында банктердің несиелік қызметі

жақсаруда. 2021 жылы жаңадан берілген несиелер көлемі 5,3%-ға өсіп, 1 793,3 млрд теңгені құрады. 2021 жылы жалпы несиелендіру 3,6%-ға өсіп, 15 640,6 млрд теңгені құрады. 2021 жылы заңды тұлғаларға берілген несиелердің жалпы көлемі 3,9%-ға өсіп, 7 431,1 млрд теңгені құрады, жеке тұлғаларға берілген несиелер көлемі 3,3%-ға өсіп, 8 209,5 млрд теңгені құрады.[1]

Тәжірибелік бөлім. KPMG жуырда Global ISEO Outlook 2021 қаржы секторы бойынша зерттеу нәтижесін шығарды, ол банк, сақтандыру секторларында және активтерді басқару компаниялары сегментінде 350-ден астам басшылардың сауалнамасына негізделген. Зерттеуде 2021 жылғы сектордың дамуының негізгі тәуекелдері сараланды. Топ реттеуші және салықтық тәуекелдерді, киберқауіпсіздік тәуекелдерін, беделге қатысты және операциялық тәуекелдерді басқарды.

2020-2021 жылдар аралығында жаһандық кесіндідегі көріністер бойынша тәуекелдердің түрлері төмендегі 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 - 2020-2021 жылдардағы тәуекелдердің көрінісі

Рейтинг	2021ж. жаһандық кесінді	2020 ж. жаһандық кесінді
1	реттеуші тәуекелдер	климаттың өзгеруі тәуекелдері
2	салықтық тәуекелдер	киберқауіпсіздік тәуекелдері
3	киберқауіпсіздік тәуекелдері	территориализм дегенге қайта келу
4	беделге қатысты тәуекелдер/бренд	дамып келе жатқан тәуекел /серпінді технологиялар
5	операциялық тәуекелдер	реттеуші тәуекелдер
6	дамып келе жатқан тәуекел /серпінді технологиялар	операциялық тәуекелдер
7	пайыздық тәуекел	беделге қатысты тәуекелдер/бренд
8	территориализм дегенге қайта келу	пайыздық тәуекел
9	климаттың өзгеруі тәуекелдері	жеткізілім тізбегінің тәуекелдері
10	жеткізілім тізбегінің тәуекелдері	дарындылық үшін бәсекелестік тәуекелі
11		салықтық тәуекелдер

Қазақстанда 2020-2021 жылдары қаржы секторында реттеушілік қадағалауды күшейту үрдісі байқалды. Тәуекелге бағдарланған қадағалау, реттеушінің уәжді пайымдауы, стресс-тестілеу, банк активтерінің сапасын талдау, тәуекелдерді SREP-бағалау, сондай-ақ реттеуші нормативтік-құқықтық актілерге өзгерістер енгізу сияқты бастамаларды енгізу, бір жағынан, қаржы институттарындағы ішкі процестердің күшеюіне қолайлы әсер етеді, бірақ екінші жағынан, жақын болашақта сектордың дамуы үшін қосымша тәуекелдер мен тосқауылдар жасайды[2].

2021 жылы қаржы секторындағы салықтық тәуекелдер әлемдік деңгейде қатерлер рейтингінде 11-ші орыннан 2-ші орынға «көтерілді». Бұл көптеген дамыған елдердің фискалдық органдары қаржы секторына ерекше назар аударатынын білдіреді. Әртүрлі елдердің салық жүйелерін жаһандық деңгейде интеграциялау, еларалық есептілік пен деректердің ашықтығы трансшекаралық, оның ішінде қаржы секторындағы корпорацияларға қысымды ұлғайтады. Сондай-ақ, Қазақстанда 2022 жылы қаржы секторы ұйымдарында бірнеше жыл тыныштықтан кейін бірқатар кешенді салықтық тексерулер жоспарлануда. Сонымен қатар, президенттің соңғы тапсырмасына сәйкес кедендік шекарада кешенді тексерулер жүргізілетін болады.

Киберқауіптер саласында, бақытымызға орай, Қазақстанда фаталдық кейстер байқалмайды, алайда пандемия, сөзсіз, теріс түзетулер енгізді. Қаржы секторына ауқымды

кибершабуылдар қаупінен басқа, цифрлық құралдарды пайдаланушыларға шабуыл жасау қаупі артты, осы салада қаржы институттары Халықпен жұмыс істеу жөніндегі науқандарды тұрақты жүргізуі керек.

Беделге қатысты тәуекелдерге келетін болсақ, Қазақстанда «жою мәдениеті» Батыстағыдай белсенді дамып жатқан жоқ. Компания басшылығының ұқыпсыз шешімі оның ұзақ мерзімді дамуына айтарлықтай әсер еткен кезде үлкен прецеденттер жоқ. Дегенмен, мұндай мәдениет біздің өңірге де Орта мерзімді перспективада әсер етеді және кең жолақты интернет пен цифрлық қаржы құралдарының таралуымен қатар дамитын болады деп ойлаймын[2].

«Серпінді технологиялар - бұл экономиканың барлық салаларында елеулі өзгерістерге әкелетін, көптеген компанияларға, үй шаруашылықтарына және жұмысшыларға әсер ететін және айтарлықтай шығындарды талап ететін құбылыс, өйткені ол активтерді ескіруге және жұмыс күшінің әлеуетін толық пайдаланбауға әкеледі. Басқаша айтқанда, бұл құбылыс массивті, кейде жылдам қарқынмен жүреді және әрқашан бақылауға болмайды»[5].

Тәуекелдерді санаттарға бөліп қана қоймай, сонымен қатар келесі критерийлер бойынша бағалау керек:

- пайда болу ықтималдығы;
- зардаптардың ауырлығы;
- бақылау әдістері.

Нәтижелер мен талқылау. Біздің еліміздегі қаржы секторы цифрландырудың ауқымды серпілісін бастан кешуде. Бүгінгі таңда техникалық құралдар-қаржы институттары үшін өзіндік бір must-have түрі: мысалы, мобильді қосымшасы жоқ бірде-бір банкті кездестірмейміз. Сақтандыру полисін үйден шықпай-ақ ресімдеуге болады, цифрлық ипотеканы ресімдеу бойынша сервистер іске қосылды-мұның бәрі, сөзсіз, инновацияларды әзірлеу мен енгізу бөлігінде ғана емес, техникалық қолдау саласында да салымдарды талап етеді.

2020 жылғы тәуекелдер көрінісінен климаттың өзгеруіне байланысты тәуекел алдыңғы орында тұр, одан кейін киберқауіпсіздік тәуекелі, территориализмге қайта келу тәуекелі, серпінді технология, реттеуші тәуекелі, операциялық тәуекел, беделге қатысты тәуекел, пайызға байланысты тәуекел, жеткізу тізбегіндегі тәуекел, дарындылық үшін бәсекелестік тәуекел және соңғы орында салықтық тәуекелді көруге болады, ал 2021 жылы ең бірінші орында реттеуші тәуекелі, одан кейін рет-ретімен салықтық тәуекелдер, киберқауіпсіздік тәуекелдері, беделге қатысты тәуекелдер, операциялық тәуекелдер, серпінді технологияларға байланысты тәуекел, пайыздық, территориализм дегенге қайта келу, климаттың өзгеруі тәуекелдері және соңғы орында жеткізу тізбегінің тәуекелдерін көруге болады. 2020-2021 жылдардағы қаржы секторында осы жоғарыда сараланған тәуекелдер елдің экономикалық жағдайына өз септігін тигізбей қоймайды[2].

Болашақта тәуекелдерді басқарудың ішкі процестерін жақсарту үшін 2022 жылы банктерді кең ауқымды бақылау стресс-тестілеуі басталады. Стресс-тестілеу пилоттық режимде жалғасады.

Стресс-тестілеу - болашақ қаржылық жағдайларға институттар мен инвестициялық портфельдердің тұрақтылығын тексеру үшін қолданылатын компьютерлік модельдеу әдісі. Мұндай тестілеуді әдетте қаржы индустриясы инвестициялық тәуекелді және активтердің сәйкестігін анықтау және ішкі процестер мен бақылауларды бағалау үшін пайдаланады. Соңғы жылдары реттеушілер қаржы институттарынан олардың капиталы мен басқа да активтерінің сәйкестігіне көз жеткізу үшін стресс-тесттер жүргізуді талап етті. Стресс-тестілеу жасырын осалдықтарды ашуға арналған симуляцияларды қамтиды. Бизнес стратегиясы және корпоративтік басқару бойынша әдебиеттер осы жаттығуларға бірнеше тәсілдерді анықтайды. Ең танымал стиль сценарийлері, гипотезалар және тарихи сценарийлер[2].

Тарихи сценарийде бизнес немесе актив класы, портфель немесе жеке инвестиция алдыңғы дағдарысқа негізделген модельдеу арқылы жүзеге асырылады. Тарихи дағдарыстардың мысалдары 1987 жылғы қазандағы қор нарығының құлдырауын, 1997 жылғы Азия дағдарысын және 1999-2000 жылдардағы жарылған технологиялық көпіршіктерді келтіруге болады.

Гипотетикалық стресс-тесттер көбінесе нақты компанияның белгілі бір дағдарысты қалай жеңе алатынына бағытталған. Мысалы, Калифорниядағы фирма гипотетикалық жер сілкінісі болған жағдайда стресс-тест жасай алады немесе мұнай компаниясы Таяу Шығыста соғыс болған жағдайда мұны жасай алады[2].

Биылғы жылы Ұлттық банк ұлттық төлем жүйесін толыққанды іске қосуды жоспарлап отыр. Төлем жүйесінің негізгі құрамдас бөліктері банкаралық төлем карточкалары жүйесі және жедел төлем жүйесі болады. Ол банктік комиссияларды жедел төлемдер кезінде 2,5% - дан 1%-ға дейін төмендетуге және тәуліктің кез келген уақытында қаржы операцияларын жүргізуге мүмкіндік береді. Ұлттық төлем жүйесі ішкі нарықты қорғауды қамтамасыз етеді, қаржы жүйесінің жұмыс істеуі үшін сыртқы қауіптер мен тәуекелдерді болдырмайды, мысалы, төлем карточкаларының банкаралық жүйесін іске қосу. Төлем карточкалары бойынша барлық елішілік транзакциялар ұлттық инфрақұрылымға аударылады деп күтілуде.

Төлем жүйесі - төлемдердің кедергісіз өтуін (жүзеге асырылуын) қамтамасыз ететін жүйе.

Сенімді және қауіпсіз төлем жүйелері бүкіл елде таралған. Ол қаржы жүйесінің тұрақтылығына ықпал етеді, қаржы ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді, сонымен қатар сатушылар мен сатып алушылар арасындағы есеп айырысуды уақтылы жүргізуге кепілдік береді. Төлем жүйесін жетілдіру, оның одан әрі дамуын дұрыс таңдау Қазақстан Ұлттық Банкінің маңызды басымдықтары болып табылады[3].

Қорытынды. Қазақстанның тәуелсіздік алуы, нарықтық қатынастарға өтуі мемлекеттің экономикасын, соның ішінде қаржы жүйесін де, құрылымдылық реформалауға қажеттілік тудырды. Жоғарғы сенімділік және өтімділікпен ерекшеленетін, ұстампаздық жаңа төлем жүйесін құру маңызды орын алды. ҚР төлем жүйесін реформалаудың негізгі мақсаты болып клиенттер мен банктер арасындағы төлемдердің жүргізілуін жылдамдату (90-шы жылдардың басында бір төлемнің жүзеге асу мерзімі 3-12 күнді құрайтын), сонымен қатар әр түрлі төлем құралдарының айналысқа неғұрлым кең енуі (төлем тапсырмаларының, чектердің, төлем талаптарының) табылады. Қазіргі жағдайда елдің әл-ауқатын арттыруда мемлекет тарапынан елдің қаржылық жағдайын жақсарту өзекті мәселе болып тұр. Заңды және жеке тұлғалардың банктік несиелерін жеңілдетуде бірқатар іс-шаралар жүзеге асуда[4].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі
2. Қазақстан Республикасының қаржы секторына шолу. 2021 жыл
3. <https://kapital.kz/finance> Какие вызовы ждут финансовый сектор Казахстана в 2022 году? Асель Урдабаева, партнер аудиторской практики KPMG в Центральной Азии. 2021
4. Мадыханова К.А. Төлем жүйесі: оқу құралы/К.А. Мадыханова. Алматы. Эверо, 2020. 192 бет ISBN 978-601-240-839-3
5. <https://www.kt.kz/> Единую национальную платежную систему планируется внедрить в Казахстане в 2022 году. 2021
6. <https://knd.ac.gov.ru/> Роль и практика применения прорывных технологий в контрольно надзорной деятельности. Скрипник Мангалам. Консультант. 2021

References list:

1. Qazaqstan Respublikasınıń Qarjı narıǵın retteu jane damıtu agenttigi

2. Qazaqstan Respublikasınıń qarjı sektorına sholu. 2021
3. <https://kapital.kz/finance> 2022 jılı Qazaqstannıń qarjı sektorınıń aldında qanday mindetter tur? Asel Urdabaeva, Ortalıq Aziyadaǵı KPMG auditorlıq tajiribesiniń seriktesi. 2021
4. Madıhanova Q.A. Tolem juyesi: oqu quralı/Q.A. Madıhanova. Almatı: Évero, 2020. 192 bet ISBN 978-601-240-839-3
5. <https://www.kt.kz/> 2022 jılı Qazaqstanda birinǵay ulttıq tolem juyesin engizu josparlanuda. 2021
6. <https://knd.ac.gov.ru/> Baqılaw jane qadaǵalaw qızmetindegi serpindi tehnologiyalardıń roli men tajiribesi. Shrikant Mangalam. Keñesshi. 2021

Аннотация. В статье рассматривается о том,какие изменения происходят в экономике и финансах Казахстана в современных условиях,об экономическом положении страны, уровне инфляции и реформах в стране и отражении глобальных рисков в восстановлении экономики. Проведен общий обзор финансового сектора, в том числе изменения в продовольственной инфляции, обменный курс тенге,потребительский спрос, индекс деловой активности, инвестиционная активность, объем кредитов, выданных физическим и юридическим лицам в кредитных услугах банков. В результате исследований в финансовом секторе дифференцированы основные риски развития финансового сектора и даны критерии оценки риска. Отмечается, что Национальный банк РК планирует полноценно совершенствовать платежную систему. Совершенствование платежной системы способствует стабильности финансовой системы, обеспечивает эффективное использование финансовых ресурсов. Финансовый сектор является важнейшим элементом экономики, и от скорости и качества происходящих изменений зависит его состояние.

Ключевые слова: Финансовый сектор, инфляция, банковская ликвидность, риск, кибербезопасность, прорывные технологии, платежная система

Abstract. The article discusses what changes are taking place in the economy and finances of Kazakhstan in modern conditions, the economic situation of the country, the level of inflation and reforms in the country and the reflection of global risks in the economic recovery.A general overview of the financial sector was conducted, including changes in food inflation, the exchange rate of tenge, consumer demand, business activity index, investment activity, the volume of loans issued to individuals and legal entities in bank credit services. As a result of research in the financial sector, the main risks of the development of the financial sector are differentiated and risk assessment criteria are given.It is noted that the National Bank of Kazakhstan plans to fully improve the payment system. The improvement of the payment system contributes to the stability of the financial system, ensures the effective use of financial resources. The financial sector is the most important element of the economy, and its condition depends on the speed and quality of the changes taking place.

Key words: Financial sector, inflation, bank liquidity, risk, cybersecurity, breakthrough technologies, payment system

ӨОЖ: 338:512

Атенова К.А., Ахметова С.С.*

қаржы магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
экономика магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ЖАҢА ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫСАНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МҮМКІНДІКТЕРІ

Автор - корреспондент: salima.ahmetova@inbox.ru

Түйін. Мақалада экономиканы цифрландырудың жаңа мүмкіндіктері қарастырылған. Экономиканы цифрландыру экономиканың барлық салалары мен салаларын және тіршілік әрекетін қайта қарастырады. Сандық дамуға және өзгертуге жататын маңызды салалардың бірі бухгалтерлік есеп болып табылады. Бухгалтерлік есеп деректерінің арқасында маңызды экономикалық және статистикалық деректер қалыптасады. Бухгалтерлік есептің мұндай жоғары маңыздылығы оның экономикадағы даму ролін автоматты түрде арттырады. Бухгалтерлік есепті цифрландыру келесі аспектілерге әсер ететіні белгілі. Қажетті ақпаратты алу технологиясы және оны сақтау, сондай-ақ пайдаланушыларға қажетті деректерді беру және ақпаратты жүйелеу әдіснамасы, яғни бухгалтерлік есеп жүргізу негіздерін ұсыну. Бухгалтерлік есептің мұндай жоғары маңыздылығы оның экономиканың дамуының ролін автоматты түрде арттырады. Сондықтан цифрландыруға қатысты технологиялық концепцияларды (блокчейн, токен, биткойн, смарт контрактілер және т.б.) зерттеуіме тура келді.

Кілт сөздер: жаңа экономика, криптовалюта, блокчейн, биткойн, майнинг, есеп айырысу, токен, электронды ақша

Кіріспе. Экономиканы цифрландыру экономика мен өмірдің барлық секторлары мен салаларын қайта құруға әсерін тигізуде. Цифрлық даму әсерінен өзгерістерге ұшырайтын маңызды салалардың бірі - бухгалтерлік есеп болып табылады. Бухгалтерлік есеп мәліметтерінің арқасында ең маңызды экономикалық және статистикалық мәліметтер қалыптасады. Бухгалтерлік есептің мұндай жоғары маңыздылығы оның экономиканың дамуының ролін автоматты түрде арттырады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Осы жұмысты орындау барысында жүйелі және салыстырмалы талдау, себеп салдар байланысының талдауы, бақылау, салыстыру мен топтастыру, сонымен қатар ғылыми танымның индуктивті және дедуктивті әдістері қолданылады.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қазіргі таңда сандық технологиялар біздің өмірімізге жылдам еніп жатыр. Интернет, жасанды интеллект, роботтар, әлеуметтік желілер, бұлттық технологиялар, киберқауіпсіздік және т.б. Біздің пікіріміз бойынша, көпшілігі криптовалюта, биткойндер туралы естіді, дегенмен басым көпшілігі оның не екенін толық біле бермейді.

Бірақ тұрғындардың көпшілігі естімеген және технологияны жақсы білетін адамдардың тар шеңберіне белгілі көптеген ұғымдар бар. Мен осы ұғымдардың кейбірін атаймын: блокчейн, криптовалюта, токен, смарт келісімшарттар, түйін, майнинг, хэш-код, фиат валютасы және т.б.

Сондықтан цифрландыруға қатысты технологиялық концепцияларды (блокчейн, токен, биткойн, смарт контрактілер және т.б.) зерттеуіме тура келді.

Бірақ қазір мен азаматтық заңнамаға цифрландыруға байланысты қолданыстағы және тіпті енгізілген өзгерістер жобаларын талдауға тоқталғым келеді.

Мұнда қарастырылған заңдардың (жобалардың) ережелерін жақсырақ түсіну үшін біз цифрлық технологияда қолданылатын кейбір ұғымдардың транскрипциясын береміз.[1].

Блокчейн (blockchain - блоктар тізбегі) - таратылған кітап немесе байланысты

блоклар. Яғни, бұл сандық тізілім немесе дерекқор және бұл деректер барлық пайдаланушылардың компьютерлеріне таратылады. Блокчейнді моншақ тізбегімен салыстыруға болады, мұнда әрбір моншақ блок, әрекеттің жазбасы болып табылады. Мысалы, біреуге бір нәрсе үшін төлеу немесе үй тапсырмасын беру. Мұндай тізбекті - бұзу немесе бұзу мүмкін емес. Әрбір жаңа блок майнинг процесінде математикалық есептеулер арқылы өндіріледі және блоклардың бар тізбегіне бекітіледі. Әрбір пайдаланушы кез келген уақытта блоклардың бүкіл тізбегін көре алады. Блокчейнде жалған және алдау мүмкін емес.

Блокчейн биткойнмен басталды және бастапқыда тек криптовалюта платформасы ретінде пайдаланылды. Бірақ уақыт өте келе блокчейн басқа салаларда қолданыла бастады: банк секторы (Deutsche Bank, ВТБ, Сбербанк), төлем жүйелері (Visa, Master card, SWIFT), жер және жылжымайтын мүлік (жер кадастры, жылжымайтын мүлік регистрі), мемлекеттік қызметтер (жеке куәлік, нотариус, электронды азаматтық) және т.б.

Қазақстанда, мысалы, балабақша кезегін қалыптастыру үшін блокчейн енгізілді. Әрбір өтініш беруші блок тізбегіндегі кезекті құрайтын жаңа блок болып табылады. Жаңа блок алдыңғыға, ал алдыңғысы келесіге бекітіледі. Сіздің кезеңізді анық білуге мүмкіндік беретін қатты ілмек жасалады. Бұл кезекті ешкім жылжыта немесе қайта реттей алмайды. Астанада блокчейн платформасында жер телімдерін бөлу бойынша аукциондар басталды.

Криптовалюта - цифрлық (виртуалды) валюта, оның бірлігі монета. Жасандылықтан қорғалған, себебі ол көшіруге болмайтын шифрланған ақпарат.

Fiat ақша электронды ақша ретінде де болуы мүмкін, бірақ ол үшін олар алдымен шотқа физикалық нысанда, мысалы, банк немесе төлем терминалы арқылы салынуы керек. Ал криптовалюта тікелей желіде шығарылады және ешқандай қарапайым валютамен немесе кез келген мемлекеттік ақша жүйесімен байланысты емес.

Негізгі криптовалюта - 2009 жылы Сатоши Накамото лақап атымен әзірлеген. Содан кейін басқа криптовалюталар пайда болды, олар альткойндер деп аталады (ағылшын тілінен Altcoin, балама монета). Ең танымал альткойндер - Litecoin, Namecoin, Novacoin, Ethereum, Ripple, Dash және т.б. 2015 жылдың наурыз айындағы криптовалюталардың жалпы саны 2000-нан асты.

Биткойн (ағылшын тілінен bitcoin, bit - бит және coin - coin) - криптовалюта, транзакцияларды жазу үшін аттас бірлікті пайдаланатын төлем жүйесі. Фиат ақша сияқты биткойндерді ешкім басып шығармайды. Биткойндердің эмиссиясы тек цифрлық түрде мүмкін және кез келген адам кез келген уақытта майнингөндіруді немесе биткойндерді өндіруді бастай алады. Биткойн өндіру бөлінген желідегі компьютерлердің есептеу қуатын пайдалану арқылы жүзеге асады.

Майнинг (ағылшын тілінен майнинг - майнинг) - бұл жаңа құрылымдарды (әдетте блокчейндегі жаңа блоклар) құру қызметі. Майнингтің мәні жердің әртүрлі бөліктерінде орналасқан компьютерлер математикалық есептерді шешеді, нәтижесінде биткойндер жасалады. Майнерлердің жұмысы миллиондаған комбинациялардың ішінен барлық жаңа транзакциялар үшін қолайлы бір хәшті (цифрлық код) және майнерлерді сыйақымен қамтамасыз ететін құпия кілтті таңдау болып табылады.

Өндірілетін блоклардың саны артқан сайын, майнингөндіру қиындығы артады, өйткені майнинг блоктарына көбірек күш салу керек. Бастапқыда (бірнеше блоктар болған кезде) майнингөндіру үшін қарапайым дербес компьютер жеткілікті болды, бірақ қазір блоклардың фантастикалық санымен майнингөндіруді тек арнайы құрылғыларда (фермаларда) жасауға болады.

Қазір майнингөндірісінің басты мәселесі - электр энергиясының орасан зор құны. Сондықтан майнерлер буынды (бассейнді) құрайтын бірнеше ондаған, жүздеген немесе мыңдаған майнерлерді қамтитын бассейндерге біріктіріледі.

Токен (ағылшын, неміс тілінен Zeichen - белгі, таңба). Қарапайым тілмен айтсақ,

токен - бұл қандай да бір қызмет немесе өнім түріне айырбасталатын белгі.

Токендердің мысалдары метро токенін немесе ойын автоматына немесе ойын-сауыққа арналған таңбалауышты қамтиды. Токенді сатып алған соң, сіз оны метро турникеттерінен өту түрінде немесе аттракцион қызметтерін пайдалану мүмкіндігі түрінде қызметке ауыстырасыз.

Токен - бірдей таңбалауыш, тек цифрлық. Жобаны жүзеге асырғысы келетін және бұл үшін қаражат алғысы келетін компания цифрлық токендерді - токендерді шығарады, ICO (Initial Coin Offering) деп аталады - токендерді бастапқы орналастыру). ICO-ны IPO-мен салыстыруға болады (Initial Public Offering). Айырмашылығы IPO кезінде сатып алушылар акцияларды сатып алу арқылы компанияның акцияларын алады. ICO кезінде олар токендерді алады, олар кейіннен компанияның кез келген артықшылықтарына айырбастауға болады.

Шын мәнінде, ICO қатысушылары болашақта одан біраз пайда алу үшін компанияның дамуын қазір қаржыландырады.

Мұны краудфандингке (crowd-funding, ағылшын тілінен Crowd-funding, crowd - crowd, funding - қаржыландыру) теңестіруге болады - басқа адамдардың немесе ұйымдардың күш-жігерін қолдау үшін өз ақшаларын ерікті түрде біріктіретін адамдардың (донорлардың) ұжымдық ынтымақтастығы (алушылар). Егер жоба сәтті болса, инвесторлар биржада токендерді сатудан пайда көре алады, егер жоба сәтсіз болса, онда токендер құны жоқ сандардан аспайды.

Криптовалютаның, атап айтқанда биткойннің басқа токендермен арақатынасы мәселесі даулы.

Олардың арасындағы ұқсастық екеуі де блокчейн технологиясы негізінде шығарылады және биткойн мен токен цифрлық валюта ретінде пайдаланылуы мүмкін[2].

Дегенмен, биткойнді арнайы технологиялық жабдықты пайдалана отырып өндіру (минирование) қажет. Басқа белгілер үшін майнинг қажет емес. Токен, әдетте, өзінің блокчейніне ие емес.

Жобалардың (стартаптардың) басым көпшілігі барлық қажетті құралдарды қамтамасыз ететін қолданыстағы платформаларға негізделген (мысалы, Ethereum, Waves, EOS, Link және басқа бәсекелес платформалар). Бұл жағдайда краудфандинг токендерді сатып алу арқылы жүзеге асады.

Смарт контракт (смарт контракт) - қатысушылардың келісім шарттары орындалатын компьютерлік хаттама. Смарт келісім-шарт - бұл бағдарлама кодында жазылған және блокчейн арқылы автоматты түрде орындалатын бағдарламаланған келісімшарт.

Қарапайым егер-онда ережелері қолданылады: «егер» белгілі бір шарт орындалса, «онда» белгілі бір әрекет орындалады. Мысал ақылды келісім-шарт (бағдарлама коды) болуы мүмкін, оған сәйкес жалға алынған автокөліктің қозғалтқышы жалдау ақысы уақытында төленген жағдайда ғана жұмыс істейді.

Электрондық қолтаңбалар арқылы смарт келісімшартқа қол қойылады және блокчейн платформасында орналастырылады. Орындау тараптардың қатысуынсыз автоматты түрде жүзеге асырылады.

Заң тұрғысынан смарт-келісімшартты электрондық немесе басқа да техникалық құралдарды пайдалана отырып жасалған мәміленің жазбаша нысаны ретінде жіктеуге болады, бұл транзакцияның мазмұнын өзгеріссіз нысанда материалдық жеткізгіште жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Криптовалюта цифрлық валютаның бір түрі екенін есте ұстаған жөн. Көбінесе «криптовалюта» және «цифрлық валюта» ұғымдары синонимдер болып саналады. Бірақ бұл түбегейлі қате.

Цифрлық валюта - бұл Интернетте қолданылатын ақша. Цифрлық ақша виртуалды форматта ғана бар, оның нақты әлемде физикалық баламасы жоқ. Дегенмен, оларда дәстүрлі ақшаның барлық сипаттамалары бар. Классикалық фиат ақша сияқты, оларды

басқа валютаға алуға, аударуға немесе айырбастауға болады. Олар сондай-ақ тауарлар мен қызметтерді төлей алады, мысалы, ұялы байланыс, Интернет, интернет-дүкендердегі шоттар және т.б. Цифрлық валютаның географиялық немесе саяси шекаралары жоқ: электронды әмияндағы ақшаны кез келген жерден және кез келген жерден жіберуге болады. Шын мәнінде, цифрлық шоттар мен әмияндарды банктік депозиттер ретінде қарастыруға болады.

Криптовалюта - цифрлық валютаның бір түрі. Бұл айырбас құралы ретінде пайдаланылатын актив және ол криптографияға негізделгендіктен қауіпсіз болып саналады. Криптографияның негізгі мақсаттарының бірі деректермен қауіпсіз алмасу болып табылады. Криптография жіберілетін ақпаратты үшінші тұлғалар өзгертпеуі немесе жоймауы үшін алгоритмдер мен хаттамаларды жасайды және талдайды. Криптография әртүрлі ғылымдардың принциптерін біріктіреді, олардың негізгісі математика. Ол алгоритмдер мен хаттамалардың дәлдігі мен сенімділігін қамтамасыз етеді. Криптовалютада блокчейн және таратылған кітап технологиялары қолданылады. Осының арқасында ешқандай реттеуші желіде не болып жатқанын бақылай алмайды және бұл бүкіл пайдаланушы кеңістігінде орын алады.

Криптовалюта цифрлық валютаның бір түрі болса да, олардың арасында түбегейлі айырмашылықтар бар.

Біріншіден, құрылымдық айырмашылықтар бар. Цифрлық валюта орталықтандырылған: белгілі бір адамдар тобы және желілік транзакцияларды басқаратын компьютерлер желісі бар. Криптовалюта, өз кезегінде, орталықсыздандырылған, ал ережелерді криптовалюта қауымдастығы мүшелерінің көпшілігі белгілейді.

Екіншіден, анонимдік категорияға басқаша көзқарас. Цифрлық валютаны пайдалану үшін пайдаланушы сәйкестендіру қажет - жүйе фотосуретті және мемлекеттік органдар берген белгілі бір құжаттарды жүктеп салуды талап етеді. Криптовалютамен сатып алу, инвестициялау және кез келген басқа манипуляциялар үшін бұлардың ешқайсысы қажет емес. Дегенмен, криптовалюталар толық анонимдікті қамтамасыз етпейді. Мекен жайларда ешқандай құпия ақпарат - аты-жөні, тұрғылықты жері және т.б. жоқтығына қарамастан, әрбір транзакция жазылады, жөнелтушілер мен алушылар жалпыға белгілі. Осылайша, кез келген транзакцияны бақылауға болады.

Үшіншіден, ашықтық. Цифрлық валюта ашық емес. Сіз әмиян мекенжайын таңдай алмайсыз және барлық ақша аударымдарын көре алмайсыз, бұл ақпарат құпия болып табылады. Криптовалюта, керісінше, мөлдір - сіз кез келген пайдаланушының транзакцияларының тізімін көре аласыз, өйткені барлық кіріс ағындары қоғамдық тізбекте орналастырылған.

Төртіншіден, транзакцияны басқару. Цифрлық валюта жүйесі жағдаяттарды шешумен айналысатын орталық органның болуын қамтамасыз етеді. Ол қатысушының немесе уәкілетті органдардың өтініші бойынша, сондай-ақ алаяқтық немесе ақшаны пайдалану күдігі бойынша транзакциядан бас тарта алады немесе тоқтата алады. Криптовалюта қоғамдастықпен реттеледі. Пайдаланушылардың блокчейндегі өзгерістерді мақұлдауы екіталай.

Бесіншіден, бұл қаржылық активтерді мемлекеттік құқықтық реттеудің екіұштылығы. Қазіргі уақытта бұл криптовалютаға қатысты емес, өйткені көптеген елдерде оның ресми мәртебесі анықталмаған. Дегенмен, құқықтық базаны құру уақыт талабы ғана[2].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, әзірлеушілер бүкіл әлемде қабылданған «криптовалюта» терминінен неліктен бас тартқаны түсініксіз. Неліктен олар оны цифрлық токен деп атады?

Криптовалюталарды реттеу мәселесі өте күрделі мәселе. Атап айтқанда, ресейліктер ұзақ талқылаудан кейін криптовалюталарды реттеуден бас тартты. Қазақстан аумағында криптовалюталарға барлық салдарымен (қаржы полициясы, полиция, ұлттық қауіпсіздік

органдары және т.б.) тыйым салуды білдіреді. Біз мұны жақсы білеміз: егер процесті реттей алмасақ, тыйым салу.

Қазақстанда қазірдің өзінде криптовалюта қолданыстағы азаматтық заңнамамен реттеуге болатыны туралы пікір айтылды. «Қазақстанның қолданыстағы заңнамасын сөзбе-сөз түсіндіруден криптовалюта азаматтық құқықтар объектісі ретінде қарастырылуы мүмкін, себебі: (1) оны баптағы «басқа мүлік» кең ұғымына жатқызуға болады. 115 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, өйткені заңнамада шектеулер қарастырылған және бұл ұғым ашылмаған; (2) криптовалюта айналыстан алынбайды, заңмен айналыста шектелмейді және, демек, өнерге сәйкес. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 116-бабына сәйкес азаматтық құқықтардың объектісі ретінде бір тұлғадан басқа адамға еркін иеліктен шығарылуы немесе ауысуы мүмкін»[4].

Негізінде мұнымен келісуге болады. Қалай болғанда да, криптовалюта заңды түрде реттелмеген деген негізде оны танудан бас тартуға болмайды. Криптовалюта заңмен тыйым салынбағанымен, ол еркін дами алады дегенді білдіреді[5].

Біз криптовалюта қаржылық пирамида бола алмайтынына және ешқашан жарылып кетпейтініне сенімді болсақ та, соған қарамастан Қытайда цифрлық пирамиданы ұйымдастырушыларға қатысты процесс өтіп кетті. Айыптау үкімі 98 ұйымдастырушыларға қатысты Опесоін пирамидалық схемасы, болжамды крипто инвестиция схемасы шығарылды[6].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, егер криптовалюта нарығын азаматтардың және ұлттық экономиканың мүдделері үшін тиімді мемлекеттік реттеу қазір қиын болса, онда тиімді және ақылға қонымды ұлттық төлем жүйесін қалыптастыру қажет сияқты. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің электрондық ақшасын кеңінен және кедергісіз пайдалануды қамтамасыз ету. Қазақстан республика аумағында әмбебап төлем құралы ретінде.

Осылайша, Ф.С. Карагусов қазір криптовалюта нарығын тиімді реттеу қиын екеніне келіседі. Бұған «Қазақстан Ұлттық Банкінің электрондық ақшасын пайдалануға және ұлттық экономикада жеке электрондық ақшалар мен криптовалюталарды пайдалануды шектеуге негізделген ұлттық төлем жүйесін» құру қазіргі уақытта өте қиын, тіпті мүмкін емес екенін айтуға болады. Билік тиімді жасай алатын жалғыз нәрсе - криптовалюталарды пайдалануға тыйым салу.

Тұжырымдар мен қорытынды. Зерттеу нәтижесінде қорытынды жасауға болады: Цифрлық технологиялар жыл сайын ғана емес, ай сайын және күнде өзгеріп, қарқынды дамып келеді. Оларды реттеу әрекеті күтілетін пайда емес, бұл үдерісті бәсеңдету түріндегі нақты зиян келтіруі мүмкін, бұл біздің еліміздің басқа елдерден артта қалуына әкеледі. Бұл процестерді салалық заңдарда қандай да бір түрде көрсетуге болатын шығар, бірақ Азаматтық кодекске тек уақыт сынынан өткен, заңдық тұрғыдан құзырлы және тиісті нормаларды енгізу қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Блокчейн и криптовалюты в Казахстане. Информационный сайт Profit.kz. 19.11.2019 <https://profit.kz/tags/blockchain/>
2. Федоров Д.В. Токены, криптовалюта и смарт-контракты в отечественных законопроектах с точки зрения иностранного опыта. <http://urfac.ru/?p=459>;
3. Василевская Л.Ю. Токен как новый объект гражданских прав: проблемы юридической квалификации цифрового права. <https://cyberleninka.ru/article/n/token-kak-novyy-obekt-grazhdans>.
4. Максуров А.А. Криптовалюта как экономико-правовая категория. <https://urfac.ru/?p=545>

5. Москеле А. Перспективы законодательного внедрения криптовалюты в Казахстане с учетом опыта зарубежных стран. <https://www.zakon.kz/4929372-perspektivy-zakonodatelnogo-vned>.

6. Деньги будущего: главные заблуждения о криптовалютах. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35012332&mode=p&page=2

References list:

1. Blokcheyn i kriptovalyuty v Kazakhstane. Informatsionnyy sayt Profit.kz.19.11.2019 <https://profit.kz/tags/blockchain/>

2. Fedorov D.V. Tokeny, kriptovalyuta i smart-kontrakty v otechestvennykh zakonoproektakh s tochki zreniya inostrannogo opyta. - <http://urfac.ru/?p=459>;

3. Vasilevskaya L.YU. Token kak novyy ob"yekt grazhdanskikh prav: problemy yuridicheskoy kvalifikatsii tsifrovogo prava. <https://cyberleninka.ru/article/n/token-kak-novyy-obekt-grazhdans>

4. Maksurov A.A. Kriptovalyuta kak ekonomiko-pravovaya kategoriya. <https://urfac.ru/?p=545>

5. Moskele A. Perspektivy zakonodatel'nogo vnedreniya kriptovalyuty v Kazakhstane s uchedom opyta zarubezhnykh stran. <https://www.zakon.kz/4929372-perspektivy-zakonodatelnogo-vned>.

6. Den'gi budushchego: glavnyye zabluzhdeniya o kriptovalyutakh. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35012332&mode=p&page=2

Аннотация. В статье рассмотрены новые возможности цифровизации экономики. Цифровизация экономики пересматривает все сферы и сферы экономики и жизнедеятельности. Одной из важнейших отраслей, подлежащих количественному развитию и преобразованию, является бухгалтерский учет. Благодаря данным бухгалтерского учета формируются важные экономические и статистические данные. Такая высокая значимость бухгалтерского учета автоматически повышает его роль в развитии экономики. Известно, что цифровизация бухгалтерского учета затрагивает следующие аспекты. Технология получения и хранения необходимой информации, а также методология передачи необходимых данных и систематизации информации пользователям, т.е. предоставление основ ведения бухгалтерского учета. Такая высокая значимость бухгалтерского учета автоматически повышает его роль в развитии экономики. Поэтому пришлось изучить технологические концепции, связанные с цифровизацией (блокчейн, токен, биткойн, смарт-контракты и т.д.).

Ключевые слова: Новая экономика, криптовалюта, блокчейн, биткойн, майнинг, расчеты, токен, электронные деньги

Abstract. The article discusses new opportunities for digitalization of the economy. The digitalization of the economy is redefining all spheres and spheres of the economy and life. One of the most important industries subject to quantitative development and transformation is accounting. Due to accounting data, important economic and statistical data are generated. Such a high importance of accounting automatically increases its role in the development of the economy. It is known that digitalization of accounting affects the following aspects. The technology of obtaining and storing the necessary information, as well as the methodology for transmitting the necessary data and systematizing information to users, i.e. providing the basics of accounting. Such a high importance of accounting automatically increases its role in the development of the economy. Therefore, we had to study technological concepts related to digitalization (blockchain, token, bitcoin, smart contracts, etc.).

Keywords: New economy, cryptocurrency, blockchain, bitcoin, mining, settlements, token, electronic money

**ЗАҢТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISPRUDENCE**

ӘОЖ: 67.401.21

¹Накышов Н.Н.,* ²Узденова И.Д., ³Шекербекова М.С.

¹заң ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²заң ғ.к., М.Сапарбаев атындағы ГИ, Шымкент, Қазақстан

³заң ғ. магистрі Академик Ә.Қуатбеков атындағы ХДУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Автор - корреспондент: Nuradin60@mail.ru

Түйін: Аталған мақаланың негізгі өзегі құқықтық мәдениетті арттырудағы құқықтық тәрбие болып табылады. Құқықтық тәрбие - бұл азаматтардың заңдарды құрметтеуге деген құқықтық саналарын қалыптастыру. Құқықтық тәрбие беру баланың жеке тұлғасын қалыптастырып, олардың бойына жоғары идеялық пен қоғамдық меншікке қатынасты көзқарасты дарытудың асыл міндеттерін атқарады. Елімізде жастарға құқықтық тәрбие беру ісіне үнемі маңыз беріп келеді. Себебі, қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі - азаматтар арасындағы құқықтық сауаттылық деңгейінің төмендігі, құқықтық нигилизм, жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтар құқықтық тәрбиелеу процесін жүйелі түрде ұйымдастыруды қажет етіп отыр. Әсіресе, құқықтық тәрбиелеудің бірегей формасы - құқықтық білім беру азаматтардың құқықтық сана-сезімін арттыруда маңызы зор. Соның қатарында жас ұрпаққа құқықтық білім беру - оларды әр ісінде жауапты болуға, тәртіпке бағынуға, заңды құрметтеуге, өз құқықтары мен міндеттерін біліп, құқықтық тұрғыда сауатты және мәдениетті болуға баулиды.

Кілт сөздер: құқықтық сана, құқықтық мәдениет, құқықтық тәрбие, құқықтық тәрбие беру нысандары, құқықтық білім беру, құқықтық насихат, заң практикасы, егеменді ел, моралдық-адамгершілік қасиет, құқықтық реформа, Тәуелсіз Қазақстан.

Кіріспе. Құқықтық мәдениет - қоғам мен адам мәдениетінің ажырамас бір элементі. Ол тұтастай алғанда қоғамның моральдық-құқықтық деңгейін көрсететін әлеуметтік-нормативтік жүйенің бір жағы. Құқықтық мәдениет әрбір жеке тұлғаның құқықтық білім мен дағдыларды, құқықтық мінез-құлық ережелерін қабылдау көрсеткіші және құқықтық нормаларды жүзеге асыру қабілеті [3,30-31]. Сонда қоғамдағы құқықтық мәдениет деңгейін арттыруда құқықтық тәрбие мен білім берудің маңызы өте зор.

Тұлғаны құқықтық қалыптастыру (кейде кең мағынасында «құқықтық тәрбие» деп аталады) әр түрлі факторлардың әсерінен құқықтық мәдениетті қалыптастырудың бүкіл көп қырлы процесі ретінде түсіндіріледі (экономикалық, әлеуметтік, саяси, идеологиялық және т.б.). Ал тар мағынасында құқықтық тәрбие - бұл жоғары деңгейдегі құқықтық мәдениетті қалыптастыру мақсатында адамдардың санасына әсер етудің мақсатты процесі болып табылады. Оның міндеттерінің құрамына мыналар кіреді: - заңдарды білу; - заңға деген ішкі құрмет; - құқықтық білімді тәжірибеде қолдана білу; - құқықтық нормаларға сай әрекет ету әдеттері. Құқықтық тәрбие құқықтық тәрбиелеу процесін құрайтын элементтер жүйесін біріктіреді.

Теориялық талдау. Құқықтық тәрбиелеу жүйесіне субъектілер (тәрбиешілер), объектілер (тәрбиеленушілер) және құқықтық тәрбиелеу іс-шаралары (нысандар, құралдар, әдістер) жатады [2,496]. Ендігі әрқайсысына сипаттама беріп өтейік. Біріншіден, құқықтық тәрбиелеу жүйесінің субъектілері болып тәрбиешілер табылады. Тәрбиешілер ретінде отбасы, білім беру ұйымдары және әлеуметтік топтар болуы мүмкін. Әсіресе, құқықтық тәрбиелеу процесінде отбасы маңызды рөл атқарады. Себебі отбасы - баланың алғашқы және негізгі тәрбиелену ортасы.

Баланың ең қолайлы еркін өмір сүретін, жайлы да ыстық ұясы ол - отбасы. Жеке

тұлға болып қалыптасу үшін адам баласына біріншіден тәртіп, тәрбие, білім қажет, ал тәрбиенің кілті-отбасының өмір тіршілігіне байланысты. Әсіресе, ата-ананың адамдық қасиеті, адамгершілік бейнесі балаларды тәрбиелеудің негізгі қайнар көзі. Қай заманда болмасын адамзат баласының алдында тұратын ұлы мақсат-мұраттардың қатарында ең негізгісі - өзінің өмірін, тәжірибесін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу. Себебі, ұрпақ тәрбиесі келешегімізді берік ететін басты фактор болып саналады.

Осы орайда, «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» деген халық даналығына жүгінер болсақ, «Ұлың өссе, ұлы жақсы мен ауылдас бол, Қызың өссе, қызы жақсымен ауылдас бол» деген мақалдың да мән-мағынасы бала мен қыздың болшағына алаңдаушылық білдіргені, сонымен қатар, «Отбасының өнегесі - Отан өнегесі» деп бала тәрбиесінің алғашқы алтын қазығы ата-ана тәрбиесінен бастау алатынын меңзеген.

Қанша ғасыр өтсе де қоғамға, құқықтық мәдениет пен тәрбиеге Абай атамyzдың қара сөздері қайта айналып келтіреді. ХХІ ғасырзаман талабы, дәуір талабы Абай атамyzдың «Балаға көбіне үш алуан түрлі мінез жұғады: біріншісі- ата-анадан, екіншісі- ұстаздан, үшіншісі-құрбысынан» деген сөзінде үлкен көрегенділікті байқаймыз.

Осы орайда әрбір ата-ана баланың өз құқықтары мен міндеттерін білуіне, тәртіпті болуына жол сілтеуі тиіс. Қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі - жастар арасындағы заң бұзушылықтың алдын алуға, қоғамдық тәртіпті сақтауға, жастардың Отан алдындағы борышты, жауапкершілікті сезінуге тәрбиелеуге үлесін қосатын субъектілердің бірі - білім беру ұйымдары болып саналады. Оқу орындарында жасөспірімдердің отансүйгіштікті, құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті қалыптастыру, яғни салт-дәстүрлерді, ұлттық құндылықтарды дәріптеу сияқты тәрбиенің кілтін ешкімге бермеу, құқықтық тәрбиеге берік болу - «Ел болам десең, бесігіңді түзе» деген мақал да текке айтылмаса керек. Қоғамның, елдің болашағы жастарды тәрбиелеуде Абай атамyzдың айтқан сөздерін негізге ала отырып, бала тәрбиесіне «ата-ана-ұстаз-қоғам» болып үш жақты тәрбие берілсе еліміздің түтіні түзу, босағасы берік болары сөзсіз дер едік.

Тәрбие - бұл алға белгілі бір мақсат қоя отырып тұлғаны әлеуметтік өмірге даярлау, баланың психикасына жүйелі әсер ету, бойына адамгершілік қасиеттерін сіңіру, өмірге, еңбекке дұрыс көзқарасын қалыптастыру процесі. Әлеуметтік өмірге даярлау екі жақты әсер ететін үрдіс: адамгершілік-моральдық қасиетті санасына құю, ұғындыру және соны құқықтық нормаларын меңгерту және тәртіп пен мінез-құлықтың тәжірибесін жинақтату болғандықтан жасөспірімдердің дамуын қоршаған ортасымен үйлесімділікте жүзеге асыру қажет. Мамандардың айтуынша, жасөспірім шақ - қиын әрі күрделі кезең деп есептеледі. Жасөспірім шақта өмірлік құндылықтарды ізденумен қатар өмірлік көзқарастар қалыптасады. Осы ретте, педагогтар мен ата аналар қауымы құқықтық тәрбие беруде жасөспірімдердің жас және жеке тұлғалық ерекшеліктерін негізге алуы маңызды. Ал тәрбиеленушілер санатына оқушылар, студенттер және жалпы әлеумет жатқызылады. Аталған санаттағы тұлғаларға құқықтық тәрбие беру білім беру ұйымдарының аудиторияларында, қоғамдық ұйымдар мен мемлекеттік мекемелерде жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2021 жылы 1 қыркүйектегі Жолдауында: «Егемендік дегеніміз - жалаң ұран мен жалынды сөз емес. Біз үшін ең маңыздысы - әр азаматтың Тәуелсіздік игілігін сезіне алуы. Оның басты көрінісі - елдегі бейбіт өмір, қоғамдағы тұрақтылық пен тыныштық. Сондай-ақ, халықтың тұрмыс сапасының жақсаруы және жастардың болашаққа нық сеніммен қарауы. Барлық бастамамыз осыған бағытталуда. Біз тұғыры мығым ел болу жолында кедергілерді еңсеріп, қиындықтарды жеңіп келеміз. Мұның бәріне берекелі бірлік пен еселі еңбек арқылы жеттік. Еліміз Тәуелсіздік жылнамасының төртінші онжылдығына қадам басқалы тұр. Бұл кезеңнің оңай болмайтыны қазірдің өзінде айқын байқалуда. Сондықтан, кез-келген сын-қатерге дайын болуға тиіспіз. Тынымсыз ізденіп, ұдайы алға ұмтылуымыз қажет» - деп ерекше атап өтіп, халқына сенім білдіре сөйледі, үміт күтеміз.

Осы сенімді аяқ асты етпей, халық қаһарманы Бауыржан Момышұлының «Тәртіпке бас

иген құл болмайды, Тәртіпсіз ер болмайды», «Орынды іске, пайдалы қаталдыққа ешкім өкпелемейді» деген нақыл сөздерін бойға сіңіре отырып азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениет деңгейін арттыру- біздің өскелең жастардың алдындағы парызымыз.

Құқықтық тәрбиелеу іс-шараларына нысандар, құралдар, әдістер және құқықтық тәрбие беру нысандарының түрлері келесідей: - құқықтық білім беру (жоғары және орта арнаулы оқу орындары мен мектептегі арнайы дайындық жұмыстары); - құқықтық насихат (дәріс залдары, қоғамдық кеңестер, теледидар, басқа да бұқаралық ақпарат құралдары және т.б. арқылы құқықтық тәрбиелеу); - құқық қорғау органдарының құқық бұзған тұлғаларды құқықтық тәрбиелеуі (яғни, ішкі істер органдарының, соттардың, прокуратураның, атқарушы органдардың және т.б. құқықтық тәрбиелеу қызметі); - заң практикасы (әсіресе құқық қорғау органдарында іс-тәжірибеден өтуші студенттер үшін маңызды) [2, 497].

Жалпы, құқықтық тәрбиенің мақсаты - құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті қалыптастыра отырып, құқықтық білім мен құқықтық тәжірибені сақтай отырып ұрпаққа жалғастыру; заңға саналы түрде құрмет көрсету. Құқықтық тәрбие беру баланың жеке тұлғасын қалыптастырып, олардың бойына жоғары идеялық пен қоғамдық меншікке қатынасты көзқарасты дарытудың асыл міндеттерін атқарады. Мемлекетте жастарға құқықтық тәрбие беру ісіне басымдылық беріліп келеді. Көбіне құқықтық сананың төмендігі, материалдық және рухани игіліктердің не екенін дұрыс түсінбеушілік қоғамда жат қылықтарды туғызады. Сондықтан да әр оқушының санасына құқықтық нормаларды дарыту және оны мінез-құлық нормасына айналдыру құқықтық тәрбиенің басты міндетінің бірі болып табылады [4,158-159].

Негізінен, азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениет деңгейін арттыруда тәрбие беру нысандарының бірі - құқықтық білім берудің маңызы өте зор. Елімізде тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан бастап күні бүгінгі дейін құқықтық білім беру мәселесіне баса мән беріліп келе жатыр. Осы орайда мемлекет тарапынан құқықтық білім беру жүйесін заңнамалық тұрғыда реттеуге қатысты маңызды нормативтік-құқықтық актілер қабылданған болатын. Соның бірі ретінде Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 21 маусымдағы «Қазақстан Республикасында жалпыға бірдей құқықтық оқуды ұйымдастыру жөніндегі шаралар туралы» №2347 қаулысының негізінде қабылданған «Қазақстан Республикасында оқушы жастарды құқықтық оқытутұжырымдамасын» атап өтуге болады. Жалпы, нормативтік құжат өзінің заңдық күшін жойғанымен құқықтық білім беру мәселесін шешуде әлі де өзекті. Тұжырымдамада оқушыларды құқықтық оқытудың басты міндеті ретінде құқықтық тәрбиенің бүкіл кешенін биік құқықтық сана мен заңды қастерлеу дәстүрін қалыптастыруға жұмылдыру көзделген. Тұжырымдаманың мақсаты - құқықтық мәдениет негіздерін қалау болып саналады. Яғни, құқықтық білім беру - құқықтық сана мен құқықтық мәдениет деңгейін қалыптастырушы негізгі нысан. Тұжырымдамада құқықтық оқытудың негізгі мәселелері аталып көрсетіледі.

Мәселен, құқықтық мемлекет құру жағдайында жастар арасындағы қылмыстық ахуал мен орта және жоғары оқу орындарында құқықтық оқытудың төмен деңгейі алаңдаушылық туғызады. Оқу бағдарламаларына сәйкес орта білім беру ұйымдарында құқық негіздері пәні тек 9 сыныпта жүргізіледі және оны оқушылар 32-34 сағат көлемінде бір жыл оқиды. Құқықты жоғары сыныптарда ғана оқыту кеш болады, өйткені құқықтық сана негіздері, тұлғаны қалыптастырудың іргетасы едәуір ертерек қалануға тиіс. Кәмелетке толмағандардың ауыр қылмыстары үшін қылмыстық жауапкершілігі 14 жастан басталатындығын да ескеру қажет. Мектеп оқушылары осы жаста- ақ белгілі бір мөлшерде құқықтық білім алуға тиісті. Құқықтың негізгі принциптері адамгершілік қасиеттермен байланысты екенін ескере отырып, мектепте дейінгі тәрбие мекемелерінде балаларға қоғамдық нормалар «әліппесін» оқыту қажет.

Алайда айта кететін жағдай елімізде жалпы халық арасындағы жастардың құқықтық санасына құқықтық нормаларды сіңіру, сондай-ақ заңға саналы түрде құрмет

көрсету мәселесі кең ақпараттық науқан өткізу міндетін қажет ететіні белгілі болды. Құқық нормалары адамның туған сәтінен бастап өмірінің соңғы сәтіне дейінгі қолданылатын заңдылық құралы. жастар болсын, әрбір қоғамның әрбір мүшесі өз құқықтары мен міндеттерін заң нормалары негізінде жүзеге асыруы тиіс. Қоғам мүшелері әсіресе, жастар конституциялық, әкімшілік, азаматтық, қылмыстық, жер, су, экология, салық, қаржы, еңбек, отбасылық құқық салаларын білуі қажет [5, 15-18].

Қоғам және жеке адам іс-әрекеттерінің барлығы дерлік құқық нормалары арқылы реттеліп жүзеге асырылатыны белгілі. Әлі де жетілмеген заңдар немесе жетілмеген жастар дейміз бе Отанға деген, меншікке деген құқықтық сезім жоқ екені байқалып қалды.

Президент өз жолдауында терең мағыналы болашақ өмірге алаңдаушылықпен 2021 қыркүйек айындағы жолдауында назарға алған міндеттерін айта кетті.

Сонымен қатар, БАҚ өкілдері мен кездесуінде және құқық қорғау органдарына үлкен үміт арту керек екенін жете айтып өтті. Дағдарыстың болу себебі міне осы заң саласындағы үгіт насихаттың дұрыс жүргізілмеуі себебінен болғанын әрдайым өз сөзінде тілге тиек етті.

Құқықтық білім беруде еліміздегі білім беру ұйымдарында өткізілетін «Құқық негіздері» пәнінің жастардың құқықтық санасы мен мәдениетін арттыруда алар орны ерекше деп айтар едім. Жоғарыда қарастырып өткен тәуелсіздіктің алғашқы ширегінде қабылданған тұжырымдамада көрсетілген мәселені шешу мақсатында құқық негіздері пәні қазіргі уақытта 10-11 сыныптарда да өткізіледі. Дегенмен, пәнге бөлінетін сағат саны аз. Жас ұрпаққа құқықтық білім беру - оларды әр ісінде жауапты болуға, тәртіпке бағынуға, заңды құрметтеуге баулитындығын ескерсек, орта білім беретін мектептерде өткізілетін құқық негіздері пәніне берілетін сағат санын көбейту қажет.

Заң ғылымдарының докторы, профессор А.Н.Ағыбаев «Заң» республикалық құқықтық, ғылыми-практикалық журналының 2019 жылғы №5 санында жарық көрген «Құқықтық мемлекетке білімді заңгерлер керек» атты мақаласында: Қоғамда отбасы деген ұғым маңызды роль атқарады, отбасында бала тәрбиесі, оның дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарының дәстүрлі, жақтарын ұрпақтар санасына сіңіру, сонымен қатар өз елінің заңың құрметтеуге, адамдық ар-ождан, адамгершілік-моральдық қасиетті бойына, санасына, зейініне сіңіру, адалдық жолына бейімдеу, соның жолында өмірін құрбан еткен ата-бабаларымыздың ықпал, ниеттері ұлан-ғайыр. Бала-бақшаларда еліміздің Ата Заңы - Конституцияда көрсетілген азаматтың басты құндылықтары - құқықтары мен бостандықтары туралы айқындалған түсініктердің мазмұнын, мемлекеттің, мемлекет рәміздерінің маңызын, мемлекеттік құрылысының негізгі ұғымдарын түсіндіруі тиіс.

Орта мектепте оқытылатын құқық негіздері пәнін қайта сапалы түрде дайындап, оны Конституцияға негіздеп шығару керек, осы пәнге бөлінген сағат санын көбейтіп, бір жүктемеге толтырып, дәріс беретін пән мұғалімінің арнаулы заң білімі болуына талап қойған жөн. Өйткені, білім сапасы ұстаздың мамандығына, білгірлігіне тікелей байланысты.

Нәтижелер мен талқылау. Шын мәнінде, ғалымның айтқан пікірі өте дұрыс. Құқықтық білім берудің алғашқы элементтері балабақшадан басталуы тиіс. Жоғарыда атап өткен тұжырымдамада да мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында қоғамдық нормалар «әліппесін» оқыту қажеттілігі аталады. Балабақшаларда құқықтық білім берудің формасы өте қарапайым түрде болуы тиіс. Яғни, бүлдіршіндерді тәртіпті болуға, белгілі бір ережелерді орындауға, үлкендерді сыйлауға үйрету, Отан туралы түсінік беру олардың бойында патриоттық сезімді арттырып, нормаға сай әрекет ету дағдыларының бірінші кезеңдегі белгілерін қалыптастырады.

Құқықтық білім беру барысында жастарға Қазақстан Республикасының Конституциясы жөнінде теориялық мағлұмат беру де негізгі бағыттардың бірі болуы қажет. Әр азаматтың құқықтық санасын арттыруда Ата Заңның рөлі зор. Оның бірнеше себебі бар.

Біріншіден, жете түсініп, оқитын болсақ, мемлекеттің Негізгі Заңында бекітілген құқықтарымыз бен міндеттеріміз барын білеміз.

Екіншіден, Ата Заңдағы құқықтарымыз мен міндеттерімізді жетік білсек, құқықтық сауаттылық жоғарылайды.

Үшіншіден, құқықтық сауаттылықтың жоғары болуы құқықтық сананың артуына тікелей ықпал етеді.

Төртіншіден, құқықтық сананың артуы құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам қалыптастырудың алғышарты. Сондықтан, өскелең жас ұрпақ Ата Заңның ел егемендігін нығайтудағы рөлін жете түсініп, тағылымды құқықтық тәлім-тәрбие алуы тиіс [7, 4].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, құқықтық тәрбие азаматтардың құқықтық сана-сезімі мен мәдениетін арттыруға мүмкіндік беретін негізгі жол. Биыл ел тәуелсіздігінің 30 жылдық мерейлі мерекесі аталып өтіледі. Тәуелсіздіктің ширек ғасырын бағындырған Қазақстан қазіргі таңда әлем мойындаған, халықаралық аренада өзіндік беделі бар мемлекетке айналды. Орда бұзар 30 жылдың ішіндеелімізде Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың бастамасымен көптеген саяси-құқықтық реформалар жүзеге асырылып келеді. Жалпы, саяси-құқықтық реформаларды жүргізудегі басты мақсат - қоғамда заң үстемдігін орнату, халықтың құқықтық сауаттылығын арттырып, құқықтық мәдениетті қалыптастыру болып табылады. Реформалар өзінің тиімді нәтижесін беруде. Бірақ, қоғам алдында халықтың құқықтық санасы мен мәдениетін арттыруда кезек күттірмейтін міндеттер әлі де тұр. Сөз соңында халық қаһарманы Б.Момышұлының «Ұлттық мақтаныш – сол ұлттың адамы үшін қасиетті әрі бұзылмас заң» деген сөзімен аяқтағымыз келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сапарғалиев Ғ.С., Ибраева А.С.Мемлекет және құқық теориясы: Оқулық. Астана: Фолиант, 2007. 336 б.
2. Рассказов Л.П.Теория государства и права: углубленный курс: Учебник.- М: РИОР: ИНФРА. М, 2015. (Высшее образование: Бакалавриат). <http://www.cdodd.ru/storage/files/2/7426.pdf>.
3. АхметовА.С. Проблемы типологии правовой культуры // Вестник КазНУ. Серия юридическая. 2014. №2 (70). 2014. С. 30-31.
4. Құрманалина Ш., Мұқанова Б., Ғалымова Ә., Ильясова Р. Педагогика: Оқулық. 3-басылым. Астана: Фолиант, 2014. 472 б.
5. Ағыбаев А.Н. Қазақстан құқығы пәні жетілдіруді қажет етеді//«Заң» республикалық құқықтық, ғылыми-практикалық журналы. 2019. №7. Б. 15-18.
6. Ағыбаев А.Н. Құқықтық мемлекетке білімді заңгерлер керек//«Заң» республикалық құқықтық, ғылыми-практикалық журналы.2019. №5. Б. 15-20.
7. Дәрібаев Ғ. Құқықтық сананы арттырады//«Жетісу» Алматы облыстық қоғамдық саяси, әлеуметтік-экономикалық газеті.29 тамыз, 2020 жыл. №93-94 (18802). Б.4.

References list:

1. Sapargaliev Ğ.S., Ibraeva A.S.Memleket jane quqıq teoriyası: Oqlıq. Astana: Foliant, 2007. 336 b.
2. Rasskazov L.P.Teoriya gosudarstva i prava: uglublenniy kurs: Uchebnik. Moskva. RIOR: INFRA. Moskva, 2015. (Visshee obrazovanie: Bakalavriat). <http://www.cdodd.ru/storage/files/2/7426.pdf>.
3. AhmetovA.S. Problemy tipologii pravovoy kultury // Vestnik KazNU. Seriya yuridicheskaya. 2014. №2 (70). 2014. S. 30-31.
4. Qurmanalina SH., Muqanova B., Ğalimova A., Ilyasova R. Pedagogika: Oqulıq. 3-basilım. Astana: Foliant, 2014. 472 b.

5. Aǵıbaev A.N. Qazaqstan quqıǵı panı jetildirudi qajet etedi//«Zañ» respublikalıq quqıqtıq, ǵılmi-praktikalıq jurnalı. 2019. №7. B. 15-18.

6. Aǵıbaev A.N. Quqıqtıq memleketke bilimdi zañgerler kerek//«Zañ» respublikalıq quqıqtıq, ǵılmi-praktikalıq jurnalı. 2019. №5. B. 15-20.

7. Daribaev Ğ. Quqıqtıq sananı arttıradı//«Jetisu» Almatı oblistiq qoǵamdıq sayası, aleumettik-ékonomikalıq gazetı. 29 tamız, 2020 jıl. №93-94 (18802). B.4

Аннотация: В статье рассматриваются понятие правовой культуры и основные направления повышения уровня правовой культуры граждан. Правовое воспитание – это формирование у граждан правосознания и соблюдения закона. Правовое воспитание ставит перед собой благородную задачу - сформировать личность ребенка и привить ему высокое идеологическое и социальное отношение к собственности. В стране всегда придавалось большое значение правовому воспитанию молодежи. Потому что сегодня одной из самых актуальных проблем является низкий уровень правовой грамотности граждан, правовой нигилизм, правонарушение несовершеннолетних, что требует систематической организации процесса правового воспитания. В частности, уникальная форма правового воспитания - правовое образование очень важна в повышении правовой грамотности граждан. В частности, правовое воспитание подрастающего поколения учит их быть ответственным, дисциплинированным, уважать закон, знать свои права и обязанности, быть юридически грамотным и культурным.

Ключевые слова: правосознание, правовая культура, правовое воспитание, формы правового воспитания, правовое образование, правовая пропаганда, юридическая практика, суверенная страна, морально-нравственные качества, правовая реформа. Независимый Казахстан.

Abstract: The article discusses the concept of legal culture and the main directions of increasing the level of legal culture of citizens. Legal education is the formation of legal awareness and observance of the law among citizens. Legal education sets itself a noble task - to shape the personality of the child and instill in him a high ideological and social attitude towards property. The country has always attached great importance to the legal education of young people. In particular, a unique form of legal education - legal education is very important in increasing the legal literacy of citizens. In particular, the legal education of the younger generation teaches them to be responsible, disciplined, respect the law, know their rights and obligations, be legally literate and cultured.

Key words: legal awareness, legal culture, legal education, forms of legal education, legal education, legal propaganda, legal practice, sovereign country, moral qualities, legal reform. Independent Kazastan.

УДК: 342.9

Кукеев А.К.*

старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

НАПРАВЛЕНИЯ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Автор - корреспондент: askar_kukeyev@mail.ru

Аннотация: В данной статье раскрыто содержание административно-правового обеспечения государственной социальной политики в Республике Казахстан и предложены пути совершенствования деятельности публичной администрации в этой сфере. Административно-правовое обеспечение осуществляется через реализацию своих полномочий органами государственной власти и местного самоуправления путем определения приоритетов социальной политики, исполнения своих конституционных обязанностей по инициированию, разработки и проведения социальной политики в трудовой сфере и сфере занятости населения, социальной защиты, здравоохранения, образования, науки, обеспечения мероприятий по развитию социального государства путем воплощения в жизнь социальной политики, реализации концепций, стратегий, программ в социальной сфере. Обобщая состояние административно-правового регулирования государственной социальной политики, начиная со времен обретения независимости. Обращено внимание основным недостаткам законодательства, которое регулировало государственную социальную политику на разных исторических этапах можно отнести: недостаточная научная обоснованность многих мероприятий; декларативность положений; отсутствие четких механизмов реализации мер государственной политики; большое количество изменений и дополнений в законодательство, регулирующее социальную сферу, его нестабильность, несогласованность и противоречивость отдельных норм.

Ключевые слова: административно-правовое обеспечение, государственная политика, механизм административно-правового обеспечения, органы исполнительной власти, органы местного самоуправления, распределение полномочий, социальная сфера.

Введение. Актуальность проблем административно-правового обеспечения государственной социальной политики обусловлена двухвекторным направлением нашего государства. Это евроинтеграция и децентрализация. Как показывает опыт, чрезмерно централизованная государственная социальная политика исчерпала свои ресурсы и не позволяет эффективно решать конкретные проблемы в социальной сфере.

Социально-экономическая неравномерность территориального развития в Казахстане углублялась из-за сложившейся десятилетиями традиционной позиции, суть которой заключалась в привязке решения имеющихся проблем развития отдельных территорий к недостаточной поддержке центра. Отсутствие первоочередной ориентации на собственные возможности и ресурсный потенциал территорий, создание условий для его эффективного использования привели к нивелированию ответственности местных органов власти. Несомненно, что сегодня на уровне государственного регулирования развития и реализации экономического потенциала регионов государства должны пройти кардинальные изменения, которые, с одной стороны, обеспечат рост финансово-экономической автономии территориальной общины, а с другой - повысят контроль и ответственность местного самоуправления и органов исполнительной власти

На протяжении всего периода существования Казахстана как независимого государства формирование социальной политики осуществлялось без базирования на какой-либо определенной методологии, отрывочно и непоследовательно. При этом социальная политика в Казахстане довольно часто становилась заложником избирательных кампаний, поэтому отдельные нововведения принимались для получения поддержки электората перед очередными выборами. Следствием такого подхода к

формированию социальной политики стала ситуация, когда принятое множество нормативных документов по регулированию социальной сферы чрезвычайно бюрократизирует процессы социального обеспечения населения и при этом практически не существует механизмов реального контроля за соблюдением действующего законодательства. Как результат, значительная часть норм и положений просто не выполняется из-за нехватки необходимых ресурсов, халатности соответствующих работников, неосведомленности индивидов относительно их права и т.д. Кроме того, такая система практически полностью лишена стимулирующего характера - получатели социальных выплат практически никак не мотивируются к активизации деятельности по развитию собственного благосостояния.

Теоретический анализ. Эффективная социальная политика государства, связанная с распределением материальных и духовных благ, удовлетворением потребностей человека невозможна без активного участия самого населения страны, регионов. Весомую роль в реализации социальной политики на соответствующем местном уровне играет именно институт местного самоуправления, который является не только одним из уровней публичной власти, а, что самое важное, является уровнем самоуправляющейся власти, непосредственно функционирующей в сфере существования жителей определенной территории, объединенных соответствующими коллективно-территориальными интересами.

Важную основу в развитии процессов децентрализации социальной сферы заложила *Концепция развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года* [1]. В течение действия *Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года* в Казахстане создана юридическая основа и внедрены новые подходы для стратегического планирования и финансирования регионального развития.

Наряду с этим реализация *Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года* обнажила проблемы, которые сегодня нуждаются в решении.

К таким проблемам можно отнести:

- слабость органов исполнительной власти, прежде всего на региональном и местном уровне и органов местного самоуправления, что часто проявляется в отсутствии инициативы, опыта и компетенций по решению проблем регионального и местного значения;
- потребность в качественном обновлении кадрового потенциала органов местного самоуправления;
- недостаточная способность центральных и местных органов исполнительной власти, органов местного самоуправления и институтов регионального развития к эффективному внедрению реформ, предоставлению высококачественных услуг населению и решению проблем социально-экономического развития территорий.

Эти проблемные вопросы требуют: внедрения новейших механизмов усовершенствования деятельности субъектов реализации государственной социальной политики; решение вопроса распределения полномочий в сфере предоставления социальных услуг, использования бюджетных средств. На местном уровне речь идет также о способности общества в целом обеспечивать нормальное развитие социальной инфраструктуры.

Первоочередными задачами новой региональной политики является ускорение экономического роста регионов, повышение их конкурентоспособности на основе эффективного использования внутреннего потенциала, создание новых рабочих мест, улучшение занятости населения.

Увеличение роли местного самоуправления в процессах децентрализации власти в социальной сфере выявило ряд негативных и проблемных моментов, существенно усложняющих эти процессы и требующих решения. На сегодняшний день наиболее

острыми проблемами развития социальной сферы являются:

- несовершенная система территориального размещения объектов социальной инфраструктуры;
- неупорядоченность отношений собственности на объекты социальной инфраструктуры;
- недостаточность бюджетных средств для эффективного функционирования учреждений социальной инфраструктуры;
- недостаточный уровень кадрового обеспечения учреждений социальной сферы;
- недостаточный уровень качества услуг, предоставляемых населению объектами социальной сферы.

Как показывает отечественная практика, перераспределение полномочий в сфере управления социальной сферой является сложным процессом, сопровождающимся поиском путей избегания возможных рисков и дисбалансов. Решения, реализуемые государством в направлении децентрализации управления в социальной сфере, не имеют однозначной положительной оценки. Передача полномочий на места, закрепление источников ресурсов для их выполнения требует надлежащего законодательного, организационного и методического обеспечения. Важным признаком современных реформ является их быстрое развертывание, поэтому это иногда усложняет процесс децентрализации, который призван способствовать повышению эффективности использования финансовых ресурсов и обеспечению высокого качества образовательных, медицинских и других видов услуг социальной сферы, предоставляемых населению. С другой стороны, поскольку реформа децентрализации носит комплексный характер и стала основным приоритетом правительственной политики, нивелирование негативных влияний и устранение противоречий происходит в условиях оперативного реагирования.

Значительные изменения, связанные с процессами децентрализации власти, обуславливают наделение органов местного самоуправления значительными собственными полномочиями по созданию и содержанию учреждений социальной инфраструктуры, предоставлению социальных услуг, обеспечению их качества и другие.

К ведению исполнительных органов городов областного значения принадлежит обеспечению предоставления социальных услуг. Кроме того, к полномочиям органам местного самоуправления отнесено:

- определение потребностей населения в социальных услугах, информирование жителей общины об их перечне, обеспечение их финансирования;
- выявление уязвимых групп лиц/семей;
- оценка потребностей лица/семьи, предоставление базовых социальных услуг, предоставление других социальных услуг путем создания сети поставщиков социальных услуг, привлечения поставщиков негосударственного сектора;
- выполнение местных программ в части предоставления социальных услуг;
- повышение профессиональной компетентности/квалификации работников;
- обеспечение повышения компетентности и квалификации поставщиков социальных услуг.

Отсюда остается проблема возможности органов местного самоуправления качественно и эффективно реализовывать государственную политику в социальной сфере, такие изменения также обуславливают возникновение риска неполучения жителями отдельных видов социальных услуг через финансовую и другую несостоятельность их предоставления.

Согласно действующему законодательству, при необходимости, должны быть развиты следующие услуги, которые условно можно разделить на следующие группы:

- превентивные/профилактические: консультирование, информирование, социальная профилактика;
- для лиц/семей, попавших в сложные жизненные обстоятельства: социальное

сопровождение, социальная адаптация, социальная интеграция и реинтеграция, натуральная помощь, представительство интересов, посредничество (медиация);

- для лиц с инвалидностью и пожилых людей: поддержано проживание, уход на дому, физическое сопровождение лиц с инвалидностью, имеющие нарушения опорно-двигательного аппарата и передвигающиеся в креслах колесных, нарушение зрения; перевод на жестовой язык;

- для детей с инвалидностью: сопровождение во время инклюзивного обучения, дневной уход;

- кризисные услуги: экстренное (кризисное) вмешательство; предоставление убежища;

- для детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки: уход и воспитание детей в условиях, приближенных к семейным. Все эти услуги должны предоставляться максимально приближенно к проживанию нуждающегося человека.

Однако в реализации вышеприведенных направлений столкнулись с многочисленными проблемами. Одним из них является финансирование социальной сферы.

В настоящее время в оперативном решении нуждаются следующие проблемы: недофинансирование органами местного самоуправления социальных услуг и отсутствие ответственности за это и рычагов влияния на них; неэффективность расходования публичных финансов; рынок неформальных услуг, нелегальных или полуполигальных поставщиков социальных услуг в связи со значительным спросом на услуги стационарного ухода и отсутствие достаточного легального предложения; неспособность обеспечивать надлежащую отдачу, в соответствии с объемом расходуемых средств; низкий уровень предоставления социальных услуг, в том числе вследствие отсутствия конкуренции. Незрелость рынка социальных услуг, особенно в сельской местности усиливается не только бездорожием и безденежием (о чем отмечают органы местного самоуправления), но и слабой координацией, некомпетентностью или отсутствием кадров и немотивированностью (в условиях отсутствия жестких законодательных норм), непривлекательностью стимулов в этой сфере, отсутствием актуальной информации о потребностях в таких услугах в режиме онлайн.

Решение этого вопроса также предлагается только тесным взаимодействием и координацией местными государственными администрациями, в том числе с привлечением других источников, которыми могут быть благотворительные фонды, меценаты и другие субъекты.

Выстраивая оптимальную модель финансирования социальных услуг в обществе, важно совмещать возможности их предоставления как коммунальными структурами, так и субъектами негосударственного сектора. Одна из основных основ функционирования системы предоставления социальных услуг, предусмотренная Законом Республики Казахстан «О специальных социальных услугах» [2], является равенство прав, обязанностей и ответственности поставщиков социальных услуг государственного и негосударственного секторов. Следовательно, бюджетное финансирование может быть направлено как для обеспечения деятельности коммунальных учреждений, предоставляющих социальные услуги, так и закупки социальных услуг у субъектов негосударственного сектора. Для этого могут применяться процедуры закупок, предусмотренные Законом Республики Казахстан «О государственных закупках» [3], конкурсы социальных проектов, социальных программ.

Наше государство должно пройти непростой путь в вопросах самодостаточности административно-правового обеспечения государственной социальной политики на местном и региональном уровнях. Для этого необходима как политическая воля, так и системные и постепенные реформы, такие как административно-территориальная, административная и полноценная реформа органов местного самоуправления. Успех в

этих направлениях будет зависеть от возможности государственных институций осуществить четкое, полное и исчерпывающее распределение полномочий между центральными органами исполнительной власти и органами местного самоуправления в вопросах социальной защиты, предоставления социальных услуг и финансирования отраслей социальной сферы.

Среди приоритетных задач — децентрализация, дерегуляция и деинституционализация системы предоставления услуг, определение потребностей в услугах на уровне общины, где непосредственно проживают потребители этих услуг, обеспечение беспрепятственного доступа к услугам всех нуждающихся, переход от финансирования учреждений, оказывающих услуги, к финансированию собственно услуг, привлечению к оказанию услуг негосударственных субъектов, закупке услуг на открытых конкурсах, социальному заказу на услуги, разработке и внедрению в практику работы государственных стандартов предоставления услуг, критериев их качества.

Таким образом, одним из путей решения проблемных вопросов финансирования социальной сферы на местном и региональном уровне является привлечение к участию негосударственный сектор, внедрение договорных форм совместной деятельности.

В современных условиях децентрализации власти в социальной сфере предоставление полномочий по предоставлению социальной поддержки и социальных услуг от государства в органы местного самоуправления, и соответственно от государства — частным субъектам требует необходимость оставить за государством функции контроля и мониторинга деятельности поставителей таких услуг, функционирование негосударственных пенсионных фондов, влиять на формы и методы их работы с целью обеспечения качества таких услуг, соблюдения государственных стандартов и режима законности.

Согласно новому законодательству социальные услуги могут предоставляться как органами государственной власти, органами местного самоуправления, так и негосударственными организациями. Но если в основе социальной услуги лежат конституционные права граждан, реализация которых должна обеспечиваться государством, то эта услуга должна предоставляться государственными структурами, следовательно, государство в этом случае не вправе самоустраниться, хотя это не запрещает предоставление этой услуги и негосударственными, коммерческими органами.

Наряду с этим законодательство, регламентирующее сегодня деятельность по вопросам взаимодействия между органами местной власти, местного самоуправления и негосударственным сектором, между органами местного самоуправления между собой требует усовершенствования. Частично этот вопрос урегулирован подзаконными актами, однако в большинстве своем они носят рекомендательный характер.

Сегодня на уровне государства не обеспечены реальные механизмы и организационные инструменты воплощения новой системы деятельности органов местного самоуправления в вопросах реализации многих направлений социальной политики. К сожалению, действующее законодательство ограничено либо изданием методических рекомендаций, либо фрагментарным регулированием реализации делегированных полномочий органами местного самоуправления в социальной сфере.

Результаты и обсуждение. С учетом этого и в целях гарантирования стабильности правовых и других отношений, в течение переходного периода органам государственного управления и местного самоуправления необходимо обеспечить непрерывность реализации задач и полномочий государства, местного самоуправления, в частности в части предоставления социальных услуг, осуществления социальных выплат, реализации деятельности по защите прав детей и т.д.

Как это сделать? Одним из практических путей решения этой проблемы, как нам представляется, улучшение текущего планирования и распространение договорной формы сотрудничества.

Под текущим планированием мы понимаем программные документы планирования местных бюджетов, определение потребностей граждан в социальных услугах и возможности их предоставления. Такое планирование позволит выявить проблемные вопросы заранее. При планировании местных бюджетов следует учитывать потребности общества в финансовых ресурсах для содержания учреждений социальной инфраструктуры, социальных работников, видов социальных услуг.

Ключевые направления модернизации публичного управления в сфере социальной работы, на которых необходимо акцентировать внимание, являются: согласование и координация действий различных субъектов (органов исполнительной власти, местного самоуправления, общественного сектора); интеграция усилий, средств и возможностей государственных институций и неправительственных организаций; разработка и внедрение действенных механизмов межсекторного партнерства по обеспечению социальных гарантий и защите прав социально уязвимых категорий граждан, создание условий для их адаптации в социальной среде; внедрение комплексной системы социальной работы; повышение эффективности функционирования социальных служб; обеспечение должного профессионального уровня специалистов социальной работы; оптимизация системы социальных услуг на уровне территориального общества; внедрение инновационных социальных технологий; использование альтернативных источников предоставления и финансирования социальных услуг и т.д.

Непрерывность в предоставлении социальных услуг, социальной защиты и социального обеспечения, содержании учреждений социальной инфраструктуры на местном уровне должна обеспечиваться путем: - совместного планирования программ развития социальной сферы и местных расходов на социальную сферу с общим участием территориальных общин и местных государственных администраций; распространение договорной формы сотрудничества территориальных общин с негосударственным сектором по вопросам финансирования и развития социальной сферы; распространение договорной формы сотрудничества территориальных общин между собой; сотрудничать с территориальными органами службы занятости и т.д.

Решения таких сложных вопросов, которые были освещены в нашем исследовании, требуют в конечном счете усовершенствования нормативно-правового регулирования административно-правового статуса и деятельности всех субъектов реализации государственной социальной политики, унификацию законодательства, регулирующего отношения по предоставлению социальных услуг, деятельности органов государственной власти и местного самоуправления в данной сфере. Распыленность существующего законодательства по вопросам социальной защиты и социального обеспечения, формирование нового по вопросам социальных услуг требует унификации и систематизации. Мы согласны с существующими в научной литературе мнениями специалистов и поддерживаем необходимость принятия Социального кодекса.

В подтверждение необходимости принятия Социального кодекса также следует привести и следующие доводы.

Вопрос кодификации социальной сферы периодически поднимается как учеными, так и законодателем. Недостатком действующего законодательства является то, что правовое регулирование социальных отношений до сих пор осуществляется не единым законом, а разными законами и подзаконными нормативно-правовыми актами. При этом можно привести многочисленные случаи, когда нормы подзаконных актов прямо противоречат акту высшей юридической силы – закону, также негативно отражается на правах и свободах людей и граждан. Несмотря на такие конституционные гарантии, действующее законодательство содержит значительное количество несогласованных между собой норм социальной защиты отдельных категорий граждан: пенсионеров, безработных, семей с детьми, малообеспеченных семей, ветеранов войны и труда, жертв политических репрессий, чернобыльцев, инвалидов и других социально незащищенных

категорий популяция. Более того, редки случаи, когда при принятии новых законов, вопреки Конституции Республики Казахстан, значительно сужаются уже существующие права и свободы человека и гражданина.

Актуальность этих проблем нормативно-правового регулирования социальной сферы не утрачена и по сей день. А еще возможно и повышенное, в современных условиях становление нового законодательства о социальных услугах, децентрализации власти.

Мы поддерживаем разработчиков проекта Социального кодекса Республики Казахстан о необходимости объединить и систематизировать его нормами законодательства в сфере социального обеспечения, социального страхования и социальных услуг.

Кодификация законодательства в социальной сфере позволит с одной стороны, унифицировать, систематизировать, обобщить нормы, регулирующие общественные отношения в сферах социального страхования, социального обеспечения и социальных услуг, устранить существующие коллизии и дублирование норм, с другой, установить новые нормы, отвечающие современным потребностям и интересам граждан, развитию общественных отношений в социальной сфере.

Выводы. Современная государственная социальная политика в условиях децентрализации власти построена на индивидуальном подходе к развитию социальной сферы на местном уровне и при активном участии в этом местной власти и территориальных общин. Децентрализация в сфере социальной защиты и социального обеспечения выявила следующие актуальные проблемы, во-первых, это распределение полномочий между органами местного самоуправления и органами исполнительной власти; во-вторых, способность местного самоуправления выполнять свои полномочия в социальной сфере.

Проведение дальнейших реформ в сфере реализации государственной социальной политики в условиях децентрализации власти требует: достижения баланса централизации и децентрализации власти по вопросам социального обеспечения, занятости населения, предоставления социальных услуг, защиты прав детей и т.п. через механизмы сбалансированности общегосударственной и региональной социальной политики; внедрение унифицированной методики разработки региональных и местных программ развития социальной сферы и его финансирования; создание Дорожной карты с определением алгоритма выполнения органами местного самоуправления собственных и делегированных полномочий в социальной сфере; создание правовых и экономических механизмов публично-частного партнерства в социальной сфере путем стимулирования и привлечения негосударственного сектора к решению социальных проблем на местном уровне, поиск новых источников финансирования социальной сферы на местном уровне; урегулирование на законодательном уровне всех форм публично-частного партнерства в социальной сфере.

На государственном уровне осуществление сбалансированности государственной и региональной социальной политики в условиях децентрализации требует: внедрения механизма оценки региональной социальной политики в вопросе способности регионов реализовывать собственные и делегированные полномочия в этой сфере; усовершенствование законодательства с четким определением предметов ведения, задач, прав и обязанностей, ответственности субъектов реализации государственной социальной политики центрального и местного (регионального) уровня; за субъектами реализации государственной социальной политики центрального уровня оставить право осуществления контроля, обучения, оказания методической помощи в вопросах реализации государственной социальной политики; на уровне законодательства урегулировать распределение полномочий между органами местного самоуправления и органами исполнительной власти в сфере предоставления социальных услуг, социальной защиты и социального обеспечения.

предоставления социальных услуг, социальной защиты и социального обеспечения.

Список литературы

1. Указ Президента Республики Казахстан от 18 августа 2021 года № 639 «Об утверждении Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года»// URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000639> (дата обращения 20.01.2022).
2. Закон Республики Казахстан от 29 декабря 2008 года № 114-IV «О специальных социальных услугах»// URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000114> (дата обращения 22.01.2022).
3. Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2015 года № 434-V ЗРК «О государственных закупках»// URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000434> (дата обращения 22.01.2022).

References list:

1. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 18 avgusta 2021 goda № 639 «Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya mestnogo samoupravleniya v Respublike Kazakhstan do 2025 goda»// URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000639> (data obrashcheniya 20.01.2022).
2. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 29 dekabrya 2008 goda № 114-IV «O spetsial'nykh sotsial'nykh uslugakh»// URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000114> (data obrashcheniya 22.01.2022).
3. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 4 dekabrya 2015 goda № 434-V ZRK «O gosudarstvennykh zakupkakh»// URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000434> (data obrashcheniya 22.01.2022).

Түйін: Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік әлеуметтік саясаттың әкімшілік-құқықтық қамтамасыз етілуінің мазмұны ашылып, осы саладағы қоғамдық әкімшіліктің қызметін жетілдіру жолдары ұсынылды. Әкімшілік-құқықтық қамтамасыз ету әлеуметтік саясаттың басымдықтарын айқындау, еңбек саласында және халықты жұмыспен қамту, әлеуметтік қорғау, денсаулық сақтау, білім беру, ғылым салаларында әлеуметтік саясатты іске асыру, әлеуметтік саладағы тұжырымдамаларды, стратегияларды, бағдарламаларды іске асыру жолымен әлеуметтік мемлекетті дамыту жөніндегі іс-шараларды қамтамасыз ету, әлеуметтік саясатты іске асыру, еңбек саласындағы және халықты жұмыспен қамту, әлеуметтік қорғау, денсаулық сақтау, білім беру, ғылым саласындағы әлеуметтік саясатты бастамашылық ету, әзірлеу және Тәуелсіздік алған кезден бастап мемлекеттік әлеуметтік саясатты әкімшілік-құқықтық реттеудің жай-күйін жинақтай отырып, әртүрлі тарихи кезеңдердегі Мемлекеттік әлеуметтік саясатты реттейтін заңнаманың негізгі кемшіліктеріне: көптеген іс-шаралардың ғылыми негізділігінің жеткіліксіздігі; ережелердің декларативтілігі; мемлекеттік саясат шараларын іске асырудың нақты тетіктерінің болмауы назар аударылды; әлеуметтік саланы реттейтін заңнамаға көптеген өзгерістер мен толықтырулар, оның тұрақсыздығы, жеке нормалардың сәйкес келмеуі және сәйкес келмеуі.

Кілт сөздер: әкімшілік-құқықтық қамтамасыз ету, мемлекеттік саясат, әкімшілік-құқықтық қамтамасыз ету тетігі, атқарушы билік органдары, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, өкілеттіктерді бөлу, әлеуметтік сала.

Abstract: This article reveals the content of administrative and legal support of the state social policy in the Republic of Kazakhstan and suggests ways to improve the activities of public administration in this area. Administrative and legal support is carried out through the exercise of their powers by state authorities and local self-government bodies by determining the priorities of social policy, fulfilling their constitutional obligations to initiate, develop and implement social policy in the labor and employment sphere, social protection, healthcare, education, science, providing measures for the development of the welfare state by implementing social policy, implementing concepts, strategies, programs in the social sphere. Summarizing the state of administrative and legal regulation of state social policy since independence, attention is drawn to the main shortcomings of legislation that regulated state social policy at different historical stages, including: insufficient scientific validity of many measures; declarative provisions; lack of clear mechanisms for the implementation of state policy measures; a large number of amendments and additions to the legislation regulating the social sphere, its instability, inconsistency and

inconsistency of individual norms.

Keywords: administrative and legal support, state policy, mechanism of administrative and legal support, executive authorities, local self-government bodies, distribution of powers, social sphere.

ӨОЖ: 94.64

Садиебекова М.С.*

құқық магистр, аға оқытушы, М.Әуезов ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РЕФОРМАЛАР: ИДЕЯДАН ІС-ӘРЕКЕТКЕ. ҚАСЫМ-ЖОМАРТ ТОҚАЕВТЫҢ ЖАҢА БАҒЫТЫ

Автор-корреспондент: dana30kz@mail.ru

Түйін: саяси реформа дегеніміз-қолданыстағы жүйенің негіздерін өзгертпестен жүзеге асырылатын қоғамның саяси өмірін (қатынастар, тәртіп, институттар, ұйымдар) өзгерту, өзгерту, қайта құру. саяси реформалар қоғамның, оның саяси және әлеуметтік билік институттарының эволюциялық дамуымен байланысты. бұл қоғамның саяси жүйесіндегі, саяси қатынастардағы өзгерістер, бағытталған және ұйымдастырылған саяси өзгерістер. Саяси реформалар кез-келген қоғамға тән, зорлық-зомбылықтың, қарама-қайшылықтың және саяси қақтығыстардың алдын алуды, дағдарыссыз прогрессивті дамуды және қоғамның саяси жүйесін жетілдіруді қамтамасыз етеді. Әділеттілік-барлық азаматтардың әлеуметтік, этникалық, діни немесе басқа тегіне қарамастан құқықтарының теңдігін қамтамасыз етуге арналған. Және қоғам өмірінің барлық салаларындағы прогресс әлеуметтік жаңғырту ретінде, әлемнің озық елдерінің қатарына кіру мақсатында адамдардың игілігі үшін жасампаз өзгерістерді жүзеге асыру.

Кіріспе. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев тарапынан уақытылы қабылданған шешімдердің арқасында Қазақстандағы жуырдағы мемлекетке қарсы оқиғалар мен елдің ішкі істеріне сыртқы араласу әрекеттері табыспен аяқталған жоқ. Жағдай тұрақталғаннан кейін Президент ел Парламентінде сөз сөйлеп, Қазақстан халқының игілігі үшін саяси және әлеуметтік-экономикалық проблемаларды шешуге бағытталған реформалардың базалық бағдарламасын ұсынды [1,1].

Теориялық талдау. Президент Тоқаевтың саяси бағытының негізіне сабақтастық, әділдік және прогресс қағидаттары қаланған. Қасым-Жомарт Тоқаев президенттікке сайлана отырып, бастапқыда осы үш қағиданы өз қызметінің негізі ретінде белгіледі. Сабақтастық Тұңғыш Президент белгілеген саяси бағытты тиімді жалғастыруды және барлық оң жетістіктерді сақтауды көздейтіні атап өтілді. Әділеттілік-барлық азаматтардың әлеуметтік, этникалық, діни немесе басқа тегіне қарамастан құқықтарының теңдігін қамтамасыз етуге арналған. Және қоғам өмірінің барлық салаларында әлеуметтік жаңару ретіндегі, әлемнің озық елдерінің қатарына кіру мақсатында адамдардың игілігі үшін жасампаз өзгерістерді жүзеге асырудағы прогресс. Экономикалық реформалардың басты мәні ұлттық экономиканың халықтың әл-ауқатын жақсарту және Ұлттық кірісті әділ бөлу қажеттілігінен туындайды [2,70].

Осы негізде Президент Тоқаев елдің жаңа экономикалық бағытының мынадай негізгі қағидаттарын белгіледі: игіліктер мен міндеттерді әділ бөлу; жеке кәсіпкерліктің жетекші рөлі; адал бәсекелестік; кәсіпкерлердің жаңа буыны үшін нарықтар ашу; өнімділіктің өсуі; экономиканың күрделілігі мен технологиялылығын арттыру; адами капиталды дамыту; жаңа үлгідегі білім беруге Инвестициялар; экономиканы «көгалдандыру»; қоршаған ортаны қорғау; қоғам алдындағы жауапкершілік [3,2].

Президенттің саяси реформалары

Президент Тоқаев саяси реформалардың үш пакетін жариялады. Мемлекет басшысы 2019 жылғы желтоқсанда жария еткен саяси реформалардың бірінші пакеті толығымен

іске асырылды. Ол: «Қазақстан Республикасында бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы» ҚР Заңын, бұрын қолданылып жүрген рұқсат беру принципін тиісті іс-шараларды ұйымдастыру мен өткізудің хабарламалық принципіне ауыстырған; партиялық сайлау тізімдеріндегі әйелдер мен жастар өкілдері үшін 30 пайыздық квота белгіленген; Саяси партиялар құру үшін тіркеу кедергісі 40 мыңнан 20 мың адамға дейін төмендеді; Мәжілісте (Парламенттің төменгі палатасы) өкілдік ететін оппозициялық партияларға, бір тұрақты Комитетте төрағалық етуге және палатаның екі тұрақты комитетінде хатшы лауазымына кепілдік беретін парламенттік оппозиция институты ұғымы белгіленді; ҚР Қылмыстық кодексінің «жала» деген 130-бабы криминализацияланды; өлім жазасын жоюға бағытталған Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге екінші Факультативтік хаттама ратификацияланды.

Келесі шараларды қамтитын саяси реформалардың екінші пакеті: 2021 жылы ауылдық елді мекендер әкімдерінің тікелей сайлауын өткізу; жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту тұжырымдамасын әзірлеу; мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік сектордың қоғамға ашықтығы мен есеп беруін қамтамасыз етуге арналған «Қазақстан Республикасындағы қоғамдық бақылау туралы» заңды әзірлеу және қабылдау; онлайн-петициялардың бірыңғай институтын құру; жаңа жұмыс орындарын қабылдау; өңірлік және Республикалық маңызы бар қалалардың адам құқықтарын қорғау жөніндегі шаралар және Бала құқықтары туралы Конвенцияның Факультативтік хаттамасына қосылу.

Саяси реформалардың үшінші пакеті мынадай шараларды қамтиды: Саяси партиялар үшін Парламент Мәжілісіне өту шегін 7% - дан 5% - ға дейін төмендету; Болашақ барлық сайлау бюллетеньдерінде «баршаға қарсы» бағанын енгізу; ауыл әкімдерінің сайлауын өткізгеннен кейін Қазақстанның аудан әкімдерінің сайланбалылығын енгізу; Адам құқықтары жөніндегі уәкіл (Омбудсмен) туралы жеке заң қабылдау. адам құқықтары жөніндегі уәкіл аппаратын нығайту; «жастардың даму индексін» енгізу; қайырымдылық қызметті ынталандыру жөніндегі шараларды кеңейту; азаматтық қоғамды және оның институттарын дамыту үшін жағдайлар жасауға, сондай-ақ азаматтық белсенділікті қолдау мен дамытуға және квазимемлекеттік сектор субъектілерінде Қоғамдық кеңестер құруға бағдарланған азаматтық қоғамды дамыту Тұжырымдамасын қабылдау.

Президент Тоқаев осы саяси реформаларды жариялай отырып, елді демократияландыруға және саяси бостандықтарды кеңейтуге бет бұрғаны анық. Мұның бәрін Президент биылғы жылдың басындағы соңғы оқиғаларға дейін бастаған болатын [4,2]. Шамасы, біреу Қазақстанның саяси және әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан өзі үшін дұрыс жолға түскені ұнамады. Таяудағы деструктивті оқиғалардың мақсаты-Қазақстанға Орталық Азиядағы өз позицияларын одан әрі нығайтуға және ҚР-ны сыртқы басқаруға алу үшін мемлекеттілікті әлсіретуге жол бермеу.

Президент мемлекеттік басқару жүйесін жаңғыртуды бастады. Ол мынадай қадамдарды белгіледі: жаңа реформаларды жүргізу мәселелері бойынша шешімдерді қарау және қабылдау үшін Қазақстан Республикасы Президентінің жанынан Жоғары кеңес құру; реформаларды қалыптастыру және оларды тиімді іске асыруға жәрдемдесу мақсатында материалдар мен ұсыныстар дайындау үшін стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттік құру; Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігін Мемлекеттік қызмет істері агенттігі мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігіне (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет) қайта құру; 2025 жылға қарай «көлеңкелі» экономикаға қарсы күрес үшін оның деңгейін 15% - ға дейін төмендету мақсатында Қаржы мониторингі агенттігін құру; тең жағдайлар жасау үшін бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігін құру бәсекелестікті қорғау және дамыту, монополистік қызметті шектеу және жосықсыз бәсекелестікке жол бермеу арқылы нарық субъектілеріне; 2021 жылдың соңына қарай мемлекеттік қызметшілер санын 25%-ға қысқарту; 2021 жылғы 1 шілдеден бастап мемлекеттік қызметшілерге еңбекақы төлеудің факторлық-балдық шкаласын енгізу, бұл олардың жауапкершілігі мен уәждемесін күшейтуге ықпал

етуге, әкімшілік-бақылау бағдарынан мемлекет пен халықтың өзара іс-қимылының сервистік моделіне көшуді қамтамасыз етуге арналған мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын қабылдауға бағытталған.

Реформалардың әлеуметтік-экономикалық өлшемі

Жаңа мемлекеттік компаниялар мен квазимемлекеттік сектор субъектілерін құруға мораторий енгізу, микро және шағын кәсіпкерлік субъектілерін салық төлеуден босату және оларды уәкілетті мемлекеттік органдардың 3 жыл ішінде тексеруіне тыйым салу, жұмыс берушілердің бірыңғай салық жүйесіне 5 пайыздық жарнаны міндетті түрде төлеуді енгізу мерзімін кейінге қалдыру арқылы салық салуды, жер пайдалануды жетілдіру және шетелдік жұмыс күшін тарту процесі іске қосылды Ұлттық зейнетақы қоры 2023 жылға дейін.

«Қазақстан Республикасы азаматтарының борыш жүктемесін азайту шаралары туралы» Жарлық қабылданды, оған сәйкес Үкімет пен Ұлттық Банкке екінші деңгейдегі банктерден және микроқаржы ұйымдарынан табысы аз азаматтардың кредиттері бойынша берешектерін өтеу тапсырылды[5,1]. Республиканың мүдделі азаматтары үшін өздерінің зейнетақы жинақтарын тұрғын үй жағдайларын жақсартуға және емделуге ақы төлеуге пайдалануға мүмкіндік берілді. Жалдау ақысын субсидиялау және жеке тұрғын үй құрылысы үшін жер учаскелерін коммуникациялармен қамтамасыз ету бойынша жұмысты жандандыру тетіктері енгізілді. Мүгедек адамдарға арналған 12 әлеуметтік оңалту орталығы құрылды.

Денсаулық сақтау және білім беру салаларында негізгі реформалар жүргізілді. Денсаулық сақтау саласында медицина бірдей қолжетімді болуы және Жылдар мен ауылдық жерлерде дамуы үшін негіздер қаланды.

Білім беру саласында жоғары оқу орындарының педагогтері мен оқытушыларының жалақысы артты, сондай-ақ болашақ педагогтарға арналған стипендия мөлшері артты.

Білім беру саласындағы қала мен ауыл арасындағы алшақтықты жою үшін жалпы білім беретін мектептерді қолдау шаралары әзірленді.

Өлемнің жетекші ғылыми орталықтарында тағылымдамадан өту үшін ғалымдарға 500 грант бөлінді.

Қорытынды. Осы реформалардың барлығы Қазақстанның жоғары басшылығы Президент Тоқаев бастаған елдегі саяси және әлеуметтік-экономикалық проблемаларды толығымен шешуді өз алдына мақсат етіп қойғанын айқын көрсетеді. Соңғы жылдары Қазақстан қарқынды дамып келеді, ал ағымдағы реформалар бағдарламасы ҚР-ны одан әрі толық ауқымды дамытуға бағытталған. Президент Тоқаев өзінің реформаларымен мемлекеттік биліктің барлық деңгейлеріне мемлекеттің барлық жұмысы қарапайым азаматтар мен Қазақстан халқының игілігіне бағытталуы тиіс екенін нақты жеткізгені анық. Әлеуметтік келісімді, тұрақтылықты және әлеуметтік әділеттілік атмосферасын құру бағыты белгіленді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Сындарлы қоғамдық диалог - Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. 16.03.2022

2. Тулегенова Е.Ш. Современная подполитическая ситуация в Казахстане. Журнал Постсоветский материк. 3(7) /2015. С.69-74

3. Мендегазиев А. Детерминанты политических рисков в Казахстане 22 ноября 2021 <https://www.google.com/ru>

4. «Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі аумақтық даму жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 13 қыркүйектегі № 634 қаулысы

5. Фонд «Қазақстан халқына» окажет помощь пострадавшим в январских событиях. 13.02.2022. <https://www.google.com/ru>

References list:

1. Memleket basshısı Qasım-Jomart Toqayevtiń Qazaqstan xalqına Joldauı. Sındarlı qoǵamdıq dialog - Qazaqstannıń turaqtılıǵı men orkendeuiniń negizi. 16.03.2022
2. Tulegenova E.SH. Sovremennaya podliticheskaya situaciya v Kazaxstane. Jurnal Postsovetiskiy materik. 3(7) /2015. S.69-74
3. Mendegaziev A. Determinantı politicheskix riskov v Kazaxstane 22 noyabrya 2021 <https://www.google.com/ru>
4. «Qazaqstan Respublikasınıń 2025 jılǵa deyingi aumaqtıq damu josparın bekıtu turalı» Qazaqstan Respublikasınıń Prezidenti Jarlıǵınıń jobası turalı. Qazaqstan Respublikası Ukimetiniń 2021 jılǵı 13 qırkuyektegi № 634 qaulısı
5. Fond «Qazaqstan xalqına» okajet pomoshch postradavshim v yanvarskix sobitiyah. 13.02.2022. <https://www.google.com/ru>

Аннотация: Политическая реформа - это превращение, изменение, переустройство политической жизни общества (отношений, порядка, институтов, организаций), совершающееся без изменения основ существующего строя. политические реформы связаны с эволюционным развитием общества, его политических и социальных институтов власти. это изменения политической системы общества, политических отношений, направленные и организуемые политические преобразования. Политические реформы присущи любому обществу, обеспечивая предотвращение насилия, конфронтации и политических конфликтов, бескризисное прогрессивное развитие и совершенствование политической системы общества. Справедливость - призвана обеспечить равенство прав всех граждан независимо от их социального, этнического, религиозного или иного происхождения. И прогресс во всех сферах жизни общества как социальная модернизация, в осуществлении созидательных преобразований на благо людей с целью вхождения в число передовых стран мира.

Ключевые слова: политическая реформа, государственный строй, институт власти, народ, политический курс

Кілт сөздер: саяси реформа, мемлекеттік жүйе, билік институты, халық, саяси бағыт

Abstract: Political reform is a transformation, change, reorganization of the political life of society (relations, order, institutions, organizations), which takes place without changing the foundations of the existing system. political reforms are connected with the evolutionary development of society, its political and social institutions of power. these are changes in the political system of society, political relations, directed and organized political transformations. Political reforms are inherent in any society, ensuring the prevention of violence, confrontation and political conflicts, crisis-free progressive development and improvement of the political system of society. Justice is designed to ensure equality of rights for all citizens regardless of their social, ethnic, religious or other origin. And progress in all spheres of society as social modernization, in the implementation of creative transformations for the benefit of people in order to become one of the leading countries of the world.

Keywords: political reform, state system, institution of power, people, political course

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

УДК: 371

¹Алметов Н.Ш., ¹Рауан М.Ж.,* ²Иброхимова Г.Х.

¹педагогика ғ.д., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹«Педагогика және психология» мамандығының 2 курс магистранты

М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²педагогика ғ.д., профессор. ТашМЭУ. Ташкент, Өзбекстан

**ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЕНДІРУДІҢ
ПОСТИННОВАЦИЯЛЫҚ КЕЗЕҢІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ**

Автор - корреспондент: rauan.miyatbek@mail.ru

Түйін: Мақалада жалпы білім беретін мектепте жаңартылған білім беру мазмұнын енгізудің постинновациялық кезеңінде оқушыларға музыкалық білім беруді жетілдіру мәселесі қарастырылған. Жаңартылған музыкалық білім беру бағдарламаларының оқушылардың музыкалық шығармашылық қабілеттерін дамытудағы дидактикалық мүмкіндіктері айқындалған. Музыкалық шығармашылық қабілеттерді дамыту мектеп оқушыларына жаңа форматтағы музыкалық білім берудің маңызды бағыты ретінде қарастырылып, мұнда кездесетін педагогикалық мәселелерге ерекше мән берілген. Инновациялық сападан жаппай педагогикалық тәжірибе көрінісіне өтудегі жаңартылған білім беру бағдарламаларын іс-жүзіне асыруда оқушылардың музыкалық шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру мен дамытудың әдістері мен құралдары ұсынылған. Оқушылардың музыкалық қабілеттерін дамытудың кейбір жаңашыл әдістемелік шешімдері ұсынылған. Мектепте жаңартылған білім беру мазмұнын жүзеге асыру жағдайында музыкалық білім берудегі оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту тұғырлары туралы тұжырымдар жасалынған.

Кілт сөздер: жаңартылған білім беру мазмұны, постинновациялық кезең, мектеп оқушылары, музыкалық шығармашылық қабілеттер, музыкалық білім беру, музыкалық шығармашылық қабілеттерді дамыту.

Кіріспе. Елімізде білім саласында жаңартылған бағдарлама енгізілгеннен бері оқушыға да, мұғалімге де сыни тұрғыдан ойлау мен даму процессіне көптеген өзгерістер алып келді. Оқушы бұрынғыдай баға алу үшін оқымай, сыни тұрғыдан өз көзқарасын айтуға, ал мұғалімдер үшін оқушылардың көзқарасымен, олардың пікірлерімен санаса отырып, бағыт-бағдар беріп, қазіргі заманның талабына, сұранысына сай, бәкеlestікке қабілетті ұрпақтар тәрбиелеу және білімдерін жетілдіру.

Мектептердің жаңартылған білім беру мазмұнына бір ыңғай көшуі, білім алушылардың музыкалық білім беру үдерісін жаңа сапалық деңгейде көтереді. Музыкалық білім берудің мазмұны да, оны ұйымдастырудағы әдістемелері және технологиялары да, оқушылардың музыкалық білімдері, сонымен қатар икемділіктері мен қабілеттерін бағалау жүйелері де жаңарады.

Қазіргі өзгерістерге толы, цифрлы қоғамда оқушыларға музыкалық білім берудің тағылымдық, тәрбиелік маңызы әр қашанғыдан да жоғары. Өйткені, оқушы-жастар санасы

мен мінез-құлықына әсері күн сайын күшейіп отырған цифрлық құралдар олардың рухани-адамгершілік келбетіне де зор ықпалын тигізуде. Осы тұрғыдан оқушыларды шынайы музыкалық өнер туындыларына кірістіру олардың рухани-адамгершілік және эстетикалық тәрбиесіне оң әсерін тигізеді. Қазақтың халықтық музыкасы, басқа халықтар, әлем музыка өнерінің төл туындылары оқушы-жастарда ақпараттандырудың келеңсіз қырларына иммунитетті қалыптастыруда дамаңызды құрал болып табылады.

«Қазақ қай кезде де әнсүйер ұлт саналған. Музыка - бірін-бірі тілсіз түсіну өнері. Содан болар, халықтар мен халықтар музыкаға келгенде түсінісуі үшін тілді қажет етпейді. Музыка адамның жанын жақсылыққа жетелеп, көңілін нұрға бөлейді. «Ән көңілдің ажары» деп халық бекер айтпаса керек. Ертедегі қазақ даласында көрініс тапқан салсерілік, ақын-жыраулық мектептің өзін көшпелі қауымның далалық өнер институты деп атауға болатындай. Бұл қазақтың бұрыннан музыкаға әуес, өнерсүйер ұлт екенін дәлелдейді. Бүгінде музыка саласы аяғына нық тұрған дербес сала саналады», - деп жазады музыкалық білім беру саласындағы ғалым Мелдехан Қонысбаев[1]. Сондықтан жаңартылған бағдарлама аясында білім бере отырып, мұғалім әрқашан ізденісте болып, заманауи технологияларды терең меңгеріп, өзіне және шәкірттеріне қолайлы жақтарын қарастырып отыруы, балалардың музыкалық шығармашылығы мен дарындылығын зерделеп, дамытуы тиіс.

Теориялық талдау. Жаңартылған білім беру бағдарламалары музыкалық білім беруде оқушының субъектілік позициясын күшейтеді. Оқушы мұғалім мен интербелсенді әрекеттесу арқылы музыкалық оқу-танымдық іс-әрекетке белсене кіріседі. Оқу мақсаттарын пайымдайды, музыкалық материалды меңгеруде өзі ізденеді, басқа оқушылар және мұғалім мен бірге оқу міндеттерін шешеді, өз оқу іс-әрекетін бағалау мүмкіндігіне ие болады [2].

Инновациялық технологияларды және интерактивті әдістерді пайдалана отырып, сабақтың сапалы әрі қызықты сабақтар өткізу. Жаңа бағдарламаның ерекшеліктері деп атап айтар болсақ: бағалау жүйесінде де, үш тілдік саясат, сабақ жоспарының жаңаша құрылымы, әр сабақта әртүрлі жаңаша стратегия әдістерді қолдана отырып, сабақтың сапасын арттыруға болатынын, білім алушылардың мүмкіндіктерін барынша шектемеуге, керісінше зерттеп-зерделеуге мүмкіндік керектігін ұғынды.

Оқу бағдарламасына орай ««Музыка» пәні адам өмірінің бір бөлігі ретінде оқушыларда музыкаға деген қызығушылығының қалыптасуына, музыканың базалық білімі, біліктіліктері және музыкалық өнердің түрлерін меңгеруге, музыкалық білім беру барысында шығармашылық қабілетін және коммуникациялық біліктіліктерін қалыптастыруға, ұлттық және адамзаттың мәдени құндылықтарына деген көркем - эстетикалық қарым-қатынасты тәрбиелеуге, музыкалық және шығармашылық дағдыларын дамытуға бағытталған» [3].

Белгілі жазушы Қажым Жұмалиев: «Өнердің басқа түрлерімен салыстырғанда адам баласының ой-сезіміне тез әсер ететін де, ешбір тілмәшті қажет етпей, жан біткеннің барлығына тілі ортақ, интернационалдық өнер де - музыка» - деген болатын[4].

Оқушы музыка арқылы өз сезімін жеткізуіне, адамдармен және өз құрбы-құрдастарымен қарым қатынас жасау барысында ортақ мәмілеге келуіне, жан-жақты дамуына, жақсы мен жаманды айыра білуіне әсер ететін өнер саласы. Сондықтан музыка сабақтарында оқушылардың музыкалық қабілетін дамыту барысында көптеген инновациялық әдіс тәсілдерді қолдануға болады. Мысалы, жаңартылған бағдарламаға сәйкес оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдер қазіргі заман талабына сай, жан-жақты дамыған, музыкалық қабілеті жоғары балалармен жұмыс жасауға көп мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда музыкалық білім үдерісінде ақпараттандыру құралдары кеңінен пайдалануда. Музыкалық білім беруді цифрлендіру - оқушылардың музыкалық қабілетін дамытудың маңызды бағыттарының бірі. Ақпараттық құралдарды жақсы пайдалана алатын қазіргі балаларға музыкалық білім беру бағдарламасын меңгертуде музыка

шығармаларын, музыкалық аспаптарда ойнау тәсілдерін меңгерудің компьютерлік бағдарламаларын ендіру, әріне олардың музыкалық қабілеттерін дамытуда оң нәтижелер береді. [5,64-66-бб.].

Сондықтан, оқушылардың музыкалық қабілеттерін дамытуда дәстүрлі тұғырлар мен қатар цифрлық құралдарды, бағдарламаларды, музыкалық сайттардағы танымдық және эстетикалық құндылығы жоғары, оқушылардың жасына, оқу-танымдық мүмкіндіктеріне және музыкалық қабілеттеріне сай өнер туындыларын іздестіру және шығармашылықпен пайдалану аса маңызды.

Кітап оқымайтын, немесе аз оқитын адамдар болуы мүмкін. Бірақ музыка тыңдамайтын адам болмас. Музыка пәні мұғалімі әрбір оқушының музыкаға деген дарындылығы мен қабілеттерін зерделеу балалардың музыкалық қабілеттерін дамытудағы алғашқы қадамдардың бірі. Дәстүрлі әдістер, арнаулы әдістемелер көмегімен оқушылардың музыкалық қабілеттері мен дарындылығы қай дәрежеде екендігі анықталады. Осыған қарай, музыка пәні мұғалімінің алдағы барлық жұмыстары ұйымдастырылады. Әрине, барлық балалар музыканы сүйеді, бірақ музыкаға деген дарындылығы мен қабілеттері әртүрлі. Олардың деңгейіне қарай музыкалық қабілеттерді дамытудың түрлі әдістері мен құралдары пайдаланылады.

«Музыка» пәні сабағының ерекшелігіне келер болсақ, ол оқушының туа біткен қабілетін ескере отырып, соған сәйкес тапсырмалар бере отырып, оқушы белсенділігін, қызығушылығын арттыру. Жеке тұлға ретінде оқушының бойындағы музыкалық талантын көре білу, оны дер кезінде шыңдай білу бұл-мұғалімнің шеберлігінде. Баланы музыка тыңдауға, тыңдай отырып, оны қабылдай білуге, өзіне ұнаған музыкасын жеке орындауына, өз құрбыларының алдында берілген шығармаларын еркін орындауға дағдыландырып, оқушының музыкалық мәдениеттілігін қалыптастыру жаңартылған бағдарламаның инновациялық кезеңіндегі қойылатын басты талаптар.

Музыкалық білім баланың сана сезімін, ойлау қабілетін, сондай-ақ музыка өнерін толық түсініп өмірге деген құлшынысын арттырады. Музыкасабағында балалар - ән айту, музыка тыңдау, музыка әдебиеттерімен танысу, музыкалық сауат және ырғақ музыкалық қабілеттерді дамытуды толық үйренеді. Музыкалық қабілеттерді дамытуда музыкалық білім берудің сабақтан тыс және сыныптан тыс түрлері де маңызды рөл атқарады. Үйірме жұмыстары, музыкалық кештер, өнер қайраткерлерімен кездесулер, қосымша жеке сабақтар оқушылардың музыкалық қабілеттерін дамытуда ерекше рөл атқарады.

Оқушының шығармашылық қабілетін дамытуда музыка сабағында жаңа инновациялық техникаларды қолдана отырып, әр түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалануға болады. Бұл орайда ойынның алатын орны ерекше. Ойынды әдетте мұғалім сабақ алдында не сабақты қорытар кезде пайдаланады. Ойын - балалар әрекетінің бір түрі. Ойын әрекеті естің, ойлау мен қиялға, барлық таным үдерісіне баланың жақсы қырынан дамуына өз әсерін жақсы жағынан тигізеді. Ойынның теориясы мен практикасын және оның оқушы шығармашылығын дамытуға әсерін отандық және шетелдік педагогтар, психологтар, социологтар зерттеуде.

Ш.Кульманова, Б.Сулейменова, И. Сиваковалардың пікірінше «музыка сабағында оқушы шығармашылығын дамыту үшін төмендегідей ойындар жүргізуге болады: Оқушының есту, көру, эмоционалдық дискомфорт жағдайын, шапшаңдығын, тапқырлығын дамыту мақсатында «Өуенді тап!», «Шатасқан ноталар», «Кімнің немесе ненің үні екенін тап», «Көңіл - күйді көрсет» т.б. ойындардың баланың музыкалық қабілетінің дамуына зор әсер ететіні сөзсіз. Ойындық өзара әрекет -бұл баланың қоғамда өз қабілеттерін, мүмкіндіктерін жүзеге асыруына, өзін-өзі бекітуге мүмкіндік беретін ерекше іс-әрекеттің бір түрі. Музыкалық ойындар оқушының музыкаға деген құлшынысын, қызығушылығын ғана арттырып қоймай ажырата , салыстыра білуге де үйретеді» [6, 3-6-бб.].

М.Мендаяқова, Г.Қарамолдаевалардың пайымдауынша, «музыкалық шығарманы игеру, оның мәніне терең бойлай ену дәйекті де ұзақ процесс. Музыкалық шығарманы ұжымдық үйренуге кірісе отырып, шығарманың музыкалық мәтінін дәлме-дәл орындау, шығарманың жалпы сипатын, формасын, ладтық-гармониялық негізін, ритм мен әуеннің сипатын анықтау, музыка дыбысын шығарудың барлық тәсілдерін белгілеу, бүкіл пьесса бойына дыбыс күшін бөлу, вокальдық және аспаптық топтарының және топтағы әрбір партияның дыбысының тепе-теңдігіне қол жеткізу, ансамбльдің орындаушылық шеберлігінің дәлдігіне жету қажет. Мұның бәрі бірден қол жеткізетін нәрсе емес. Оны бірте-бірте дамыта отырып, жақсы нәтижеге қол жеткізуге болады» [7,7-б.].

Нәтижелер мен талдау. Оқушылар музыкалық қабілеттерін дамытуда фольклор материалдарының ерекше дидактикалық әлеуетін зерттей келе, Т.М.Каргополова балалардың көркем-шығармашылық және ойны іс-әрекетінің әртүрлі формаларын ұйымдастыруда халық ауызекі шығармашылық құралдарымен оқушылардың музыкалық қабілеттерін дамытудың ынандай педагогикалық шарттарын анықтаған:

- сабақта ән айту, пластикалық қозғалыс және халықтық ойын құралдарын кірістіретін; балалар фольклоры материалдарын пайдалану;

- балалардың дауыс аппараты және тірек-қимыл аппаратында жасқа байланысты және физиологиялық өзгерістерді есепке алу (көмейдің құрылысы, төзімділік және дыбыс күші, регистрі мен диапазоны, тірек-қимыл аппаратының құрылымы);

- дауыс, сөйлеу, пластикалық және аспаптық интонация ерекшелігі мен мазмұнын ескере отырып балалар халық дауыстарының жеке-дара тұрғыдан келуді жүзеге асыру (интонация тазалығы, тіпті тембрлік бояу, ашық, басымдықпен ән айту семантикалық интонация, дауыстылық, ұтқырлық, жеңілдік, ұшқырлық және дыбыстың мәнерлілігі, қозғалыс жүйесінің икемділігі және пластикасы) [8]

- кіші мектеп жасындағы оқушылар музыкалық қабілеттерін дамытуға арналған еңбегінде Е.В.Ситник былай жазады: «балалар музыкалық шығармашылығы өзінің табиғаты бойынша синтетикалық әрекет болып табылады. Ол музыкалық іс-әрекеттің барлық түрлерінде көрініс табуы мүмкін. Балалардың шығармашылық көріністерінің табыстылығы белгілі бір сезімдерді, көңіл-күйді білдіру икемділіктері және дағдыларының беріктігіне байланысты болады. Баланың толыққанды шығармашылығы тек оның өмірлік тәжірибесі, соның ішінде музыкалық-эстетикалық түсініктері ұдайы байып отыратын жағдайда, ол өзіндік дербестік көрсетуіне мүмкіндік болғанда ғана қалыптасады.

Қорытынды. Мектепте жаңартылған білім беру мазмұнын енгізудің жаңа – постинновациялық кезеңінде оқушылардың музыкалық шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесінің өзектілігі артады және жаңа осы мәселенің педагогикалық шешімі жаңа тұғырларды іздестіруді қажет етеді.

Жаңартылған білім беру бағдарламалары инновациялық әлеуетінен жаппай педагогикалық іс-тәжірибе деңгейіне өтуі оқушылардың музыкалық шығармашылық қабілеттерін дамытудың мынандай жаңа әдістемелік тұғырлары мен тәсілдерін пайдалануды болжайды:

- оқушылардың музыкалық қабілеттерін психологиялық-педагогикалық диагностикалау (зерделеу) негізінде сынып оқушыларын топтарға бөлу;

- музыкалық қабілеттері мен қызығушылықтары деңгейіне қарай оқушылардың музыкалық шығармашылық қабілеттерін дамытудың кішігірім бағдарламасын құру, әрбір топқа деңгейіне сәйкес оқу міндеттерін қою және тапсырмалар әзірлеу;

- оқушылардың музыкалық қызығушылықтары мен дарындылығына қарай саралап-деңгейлеп оқыту әдістерін пайдалану, әртүрлі деңгейдегі шығармашылық тапсырмалар беру;

- оқушылардың музыкалық оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру және ынталандыру тетіктерін пайдалану;

- жаңартылған білім бағдарламаларының музыкалық білім беру мазмұнының іс-жүзіне асырудың оқушылардың шығармашылық сипаттағы музыкалық қабілеттерін дамытуға бағытталғандығына қол жеткізу;

- оқушылардың музыкалық шығармашылық қабілеттерін дамыту үдерісін бағалаудың критерияларды жүйесін әзірлеу;

- музыка пәні сабақтарында оқушылардың музыкалық шығармашылық қабілеттерін дамыту нәтижелерін мерзімді талдау және жаңа мүмкіндіктері анықтау;

- оқушылардың музыкалық шығармашылық қабілеттерін дамытуда сыныптағы сабақтар және сыныптан тыс музыкалық тәрбие іс-шараларының тығыз байланысына қол жеткізу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қонысбаев М. Кәсіби біліктілікті шыңдау - басты мақсат//<https://qazaqadebiety.kz/11550/>.

2. Ахметкалиева С.Т. Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдер// https://mtdi.kz/e/oku_adisteme/id/633/q/1

3. «Музыка» пәнінен оқу бағдарламасы // <https://www.tarbie.kz/29756>.

4. Жұмалиев Қ. Абайдың табиғат лирикасы // <http://sol.kzbydocs.com/re>.

5. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. Алматы. Білім, 2008.

6. Музыка: Методическое руководство // Авторы: Кульманова Ш., Сулейменова Б., Сивакова И. Алматы, 2017 // atamura.kz.

7. Меңдаяқова Қ.М., Қарамолдаева Г.Ж. Мектепте музыка тәрбиесін беру әдістемесі. Алматы, 1997.

8. Каргополова Т.М. Развитие музыкальных способностей у учащихся младшего школьного возраста в процессе изучения фольклора // Дисс ... канд. пед. наук: 13.00.02. Московский государственный университет культуры и искусств.- Москва, 2014.- 229 с. // <http://www.dslib.net/>.

9. Ситник Е.В. Развитие творческих способностей у младших школьников на уроках музыки // https://dshimay.bel.muzkult.ru/media/2018/07/31/1225016381/Sitnik_E_V_BGIK_2013_magisterskaya_tetrad.pdf.

References list:

1. Qonisbaev M. Kasibi biliktilikti shıñdau - bastı maqsat// <https://qazaqadebiety.kz/11550/>.

2. Ahmetkalieva S.T. Jañartılğan bilim beru mazmunı boyınsha oqıtudağı jaña adistasilder// https://mtdi.kz/e/oku_adisteme/id/633/q/1

3. «Muzıka» paninen oqu bağdarlaması // <https://www.tarbie.kz/29756> Jumaliev Q. Abaydıñ tabiğat lirikası // <http://sol.kzbydocs.com/re>.

4. Koshimbetova S. Innovaciyalıq tehnologiyanı bilim sapasın koterude paydalanu mumkindikteri. Almatı. Bilim, 2008.

5. Muzıka: Metodicheskoe rukovodstvo// Avtorı: Kulmanova SH., Suleymenova B., Sivakova I. Almatı, 2017 // [Atamura.kz](http://atamura.kz).

6. Meñdayaqova Q.M., Qaramoldaeva G.J. Mektepte muzıka tarbiesin beru adistemesi. Almatı, 1997.

7. Kargopolova T.M. Razvitie muzıkalnıh sposobnostey u uchashchihsya mladshego shkolnogo vozrasta v processe izucheniya folklora // Diss... kand. ped. nauk: 13.00.02. Moskovskiy gosudarstvenniy universitet kulturi i iskusstv. Moskva, 2014. 229 s. // <http://www.dslib.net/>.

8. Sitnik E.V. Razvitie tvorcheskikh sposobnostey u mladshix shkolnikov na urokax muziki https://dshimay.bel.muzkult.ru/media/2018/07/31/1225016381/Sitnik_E_V_BGIK_2013_magis_terskaya_tetrad.pdf.

Аннотация: В статье рассматривается проблема совершенствования музыкального образования учащихся на постинновационном этапе внедрения обновленного содержания образования. Определены дидактические возможности обновленных программ музыкального образования в развитии творческих музыкальных способностей школьников. Развитие музыкальных творческих способностей рассматривается как важное направление музыкального образования школьников на новом формате, также обращено внимание на возникающие при этом педагогические проблемы. Рассмотрены методы и приемы развития творческих музыкальных способностей учащихся в условиях перехода обновленных программ с уровня инновации на уровень массовой педагогической практики. Рекомендованы некоторые инновационные методические решения развития музыкальных способностей школьников. Сформулированы выводы относительно подходов к развитию творческих музыкальных способностей учащихся в постинновационный период реализации обновленных программ в школе.

Ключевые слова: обновленное содержание образования, постинновационный период, учащиеся общеобразовательной школы, творческие музыкальные способности, музыкальное образование, развитие музыкальных способностей.

Abstract: The article deals with the problem of improving the musical education of students at the post innovation stage of introducing the updated content of education. The didactic opportunities for the development of musical creativity of students in the updated music education programs are identified. The development of musical creative abilities is considered as an important direction in the musical education of school children in the format, as well as pedagogical problems. Methods are considered, new attention is paid to the methods of developing the creative musical abilities of students in the conditions of the transition of updated level programs. Some innovations of the mass level to pedagogical practice are recommended. Some innovative methodological solutions for the development of musical abilities of student are proposed. Conclusions formulated regarding approaches the development of creative musical abilities of student in the post-innovation period of the implementation of updated programs at school.

Key words: The updated content of education, the post-innovation period, secondary school students, creative musical abilities, music education, the development of musical abilities

ӘОЖ: 37.015.3

¹Атыманова К.Ж., Байтикова К.А., ²Хусейн Узунбойлу

¹педагог. ғ.к., қ. профессор, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен, Қазақстан

²педагог-психолог, №106 «Қарлығаш» балабақша-бөбекжайы КМҚК, Өскемен, Қазақстан

³профессор, доктор, Таяу Шығыс Университеті, Солтүстік Кипр, Турция

ПЕДАГОГТАРДЫҢ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРМЕН СУБЪЕКТ-СУБЪЕКТІЛІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСҚА ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Автор - корреспондент: kargash7@mail.ru

Түйін. Заман талабы - бағдарламаларды күрделендіру, баланың жан -жақты мүмкіндіктерін ескере отырып, білім беру үдерісінің сапасын жақсартатын тиімді технологиялармен қарулану. Баланы субъект ретінде қарастыру - заманауи педагогикадағы жетекші тенденция. Мақалада мектепке дейінгі педагогикадағы «объект» және «субъект» ұғымдарының мектеп жасына дейінгі балалардың өзара әрекеттестік мәселелерін ашуда шешуші рөл атқаратындығына мән беріліп, «субъект» ұғымының сипаттамалары нақтыланған. Субъект-субъектілік қарым-қатынас және субъект-субъектілік қарым-қатынастың: зерттеушілік, танымдық, өзгертушілік - элементтері қарастырылған. Аталмыш қарым-қатынасты қалыптастырудың

психологиялық және педагогикалық жағдайлары анықталған. Балалармен жұмыс істеудегі педагогтардың кәсіби білімі мен біліктілігі мәселелеріне ерекше мән берілген. Мектепке дейінгі педагогикадағы проблемалық сала - субъектілі ынталылықты, балалар мен педагогтардың шығармашылығын қамтамасыз ету мақсатында педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың тиімді түрлерін, әдістерін, біртұтас технологияларын анықтаудың қажеттігі жайында айтылған. Осы орайда, баланың бірден субъект болып, оның тиісті белгілерін қабылдай алмайтындығын және оның саналы түрде белсенді, ынталы, шығармашыл болып қалыптасуы бірден қол жеткізетін дүние еместігін ескере отырып, баланы субъекті ретінде тәрбиелеу мен оқыту үдерісінде, үлкендердің іс-әрекеті арқылы ерте жастан бастап субъектілік сапалар мен қасиеттерді дамытуға бағытталған іс-әрекеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жағдайлардың іс-әрекеттегі нәтижесі көрсетілген.

Кілт сөздер: субъект, субъект-субъектілік қарым-қатынас, педагогикалық технология, жеке тұлға, педагогикалық үдеріс, мониторинг, кәсіби құзыреттілік, педагогикалық қарым-қатынас стилі.

Кіріспе. Қоғамның үздіксіз қарқынды дамуы үшін бәсекеге қабілетті, әлеуметтік белсенділіктері жоғары өскелең ұрпақты қалыптастыруда, ата-аналармен қатар білім беру мекемелеріндегі педагог қауымының да атқаратын ерен еңбектері мен игі істерінің алатын орны зор.

Адамзат қоғамының даму сатысының қайсысында болмасын педагог рөлі ерекше жоғары бағаланған. Олай болса, бүгінгі күні тәуелсіздікке еліміз қол жеткізіп, әлемдік деңгейдегі дамыған елдер қатарына қосылуды жоспарлап отырғанда, педагог мамандығының қоғамдағы мәртебесіне, оның басқа саладағы еңбек етушілерге қарағандағы әлеуметтік құндылығына, қоғамдағы алатын орны мен рөліне, педагогтың кәсіби білімі мен біліктілігі мәселелеріне ерекше мән беріліп отыр. Осы негізде педагог қызметкерлерінің өз мамандығына деген жауапкершілігі мен ізденіс пен шығармашылық нәтижесінде қол жеткізген білімі мен білігі заманауи талапқа сәйкес болуын қажет етеді. Француз педагогы Жубердің «Оқыту деген екі есе оқу» деген қағидасына сәйкес әр бір педагог өзінің кәсіптік шеберлігін, зерттеу зияткерлік, шығармашылық деңгейін үздіксіз жетілдіріп отыруға міндетті. Себебі педагог - елдің болашағын көркейтіп, рухын биікке көтеретін, жас ұрпақты тәрбиелейтін жауапкершілігі мол киелі мамандық екенін бүгінгі таңда жалпы егеменді еліміз мойындап отыр. Яғни, білім берудің қай сатысында болмасын, педагог өзгермелі жағдайға тез бейімделе білетін, ойлау деңгейі жоғары, педагогикалық үдерісті жүйелі түрде болжай алатын, балалармен ынтымақтаса отырып, кәсіби психологиялық - педагогикалық қызметті дара шығармашылық тұрғыда жүзеге асыруға қабілетті болуы керек. Ал ол қалай іске асады?

Әрине - білімді жетілдіру арқылы. Осы орайда, Жүсіпбек Аймауытовтың «Сабақ беру үйреншікті жай ғана әрекет емес, ол жаңаны жаңадан табатын өнер» деген сөзі ойға келеді. Яғни, әрбір педагог өз жұмысына тыңғылықты дайындықпен, құштарлық сезімімен кіріссе, еңбегіне қарай жемісін көре алады. Дамыған елге қарап бой түзеп келе жатқан тәуелсіз еліміз ұрпақ бойына білім нәрін себуші педагогтар қауымын, жаңа заман талабына сай білімін жетілдіруді қолға жан жақты алуда. Әр бір педагогтың білімі мен білігін көтеруді мақсат тұтқан егеменді еліміз балабақша сатысынан бастап кішкентай бүлдіршіндерге алғашқы тәлім-тәрбие беретін тәрбиеші-педагогтардың білімін жетілдіруге көңіл бөлсе, біз сіздермен өскелең ұрпақтың білім көкжиегін барынша заман талабына сай кеңейтуіміз керек.

Теориялық бөлім. Тәуелсіздік алғалы еліміздің басынан өтіп жатқан өзгерістер білім беру жүйесіне де түрлі өзгерістер енгізуде. ХХІ ғасырдың жан-жақты зерделі, дарынды, талантты адамдарын қалыптастыру бағытындағы білім беру ісі - бүгінгі күн талабы. Яғни, заман талабы: «білудің аздық ететіндігін, сол білгенінді іс жүзіне асырып, тиісті жерде қолдана білу керек екенін» ескертеді. Бұл әрбір педагог маманын ойландырып, жаңаша жұмыс істеуге, жаңа ізденістерге қарай ұмтылуына бағыт береді.

Олай болса, жаңашыл педагог қалай қалыптасады? Оқытудың инновациялық технологияларының қыр-сырын меңгере отырып, өз білімін жүйелі жетілдіру арқылы білім сапасын арттыруға барынша өз үлесін қосуды мақсат етіп, ұрпақты жаңа заманға сай біліммен қаруландыру үшін озық технологияларды тиімді пайдалануға тырысса - педагогтың жаңалыққа деген ынта-ықыласы оны жаңа үдерістерге жетелейді. Мектепке дейінгі кезеңнен бастап баланың тұлғалық дамуына, субъект ретінде қалыптасуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын негізге алу - қазіргі заманауи педагогика ғылымының жетекші тенденциясы болып табылады [1, 156]. Осы орайда мектепке дейінгі педагогика аясында «объект» және «субъект» ұғымдары жиі кездеседі және педагогпен мектеп жасына дейінгі балалардың өзара әрекеттестік мәселелерін ашуда ол шешуші рөл атқарады.

«Субъект» ұғымы өзінің негізгі сипатына қарай объектіге тура қарама-қарсы. Л.И.Божовичтің көзқарасы тұрғысынан, субъект өзін-өзі жасайтын адам. М.М.Бахтин субъектінің саналы түрдегі белсенділігімен, мақсат қоя білумен, шығармашылығымен сипатталатындығын атайды [2, 2].

Педагогикалық психология саласындағы зерттеулер үшін С.Л.Рубинштейн айтқандай, дүниені де өзің де өзгерте алатын адамның субъект екені жайлы түйіні маңызды. Себебі С.Л.Рубинштейн тұрғысынан субъект категориясы үздіксіз, «жоғары қарай» үдемелі жетілуді, дамуды білдіреді. С.Л.Рубинштейн «Адам субъект болып дүниеге келмейді, субъект болып дамып жетіледі» деген. Субъект (лат.Subjeetum-бастауыш) деген мағынаны береді. Яғни субъект танымдық санаға, ерік-жігерге, танымдық белсенділікке ие тұлға [3, 7].

Білім беру жүйесінің алдына қойған мақсаты жан-жақты үйлесімді дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру. Педагог баламен іс-әрекет, таным және қарым-қатынас субъектісі ретінде өзара байланыс орнатады. Педагогикалық үдерісте мұндай қатынас типі субъект-субъектілі деп аталады [4,14]. Педагогикалық үдеріске қатысушылардың қарым-қатынасының субъект-субъектілі типін оның үш элементі сипаттайды:

-зерттеушілік, -танымдық, -өзгертушілік әрекеттердің қамтылуы.

Субъектілердің әрекеттері бір-бірімен өзара байланысты және объектіге немесе олардың жиынына бағытталады. Бүгінгі күні баланың субъективтік қасиеттерін тәрбиелеу үдерісі әлі де жасалу үстінде. Баланың оқу-тәрбие үдерісінің объектісінен субъектісіне ауысу тетіктері жектілікті қарастырылмаған. Мектепке дейінгі педагогикадағы проблемалық сала-субъектілі ынталылықты, балалар мен педагогтардың шығармашылығын қамтамасыз ету мақсатында педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың тиімді түрлерін, әдістерін, біртұтас технологияларын анықтау. Яғни, біздің міндетіміз - баланы әрекет, таным және қарым-қатынас субъектісі етіп қалыптастыруда үлкендердің мүмкіндіктерін анықтау және түсіну. Бұл мүмкіндіктер қандай? Ол кулинариядағы сияқты бір ғана дайындау үлгісінде жасап шығару емес. Біз балалармен жұмыс жасаймыз, олар әр түрлі, әр түрлі психологиялық, педагогикалық, материалдық және тағы да басқа даму жағдайында. Дегенмен, жалпы қолданылатын ұсыныстар бар, оларды жүзеге асыру - оқыту, тәрбиелеу және дамыту міндеттерін шешуге көмек болады. Бала бірден субъект болып, оның тиісті белгілерін қабылдай алмайды және ол кездейсоқ емес, оның саналы түрде белсенді, ынталы, шығармашыл болып қалыптасуы бірден қол жеткізетін дүние емес. Ол баланы субъекті ретінде тәрбиелеу мен оқыту үдерісінде, үлкендердің іс-әрекеті арқылы ерте жастан бастап субъектілік сапалар мен қасиеттерді дамытуға бағытталған іс-әрекеттерін жүзеге асырған жағдайда ғана мүмкін бола алады [5, 1].

Мектепке дейінгі жастағы баланың өз іс-әрекетінің субъектісі ретінде қалыптасуына оң әсер ететін ең негізгі фактор, М.И.Лисинаның пікірінше, үлкендердің баланы дамыту бағытындағы дұрыс (бұзу бағытында емес) қарым-қатынас жасауы [6, 2]. Қарым-қатынас барысында педагогтың функциясы - баланың оқу қызметі, ойын, еңбек үстінде өздігінен, шығармашыл белсенділігін арттыру, оған бағыттау сипатындағы қажетті мөлшерлі көмек

көрсету. Баланың еркіндігін, белсенділігі мен ұмтылысын басу - ынтасыз немесе ашушаң негативті адам болып шығуына әкеледі. Баланың ынтасының артуына кедергі келтіру, шектеу қою оның дамуын тежейді. Мектеп жасына дейінгі балаға үлкендердің көзқарасы аса маңызды. Бүгінде тәрбиелеу практикасында мұндай көзқарастардың бірқатар түрлері кездеседі. Әсіресе, баланың жетістіктеріне, іс-әрекетінің нәтижелеріне көңіл бөлмеу, педагог үшін аса маңызды емес сияқты болып көрінуі мүмкін. Алайда, мұның салдарынан өз іс-әрекетіне қолдау таппаған бала, оң бағалауды күтпестен өзіне назар аударту мақсатында теріс әрекеттерге мойын бұра бастайды. Баланың ісін үлкендердің жете бағаламауы әдепсіздікке әкеледі - педагог бала әрекетін үзеді, оның жоспарын бұзады [7, 87].

Бұл бала тарапынан қарсылық көрсетуге әкеліп соғады, балада бастаған ісін аяқтау деген білік қалыптаспайды, бұл өз кезегінде істің құндылығы мен мағынасын төмендетеді, баланың ынтасын тежеу болып табылады. Педагогтың мұндай әрекеті баланың дәрменсіздік комплексін қалыптастырады, оның іс-әрекетін қызықсыз және біркелкі күйге келтіреді, өзіндік әрекет пен ынтылылық таныту деңгейі төмендейді. Яғни, бақылаусыздық пен немқұрайлы көзқарас баланың теріс әрекеттер жасауына әкеліп, ол әр түрлі қарсылықтар білдіру арқылы айналасындағыларға ашық түрде ерсі қылықтар танытуына ықпал етеді. Бұл оның психикалық процестерінің қалыптасуына кері әсер етеді. Сол себепті, мектеп жасына дейінгі балаға біртіндеп тәртіп талаптарын орындату арқылы берілген істі жүзеге асыруға мүмкіндік беру қажет.

Балалардың жағымсыз істеріне, білмеген жерлеріне «қатал талап» қою, жағымды жақтарын атамау - субъект-субъектілік қарым-қатынас барысындағы келесі қателік. Балалар өз қателіктері үшін үнемі теріс баға алып, басқа балалармен салыстыру объектісіне айналады. Соның салдарынан баланың өзін өзі бағалауы төмендейді. Теріс баға баланың ынтасын, белсенділігін төмендетіп, кемшіліктері үшін қоркумен шектеледі. Баланың іс-әрекетіне сәйкес емес баға беру де келіспеушілікке себеп болып, кейін баланың ішкі жан дүниесіне де, сыртқы іс-әрекетіне де жағымсыз көрініс береді. Ересектердің әділетті бағалауы баланың саналы тәртіптілігін және өз-өзіне деген сенімін арттырады [2, 2].

Баланың әрекетін, қылықтарын оң бағалау оны дамытудың белсенділігін арттырудың басты факторы екендігі белгілі. Үлкендердің мадақтауы - өсіп келе жатқан тұлғаның өзіндік санасын дамытудың негізгі тәсілдерінің бірі. Оң бағалау белсенділікті арттырады, теріс бағалау - мектепке дейінгі жаста ынта-ықыластың артуына мүмкіндік беріп, баланың өздігінен әрекет жасауына ұмтылдырады. Балаларға ескерту жасауды, теріс бағалауды пайдаланғанда бала емес, оның теріс қылығының бағаланатынын естен шығармау қажет: «Сен жаман емессің, бірақ сен жаман қылық көрсеттің, ол дұрыс емес, себебі...» сияқты баланың өз іс-әрекетін өзінің бағалап, ойлануына жағдай жасаған жөн. Баланың іс-әрекеті мен оның нәтижесін бағалағанда алдымен жағымды жақтарын, содан кейін жағымсыз жақтарын айтып, оның мүмкіндігіне сенімділікпен аяқтау қажет.

Сонымен, мектеп жасына дейінгі балалардың субъектік қасиеттері мен сапаларын қалыптастыруды ерте жастан, баланы өзара әрекеттестіктің тең құқылы қатысушысы ретінде қабылдап, оның мүддесі мен сұраныстарын ескере отырып, әрекеті мен қылықтарын объективті түрде бағалау арқылы, оның белсенділігін арттыруға психологиялық тұрғыдан мейлінше көңіл бөлген дұрыс [8, 156].

Ал педагогикалық тұрғыдан қарағанда, субъект-субъектілік қарым-қатынас - тәрбиеленушілердің мәселені көре білу қабілеттерін дамытуға ұмтылуды; тәрбиеленушілердің сұрақ қою біліктерін жетілдіруді; әртүрлі заттар мен құбылыстардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарын анықтауға үйретуді көздеуі тиіс [7, 89]. Мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыстағы бұл міндеттер жаңа мазмұндағы ұйымдастырылатын педагог пен бала арасындағы бірлескен іс-әрекеттердің ортақ мақсатты педагог пен баланың бірлесіп қабылдауы; жоғары деңгейдегі ұйымдастырылған

тәрбиелеп-оқыту үдерісі; оған ортақ(педагог-бала) күштің салынуы; өзара сенімділік пен сыйластық қарым-қатынастағы өзара көмек; тәрбиеленушілер арасындағы іскерлік қарым-қатынас, істің нәтижелі болуына деген ұжымдық жауапкершілік болғанда ғана өз жемісін береді [9, 3].

Эксперименттік бөлім. Субъект-субъектілік қарым-қатынасты орнату үшін мектепке дейінгі білім беру сатысында жұмыс істеп отырған әрбір педагог бала үшін психологиялық жағдайларды жасай отырып, баланың жеке шығармашылығын дамытуға бағытталған жеке жұмыстар арқылы іс-әрекеттегі белсенділікті арттыруға, баланың өз бетінше шешім қабылдауына, өзін-өзі реттеуіне (дидактикалық және ережелі ойындар, жеке шығармашылық тапсырмалары, жоба дайындау және т.б.) ықпал етуі керек. Диалогтік қарым-қатынасқа түсу арқылы тілдік мәдениеттерін қалыптастырудың жаңа формаларын («Пропп» картасы (сурет 1.) «Синквейн», «Модельдеу» және т.б. әдістер) қолдану өте тиімді болды.

Сурет 1. Пропп картасы.

Балалардың өз іс-әрекетінің нәтижесін алдын ала көре білуге, өз іс-әрекетіне бағдарлана білу және сол іс-әрекетінің басқа да мүмкіндіктерін болжай білуге үйрету (сурет салуда (сурет 2), эксперименттік іс-әрекеттер барысында) де іс-әрекет субъектісін қалыптастыруда аса маңызды рөл атқарды.

Сурет 2. Сурет салудағы «Гратаж» техникасы.

Іс-әрекетінің нәтижесіне өзіндік баға берумен рефлексия (Рефлексия тақтайшасы (сурет 3.), рефлексияның: зияткерлік, көңіл-күйлік, физикалық түрлері арқылы) жасау біліктерін дамыту балалардың ойлау, салыстыру, талдау жасау қабілеттерін жетілдіреді.

Сурет 3. Рефлексия тақтайшасы арқылы бағалау.

Өз іс-әрекетін болжай білуге, өз іс-әрекетіне жауапкершілік танытуға, мектепке дейінгі кезеңде оқу әрекетінің бақылау мен бағалау сияқты элементтерін қалыптастыру (өзара тексеру, топтық және командалық жұмыстардағы рөлдер, сурет 4.) да субъект ретінде дамытудың қажетті құралы [5, 1].

Сурет 4. Топтық жұмыс.

Міне осындай жұмыс түрлері арқылы мектеп жасына дейінгі баланың субъектілік тұғырын, яғни, одан тек әрекет етуші индивидті ғана емес, іс-әрекетті түсінетін, оны қабылдап жүзеге асыра білетін субъектінің қалыптасуына жағдай жасауға болатынына көз жеткіздік.

Бұл жол педагогтардан кәсіби шеберлікті, шыдамдылықты, өсіп келе жатқан адамға және оның ұдайы жетілуіне деген қамқорлық пен сыйластықты талап етеді. Мамандардың кәсіби құзыреттілік деңгейлері туралы ақпаратты алуға мүмкіндік беретін құрал ретінде - мекемемізде жүйелі түрде жүргізілетін педагогтардың кәсіби біліктілік және тұлғалық өсу мониторингі қоданылды [10, 81]. Жаңартылған білім беру жүйесінің педагогикалық үдеріске қойып отырған талаптарына сәйкес, аталмыш мониторинг педагогтардың іс-әрекетін педагогикалық-психологиялық және әдістемелік тұрғыда сүйемелдеудің негізі болып табылады. Мониторинг ерекшеліктері:

1. Кешенді түрде педагогтардың тұлғалық және кәсіби сапаларының зерттелуі;
2. Педагогтың іс-әрекетінің дифференциалды бағалануы (бағалауды педагогикалық үдерістің барлық қатысушылары жүргізеді: директор, әдіскер, психолог, педагогтар ұжымы);
3. Зерттеудің әр түрлі әдістерінің қолданылуы:
 - тест
 - бақылау
 - сандық және сапалық талдау
 - expertтік бағалау
 - нәтижелерді математикалық әдіспен өңдеу.

Мониторинг барысында зерттеуге алынатын параметрлер қатарына:

1. Педагогтың тұлғалық ерекшеліктері (құндылық бағыт-бағдарының рейтингі, кәсіби іс-әрекетінің мотивтері, педагогикалық қарым-қатынас стилі);
2. Педагогикалық-психологиялық дайындығы;
3. Өз білімін жетілдіруі;
4. Жобалаушылық-құрастырушылық біліктілігі;
5. Ұйымдастырушылық біліктілігі;
6. Коммуникативтік біліктілігі;
7. Зерттеушілік біліктілігі;
8. Жалпы іс-әрекет нәтижелері алынды.

Мониторинг барысында педагогтардың коммуникативтік біліктері ерекше назарға ие

болды. Бұл критерии бойынша мамандарды бағалауда білім беру үдерісінің барлық қатысушыларымен оптималды қарым-қатынас орната білулері, балалармен субъект-субъектілік қарым-қатынас орнату деңгейлері, қарым-қатынас жасау стилі бағаланды.

Мекеменің жылдық жұмыс жоспарына енгізілген бақшаішілік бақылау жұмыстарының бағыттарына сәйкес оқу жылы көлемінде педагогтардың тәрбиеленушілермен ұйымдастырылған оқу қызметтеріндегі, мерекелік іс-шаралар, серуен, жеке жұмыстар кезіндегі, ата-аналармен бірлескен әрекет түрлеріндегі қарым-қатынас жасау біліктері директор, әдіскер, психолог тарапынан бақылауға алынып, арнайы бақылау парақтарына төмендегі критерийлер бойынша бағаланды:

- Бала мен педагог арасындағы қарым-қатынаста қызметтердің оптималды түрде бөлінуі;

- Бала тұлғасына силастықпен қарап, талап қоя білуі;

- Балалармен бірлескен әрекетте тура және кері байланыстың болуы;

- Балалар ұжымындағы қалыптасқан тұлғааралық қарым-қатынастардың ұйымдастырылған оқу қызметтерінде ескерілуі;

- Педагогтың өзіндік рефлексиясы, өз қателіктерін мойындап, қабылдай білуі;

- Педагог әрекеттеріндегі тәрбиелік мазмұндағы іс-әрекеттердің саны мен сапасы;

- Балаларды ұйымдастырушы және тәртіпке келтіруші әрекеттердің қатынасы;

- Бала мүмкіндігі мен қабілетінің ескерілуі;

- Педагогикалық ұстанымдардың сипаты.

Аталған көрсеткіштер бойынша әр педагог 3 баллдық жүйе бойынша бағаланды.

Пайыздық көрсеткіштер есептелініп, педагогикалық қарым-қатынастың стилі анықталды:

- авторитарлық;

- демократтық;

- либералдық.

Нәтижелер мен талқылау. Заманауи білім беру жүйесінде балалармен субъект-субъектілік қарым-қатынасты, әрине, тек демократтық стильде педагогикалық іс-әрекетін жүзеге асыра білетін маман ғана орната алады. Яғни, мектепке дейінгі кезеңде педагогикалық іс-әрекеттің нәтижелі болуын анықтайтын маңызды факторлардың бірі-педагогтың баламен қарым-қатынас жасау стилі. Әр бір педагог ең алдымен мектеп жасына дейінгі балалардың жас және психологиялық ерекшелігін ескере біліп, қаталдық пен талапты, бала тұлғасына деген силастық пен сенімді қатар алып жүріп, балалар ұжымының даму заңдылықтарын ескере білуі тиіс. Мониторинг нәтижелері бойынша педагогтармен әдістемелік және педагогикалық-психологиялық сүйемелдеу жұмыстары ұйымдастырылды. Олар:

1. Мамандардың тұлғалық өсуіне, кәсіби іс-әрекеттеріне ынта-ықыласын арттыруға, өз құндылықтарына деген көзқарастарын өзгертуге бағытталған психологиялық тренингтер;

2. Педагогикалық-психологиялық білімдерін шыңдауға бағытталған бақшаішілік семинарлар, оқу-әдістемелік семинарлар, дәрістер;

3. Жаңартылған білім беру жүйесіне байланысты әдебиеттер тізімі ұсынылып, жас мамандарға арнайы тапсырмалар жүйесі, жеке кеңестер беріліп, білім жетілдіру бағыттары айқындалды;

4. Ашық және панорамалық ұйымдастырылған оқу қызметтері дайындалып, талдау жүргізіліп, педагогтар оқу қызметінде субъект-субъектілік қарым-қатынасты жүзеге асырудағы жобалаушылық, құрастырушылық, ұйымдастырушылық біліктерін арттырды;

5. Жеке мамандар субъектілік қарым-қатынас мәселесіне байланысты педагогикалық іс-әрекеттерінде туындаған мәселелерді жеке зерттеу жұмысы ретінде алып, нақты проблема төңірегінде әдебиеттерді зерделеп, білімдерін жетілдіре отырып, зерттеушілік біліктерін арттырды;

6. Аталған кешенді жұмыстар жүйесінің нәтижесі балабақшадағы әр педагогтың кәсіби құзреттілігінің біртіндеп өсуіне, жалпы іс-әрекет нәтижесінің өсуіне ықпал етті. Ал педагогикалық ұжымның кәсіби дайындығының артуы жалпы мекемедегі білім сапасының арта түсуіне өз ықпалын тигізді.

**Педагогтардың қарым-қатынас жасау стилі №106 «Қарлығаш» балабақша-бөбекжайы
 2020-2021 оқу жылы (%)**

Қарым-қатынас стилі	2020жыл	2021жыл
Демократтық	35	42
Авторитарлық	18	14
Либералдық	18	15
Либералдық-демократтық	6	8
Авторитарлық-демократтық	23	21

Педагогикалық ұжыммен жүргізілген кәсіби біліктілік мониторингінің нәтижесі бойынша байқалғаны педагогтардың өз жұмыстарына деген кәсіби мотивацияларының арта түсуі. Мониторинг нәтижесіне байланысты ұйымдастырылған әдістемелік, педагогикалық-психологиялық сүйемелдеу мен қолдау, ағартушылық бағытындағы жұмыстар кадрлардың педагогикалық-психологиялық дайындық деңгейлерінің шыңдалып, жалпы кәсіби құзреттіліктерінің артуына, балабақшадағы оқу-тәрбие үдерісі сапасының арта түсуіне ықпал етті.

Қорытынды. Заманауи жаңартылған білім беру жүйесінің педагогтар қауымына қойып отырған талабы-қалыптасқан стереотиптерден бас тартып, өзгермелі жағдайларға ойлау икемділігі мен қисындылығы негізінде бейімделе білу, педагогикалық үдерісті терең мазмұндық рефлексиялық әрекетке сүйене отырып, жүйелі болжай алу, тәрбиеленуші бала тұлғасымен ынтымақтаса отырып, субъект-субъектілік қарым-қатынас орнату негізінде оқу-тәрбие үдерісін жүзеге асыруға дайындығы.

Мектепке дейінгі мекеме педагогтары өз кәсіби іс-әрекеттерін жоғары шеберлікпен, заман талабына сай құзреттілікпен жүзеге асыруларына арнайы мониторинг жүйесі құрылып, оның нәтижелері аясында педагогтардың жан-жақты білім, білік, дағдыларын шыңдауға бағытталған жұмыс жүйесін жүзеге асыру арқылы қол жеткізуге болады. Яғни, дұрыс таңдалынып алынған технология білім беру үдерісінің тиімді жүзеге асуына ықпал етеді, білім сапасын арттырады. Мониторинг педагогтардың коммуникативтік біліктері мен қарым-қатынас жасау стилін педагогикалық іс-әрекеттің маңызды факторларының бірі ретінде дамытып қана қоймай, олардың жалпы кәсіби іс-әрекетке педагогикалық-психологиялық дайындығын арттырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дошкольное образование: инновации, перспективы, развития. Челябинск, 2014.
2. Электронный научный журнал, <https://melimde.com> «Психология ғылымындағы қарым-қатынас». Алматы, 2019.
3. Воробьева Л.И. Феномен субъектности в культурно-исторической перспективе// вопросы психологии №6, 2010.
4. Иванова И.В. Организация взаимодействия субъектов педагогического процесса. Екатеринбург, 2018.
5. Білім беру ортасын субъектілік басқару, <https://kkconvdocs.org>-Өскемен, 2012.
6. Каган М.С. Қарым-қатынас ерекшеліктерінің теориялық негідері. Вестник КАСУ: раздел психологии. Өскемен, 2013.
7. Багаутдинова С.Ф. Управление дошкольным образованием. Флинта, 2015.
8. Микляева Н.В. Теоретические основы дошкольного образования. Москва, 2015.

9. Москалева Л.Ю., Дарченко М.В. Технология «детский совет» - технология «субъект-субъектного взаимодействия». МЦИТО, 2018.

10. Развивающее образование в Казахстане: опыт теоретического и практического исследования (система Д.Б.Эльконина - В.В.Давыдова). Усть-Каменогорск, 2003.

References list:

1. Kindergarten education: innovation, perspective, development. Chelyabinsk, 2014.
2. Electronic scientific journal, <https://melimde.com> «Communication in Psychological Science». Almaty, 2019.
3. Vorobyeva L.I. The phenomenon of subjectivity in a cultural-historical perspective// psychological issues №6, 2010.
4. Ivanova I.V. Organization of interaction between subjects of the pedagogical process. Yekaterinburg, 2018.
5. Subject Management of the Educational Environment, <https://kkconvdocs.org>. Org-Uskemen, 2012.
6. Kagan MS. Theoretical basis of communication features. Vestnik KASU: psychological section. Uskemen, 2013.
7. Bagautdinova S.F. Management of preschool education. Flint, 2015.
8. Miklyaeva N.V. Theoretical foundations of preschool education. Moscow, 2015.
9. Moskaeva L.Yu., Darchenko M.V. Technology «children's board» - technology «subject-subject interaction». MCITO, 2018.
10. Developing education in Kazakhstan: experience of theoretical and practical research (system of D.B. Elkonin - V.V. Davydov). Ust-Kamenogorsk, 2003.

Аннотация: Усложнение программ, учет всесторонних возможностей ребенка, вооружение эффективными технологиями, способствующими улучшению качества образовательного процесса - это требование времени. Рассмотрение ребенка в качестве субъекта является ведущей тенденцией современной педагогической науки. В статье уделяется внимание педагогическим понятиям «объект» и «субъект», осуществляющим решающую роль в раскрытии вопросов взаимодействия дошкольников, уточнены описания понятия «субъект». Рассматриваются субъект-субъектное взаимодействие, а также его элементы: исследовательский, познавательный, меняющийся. Определены психологические и педагогические условия формирования субъект-субъектного взаимодействия. Особое значение придается профессиональным знаниям и умениям педагогов, работающих с детьми. Затрагиваются проблемные аспекты дошкольной педагогики о необходимости определения эффективных форм, методов, целостных технологии организации педагогического процесса, с целью обеспечения субъективной мотивации и творческого взаимодействия педагогов и детей. В связи с этим представлены результаты деятельности, полученные в процессе реализации условий, позволяющих взрослым осуществлять деятельность, направленную на развитие субъективных качеств личности ребенка с раннего возраста в процессе воспитания и обучения, поскольку становление ребенка субъектом деятельности, осознанная интериоризация им признаков и свойств субъекта, проявление его активности, инициативности и творчества является достаточно длительным процессом.

Ключевые слова: субъект, субъект-субъектное отношение, педагогическая технология, личность, педагогическая технология, профессиональная компетентность, стиль педагогического общения.

Abstract: Complication of programs, taking into account the full potential of the child, arming with effective teaching technologies, which improve the quality of the educational process, is a requirement of the time. Considering a child as a subject is the leading trend of modern pedagogical science. The article pays attention to the pedagogical concepts of “object” and “subject”, which play decisive role in revealing the issues of interaction of preschoolers, the description of concept of “subject” are clarified. The subjective interaction is considered, also its elements of as research, cognitive, changing. Psychological and pedagogical conditions for the formation of subjective interaction are determined. Special importance is attached to the professional knowledge and skills of teachers working

with children. The problematic aspects of preschool pedagogy and the need to determine effective forms, methods, integral technologies of the organization of the pedagogical process, in order to ensure subjective motivation and creative interaction of teachers and children are touched upon. In this regard, presents the results obtained during the implementation of the conditions that allow adults to carry out the activities aimed at the development of the subjective qualities of the child's personalities from an early age and process of education and learning as the development of the child subject activities, conscious internalization them characteristics and properties of the subject, the manifestation of its activity, initiative and creativity is a lengthy process.

Keywords: Subject, subjective, communication, pedagogical technologies, person, pedagogical process, monitor, professional competency, style of pedagogical communication.

UDC: 37.373

¹Stybayeva A.Sh.,* ²Madaliyeva S.L., ³Vlasova V.A.

¹a candidate of pedagogical sciences, an Associate Professor of the Chair of «Special and Social Pedagogy» of Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati, Taraz, Kazakhstan

²teacher-researcher, an elementary school teacher of the highest category,
sh. №23, Shymkent, Kazakhstan

³master of Psychology, psychologist of kindergarten No. 64 Lipetsk, Russian Federation

THE USE OF DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES IN KINDERGARTEN

Автор - корреспондент: a.stybaieva@mail.ru

Abstract: The article deals with the problem of using digital technologies of teaching in kindergarten on the example of the educational resource «Fundamentals of literacy». The authors reveal the relevance of this problem, analyze the positive aspects of digital resources in the education of preschoolers, as well as the conditions for their effective use in practice. The purpose, objectives and expected results of the digital educational resource «Fundamentals of Literacy» are highlighted. The novelty of the development lies in the fact that the digital format allows you to compose educational material using various methods and techniques. This format simultaneously affects all the child's analyzers (hearing, vision and touch), both during the demonstration of the studied material and in the process of performing tasks based on the sample from the educator in an interactive mode. This increases the effectiveness of training.

Key words: digital educational resource, kindergarten, basics of literacy, optimization of the educational process.

Introduction. At the present stage, without digital technologies, it is no longer possible to imagine an educational process that meets the requirements of the modern information society. Digital educational resources (DES) are the most important component of all areas of activity of a modern teacher, contributing to the optimization, as well as integration of educational and educational activities.

The relevance of the DES «Fundamentals of literacy» lies in the fact that currently in Kazakhstan and around the world, due to the pandemic, a new education system is being formed, focused on distance learning and entering the world information and educational space. Digital educational resources play an important role in optimizing the educational process.

Theoretical analysis. This process is accompanied by significant changes in the pedagogical theory and practice of the educational process associated with making adjustments to the content of learning technologies. They should be adapted to modern technical capabilities and contribute to the harmonious entry of the child into the information society.

Digital publications for educational purposes, having all the advantages of paper publications, have a number of positive differences and advantages. In particular: compact storage in the laptop memory or on a flash drive, mobility, replicability, the ability to quickly make changes and additions, the convenience of sending via email or messengers Whatsapp,

Telegram, etc.

The experimental part. The purpose of the DES «Fundamentals of literacy»: to provide methodological assistance to teachers of the preparatory group and pre-school class in familiarizing children aged 5-6 with the basics of literacy in the Kazakh and Russian languages.

The resource's tasks:

- introduce children to the letters of the Kazakh and Russian alphabets and the basics of literacy;
- contribute to the expansion of vocabulary and coherent speech, the development of phonemic hearing, visual and motor memory;
- develop self-confidence, communication skills and cognitive interest in learning.

According to the standard educational program of preschool upbringing and education (Order of MES RK dated 24 September 2020 No. 412), in the framework of the use of this project, the following knowledge, skills and abilities are formed in children:

- ideas about the terms «letter», «sound», «syllable», « word»;
- distinction between vowels and consonants;
- determining the position of the sound and letter in the word;
- correct pronunciation of sounds and words;
- distinguishing between hard and soft consonants;
- memorizing the graphic image of a printed letter and writing it;
- developed fine motor skills of the hands [1].

Results and their discussion. The use of the digital edition «Fundamentals of literacy» developed by us does not require additional training of teachers. The usual professional requirements are imposed on the teacher: education in the specialty, experience working with children, initial level of work with a personal computer.

The novelty of the project lies in the fact that the use of digital format allows you to compose educational material using various methods and techniques, simultaneously affect all the perception analyzers: hearing, vision and touch, both to demonstrate the material being studied and to perform tasks based on the sample from the educatee.

It is all known that any material is remembered better if there is an impact in a relaxed situation, and the recommended use of the game moment in the educational process creates conditions under which memory unconsciously captures information in the subconscious[2].

Thus, the digital educational resource «Fundamentals of literacy» is a training system that includes didactic, methodological and informational reference materials on the basics of literacy, which allow you to use them in a comprehensive way both to gain new knowledge and to deepen and consolidate the material passed.

The study of the material is built in accordance with the didactic principles and laws of learning. The presentation of the material goes from simple to complex, consistently and systematically, based on the knowledge and skills of children of this age, based on modern achievements of practical teachers using a variety of methods and techniques. It should be noted that the digital materials presented can be used in the course of studying the basics of literacy, Kazakh and Russian languages, fiction, speech development and integrated classes[3].

Without denying the advantages of other digital resources and paper publications, we suggest using the digital edition «Fundamentals of Literacy», the educational and methodological complexes «Siqyrlyrypter men sozderaleminde» [4], «In the world of magical sounds and words» [5], published by the publishing house «Shuǵylakitap». These educational and methodological complexes are published in Kazakh and Russian languages and include methodological manuals, demonstration materials and workbooks.

A competent combination of digital and paper didactic materials will help to build educational activities in a fun and effective way, and changing the types of presentation of material and tasks will help to avoid overwork of children. Comprehensive use of educational material on paper and digital media will help to form not only the basics of literacy, but also to

develop imagination, logic, intelligence, memory, concentration, expand horizons and develop pupils' interest in learning.

The use of verbal praise and sound effects helps to maintain pupils' interest in learning the alphabet and the basics of literacy, and the use of moving elements helps to relieve visual tension.

A verbal description accessible to the understanding of the child, accompanied by a video image, will help to remember not only the graphic image of the letter, but also its elements with the sequence of writing.

The amount of information provided in a short period of time helps not only to learn new material or consolidate the passed one, but also directs and encourages a pupil to perform further actions. This includes writing printed letters along dotted lines in a notebook, drawing borders and writing letter elements, performing hatching, coloring pictures in the name of which the studied sound and letter are found, etc[6].

A teacher's speech accompanying the demonstration of the studied material will help children learn the correct pronunciation of sounds and words, develop phonemic memory.

Short videos (5-7 minutes) will help a teacher independently build organized educational activities, think over the sequence of presentation of the material, taking into account the knowledge, skills and abilities of the pupils of this group.

Game stories, a clear tongue twister, an artistic word, didactic games, changing design elements will help to avoid distraction from the material presented and support the interest in learning in children.

The training material provides not only highly specialized knowledge of the subject under study, but also contributes to the integrated interconnection of the material with other disciplines. Attention is given to the formation of interest in the artistic word. A speech is developed by expanding the vocabulary using tasks that contribute to the development of logical thinking: generalizing words, grouping and exclusion, concentration, relationships, correspondence, analogies, etc.

Children in the learning process do not remain passive observers. They hear, see, speak and perform various tasks in notebooks, i.e. they are direct participants in the educational process. The availability of the material with the possibility of further in-depth study, praise and motivation for success contributes to the formation of a successful personality, confident in their abilities.

Using the digital educational resource «Fundamentals of literacy» in practice will allow you to get the following expected result: a comfortable developing environment will be created for the child. A child will know the graphic designation of the letters of the Kazakh and Russian alphabets, correctly pronounce sounds, distinguish vowels and consonants, determine the position of sounds in a word, select words for a given sound. A child will develop phonemic hearing and memory. The correct pronunciation will form through clear tongue twisters, tongue twisters and other assignments.

A child of 5-6 years old will actively use words that they have learned in the learning process. Under the guidance of an adult, build sentences, answer questions with complete sentences, help peers, and ask for help from adults. Have the skills to hold a pencil and pen correctly, learn and write printed letters and their elements, color pictures, show curiosity and a positive attitude to the learning process.

The use of digital learning technologies in practice, including DEC «Fundamentals of literacy», helps to increase the intellectual activity of children, teaches children to independently perceive information, perform actions by sample and the ability to make creative decisions. All this contributes to improving the effectiveness of organized educational activities. Even the most passive children are involved in educational activities with a great desire, they have a quick memorization of the material being studied, the development of creative thinking skills, and a creative approach to problems being solved. Complementing a wide range of educational

technologies, digital publications help to solve the problem of forming communication skills as a condition for successful socialization of pupils and their preparation for school.

In conclusion, it should also be noted that digital educational resources and their use in the educational process contribute to the implementation of the state program «Digital Kazakhstan» [7]. From a young age, children, under the guidance of an adult, learn that a computer or any other electronic medium is not only a toy, but also a means of acquiring new knowledge.

References list:

1. Standard curriculum for preschool education and training dated September 24, 2020 No. 412.
2. Basics of pedagogy and psychology: textbook / Comp. S. Gabbasov. Almaty: Times, 2008. 448 p.
3. Sıqırly aripter men sozder aleminde. / Compiled by M. Satimbekova etc. Shymkent: Shuǵylakitap, 2017.
4. Game and developing material. Collection of didactic and mobile games for teachers of the preparatory group: methodical manual / Comp. A. Sh. Stybaeva., S. L. Madalieva. Shymkent: Shuǵylakitap, 2020. 96 p.
5. In the world of magic sounds and words. / Comp.: M.K. Abayeva etc. Shymkent: Shuǵylakitap, 2017.
6. Typical program for preschool education and training of children. Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan № 412, 24.09.2020.
7. State program «Digital Kazakhstan». Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 827 dated December 12, 2017.

Түйін: Мақалада «Сауат ашу негіздері» цифрлық білім беру ресурсы мысалында балабақшада оқытудың цифрлық технологияларын қолдану мәселесі қарастырылады. Авторлар бұл мәселенің өзектілігін ашып, мектеп жасына дейінгі балаларды оқытудағы цифрлық ресурстардың жағымды жақтарын, сондай-ақ оларды практикада тиімді пайдалану шарттарын талдайды. «Сауат ашу негіздері» цифрлық білім беру ресурсының мақсаты, міндеттері және күтілетін нәтижелері көрсетілген. Әзірлеменің жаңалығы - сандық формат әртүрлі педагогикалық және психологиялық әдістер мен тәсілдерді қолдана отырып, оқу материалын балаларға қызықты, түсінікті әрі тартымды етіп жасауға мүмкіндік береді. Бұл формат бір уақытта зерттелетін материалды көрсету кезінде және интерактивті режимде тәрбиешінің үлгісі бойынша тапсырмаларды орындау барысында баланың барлық анализаторларына (есту, көру және сипап сезу) әсер етеді. Ол оқытудың тиімділігін арттырады.

Кілт сөздер: цифрлық білім беру ресурсы, балабақша, сауат ашу негіздері, білім беру процесін оңтайландыру.

Аннотация: В статье рассматривается проблема использования цифровых технологий обучения в детском саду на примере образовательного ресурса «Основы грамоты». Авторы раскрывают актуальность данной проблемы, анализируют положительные стороны цифровых ресурсов в образовании дошкольников, а также условия их эффективного использования на практике. Освещаются цель, задачи и ожидаемые результаты цифрового образовательного ресурса «Основы грамоты». Новизна разработки заключается в том, что цифровой формат позволяет составлять учебный материал интересным, понятным для ребенка с помощью различных педагогических, психологических методов и приемов. Этот формат одновременно воздействует на все анализаторы ребенка (слух, зрение и осязание), как во время демонстрации изучаемого материала, так и в процессе выполнения заданий по образцу в интерактивном режиме, что повышает эффективность обучения.

Ключевые слова: цифровой образовательный ресурс, детский сад, основы грамоты, оптимизация образовательного процесса.

УДК: 37.026

Ескендинова М.М.,* Ескендинов М.З.

старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан
д.техн.н., профессор, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ CLIL ПРИ ИЗУЧЕНИИ ТЕХНИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Автор - корреспондент: yesmm12@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматривается роль предметно-языкового интегрированного обучения студентов неязыковых специальностей высших учебных заведений. Авторы, на основе многолетнего опыта преподавания технических дисциплин в студенческих группах с английским языком обучения, предлагают способы повышения эффективности занятий. В статье рассматриваются принципы использования английского языка на занятиях, проводимых в соответствии с образовательной технологией Content and Language Integrated Learning. Проанализированы разновидности CLIL языка - предметная лексика, общий академический язык и периферийный язык, показана связь навыков мышления с языком преподавания. Приводятся конкретные примеры концептуальных карт, грамматических структур и лексических оборотов, полезные при изучении технических дисциплин на английском языке и позволяющие повысить интерес студентов, как к изучению основного предмета, так и к овладению иностранным языком.

Ключевые слова: предметно-языковое интегрированное обучение, CLIL, языковые принципы, предметная терминология, концептуальная карта, общий академический язык.

Введение. CLIL (Content and Language Integrated Learning) или предметно-языковое интегрированное обучение – это метод, который дает возможность изучать любой предмет на иностранном языке. Использование этого метода при преподавании технических дисциплин является прекрасной мотивацией студентов и значительно повышает их интерес, как к изучению основного предмета, так и к овладению английским языком за счет полноценного погружения в естественную языковую среду. На занятиях с использованием CLIL технологии изучение иностранного языка является не просто задачей, но и средством для изучения нового предмета. Данная статья содержит некоторые выводы и обобщения из опыта преподавания технических дисциплин для студентов англоязычных и полиязычных групп химико-технологических специальностей Южно-Казахстанского Университета им. М. Ауэзова.

В технологии CLIL выделяют несколько принципов, которые являются основой для эффективной языковой практики, и которых преподавателю следует придерживаться для успешного преподавания предмета на английском языке [1]. Согласно этим принципам преподавателю при проведении занятия следует:

1. Создать языковую связь между обучающимися и новыми знаниями
2. Развивать знание предметной лексики
3. Планировать занятие с учетом языка
4. Провести языковой аудит учебной программы
5. Сделать общий академический язык явным и точным
6. Инициировать начальное обсуждение темы
7. Осуществлять последовательность действий во время занятия от «частного» к «общему».

В этой статье речь пойдет, в основном, об опыте осуществления второго CLIL принципа, который по нашему мнению является одним из основных в этом перечне.

Преподаватели высших учебных заведений, использующие CLIL технологии на своих занятиях, должны иметь четкое понимание языка своего предмета. Им нужно знать, какие типы лексики встречаются в процессе преподавания их дисциплины, и донести это знание

до своих студентов.

Чтобы успешно осуществить данную цель, преподаватели могут использовать на занятии следующие виды учебной деятельности [2]:

- краткое повторение материала предыдущего занятия;
- объявление новой темы и активация предыдущих знаний, связанных с ней;
- краткое объяснение новой темы;
- индивидуальное чтение материала по новой теме;
- обратная связь после прочтения в виде вопросов и ответов;
- работа студентов в малых группах для проведения обсуждения прочитанного материала;
- координирование малых групп для обмена выводами;
- обобщение результатов изучения новой темы.

При проведении занятия, структурированного в соответствии с рекомендуемым планом, речь преподавателя представляет собой не просто поток слов. Язык (лексику) урока в этом случае можно подразделить на три уровня. Прежде всего, это предметная терминология - *subject-specific terminology*, т.е. лексика, которая относится к области преподаваемого предмета (например, обратимая химическая реакция). Следующий уровень - *general academic language* – это межучебная лексика, так называемый общий академический язык (например: «Это тип химической реакции, который»). И последний уровень представляет собой лексику, которая используется для осуществления диалога, обсуждения в группе, интерактивный язык общения, называемый «периферийный язык» (*peripheral language*) (например, «Откройте учебники на странице 24 и выполните упражнение 7».).

Результаты и их обсуждение. Рассмотрим более подробно каждый из этих языковых уровней.

Subject-specific language – это обязательный лексический компонент без которого невозможно обойтись на занятии. Так, определение «обратимая химическая реакция» относится к области кинетики. Преподаватели этой дисциплины считают необходимым рассмотреть данный термин при изучении темы «Скорость химической реакции». Точно так же преподаватель химии полагает, что ознакомление с термином «двойная связь» является необходимым условием при изучении видов химической связи. Без такого обязательного словаря лексика изучаемого предмета будет неполной, что приведет к недопониманию при изучении дальнейшего материала и пробелам в знаниях. Таким образом, предметный язык должен содержать в своей основе стандартный минимальный набор понятий, без рассмотрения которых четкое и ясное понимание изучаемого предмета становится невозможным.

Точно так же преподаватели-предметники должны развивать в себе понимание частоты использования слов при преподавании конкретного предмета. Хотя частота использования терминов предметного языка сильно отличается от частоты использования слов в обычном языке, преподавателям все же необходимо разработать стратегии для принятия решений о том, на какую лексику им следует обратить внимание на каждом конкретном уроке в зависимости от изучаемой темы и вида деятельности.

Лексика конкретного предмета (предметная терминология) применяется, как правило, гораздо реже, чем язык общего назначения, и она сильно зависит от контекста предмета. Иногда основную предметную лексику можно сделать видимой, выделив ее на страницах лекционного материала или добавив пояснительные примечания на полях. В любом случае преподавателю необходимо иметь набор методов, помогающих студентам определять ключевую терминологию. Если ключевые термины невозможно выделить, то необходимо уметь систематизировать их и помочь обучающимся их запомнить для использования в будущем. Примерами таких методов являются интеллект-карты (диаграммы связей, карты мыслей) и концептуальные карты.

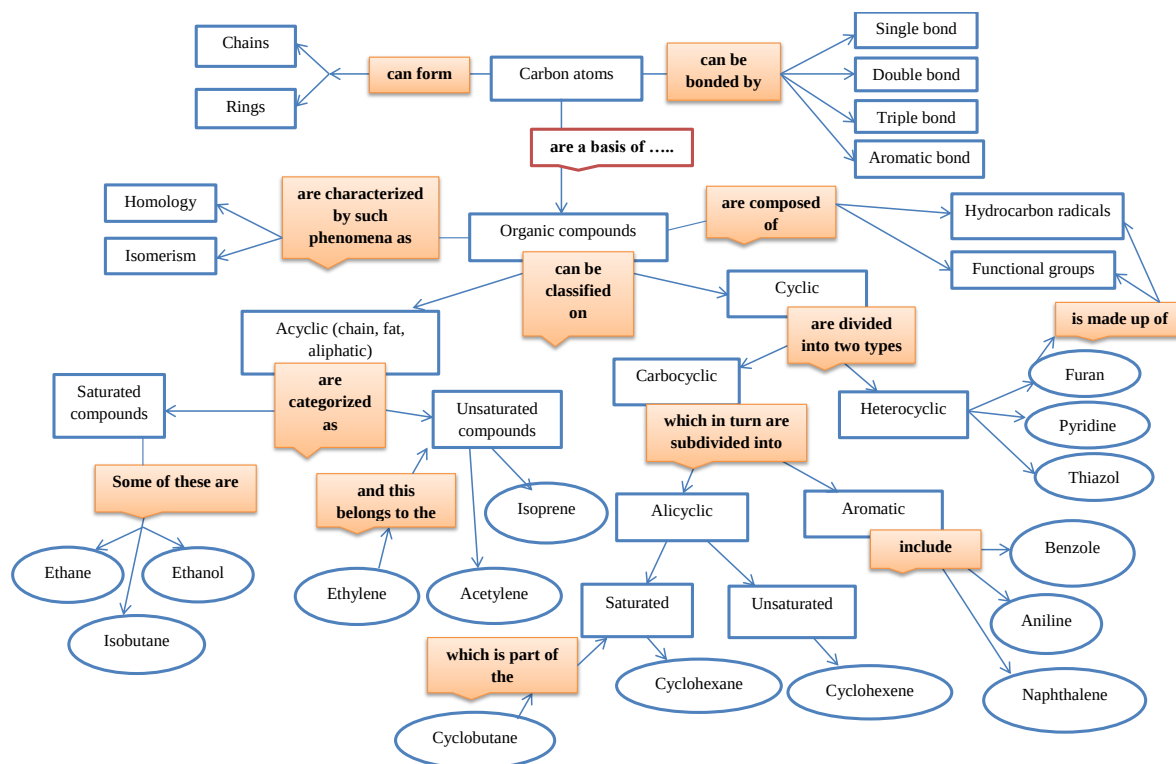

Рисунок 1 - Концептуальная карта «Органические соединения»

Концептуальные карты представляют информацию визуально. Это диаграммы, которые отображают связи между концептами (понятиями) некоторой предметной области и используются для структурирования знаний в выбранной сфере. Они помогают лучше увидеть и понять взаимосвязь между понятиями и идеями и дают преподавателям и обучающимся возможность встроить в карты любой язык [3]. Вдоль ветвей карт можно вставлять глагольные и предложные структуры, а также вспомогательные языковые фразы для составления полноценных предложений. Подобные карты можно использовать в качестве справочного инструмента, содержащего весь базовый язык данного элемента учебной программы или учебного блока. Пример концептуальной карты по теме «Органические соединения» показан на рисунке 1.

Важно различать общие концептуальные карты и карты, созданные самими обучающимися. Естественно, следует поощрять студентов в развитии навыков создания личных концептуальных карт для обучения, однако задача преподавателя как разработчика учебного материала состоит в том, чтобы создать общую ключевую концепцию и языковые справочные карты, которые облегчат процесс обучения. В CLIL такое отображение языка дает два очевидных преимущества. Во-первых, карта представляет собой общую структуру ключевых понятий - общую, потому что она определяется самим предметом. Второе преимущество состоит в том, что учащиеся собирают все основные термины в одном месте для удобства пользования.

Как упоминалось выше, есть веские аргументы в пользу того, что студенты сами создают свои собственные концептуальные диаграммы. При этом они могут использовать всевозможные мнемонические приемы (включая звук, цвет, изображения, расположение и т.д.), чтобы сделать запоминание более эффективным. Однако мы предлагаем преподавателю на начальном этапе урока использовать собственноручно разработанные концептуальные карты, содержащие общие входные структуры (input) для понимания и организации ключевого языка. При изучении предмета, такого как химия, через

английский язык как L2, общая концепция и языковые карты, подобные этим, дают обучающимся контрольную точку или базу, к которой при необходимости можно вернуться.

General academic language, общий академический язык - это второй уровень CLIL языка. Если еще раз внимательно посмотреть на концептуальную карту, то мы увидим, что лексика, распределенная вдоль ветвей карты, представляет собой общий академический язык с его богатством глагольных фраз, в отличие от мира существительных, которые преобладают в предметно-специфической лексике. Общий академический язык носит межучебный характер, что означает, что язык не привязан к какому-либо одному предмету. Более того, в отличие от предметно-ориентированного языка, он в значительной степени невидим на странице, и цель преподавателя - сделать его «видимым» для обучающихся.

Общий академический язык тесно связан с навыками мышления в рамках изучаемого предмета, и преподаватели могут определить функции языка, задействованные в этой области мышления, анализируя учебную программу дисциплины [1, 4]. Описание навыков мышления, специфичных для конкретной дисциплины, можно довольно часто найти в учебных программах. Например, естественно ожидать, что студенты, изучающие естественные науки, будут способны 'группировать, классифицировать и сравнивать' различные явления. Однако то, что редко описывается в учебных документах L1 и что неоценимо для учителя CLIL, - это примеры структур и фраз или примеры целых предложений, которые иллюстрируют функцию рассматриваемого языка. Например, обучающиеся должны будут среди прочих использовать такие фразы, как «принадлежит к», «является частью» и «характерно для», чтобы говорить или писать о группах и классификациях научных явлений.

Чтобы сделать общий академический язык более явным, преподавателю надо понять, как навыки мышления связаны с языком преподавания. Так, чтобы сгруппировать и классифицировать предметы или явления на основе определенного критерия, такого, как общие характеристики или свойства (*scientific skills: classifying*), студенты должны задействовать такие навыки мышления (*thinking skills*), как распределение (*attributing*), сравнение и противопоставление (*comparing and contrasting*), группирование и классификация (*grouping and classifying*). После определения такой связи (*scientific skills - thinking skills*) становится понятно, какая лексика необходима в конкретном случае. Например, чтобы провести научное сравнение предметов или явлений (*comparing and contrasting*), мы должны использовать сравнительные и превосходные степени прилагательных (*comparative and superlative phrases*), тематические глаголы и существительные (*to compare, to differ, to vary, to be similar to; difference, similarity*), слова-маркеры (*on the other hand, while, whereas, however*). Все вышесказанное можно оформить в виде таблицы.

Science skills	Thinking skills	Useful language
Classifying	Attributing Comparing and contrasting Relating	Comparative phrases Iron is <i>more than</i> 2,9 times denser than aluminium. Micro pores in the activated carbon <i>as small as</i> molecules.
		Superlative phrases <i>The most</i> electronegative element of the well-known elements is fluorine. <i>The least</i> refractory metal is mercury.

		Verb phrases Isotopes <i>differ</i> from each other in the number of neutrons that make up the nucleus. Chemical properties of chlorine <i>are similar to</i> ones of bromine. Noun phrases The flotation efficiency is determined by <i>the difference</i> in the wettability of the separated components
--	--	---

Таким образом, общий академический язык становится явным для обучающихся.

Третий вид языка, используемого на CLIL уроках - периферийный язык, необходимый для организации занятия. Этот язык преподаватели используют для того, чтобы давать указания студентам, распределять их по группам и в целом координировать деятельность в классе. Это интерактивный язык общения студентов друг с другом и с преподавателем.

Довольно просто выполнить аудит этого вида языка аналогично тому, как это было сделано для двух уровней, описанных выше. Нам просто нужно поразмыслить над языком и изучить его структуру и использование, чтобы сделать его видимым и доступным для преподавателей и студентов.

С другой стороны, можно сказать, что речь преподавателя сама по себе является частью этого периферийного языка. Это можно четко понять, изучив язык, на котором преподаватели разговаривают в своих классах, а также сравнив, как общаются со своими студентами преподаватели-носители языка и преподаватели, работающими через среду L2. В целом преподаватели-носители языка говорят намного быстрее и используют гораздо более сложный язык. Преподаватели, работающими через среду L2, как правило, разговаривают со своими учениками медленнее, они склонны повторять фрагменты изучаемого материала, сосредотачиваться на языке и использовать более простой «вспомогательный» язык, который вряд ли будет использоваться преподаватель-носитель языка. На занятии CLIL, независимо от того, проводит его преподаватель-носитель языка или преподаватели L2, очень важно, чтобы уровень периферийного языка соответствовал уровню обучающихся.

Будь то в классах CLIL, где и преподаватели, и студенты развивают свой L2, или в классах CLIL под руководством преподавателей-носителей языка, полезным будет написать «сценарий» периферийного языка. «Сценарий» может включать образцы применения интерактивных языковых возможностей, шаблоны вопросов, примеры построения фраз, которые будут использоваться на занятиях, а затем преподавателю следует придерживаться этого «сценария», не отклоняясь слишком сильно от плана. Например, при опросе студентов (asking studentst o answer) преподаватель может включить в «сценарий» такие виды вопросов: Who canan swer? Who would like to answer? Who can give me an an swer? Do you know the an swer? и т.д. Подобный набор фраз можно составить для любого вида деятельности на занятии, начиная с привлечения внимания студентов в начале занятия и заканчивая выводами о результатах изучения нового материала. Такой план позволяет облегчить и ускорить работу, как преподавателя, так и обучающихся.

Выводы. Таким образом, в этой статье мы попытались идентифицировать и показать различные слои языка, их характерные особенности и способы применения на CLIL занятиях. Знание структуры языка, на котором работают CLIL преподаватели, и описанные выше методы его применения помогут улучшить качество преподавания технических дисциплин на языке L2, повысить эффективность занятий и поднять мотивацию студентов к изучению как языка L2, так и изучаемого предмета.

Список литературы:

1. Оливер Майер, На пути к качеству - CLIL: успешные стратегии планирования и преподавания. Пульс, 2010, № 33. С. 11-29 (ISSN 1577-0338).
2. Энджел М.Ю. Лин, Language across the Curriculum&CLIL в контексте английского языка как дополнительного языка (EAL): теория и практика. Спрингер, 2016. 251 с.
3. Пенни Ур, 100 педагогических советов Пенни Ур: Кембриджское руководство для учителей иностранных языков, 1-е изд. Издательство Кембриджского университета, 2011. 269 с.
4. Тесса Вудворд, Планирование уроков и курсов: Разработка последовательности работы в языковом классе: Кембриджское руководство для учителей иностранных языков. Издательство Кембриджского университета, 2001. 265 с.

References list:

1. Oliver Mayyer, Na puti k kachestvu-CLIL: uspehnyye strategii planirovaniya i prepodavaniya. Pul's, 2010, № 33. S. 11-29 (ISSN 1577-0338).
2. Endzhel M.YU. Lin, Language across the Curriculum&CLIL v kontekste angliyskogo yazyka kak dopolnitel'nogo yazyka (EAL): teoriya i praktika. Springer, 2016. 251 s.
3. Penni Ur, 100 pedagogicheskikh sovetov Penni Ur: Kembridzhskoye rukovodstvo dlya uchiteley inostrannykh yazykov, 1-ye izd. Izdatel'stvo Kembridzhskogo universiteta, 2011. 269 s.
4. Tessa Vudvord, Planirovaniye urokov i kursov: Razrabotka posledovatel'nosti raboty v yazykovom klasse: Kembridzhskoye rukovodstvo dlya uchiteley inostrannykh yazykov. Izdatel'stvo Kembridzhskogo universiteta, 2001. 265 s.

Түйін: Бұл мақала жоғары оқу орындарының тілдік емес мамандық студенттерін пәндік-тілдік кіріктірілген оқытудың рөліне арналған. Авторлар ағылшын тілінде оқыту тілі болып табылатын студенттік топтарда техникалық пәндерді оқытудың көп жылдық тәжірибесіне сүйене отырып сабақтардың тиімділігін арттыру жолдарын ұсынады. Мақалада шет тілін қолдану арқылы студенттерге қажетті кәсіби құзыреттілікті дамытуға мүмкіндік беретін Content and Language Integrated Learning (CLIL) білім беру технологиясына сәйкес жүргізілетін сабақта қолданылатын тілдің ерекшеліктері қарастырылады. CLIL тілінің түрлері талданған – пәндік лексика, жалпы академиялық тіл және перифериялық тіл, ойлау қабілеті мен оқыту тілі арасындағы байланыс көрсетілген. Бұл мақалада ағылшын тілінде техникалық пәндерді оқығанда пайдалы болатын тұжырымдамалық карталардың, грамматикалық құрылымдардың және лексикалық тіркестердің нақты мысалдары келтірілген. Көрсетілген мысалдар студенттердің негізгі пәнге деген қызығушылығын, сонымен қатар ағылшын тілін меңгеру деңгейін арттыруға көмектеседі.

Кілт сөздер: пәндік-тілді кіріктірілген оқыту, CLIL, тілдік принциптер, пәндік терминология, концептуалды карта, жалпы академиялық тіл.

Abstract: This article considers the role of content-language integrated learning for students of non-linguistic specialties of higher educational institutions. The authors, based on many years of their experience in the teaching technical disciplines for student groups studied in English, suggest ways to improve the teaching effectiveness. The article discusses the principles of using the English language in classes conducted in accordance with the educational technology Content and Language Integrated Learning. The authors analyzed the CLIL language types - subject-specific terminology, general academic language and peripheral language – and also the connection between thinking skills and the teaching language. Some examples of conceptual maps, grammatical structures and lexical phrases are given, which are useful for studying technical disciplines in English and allow the teacher to increase the motivation of students both in the study of a subject and the foreign language.

Keywords: subject-language integrated learning, CLIL, language principles, subject-specific terminology, conceptual map, general academic language.

ӨОЖ: 375,21

Стыкулов М.О., Нурман Ж.П.,* Назанова Г.Ж.
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ МӘДЕНИ ТЫНЫҒУЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Автор - корреспондент: zhan.nurman97@mail.ru

Түйін: Жастардың мәдени тынығуын дұрыс және тиімді ұйымдастыру жалпы қоғамға болашақта үлкен нәтижесін береді. Жастардың құндылықтар әлемі, өзін-өзі дамытуы, көзқарастың қалыптасуы қазіргі таңда таңдамалылығы көп үлкен ұтқырлықты көздегені белгілі. Әлемдегі экономикалық, саяси және рухани дағдарыс жастардың арасында терең идеологиялық бағдарсыздану жағдайын тудырды және жағдай өздігінен шешіледі деп ойлаудың қажеті жоқ, осы шындыққа байланысты Қазақстан жастарын қоғамның әлеуметтік өміріне тарту қажет, қоғам өміршендікке, тың идеяларға мұқтаж екендігі қоғам үшін өзекті мәселе. Қазақстандық қоғамдағы заманауи жастардың алдында мүлдем жаңа мәдени түп қалыптасты, ол алдыңғы ұрпақтардан едәуір ерекшеленеді: жастардың қабаты жаңа нұсқаулармен, жетістікке жетуге деген құнды көзқарастармен және рационалды экономикалық мінез-құлық қалыптасты. Қазақстанның қазіргі жастары - бұл елеулі саяси, әлеуметтік және экономикалық қайта құрулар кезеңінде туып-өскен ұрпақ. Көбіне олар негізгі тапсырманы орындау, яғни ақпарат беру және кеңес берудің орнына, көбіне белсенділерге арналған мәдени іс-шаралар ұйымдастырумен айналысады.

Кілт сөздер: жастар, мәдени тынығу, іс-шаралар, құндылықтар, қоғам келешегі

Кіріспе. Қазіргі қоғамда жас тұлғаның өзін-өзі анықтау және өзін-өзі растау мәселесі мемлекеттің өзекті және басым міндеті болып табылады. Қазақстан жастарына зияткерлік және инновациялық әлеуетін қолдану кеңістігін анықтауға көмектесу керек. Қазақстанның бірінші президенті Н.Ә.Назарбаев өзінңі жолдауында: «...жаңа он жылдық - жаңа экономикалық өрлеу - Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері көп», «жастар болашақтың негізі, өз болашағын құру үшін жаңа мүмкіндіктерге ие болады» деп анықтады. [1].

Қазіргі уақытта меншікті адами капиталға инвестициялардың кеңеюі, адамның өзіне капитал салымы. Адам капиталы адамның білім беру, әлеуметтік ресурсы, оның мәдени әлеуеті ретінде анықталады. Тез өзгеретін әлемде адами капиталды, сондай-ақ жастардың инновациялық даму әлеуетін тиімді түрде жинақтай және өнімді пайдалана алатын қоғамдар стратегиялық артықшылықтарға ие болады. Жастар онда қамтылған құнды ресурстардың жиынтығы - білім, қабілет, мотивация, білім, өзін-өзі тәрбиелеу және практикалық қызмет процесінде алынған ақпаратты қабылдау және өндіру дағдылары жиынтығы ретінде әрекет етеді.

Теориялық талдау. Жаһандану әлеміндегі қазіргі өмірдің әлемдік тәртібінің негізі гуманистік бағдарланған мәдениет болып табылады. Қазіргі жағдайда Қазақстан жастары құндылықтар әлеміне, өзін іздеуіне, даралығына деген көзқарасында үлкен ұтқырлықпен және таңдамалылығымен ерекшеленеді. Заманауи құндылықтар ауқымы таңдаудың көптігімен қиындатылған; жастардың ситуациялық және ұзақ мерзімді идеялары құндылық бағдарлар жүйесінде көрінеді. Жастар әлеуметтік табыстың өмірлік стратегияларының танымалдылығын бірінші орынға қоя отырып, нарықтың құндылықтарын қабылдады: жастардың мақсат қою құндылықтары арасында иерархияның жоғарғы деңгейінде білім басым, сонымен қатар адамның өз өмірін жеке жоспарлау қағидаты, жеке бастама, жеке бостандықтың құндылығы, оның егемендігі, еркін бәсекелестік, плюрализм, ықпалды достар мен таныстардың маңыздылығы, «дұрыс» адамдардың көмегі, гедонистік құндылықтар, прагматизм.

Экономикалық, рухани дағдарыс жастардың арасында терең идеологиялық бағдарсыздану жағдайын тудырды және жағдай өздігінен шешіледі деп ойлаудың қажеті жоқ, осы шындыққа байланысты Қазақстан жастарын қоғамның әлеуметтік өміріне тарту қажет, қоғам өміршендікке, тың идеяларға мұқтаж. Қазақстандық қоғамдағы заманауи жастардың алдында мүлдем жаңа мәдени түпі қалыптасты, ол алдыңғы ұрпақтардан едәуір ерекшеленеді: жастардың қабаты жаңа нұсқаулармен, жетістікке жетуге деген құнды көзқарастармен және рационалды экономикалық мінез-құлықпен қалыптасты. Осыған байланысты оның Қазақстан жастарымен көптеген кездесулерінде Н.А.Назарбаев: «Әрбір адам қазіргі әлемде істей білу қабілетін, білім алу қабілетін, өмір сүру қабілетін, бірге өмір сүру қабілетін дарытуы керек» [2] деп атап көрсетеді.

Әрине, жастар - кез-келген ұлттың дамуы мен бәсекеге қабілеттілігінің басты ресурсы. Қазақстанның қазіргі жастары - бұл елеулі саяси, әлеуметтік және экономикалық қайта құрулар кезеңінде туып-өскен ұрпақ. Бұл әлемге өзіндік көзқарасы, ұстанымы мен құндылықтары бар жастар. Технологияның, Интернеттің дамуы және кез-келген ақпаратқа ашық қол жетімділік қазіргі жастарды өзін-өзі қамтамасыз ететін, өршіл және талантты етті.

Эксперименталдық бөлім. Әлеуметтік сауалнамаларға сәйкес, елдің жас тұрғындарының 40%-дан 50%-на дейін жалпыға бірдей «Қол жетімді баспана», «Жұмыспен қамту», «Дипломмен ауылға» және басқа бағдарламалар туралы естіген. 2015 жылы респонденттердің тек 6%-ы жастар ресурстық орталықтарының өзі туралы білген. Осылайша, ақпараттық жұмыстың жеткіліксіз деңгейін атап өтуге болады», - деді ол үкімет отырысында. Оның айтуынша, сауалнама нәтижелері негізгі қажеттіліктерді қамтамасыз етуге қанағаттанбаушылықты анықтады.

Бүгінде жастар бос уақыттың белсенді емес немесе оңай қол жетімді түрлерін қалайды: 83%-дан астамы теледидар көреді, музыка тыңдайды және Интернетте уақыт өткізеді. Мұның себептерінің бірі - мәдени және спорт нысандарының коммерциялануы мен қол жетімсіздігі. «Жастар саясаты саласында бюджет қаражатын пайдалану тиімділігі мәселелері назар аударуды қажет етеді. Ғылыми-өндірістік бірлестіктердің бағалауы бойынша, 2015 жылы әлсіз немесе проблемалы жастарды қаржыландыру мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстардың жалпы көлемінің тек 8,6% құрады. Осыған байланысты біз мемлекеттік органдарға әлеуметтік жобаларды жоспарлау кезінде қиын өмірлік жағдайға тап болатын жастардың іс-шараларына назар аударуды ұсынамыз. Сонымен бірге қысқа мерзімді емес, ұзақ мерзімді қаржыландыру үлесін көбейтіңіз. Жастар ресурстық орталықтарының және басқа инфрақұрылым элементтерінің мүмкіндіктері нашар пайдаланылады. Көбіне олар негізгі тапсырманы орындау, яғни ақпарат беру және кеңес берудің орнына, көбіне белсенділерге арналған мәдени іс-шаралар ұйымдастырумен айналысады.

Өткен жылдардағы жастардың тенденциясын салыстыра отырып, жастар арасында спортпен айналысу сәнге айналғанын атап өтуге болады. 2,4 миллионнан астам жас спортпен жүйелі түрде айналысады, оның 9% ұлттық спорт түрлерімен айналысады. Пандемия спорт саласына да өз түзетулерін енгізгеніне қарамастан, жастар жаңа өзгерістерге шебер бейімделіп, жаңа стильді - үйде, ашық аспан астында жаттығуды, әр түрлі онлайн-марафондарды өткізуді енгізуде.

Бұқаралық ақпарат құралдары жастардың мәдени және құндылықтық көзқарастарын қалыптастырудың негізгі компоненттерінің бірі екендігі даусыз. Жастар өз ойларын ашық және батыл айта бастады. Нәтижесінде өнімділік бірінші орынға шығады. Яғни, әлеуметтік желілер қазіргі кезде кез-келген жастың өзгелердің көзге көрініп, басқаларды көргісі келетіндігіне ықпал етті. Бұл соңғы әлеуметтік платформалардың бірі - TikTok танымалдығының негізі болды. Бірақ, дегенмен, ақпараттық технологиялардың ауқымды әсеріне қарамастан, бірнеше жылдан бері жас қазақстандықтардың дәстүрлі құндылықтары өзгеріссіз қалды - білім алу, отбасын құру және өзін-өзі жүзеге асыру.

Сонымен қатар, мен жастардың азаматтық және саяси қатысу ерекшеліктері туралы бірнеше халықаралық ескертулерді қосқым келеді. Осылайша, деректер қазіргі жастардың бейресми саяси процестерге - белсенділікке, акцияларға және науқандарға қатысуға бейім екенін көрсетеді. Бұл әсіресе карантиндік шаралар кезеңінде, көптеген елдердің жастары қамалуға келіспей, наразылық акцияларына шыққан кезде байқалды.

Қазіргі заманғы қазақстандық жастардың мәдениеті мен ойлауының бейнесі бірнеше жылдан кейін біздің әлеуметтік-мәдени шындыққа тән болады. Жастар өзінің табиғаты бойынша қоғам үшін маңызды, бұл адами капитал, қоғамның инновациялық, стратегиялық ресурсы. Қазіргі кезде жастар тарихтың субъектісі ретінде қабылданады, онда қоғам өзінің дамуының әрбір келесі сатысында өзін қайта жаңғыртады, оған екінші роль тағайындалмайды, керісінше оның мәртебелік позициясы жоғарылады. Оған жағымды рөл тағайындай отырып, онымен прогрессивті өзгерістерді байланыстыра отырып, оның әлеуметтік тұрақсыздықтың тасымалдаушысы екендігіне назар аударуға болмайды, оның әлеуеті басқа бағытта болуы мүмкін: позитивті конструктивті, конструктивтіден экстремистік-революциялыққа дейін. Осы бағытта жас ұрпаққа игеруге пайдалы болатын идеологиялық идеяларды сіңіруге көмектесу керек, оны дамыту маңызды, іс жүзінде жүзеге асыруға, өмірдің зиянды жақтарын көрсетуге жол беріледі. денсаулыққа, жалпы өмірге жеке іс-әрекетке ауысуға тыйым салынады.

Қоғамның жоғары динамикасы, ақпараттың үлкен ағыны, адамдар арасындағы күрделі қарым-қатынастар қазіргі заманғы жастар игеруге тиісті білім беру процесіндегі құзыреттілік мәселесін талап етеді.

Қазіргі жастардың негізгі құзыреттілігі: өмір бойына білім алу мүмкіндігі:

- «үздіксіз білім беру моделі», «өмір бойы білім беру»;
- тұлғалық өсу: өзін-өзі тәрбиелеу, ішкі ресурстарды белсендіру, өмірлік стратегия құру; өз бойында жоғары коммуникативтік деңгейді дамыту;
- ұжымда серіктестік, әр түрлі мәдениеттердің, діндердің, кәсіптердің және т.б. өкілдеріне құрмет;
- ана және шетел тілдерін жетік меңгеру; ақпараттық технологияларды игеру: жаңа ақпараттық технологияларды қолдана білу, құжаттамамен жұмыс жасау, оларды жүйелеу және жіктеу, модельдеу және есептеу құрылғыларын қолдану.

Қазіргі уақытта жастардың бос уақытты өткізу мәселелері ғалымдардың назарын көбірек аударуда. Бұған көбіне өмірдің осы саласын сипаттайтын өзгерістер ауқымы әсер етеді. Бос уақыт рөлінің өсуі туралы және оның жас ұрпақты әлеуметтендіру үдерісіне әсерінің күшеюі туралы айтуға болады.

Қазіргі жастардың бос уақыты ең маңызды құндылықтардың бірі, осы салада жастардың көптеген әлеуметтік-мәдени қажеттіліктері жүзеге асырылады. Өмірдің бос уақыты үшін жеке бостандық тән, ол бос уақыттың нысандарын, орнын, уақытын таңдауда көрінеді. Бос уақыт саласында жастар кез келген жерден гөрі еркін тұлға ретінде әрекет етеді.

Бос уақыт тұжырымдамасының мазмұны табиғатынан қосарланған. Бір жағынан, ол интеллектуалды, мәдени және физикалық әлеуетті қалпына келтіруге, екінші жағынан, жеке тұлғаның әлеуметтік-мәдени қажеттіліктеріне сүйене отырып, оның рухани және физикалық сапаларының барлық жиынтығын дамытуға мүмкіндік беретін рекреациялық құрал ретінде әрекет етеді. Осы жағдайға байланысты бос уақыт - бұл олардың қажеттіліктері еркін таңдау негізінде анықталатын салыстырмалы түрде тәуелсіз өмір саласы.

Бос уақыт бос уақыттың құрылымдық элементі ретінде әрекет етеді, оның мазмұны стресс пен шаршауды жеңіп қана қоймай, сонымен қатар жеке тұлғаның әлеуметтік-мәдени қажеттіліктері негізінде рухани және физикалық қасиеттерді дамытуға мүмкіндік беретін іс-шаралармен толығады. Сонымен бірге, бос уақыт - бұл жастар үшін салыстырмалы түрде тәуелсіз өмір саласы.

Бос уақыт адам үшін де, қазіргі қоғамдағы әр түрлі әлеуметтік топтар үшін де адамгершілік бағыттарын қалыптастыруға үлкен мүмкіндіктер береді. Бос уақыттың қоғамдық санаға белсенді түрде әсер етеді, онда қоғам мақұлдайтын және, әдетте, ол көтермелейтін құндылықтарды қалыптастырады; қоғамның және әр адамның жеке-дара алуан түрлі рухани қажеттіліктерін жүзеге асырудың шексіз мүмкіндіктері бар.

Жастар интеллектуалды әлеуеттің жоғары деңгейімен ерекшеленеді, бұл бос уақытты белсенді өткізуге алғышарттар жасайды. Сонымен бірге жастардың бос уақыты басқа әлеуметтік топтардың бос уақыттарынан ерекше қажеттіліктері мен өзіне тән әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктеріне байланысты айтарлықтай ерекшеленеді: «жастар санасы», қабылдау мен реакцияның эмоционалдығы жоғарылаған. Табыс деңгейі, әлеуметтік шығу тегі және бос уақыттың қол жетімділігі сияқты жастардың өмір сүру жағдайлары да бос уақыт қызметінің ерекшеліктері мен негізгі түрлеріне айтарлықтай әсер етеді [3].

Бос уақыттың көлемі мен құрылымындағы жылжулар құндылықтардың жаңа құрылымына көшуге мүмкіндік береді, мұнда жастардың басым құндылықтары бос уақытты өткізу кезінде адамның өзін-өзі жүзеге асыруға және жеке және жеке дамуына деген ұмтылыс болып табылады.

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы бұқаралық ақпарат құралдары қоғам өмірінің әр түрлі салаларына, соның ішінде оның әрбір қатысушысының бос уақытына айтарлықтай әсер ететін қоғамның мүлдем жаңа типін - ақпараттық қоғамды қалыптастыруға негіз салды [4].

Бос уақыттың маңыздылығын сипаттауды ежелгі ойшылдардың еңбектерінен кездестіргенімізге қарамастан, бос уақыт қазіргі заманғы түсінік ретінде қоғамның индустриалды және постиндустриалды дамуы кезеңінде қалыптасты.

Постиндустриалды қоғам тұжырымдамаларында бос уақыт сферасы маңызды әлеуметтік кіші жүйе ретінде қарастырылды. Бос уақытты белсенді зерттеу және бос уақыт әлеуметтануын институттандыру Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін, ғылыми-техникалық революцияның басталуымен басталды.

Бос уақыт тәжірибесінің түрлерін өзгерту нәтижесінде олардың кейбіреулері танымал және кең таралуын тоқтатады (техникалық шығармашылық, сәндік-қолданбалы өнер), басқалары елеулі өзгерістерге ұшырайды, жаңа мазмұнмен толықтырылады (дискотека, оқу, теледидар қарау). Сонымен қатар, жастардың тәжірибесінде бұрын болмаған бос уақытты өткізудің мүлдем жаңа түрлері пайда болды (компьютерлік ойындар, әлеуметтік желілердегі байланыс).

Нәтижелер мен талқылау. Бос уақытты талдау өте қиын құбылыс болып саналады. Негізгі бағалау қағидаты оның құрылымдық элементтерін зерттеуге негізделген. Сонымен, бос уақыт құрылымы іс-әрекеттің түрлерін неғұрлым көп қамтыса, адамның бос уақыттағы іс-әрекеті соғұрлым мағыналы және алуан түрлі болады, яғни бос уақыттың мазмұнын бағалау соғұрлым жоғары болады. Бұл жағдайда тынығу тәжірибесінің жекелеген түрлері индикатор ретінде қызмет етеді.

Шын мәнінде, бос уақытты өткізудің көптеген түрлері мен классификациялары бар. Бос уақыт тәжірибесінің барлық спектрін анықтау қиын. Зерттеу нәтижелері бойынша бос уақытты өткізудің негізгі түрлерін анықтауға және оларды төмендегі кесте бойынша жіктеуге мүмкіндік туды.

Бос уақыттың мазмұнына әлеуметтік орта, жастардың мәдениетінің деңгейі, оның өзіндік санасы, қажеттіліктері, қызығушылықтары, психологиялық қасиеттері анықтайтын ықпалдар әсер етуі мүмкін. Бос уақыт тәжірибесінің түрлерін өзгерту нәтижесінде олардың кейбіреулері танымал және кең таралуын тоқтатады (техникалық шығармашылық, сәндік-қолданбалы өнер), басқалары елеулі өзгерістерге ұшырайды, жаңа мазмұнмен толықтырылады (дискотека, оқу, теледидар қарау). Сонымен қатар, жастардың тәжірибесінде бұрын болмаған бос уақытты өткізудің мүлдем жаңа түрлері пайда болды

(компьютерлік ойындар, әлеуметтік желілердегі байланыс).

Бос уақытты талдау өте қиын құбылыс болып саналады. Негізгі бағалау қағидаты оның құрылымдық элементтерін зерттеуге негізделген. Сонымен, бос уақыт құрылымы іс-әрекеттің түрлерін неғұрлым көп қамтыса, адамның бос уақыттағы іс-әрекеті соғұрлым мағыналы және алуан түрлі болады, яғни бос уақыттың мазмұнын бағалау соғұрлым жоғары болады. Бұл жағдайда тынығу тәжірибесінің жекелеген түрлері индикатор ретінде қызмет етеді.

Айта кету керек, соңғы онжылдықта ғаламтор желісі едәуір байып, қол жетімді болды. Қазіргі уақытта Интернет бос уақытты өткізудің бір түрі ретінде тек үйде ғана ұйымдастырылмайды. Ғаламтор желісінде кез-келген уақытта және кез-келген уақытта қол жеткізуге мүмкіндік беретін көптеген құрылғылар жасалды. Сонымен бірге, ғаламтор желісінде жастарға қызықты көптеген түрлі қызметтер ұсынылады. Мұндай ойын-сауық түрінің қол жетімділігі, сөзсіз, жастардың бос уақыттарын өткізу саласындағы өзгерістерге әсер етеді.

Ғаламтор желісіндегі ойын-сауық өте әртүрлі: теледидарларды, фильмдерді, бейнеклиптерді көру, музыка тыңдау, спорттық бағдарламаларды, компьютерлік ойындарды, ойын-сауық бейнелерін және анекдоттарды көру тәуліктің уақытына қарамастан әрдайым қол жетімді. Жастардың назарын осыған аударады. Әр адам оған не қызықтыратынын таңдай алады.

Мұражайларға, көрмелерге, галереяларға, театрларға, концерттерге, фестивальдарға бару сияқты бос уақытты өткізу түрлері жастар арасында аз танымал болды.

Дүкенге бару, тамақ әзірлеу және тамақ әзірлеу, табиғат аясында уақыт өткізу сияқты бос уақыт тәжірибесі қыздарға қолайлы, ал жігіттер ойын-сауық (компьютерлік) клубтарда, спортпен айналысқанды ұнатады.

Мәдениет мекемелерінің педагогикалық міндеті - жасөспірімдерді өз қызметіне шоу-спектакльдер, шығармашылық сұлулық конкурстары («жазды ару», «джентльмен шоуы»), музыканттармен, сәнгерлермен, ақындармен кездесулер, көрмелерге бару және тағы басқалар ұйымдастыру арқылы тарту.

Қорытынды. Сонымен, мәдени-тынығу қызметінің барлық осы бағыттары өзара байланысты, бір-біріне тәуелді, жеке тұлғаның жетілдірілуі (осы қызметтің) бұл қызметті ең тиімді етеді. Жасөспірім тұлғасын бағытталған тәрбиелеу процесінде, бір жағынан рухани-адамгершілік даму жүреді, екінші жағынан, жасөспірімнің қабілеттерінің саралануы, әр түрлі қызығушылықтары мен қажеттіліктері ашылып, әлеуметтенуі байқалады жасөспірімдер орын алады, бұл жағымды бағытқа ие. Қазіргі уақытта қалыптасқан мәдени-тынығу нысандары, ең алдымен, жасөспірімнің жеке тұлғаның рухани дамуына бағытталған, әлеуметтік ортамен және тұтастай алғанда қоғаммен байланыста.

Жалпы, өзін-өзі жүзеге асыру жолында белгілі бір қиындықтар болғанына қарамастан, жастар өз өмірлеріне қанағаттанып, болашаққа, жоспарларға және оларды жүзеге асыру мүмкіндігіне оң көзқарас танытады. Қорытындылай келе, қазіргі кезде тағы бір жаңашыл жастардың жаңа бағдарламамен және маңызды позициялармен, жоғары мақсаттарға жетуге бағытталған экономикалық жобалармен қалыптасып жатқандығын, олар өз пікірлерін білдіруден және өз ойын білдіруден, алға ұмтылудан және мүмкін емес нәрсені жеңуден қорықпайтындығын атап өту қажет. Жаңа ұрпақ Қазақстанның болашағын дамытуға жарқын түстер әкелетіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Президентінің Жолдауы: Жаңа онжылдық - Жаңа экономикалық қалпына келтіру - Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері // Казахстанская правда. 2010 ж., 30 қаңтар.

2. Қазақстан Республикасы Президентінің Ассамблея дәрісі. Дағдарыстан кейінгі әлемдегі Қазақстан: болашаққа интеллектуалды бетбұрыс. Алматы: Қазақ университет, 2009. 20 б.

3. ИONOBA O.B. Современные виды досуга студенческой молодежи // Известия ВУЗов. Общественные науки. 2015. №3 (35). С.106-113.

4. ИONOBA O.B. Ценности досуговой сферы студенческой молодежи // Известия ВУЗов. Общественные науки. 2016. №2 (38). С.153-159.

References list:

1. Nazarbaev N.A. Qazaqstan Prezidentiniñ Joldauı: Jaña onjıldıq - Jaña ékonomikalıq qalpına keltiru - Qazaqstanniñ jaña mumkindikteri // Kazahstanskaya pravda. 2010 j., 30 qañtar.

2. Qazaqstan Respublikası Prezidentiniñ Assambleya darisi. Dağdarıstan keyingi alemdegi Qazaqstan: bolashaqqa intellektualdı betburıs. Almatı: Qazaq, universitet, 2009. 20 b.

3. Ionova O.V. Sovremennie vidı dosuga studencheskoy molodeji // Izvestiya VUZov. Obshchestvennie nauki. 2015. №3 (35). S.106-113.

4. Ionova O.V. Cennosti dosugovoy sfery studencheskoy molodeji // Izvestiya VUZov. Obshchestvennie nauki. 2016. №2 (38). S.153-159.

Аннотация: правильная и эффективная организация культурного досуга молодежи дает обществу в целом большие результаты в будущем. Мир ценностей, саморазвитие, формирование мировоззрения у молодежи в настоящее время предполагает большую мобильность. Экономический, политический и духовный кризис в мире породил глубокую идеологическую дезориентацию среди молодежи и не нужно думать, что ситуация разрешится сама собой, в связи с этой реальностью необходимо вовлечь молодежь Казахстана в социальную жизнь общества, общество нуждается в жизнеспособности, новых идеях. Перед современной молодежью в казахстанском обществе сформировался совершенно новый культурный корень, который значительно отличается от предыдущих поколений: сформировался слой молодежи с новыми ориентирами, ценностными взглядами на достижение успеха и рациональным экономическим поведением. Современная молодежь Казахстана - это поколение, родившееся и выросшее в период серьезных политических, социальных и экономических преобразований. Чаще всего они занимаются организацией культурных мероприятий для активистов, а не выполнением основной задачи, то есть предоставлением информации и консультированием.

Ключевые слова: молодежь, культурный отдых, мероприятия, ценности, перспективы общества

Abstract: the correct and effective organization of cultural leisure for young people gives society as a whole great results in the future. The world of values, self-development, and the formation of a worldview among young people currently implies greater mobility. The economic, political and spiritual crisis in the world has generated deep ideological disorientation among young people and one should not think that the situation will resolve itself, in connection with this reality it is necessary to involve the youth of Kazakhstan in the social life of society, society needs vitality, new ideas. A completely new cultural root has formed in front of modern youth in Kazakhstan society, which is significantly different from previous generations: a layer of youth has formed with new guidelines, value views on achieving success and rational economic behavior. The modern youth of Kazakhstan is a generation born and raised during a period of serious political, social and economic transformations. Most often they are engaged in organizing cultural events for activists, rather than performing the main task, that is, providing information and consulting.

Keywords: youth, cultural recreation, events, values, prospects of society

ӘОЖ: 378.1

¹Махмутова К.И.,* ²Джанпейсова Г.Ә.

¹педагогика ғ.к. М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²педагогика ғ.к, доцент, Герцен атындағы РМПУ филиалы. Ташкент, Өзбекстан

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ШАРТТАРЫ

Автор-корреспондент: gulsara_isahan@mail.ru

Түйін: Мақалада болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігі мәселелері қарастырылады. Құзыреттілік ұғымы, құзіреттілік, осы ұғымдардың мәні мен құрылымы мен мазмұны ашылады, мұғалімнің кәсіби құзіреттілігінің құрылымын зерттеу мәселесін қарастыратын ғылыми-педагогикалық дереккөздерге талдау жасалады. ХХІ ғасыр маманының моделіне жалпы тұжырымдамалық тәсілдер тиімді кәсіби іске асыру үшін талап етілетін құзыреттерді талдау арқылы қарастырылады. Әлеуметтік-психологиялық, психологиялық-педагогикалық, пәндік, коммуникативтік құзыреттіліктер жиынтығы ретінде кәсіби педагогикалық құзыреттілікке ерекше көңіл бөлінеді. Кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың педагогикалық шарттары және оның қалыптасу деңгейлері қарастырылады. Мақалада қазіргі мұғалімге ұсынылатын педагогикалық құзыреттіліктің негізгі компоненттері қарастырылады. Қарастырылып отырған мәселе бойынша әртүрлі көзқарастар мен авторлық ұстанымдардың теориялық талдауы және негізгі ұғымдардың мазмұны ұсынылған: құзыреттілік, құзыреттілік.

Кілт сөздер: құзыреттілік, құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік құрылымы, базалық құзыреттер, арнайы құзыреттер, Кәсіби құзыреттілік компоненттері.

Кіріспе. Қазіргі таңда білім беру парадигмаларының білім, білік, дағдыдан құзыреттілікті қалыптастыруға қарай алмасуы жоғары оқу орындарында педагог - мамандарды дайындауда кәсіби тұрғыдан жетілген, кәсіби қызметпен ғылыми-ізденушілік қызметті бірге алып жүретін құзыретті мамандар дайындауды қажет етеді.

Теориялық талдау. Құзыреттілік мәселесі жайлы айтқанда, ең алдымен бұл ұғымның мән - мазмұнын ашып алу қажет. Маман дайындауда психологиялық - педагогикалық әдебиеттерде құзырет және құзыреттілік ұғымдары қатар кездеседі.

С.И.Ожеговтың сөздігінде «құзырет» сөзіне төмендегідей түсініктеме беріледі: 1.Біреудің жақсы білетін сұрақтар шеңберінің аясы. 2.Біреудің өкілеттігі, құқықтарының шеңбері [1,8]. Д.Н.Ушаковтың сөздігінде құзыреттілікті адамның беделі, білімі, тәжірибесі жететін сұрақтар, құбылыстар шеңбері, біреудің қарауына жататын мәселелер, билік шеңбері, құқық саласы ретінде түсіндіреді[2,284].

А.И.Турчинов құзыреттілік дегенде, тұлғаның құзыреті шегіндегі кәсіби тәжірибесінің көріну дәрежесін пайымдайды [3,268].

А.В.Хуторской: «құзырет белгілі бір объектілер мен процестер шеңберіне қатысты сапалы өндірістік қызмет үшін қажетті өзара байланысты жеке қасиеттердің жиынтығы (білім, білік, дағдылар, қызмет әдістері); құзыреттілік-адамның оған және қызмет нысанына жеке қатынасын қамтитын тиісті құзыреттіліктерге ие болуы»[4,86].

Демек, құзыреттілік дегеніміз-белгілі бір білімге, сипаттамаларға ие болу болса, құзыретке ие болу дегеніміз-кез-келген салада белгілі бір мүмкіндіктерге ие болу.

Демек, осы аталған түсініктемелерге негізделсек, құзырет пен білік (умение) бір ұғым емес екендігін байқауға болады. Білік - бұл белгілі бір нақты жағдайдағы әрекет. Бұл нақты жағдайды ескере отырып жасалатын жалпы дайындықты көрсететін құзыреттіліктердің немесе қабілеттіліктердің көрінісі.

А.В. Хуторской мұғалімнің кәсіби дайындығына қойылатын нормативтік талаптарды құзырет деп, оның қалыптасқан қасиеттерін құзыреттілік түрінде түсіндіреді[4,88].

Кәсіпке қатысты құзыреттілікті қалыптастыру мәселелері орыс педагог ғалымдары:

В.А.Сластенин, Е.Н.Шиянов, И.Б.Котова, Н.В.Кузьмина, А.И.Мищенко, А.К.Маркова, В.А.Адольф, К.Ангеловский, И.Ф.Исаева, А.В.Хуторский, С.И.Константинова т.б еңбектерінде толығырақ қарастырылған. Құзыреттілік (лат. competentio, competo сәйкес келемін, тура келемін) - бұл белгілі бір арнайы кәсіби міндеттерді шеше алудағы маманның жеке қабілеті[5,117].

Құзыреттілікке қатысты мәселелерді талдау ғалымдардың оған түрлі қырынан анықтама бергендігін байқатады. В.А.Адольф құзыреттілікті оқу-тәрбие процесін вариатив құрастыруды қамтамасын ететін күрделі білім ретінде сипаттайды[6, 47].

И.Д.Лаптева құзыреттілікті түр-түрге бөліп, негізгі құзыреттілікті тұлғаның өзгермелі заманауи қоғамда өзін тиімді жүзеге асыра алуымен байланыстырады, белгілі бір пәндердің немесе пән саласының ерекшеліктерін меңгеруді базалық құзыреттіліктерге жатқызады[7,89].

В.А.Сластенин, И.Ф.Исаева т.б құзыреттілік құрылымы педагогикалық іскерліктертерден құралатындығын айта келіп, педагогтың кәсіби құзыреттілігі оның теориялық, практикалық дайындығын білдіреді дейді[8,98].

В.А.Адольф, И.Ю.Степанова кәсіби құзыреттіліктің қалыптасуын кәсіби іскерліктерді меңгеру дәрежесінен де көруге болатындығын ескертеді [9,55].

Педагогикалық құзыреттілік педагогтың тұлғалық дамуы мен жетілуіне септігін тигізетін педагогтың білім, тәжірибе, сапаларын білдіретін жүйелі құбылыс. Кәсіби құзыреттілік жүйесіндегі негізгі мәселе - педагог тұлғасының мотивациясы (тұлғаның бағытталғандығы, оның түрлері), ерекшеліктері (педагогикалық қабілеттері, мінез-құлық түрлері, психологиялық көріністері), тұлғаның интегралдық сипаттамалары (педагогикалық өзін-өзі тануы, жеке стилі, креативтілігі - шығармашылық потенциал ретінде).

Кәсіби құзыретті болу үшін психологиялық-педагогикалық және арнайы (пән бойынша) білімдер қажет бірақ, ол кәсіби тұрғыдан құзыретті болу үшін жеткілікті емес. Мысалы, теориялық - практикалық және әдістемелік білімдер интеллектуалдық және практикалық іскерлік пен дағдылардың алғы шарттары болып табылады.

Педагогикалық іскерлік - теориялық білімдерге негізделген және жан-жақты үйлесімді тұлғаны дамыту міндеттерін шешуге бағытталған рет-ретімен жүзеге асырылатын іс-әрекеттердің жиынтығы. Педагогикалық іскерліктерді осылай түсіну болашақ мамандардың практикалық дайындығын қалыптастыруда теориялық білімдердің жетекші роль атқаратындығын көрсетеді.

Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесі ғалымдардың құзыреттілік ұғымы аясында бірде «кәсіби құзыреттілік», бірде «педагогикалық құзыреттілік» ұғымдарын пайдаланатындығын да көрсетеді, кейде осы екі терминді біріктіріп «кәсіби-педагогикалық құзыреттілік» деп те қолданады.

Жоғарыда айтылған пікірлер негізінде құзыреттілік ұғымына төмендегідей анықтама беруге болады: Құзыреттілік - арнайы әлеуметтік- кәсіби саладағы маманның өз кәсібі аясындағы міндеттер мен мәселелерді шеше алудағы білім, іскерлік, тәжірибелерінің өлшемі.

Кәсіби құзыреттілік аясындағы заманауи зерттеулер оның төмендегідей түрлерін ажыратады:

- арнайы құзыреттілік - кәсіби іс-әрекетті жоғары деңгейде жүзеге асыра алу, өзінің кәсіби даму жолын жобалай алу;
- әлеуметтік құзыреттілік - бірлескен кәсіби (топтық, ұжымдық) ынтымақтастық іс-әрекетке ие болу, белгілі мамандықта қабылданған кәсіби қарым-қатынас тәсілдеріне ие болу, кәсіби еңбек нәтижесіне әлеуметтік жауапкершілік;
- тұлғалық құзыреттілік - тұлғаның өзін-өзі көрсете, дамыта алуы тұлғаның кәсіби деформациялануна қарсы тұра алу;
- жеке құзыреттілік - өз кәсібі аясында өзін-өзі жүзеге асыра алу, кәсіби өсуге

дайындық, өзінің индивидуалдығын сақтап қалу кәсіби ескіруге жол бермеу, өз еңбегін тиімді ұйымдастыра алу[10].

Көптеген авторлар кәсіби құзыреттілік құрылымына үш компонентті кіргізеді: білімдік (теориялық), іс-әрекеттік (практикалық), кәсіби-тұлғалық. Маманның құзыреттілігі осы компоненттердің қалыптасқандық деңгейіне байланысты. Құзыреттіліктің жоғары болуы кәсібиліктің жоғарылығын, шығармашылық индивидуалдық деңгейін көрсетеді. Кейде «кәсіби құзыреттілік» ұғымы «кәсіби шеберлік», «кәсібилік» ұғымдарымен теңестіріледі. О.А.Лапина, Н.Н.Пядушкиналардың пікірі бойынша «кәсіби құзыреттілік» ұғымы «кәсіби шеберліктен» кең. Кәсіби шеберлік кәсіби құзыреттілік компоненттерінің кез-келген деңгейінде көрінуі мүмкін[11].

Құзыреттілікті сипаттайтын негізгі сапалардың бірі - инициатива. Бұл жаңа іс-әрекет формаларына деген ұмтылыс, белгілі бір іс-әрекеттегі жетекшілік роль. Инициатива тұлға тарапынан жүзеге асырылатын әлеуметтік, қоғамдық белсенділікті әлеуметтік шығармашылықты білдіреді[11].

Кәсіби құзыреттілік жайлы терминдердің түрлішелігіне қарамай, оны зерттеуші ғалымдар құзыреттілік құрылымы үш компоненттің (теориялық, практикалық, тұлғалық) бірлігінен құралады деген көзқарасты ұстанады.

В.А.Сластенин, Н.М.Борытко, О.А.Соломенникова т.б ғалымдар тарапынан педагогикалық құзыреттілік, оның құрылымы айқындалған.

- когнитивті (ғылыми, пәндік білімге ие болуы);
- технологиялық іс-әрекеттік (іс-әрекет тәсілдерін, шешім қабылдау іскерліктеріне ие болу);
- аксиологиялық (болмысқа, қоғамға, адамға эмоционалды-тұлғалық қарым-қатынас тәжірибесі).

И.А.Юрловская, К.О.Еналдиева бұл аталғандарға қосымша ретінде кәсіби құзыреттіліктің төмендегідей компоненттерін қосады:

- өз іс-әрекетін дүниежүзілік педагогикалық мәдениет, отандық педагогика ғылымының жетістерімен сәйкестендіру;
- әріптестерінің инновациялық тәжірибесінен тиімді пайдалану, өз тәжірибесін жалпылау;
- креативтілік (шығармашылық) - кәсіби қызметті тиімді жүзеге асыру тәсілі ретінде[11].

Нәтижелер мен талқылау. Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігі - бұл маманның педагогикалық іс-әрекетті жүзеге асырудағы теориялық, практикалық дайындығының маңызды сипаттамасы. Ол жалпы (әлеуметтік, коммуникативтік, ақпараттық, мәселелік) және кәсіби құзыреттіліктен тұрады. Жалпы кәсіби құзыреттілік (психологиялық - педагогикалық, нормативті-құқықтық, рефлексивтік) және арнайы (пәндік және әдістемелік) құзыреттіліктен тұрады. Психологиялық-педагогикалық, нормативтік-құқықтық және рефлексивтік құзыреттіліктер мектеп мұғалімінің мамандығына қарамай жалпыға ортақ болып табылады.

Ал пәндік және әдістемелік құзыреттіліктер арнайы болып, бұлар мұғалімді басқа педагогтардан ажыратып тұратын кәсіби міндеттерді жүзге асырумен байланысты.

Пәндік құзыреттілік - өзі таңдаған мамандығы бойынша пәндер мазмұнының ғылыми негіздерін қолдана білу, оқу пәніне позитивті көзқараста болу, оқу материалының мазмұнына сәйкес жеткілікті көлемде арнайы терминдерді меңгеру, пән бойынша ғылыми материалдарды түсіндіре алу, жүйелей алу, оқу пәнінің мазмұнын оқушылар мүмкіндігіне бейімдей алу.

Әдістемелік құзыреттілік - талдау, құрастыру, түрлі оқу формаларын ұйымдастыра алу, іс-әрекеттік қатынастарды жүзеге асыра алу, бастауыш сынып оқушыларының оқу жұмысын ұйымдастыра алу, оқытудың инновациялық технологияларын пайдалана алуға дайындық, оқытудың денсаулықты сақтау технологияларынан кәсіби пайдалана алу.

Қорытынды. Демек, мұғалімнің кәсіби іс-әрекетке дайындығы заманауи жағдайда пәндік педагогикалық және әлеуметтік құзыреттіліктерге ие болуды талап етеді. Сондай ақ, кәсіби құзыреттіліктерді меңгеру үшін болашақ мұғалімдер университетте оқуға түскен күннен бастап, өзін - өзі кәсіби дамыту, ұдайы іздену, өсу, кемелдену жолына түсуі талап етіледі. Белгілі бір тақырыпта ғылыми ізденушілікпен айналысып, ғылыми қоғамдарға мүше болып, түрлі байқау, семинар мен конференцияларға қатысып, өзін болашақ кәсібіне құзыретті болуға дайындаулары қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С.И.Ожегов. Н.Ю.Шведова. Российская АН.; Российский фонд культуры; 3-е изд., стереотипное испр. и доп. Москва. АЗЪ. 1995
2. Ушаков Д.И. Толковый словарь русского языка: в 4 т. Т.1 Под ред. Д.И.Ушакова. Москва. 1985
3. Турчинов А.И.. Профессионализация и кадровая политика теории и практики / А.И. Турчинов. Москва, Московский психолого-социальный институт, Флинта, 1998
4. Хуторской А.В. Общепредметное содержание образовательных стандартов / Москва, 2002
5. Психология: словарь : А.В. Петровский. Москва, Просвещение, 1984, 212с.
6. Адольф В.А. Профессиональная компетентность современного учителя. Монография. 1998 310 с
7. И.Д.Лаптева К вопросу о педагогической компетентности/ И.Д.Лаптева // Педагогическое образование и наука. 2007. № с 35-38.
8. Ангеловский К. Учителя и инновации книга для учителя. Москва, Просвещение, 1991,159с.
9. Адольф В.А., Степанова И.Ю Обновление процесса подготовки педагогов на основе моделирования профессиональной деятельности: Монография. Красноярск: 2005. 214 с
10. Гришина И.В. Профессиональная компетенция руководителя школы как объект исследования: Монография. СПб.: СПбГУП Москва. 2002.
11. Лапина О.А., Пядушкина Н.Н.Введение в педагогическую деятельность. Москва, Издательский центр «Академия», 2008.160 с.

References list:

1. Ozhegov S.I. Tolkovyy slovar' russkogo yazyka: 80000 slov i frazeologicheskikh vyrazheniy / S.I.Ozhegov. N.YU.Švedova. Rossiyskaya AN.; Rossiyskiy fond kultury; 3-e izd., stereotipnoye ispr. i dop. Moskva. AZ. 1995
2. Ushakov D.I. Tolkovyy slovar' russkogo yazyka: v 4 t. T.1 “ Pod red. D.I.Ushakova. M., 1985
3. Turchinov A.I.. Professionalizatsiya i kadrovaya politika teorii i praktiki / A.I. Turchinov. Moskva, Moskovskiy psikhologo-sotsial'nyy institut, Flinta, 1998
4. Khutorskoy A.B. Obshchepredmetnoye sodержaniye obrazovatel'nykh standartov / Moskva, 2002
5. Psikhologiya: slovar' : A.V. Petrovskiy. Moskva, Prosveshcheniye, 1984, 212s.
6. Adol'f V.A. Professional'naya kompetentnost' sovremennogo uchitelya. Monografiya. 1998 310 s
7. I.D.Lapteva K voprosu o pedagogicheskoy kompetentnosti/ I.D.Lapteva // Pedagogicheskoye obrazovaniye i nauka. 2007. № s 35-38.
8. Angelovskiy K. Uchitelya i innovatsii kniga dlya uchitelya. Moskva, Prosveshcheniye, 1991, 159s.

9. Adol'f V.A., Stepanova I.Y. U Obnovleniye protsessa podgotovki pedagogov na osnove modelirovaniya professional'noy deyatel'nosti: Monografiya. Krasnoyarsk: 2005. 214 s

10. Grishina I.V. Professional'naya kompetentsiya rukovoditelya shkoly kak ob"yekt issledovaniya: Monografiya. SPb.: SPbGUP Moskva, 2002.

11. Lapina O.A., Pyadushkina N.N.Vvedeniye v pedagogicheskuyu deyatel'nost'. Moskva, Izdatel'skiy tsentr «Akademiya», 2008.160 s.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы профессиональной компетенции будущих учителей. Раскрывается понятие компетенция, компетентность сущность и структура и содержание этих понятии, проведен анализ научно-педагогических источников, в которых рассматривается проблема исследования структуры профессиональной компетентности учителя. Рассматриваются общие концептуальные подходы к модели специалиста XXI века через анализ требующихся ему для эффективной профессиональной реализации компетенций. Особое внимание уделяется профессиональной педагогической компетентности как совокупности социально-психологических, психолого-педагогических, предметных, коммуникативных компетенций. Рассматриваются педагогические условия формирования профессиональных компетенции и уровни ее сформированности. В статье рассмотрены основные составляющие педагогических компетенций, которые предъявляются к современному учителю. Представлен теоретический анализ различных точек зрения и авторских позиций по рассматриваемой проблеме и содержание основных понятий: компетентность, компетенция.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, структура профессиональной компетентности, базовые компетенции, специальные компетенции, компоненты профессиональной компетентности.

Abstract: The article discusses issues of professional competence of future teachers. The concept of competence, competence of the essence and structure and the content of these concepts is discussed, analyzed scientific and pedagogical sources, in which the problem of studying the structure of the professional competence of the teacher is considered. General conceptual approaches to the model of the XXI century specialist model are considered through the analysis of the competencies required for it for the effective professional implementation of competencies. Special attention is paid to professional pedagogical competence as a set of socio-psychological, psychological and pedagogical, subject, communicative competencies. Pedagogical conditions for the formation of professional competencies and levels of its formation are considered. Presented theoretical analysis of different points of view and copyright on the problem under consideration and maintenance of basic concepts: competence, competence

Keywords: competence, competence, professional competence, structure of professional competence, basic competences, special competences, components of professional competence

ӨОЖ: 37.01:78.01

¹Смағұл Х.Ж.,* ¹Атемова Г.Т., ²Садовская В.С.

¹магистр оқытушы, М.О.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹магистр аға оқытушы, М.О.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²педагогика.ғ.д., профессор, Мәскеу ММИ. Москва, Ресей

ДОМБЫРАДА ОРЫНДАУШЫЛЫҚҚА ЖЕКЕ ҮЙРЕТУ ТҮЛҒАНЫ ЖАН-ЖАҚТЫ ДАМУЫТҮ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Автор - корреспондент: khamza.smagul@bk.ru

Түйін: Мақалада домбыраны жеке үйрену процесінің дамытушы, тәрбиелеуші мүмкіндіктеріне ықпал етуші факторларға сипаттама берілген. Олар: Адамның жалпы және арнайы қабілеттерінің өзара байланысы, музыкалық орындаушылықтағы интеллектуалдық және эмоционалдық үдерістердің өзара қатынасы, эмоционалды тұстың іске қосылуы, эмпатия қабілетінің қалыптасуы, қол қимылдарының дамуы мен мидың өзара байланысы, тұлғаның еңбекке шыдамдылық, ерік-жігерлік сапаларын қалыптастырудың ерекше жағдайы. Интеллектуалдық жұмыста заманауи еңбек нарығы талап ететін адам қалыптастыру процесінде психиканың эмоционалды-экспрессивті, бейсаналы механизмдері ескеріле отырып тұлғаның шығармашылық потенциалын дамытуға басымдық берілуінің маңызы туралы жазылған. Сондықтан мақаланың маңызды идеясы домбырада орындау үдерісіндегі музыкалық дамуды ғана емес тұлғаның дивергентті ойлау қабілетін жетілдірудегі домбыраның маңызын да білдіреді. Сонымен қатар бұқаралық мәдениеттегі «музыкалық білімділік заманауи озық адамға қажетті жетістік атрибутына кірмейді» - деген бұрыс позицияны реттеуді педагогикалық қауымдастыққа (музыкалық педагог, оқытушыларға) міндет ретінде алу ұсынысы жасалған.

Кілт сөздер: адамның жалпы және өзара қабілеттерінің байланысы, интеллектуалды, эмоционалды үдеріс, қол қимылдарының дамуы мен мидың өзара байланысы.

Кіріспе. Музыкалық тәрбие мен аспапта орындауға үйретудің негізгі мақсатын дұрыс түсіну музыкант-педагог үшін қандай маңызды болса домбырашы-оқытушы үшін де сондай дәрежеде өзекті. Себебі музыкалық тәрбие бала тұлғасының дамуына, барлық интеллектуалдық, шығармашылық-көркемдік мүмкіндіктерінің ашылуына ықпалын тигізеді.

Негізгі мақсаты жан-жақты дамыған әлеуметтік бейімделген тұлғаны тәрбиелеу ғана емес сонымен қатар адамның (жеке ерекшеліктерін, рухани құрылымын ескере отырып) қабілеттері мен потенциалдық мүмкіндіктерін дамыту болып саналатын білім берудің гуманизациясы тенденциясы соңғы кездері педагогикада айқын байқалуда.

Мөлшері өте көп, алуан түрлі, сапалы, қол жетімді ақпарат кеңістігінен тұратын компьютерленген заманауи әлемде, заманауи қоғамда адамның әлеуметтік, кәсіби маңыздылығы эрудициямен, кәсіби білімі мен дағдыларымен ғана емес өз бетінше білім алу мен өзін-өзі дамыту қабілеттері, үлкен көлемдегі жаңа ақпаратты меңгере алу (ішкі сүзгіден өткізу) және оны басқара, қолдана алу, қалыптан тыс жағдайларды сәтті шеше алу сияқты тұлғаның жалпы шығармашылық мүмкіндіктерімен, сонымен қатар коммуникативті қабілеттер мен эмоционалды мәдениеттің (сәтті ұжымдық еңбекті қамтамасыз ететін барынша үлкен сұранысқа ие болып жатқан сапалар) белгілі бір деңгейімен өлшенеді.

Теориялық талдау. Азаматтарға білім мен тәрбие беру ісінде адамның жеке тұлғасы ескеріле отырып қоғам сұранысын алдын-ала біліп, озып отыруымыз қажет.

Білім беру процесінде үйренушінің білім алып қана немесе жұмыс жасау тәсіліне баулып қана қоймай кез-келген стандарттан тыс өмірлік жағдайлардан алып шығуға көмегі тиер адамдық сапалар қалыптастыруға да жағдай жасау керек. Сонда ғана білім алушы өз бетінше жаңа білім алып қызметін жетілдіруге үйренеді.

Жаңа адам қалыптастыру процесінде психиканың эмоционалды-экспрессивті,

бейсаналы механизмдері ескеріле отырып тұлғаның шығармашылық потенциалын дамытуға басымдық берілуі өте маңызды. И.М.Ильинскийдің айтуы бойынша білімді адам - шығармашылықпен айналыса алады... білім берудің заманауи мағынасы – құбылмалы (өзгергіш), белгісіз жағдайларға бейімделуде ой, ұят, ақыл мен эмоция дегендердің бірігуі жүзеге асатын құндылыққа, яғни шығармашылыққа үйрету [1]. Бұл міндет өскелең ұрпаққа тәрбие мен сапалы білім беру ісінде тиімді әрекет етуді, оқу-тәрбие жұмысының мазмұны мен формасын жаңартуды талап етеді. Музыкамен айналысу, оның ішінде музыкалық қызметтің ең белсенді түрі өз-өзін музыкалық аспапта сүйемелдеу мұндай бағыттардың бірі бола алады.

Әрине, жоғарыда аталған амал түрін, белсенді музыкалық қызметті жаңа қадам деп белгілі бір мөлшерде ғана айта аламыз. Себебі адамзат дамуының тарихында музыка тұлғаны үйлесімді тәрбиелеудің міндетті атрибуты ретінде қолданылғаны жайлы деректер көп кездеседі. Музыкамен айналысудың үлкен маңызға ие болуы өркениеттің рухани, мәдени даму дәуірін (гүлдену), жалпы гуманистік идеялар мен құндылықтар салтанат құрған кезеңді білдіретіндігін ескерген жөн. Көне Грецияда музыка «жан гимнастикасы», «тән гимнастикасы», «ақыл гимнастикасы» деген тәрбие процесінің бірыңғай үштігінің ажырамас бөлігі ретінде қатар қолданылған. Еуропалық Қайта өрлеу дәуірінде ішекті, үрмелі аспаптарда орындау кеңінен таралып, ұжымдық музыкалық орындау дәстүрлі қарым-қатынастың формаларының бірі болған. Университеттерде өзге де ғылым түрлерімен бірге музыка сабағы да жүргізілген.

18-ғасырдың соңына таман, клавирде орындау өнерінің даму дәуірінде фортепианада музыка орындау басты маңызға ие болып жеке тұлғаның шығармашылықпен өзіндік маңызын білдірудің (творческое самовыражение личности) бірегей мүмкіндігіне айналды. Фортепиано үйрену (қыздарға міндетті) мәдениетті адамды тәрбиелеудің маңызды элементі санала бастайды. Ал дәстүрлі қазақ қоғамында музыкалық білім беру, эстетикалық тәрбие бала тәрбиесінің құрамдас бөлігі болғаны, үлкендер тарапынан, әсіресе әкенің бақылауымен қадағаланып, баланың ұстазға тапсырылып, тәрбиеленуі, (жас кезеңімен тікелей байланысты өмірлік процесс), күйшілік өнерді меңгеруі, батасын алып күй тартыс, аламан айтыстарға түсіп бар өнерін, шеберлігін сынауы, елге танылуы, жасы ұлғая келе ол өнерпаздың қазақ музыка мәдениетінде қазірге дейін құндылығы жоғалмаған туындылар, күйлер қалғандырған күйші-композитор ретінде қалуы жайлы қызықты дерек Т.Әсемқұловтың мақаласында (қазіргі музыкалық педагогика мен дәстүрлі музыкалық педагогиканы салыстырып, маңызды ұсыныстар айтқан) кездеседі [2].

Ғасырлар бойы Рухани дамудың құралы ретінде қолданылған музыка ғылыми зерттеліп «тұлға тәрбиесіндегі музыкамен шұғылданудың ерекше рөлі» тезисі эмпирикалық тұрғыда расталып қана қоймай теоретикалық ойлау деңгейінде педагог-музыканттардың еңбектерінде де кездесе бастады.

Домбыра үйрету әдісі жеке пән ретінде 1980 жылы Құрманғазы атындағы Консерваторияның Халық аспаптар факультеті жеке бөлініп шығуына байланысты қолға алынып, жұмыс бағдарламасы қабылданса, 2000 және 2003-жылы типтік бағдарлама баспадан жарық көрген [3,8-9 бб.]. Домбырада орындаушылыққа арналған ғылыми-әдістемелік еңбектер қалдырған авторлар: Жұбанов А., Алексеев А., Жайымов А., Ысқақов Б., Бүркітов С., Тастанов Х., Әубәкіров М., Мухамбетова А., Мерғалиев Т., Үсенов Е., Бекенов У., Ахмедияров Қ., Акатаев С., Ержанов М., Спанов Ө., Райымбергенов А., Сахарбаева К. және т.б.

Домбырада орындаушыға арналған әдістемелік мақсатта жазылған еңбектерде адамның музыкалық қабілеттері, аспапта орындаушылық барысындағы интеллектуалдық, эмоционалдық дамуы сияқты түсініктер көп кездеспейді. Домбыра аспабын жеке үйретудің жалпы дамытушылық мүмкіндіктерінің тұлғаның шығармашылық бөлігін іске қосудың құралы ретіндегі жалпыға қол жетімді музыкалық білім беру жүйесіндегі қолданылуы мәселесі жеткілікті зерттелмеген.

Жан-жақты әрі терең сараптама жасауға басымдық бермей, домбыраны жеке үйрену процесінің дамытушы, тәрбиелеуші мүмкіндіктеріне ықпал етуші кейбір факторларды төменде сипаттаймыз.

Тәжірибелік бөлім. Адамның жалпы және арнайы қабілеттерінің өзара байланысы. Қабілеттер мәселесіне арналған психологиялық зерттеулерде (Б.Г.Ананьев, Т.И.Артемова, А.Г.Ковалев, А.Н.Льентев, В.Н.Мясищев, Б.М.Теплов, Д.К.Кирнарскаялар) жалпы және арнайы қабілеттердің өзара байланысы, олардың іске асу механизмі туралы қағидалық ережесі жасалған. Бұлар тұлға құрылымының бірыңғай жүйесін құрайды. Жалпы қабілеттердің дамуы арнайы қабілеттердің дамуына алғышарт болса, арнайы қабілеттердің жетілуі тұлғаның интеллектуалды қуатының артуына ықпалын тигізеді [4].

Музыкалық қабілеттердің жалпы қабілеттермен өзара байланысы ережесі заманауи зерттеулерде расталуда. Бір қатар зерттеуші-психологтар жүргізген интеркорреляциялық зерттеулер педагогикалық қауымдастықта ертеректе қалыптасқан пікірді, яғни музыкалық қабілеттер мен тіл үйренуге ептілік, математикалық қабілеттердің өзара байланысын анықтады.

Музыкалық дарыны байқалған эксперимент қатысушылары өзге адамдарға қарағанда тест тапсырмаларын дұрыс орындап білім алу, оқу үлгерімі тұрғысынан жоғары деңгей көрсеткен. Бұл тұста талант, дарындылық мәселелерін зерттеу бойынша белгілі маман Стейнбектің қорытындысы қызықты. Музыканттар, оның ішінде пианистер тест тапсырмаларынан үздік нәтиже көрсетіп математикадан байқауды жеңіп алған [5].

Музыкалық, тілдік қабілеттер дамуының өзара байланысын өнертанушылардың байқағанымен, яғни музыка мен сөздің, «музыкалық», «вербалды» тілдің жақындығымен түсіндіруге болады. Бұлар білім алушыларда қабылдау қабілеті мен ойлау ерекшеліктерінің дамуына ықпал етеді.

Сонымен домбыра орындауды жеке үйрету музыкалық қабілеттер дамуының күшті стимуляторы ғана емес сонымен қатар талаптанушылар бойында басқа да тұлғалық сапаларды, тұстарды қалыптастырудың үлкен мүмкіндіктерін де қамтиды.

2. Музыкалық орындаушылықтағы интеллектуалдық және эмоционалдық үдерістердің өзара қатынасы

Адамның жалпы дамуында музыкалық қызметте интеллектуалды іс-әрекеттердің эмоционалды процестермен өрбіп жату фактісі үлкен маңызға ие. Ал эмоционалды компонент шығармашылық ойлаудың құраушысына жатады және танымдық қызметтің ынталандырушы құрылымына кіреді. Бұл кезде ойлау қызметіне психикалық белсенділіктің танымдық элементтері іске қосылады. Музыкалық сабақтарда шығармашылық ойлаудың элементтері және логикалық байқауға мүмкін бола бермейтін механизмдері (нәзік) жаттығып 2 еседей көп жұмыс жасайды деп айтуға болады. Бұл психологтар зерттеулері анықтағандай музыканттарда ми бөліктерінің нашар ассиметриясымен, яғни образды-эмоционалды қызметке жауап беретін «оң жақ ми бөлігі» мен ойлау, есептеу сияқты амалдарды орындатқызатын «сол жақ ми бөлігінің» психикалық қызметте бір-біріне жәрдемдесіп, екі жарты шардың да әр түрлі функцияларды орындауда бірдей белсенді жұмыс жасауымен байланысты. Бұдан шығатын қорытынды ойлаудың логикалық, образды, эмоционалды элементтері тығыз байланысатындықтан музыканттарға музыканы аналитикалық қабылдау тән [6].

3. Эмоционалды тұстың іске қосылуы, эмпатия қабілетінің қалыптасуы

Музыка табиғатынан өнердің эмоцияға бай түрлерінің бірі болғандықтан музыкамен айналысу тұлғаның эмоционалды, коммуникативті құраушыларын қалыптастырып, дамытуға белсенді ықпал етеді.

Адамның сезімдері мен эмоцияларына жеткізу мүмкіндігі үлкен өнер саналатын музыканың тыңдаушының эмоциялық жағдайына әсер етуі музыкалық ритмоинтонациямен (сөз интонациясы, мимика, жестикуляция сияқты экспрессия түрлерімен ортақ байланысы бар) түсіндіріледі. Музыкалық сабақтарда қандай да бір

музыкалық шығарманы орындап үйрену - автор айтқысы келген ойды, эстетикалық эмоцияны тану, түсіну музыкалық тілдің құралдарымен жеткізе білуді білдіреді. Сондықтан эмпатия қабілетінің қалыптасуына, дамуына ықпал етеді.

4. Қол қимылдарының дамуы мен мидың өзара байланысы. Музыкалық орындаушылық сабақтарының жалпы дамытушылық әсерін қол қимылдарының дамуы мен мидың өзара байланысымен түсіндіруге болады.

Адам дамуының филогенезі болсын онтогенезі болсын қол қимылдарының дамуы, еңбекке, орындаушылыққа бейімделуі ойлау процесінің қалыптасуы мен дамуының стимуляторы болып саналады. В.А.Сухомлинскийдің жазғаны бойынша «Абстрактілі ойлау мен қолдың епшіл қимылдары процестерінің бірігуі нәтижесінде (оянатын) іске қосылатын ерекше ми бөліктері болады. Егер мұндай байланыс болмаса бұл ми бөліктері тұйыққа (тығырыққа) айналады» [7].

«Қимыл-қозғалыспен байланысты кез-келген тренингте, гимнастикалық жаттығу болсын мейлі домбырада орындау болсын қолдар емес ми жаттығады» - деп санайды Е.Балабеков. Мұны әрбір педагог қаперінде мықтап ұстауы керек.

Сол қол саусақтарының епшілдігі, дәлдігі мен оң қолдың алуан түрлі қимылдарын талап ететін қызмет түрлерінің біріне домбырада орындау жатады. Бұл күрделі, көп деңгейлі қимылдар жүйесін меңгеру интеллектуалды, ерік-жігерлі күш салуды, зейін мен оперативті есте сақтаудың концентрациясын талап етеді. Бұл дегеніміз баланың психофизиологиялық мүмкіндіктері кеңейіп, өзі-өзі бақылау мен басқаруға жауап беретін ми бөліктері шынығады деген сөз.

Музыканттардың (көбінесе пианистер) басқа мамандарға қарағанда түрлі тест тапсырмаларын, дәлдікті талап ететін қимылдар координациясын жеңіл орындайтыны дәлелденгенімен домбырашы-музыканттарға бұл зерттеулер жүргізілмеген.

5. Тұлғаның еңбекке шыдамдылық, ерік-жігерлік сапаларын қалыптастырудың ерекше жағдайы

Аспапта орындауды меңгеру - үлкен шыдамдылық пен тұрақты еңбектенуді талап ететін процесс. Сондықтан білім алушыда жалпы еңбек дағдысы, мақсат қоюшылық, өз бетінше әрекет ете білушілік, шешім қалдай алу, ұстамдылық пен тәртіптілік сияқты ерік-жігерлік сапалар қалыптастыруға ерекше жағдайлар туындайды. Музыкамен айналысатын балалар (кәсіби білім) өзге қатарластарына қарағанда шектеулі уақытта көбірек тапсырмалар орындауға мүмкіндік беретін жинақылық, тиянақтылық сияқты сапалар көрсеткен.

Музыкалық аспап үйрену сабағы (педагог сабағынан кейін) белгілі бір уақыт көлемінде күнделікті дайындалуды, өз бетінше еңбектенуді, бар күш жігерін салуды талап етеді. Талаптанушы сабақта педагогпен бірге талдаған музыкалық шығарманы үйдегі сабақта, жалғыз өзі үйрену барысында туындаған қиындықтарды (ноталық, техникалық т.б.) оқытушының көмегінсіз еңсеріп отырса алған беттен қайтпау, шыдамдылық сияқты сапалар ғана емес сонымен бірге өз бетінше ойлану, өнертапқыштық, ойлау ептілігі сияқты құнды сапаларды да тұрақты түрде дамыта алады.

Қорытынды. Музыкалық аспап үйрену жалпы дамытушылық потенциалға ие болғандықтан балалар мен жасөспірімдерге білім беру мен тәрбиелеу жүйесінде ойып тұрып орын алуы қажет. Осы бағыттағы шынайы жолдардың бірі - «оқытудың жұмсартылған формасын», яғни үй жағдайында музыкалық тәрбие беру дәстүрін жаңғырту.

Соңғы жылдары өкінішке орай музыкалық білім беру мен тәрбие престиж болудан түсіп келеді. Бұл тұрмыстық санадағы бала тәрбиесіне тар прагматикалық жолмен әрекет етумен байланысты. Көптеген адамдар «музыкалық білімділік заманауи озық адамға қажетті жетістік атрибутына кірмейтіндіктен қаражат жұмсау, баланың уақыты мен күш-жігерін шығындауы мағынасыз» - деп санайтын сияқты. Сондықтан бұл шатасуды реттеу, жалпы музыкалық-аспаптық оқытушылыққа қызығушылықты ояту, музыкалық жеке

сабақтың жалпы дамытушылық тәрбиелік потенциалын әрбір балаға қатысты барынша жетілдіруге жағдай жасау педагогикалық қауымдастықтың міндеті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ильинский И.М. Утопия и реальность?/ Студенчество. Диалоги о воспитании. - 2002. № 4. С. 3
2. Күй өнерінің болашағы Наурызбаева З. 20.07.2014. <http://otuken.kz/>
Сахарбаева К.С. Домбыра үйрету әдістері. Алматы: Издательство Маркет, 2006. 164 б. 46 б
3. Ковальев А.Г. Психология личности. Москва, 1970. С.238
4. Теория и методика обучения игре на фортепиано/ Под общ. Ред. Каузовой А.Г., Николаевой А.И. Москва, 2001. С.12
5. Кирнарская Д.К. Современные представления о музыкальных способностях// Вопросы психологии, 1988, №2. С. 133
6. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина. Ленинград, 1971. С.143

References list:

1. Il'inskiy I.M. Utopiya i real'nost'/?/ Studenchestvo. Dialogi o vospitanii. 2002. № 4. S 3
2. Kui onerinin bolashagy Naurzbayeva Z. 20.07.2014. <http://otuken.kz/> Sakharbayeva K.S. Dombyra uiretu adisteri. Almaty: Izdat-Market, 2006. 164 b. 46 b
3. Koval'yev A.G. Psikhologiya lichnosti. Moskva, 1970. S.238
4. Teoriya i metodika obucheniya igre na fortepiano/ Pod obshch. Red. Kauzovoy A.G., Nikolayevoy A.I. Moskva, 2001. S.12
5. Kirnarskaya D.K. Sovremennyye predstavleniya o muzykal'nykh sposobnostyakh// Voprosy psikhologii, 1988, №2. S. 133
6. Sukhomlinskiy V.A. Rozhdeniye grazhdanina. Leningrad, 1971. S.143

Аннотация: В статье описаны факторы, влияющие на развивающий и воспитательный потенциал процесса индивидуального обучения домбре. Это: взаимосвязь общих и специальных способностей человека, взаимосвязь интеллектуальных и эмоциональных процессов в музыкальном исполнении, активация эмоционального состояния, формирование эмпатии, развитие движений рук и взаимодействия мозга, особые условия выносливости, силы воли. Интеллектуальная работа подчеркивает важность приоритета развития творческого потенциала личности с учетом эмоционально-выразительных, бессознательных механизмов психики в процессе формирования человека, требуемого современным рынком труда. Поэтому центральной идеей статьи является не только музыкальное развитие домбры в процессе исполнения, но и значение домбры в развитии дивергентного мышления. Также предлагается, чтобы педагогическое сообщество (учителя музыки, педагоги) взяли на себя ответственность за исправление неправильной позиции в массовой культуре: «Музыкальное образование не является атрибутом успеха для современных продвинутых».

Ключевые слова: наличие взаимосвязи между общими и специальными способностями человека, интеллектуальный и эмоциональный процесс развития движений рук и взаимодействия мозга.

Abstract: The article describes the factors influencing the developmental and educational potential of the process of individual training in dombra. These are: the relationship between general and special abilities of a person, the relationship of intellectual and emotional processes in musical performance, activation of an emotional state, the formation of empathy, the development of hand movements and brain interaction, special conditions of endurance, willpower. Intellectual work emphasizes the importance of the priority of the development of the creative potential of the individual, taking into account the emotionally expressive, unconscious mechanisms of the psyche in the process of forming a person required by the modern labor market. Therefore, the central idea of the article is not only the musical development of dombra in the process of performing, but also the importance of dombra in the development of divergent thinking. It is also proposed that the pedagogical community (music teachers,

educators) take responsibility for correcting the wrong position in mass culture: «Music education is not an attribute of success for modern advanced people.»

Keywords: The presence of a relationship between general and special abilities of a person, the intellectual and emotional process, the development of hand movements and the interaction of the brain

ӨОЖ: 77.31.03

¹Мустафаев И.Т.,* ¹Филонова А.Ю., ²Алиев И.Б.

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

педагогика ғ.к., М.Улугбек атындағы ӨзбҰУ. Ташкент, Өзбекстан

ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ «ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН СПОРТТЫҚ ЖАРЫСТАР» ӘДІСТЕМЕСІ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КЕШЕНДІ ДАМУ ПАРАМЕТРЛЕРІН АРТТЫРУ МЕХАНИЗМДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Автор - корреспондент: mustafaev.ispandiyar@mail.ru

Түйін: Қазіргі уақытта спорттық жарыстар көмегімен әлемге белгілі бір халық пен мемлекетті таныстыру, білім алушылардың жан-жақты даму параметрлерін кеңейту негізінде олардың жетістіктерін алға жылжыту, денсаулығын нығайту, салауатты өмір салтына бейімделу және әлеуметтену құралы ретінде айтылып жүр.

Білім алушыларды кешенді даму параметрлерін кеңейтіруде жасалған теориялық-әдістемелік және практикалық ұсыныстар негізінде үздіксіз білім беру жүйесінде «интеграцияланған спорттық жарыстар»дың қолданылуымен білім алушылардың кешенді дамуына бағытталған педагогикалық процесс мазмұнын жетілдіруге қатысты Қазақстан Республикасының салауатты өмір салтын қалыптастыру бойынша спорттық жарыстарды ұйымдастыру мазмұны енгізілген. Зерттеу нәтижесінде «интеграцияланған спорттық жарыстар»дың тұлғаның рухани-мәдени, интеллектуал жетілуі (шыдамдылық, отан сүйгіштік, адалдық, толеранттылық, өз бәсекелесін құрметтеу, азаматтық позициясының беріктігі)н қамтамасыз ету негізінде оны кешенді даму механизмдері теориялық, әдістемелік, педагогикалық-психологиялық жетілдірілді.

Кілт сөздер: спорт, үздіксіз білім беру жүйесі, жарыс, білім алушы, параметр, кешенді дамыту, тұлға, реформа.

Кіріспе. Дене тәрбиесі XIX ғасырдың басында мектептерде гимнастика спорт түрінің ерекшелігі негізінде зерттеу тақырыбына айналды[1]. Оның адам денсаулығындағы рөлі тез танылды. 20 ғасырдың басында жеке гигиена және дене денсаулығына арналған жаттығулар оқушыларға арналған оқытудың негізгі нәтижелері ретінде дене шынықтыру бағдарламасына енгізілді. Алайда, денсаулыққа ерекше назар аударуды тәрбиеші, америкалық ғалым Томас Вуд 1913 жылы дене шынықтыру бүкіл баланың дамуына тым тар және зиянды деп сынға алды. Кейіннен білім беру қоғамдастығы Вудтың дене тәрбиесіне инклюзивті көзқарасын қабылдады, оған сәйкес ойындар мен спорт түрлеріне арналған негізгі қозғалыстар мен физикалық дағдылар негізгі оқу мазмұны ретінде енгізілді. Соңғы 15 жыл ішінде дене тәрбиесі дене қозғалысын оның салдарымен (мысалы, дене белсенділігі мен денсаулық) байланыстыру үшін дамып, балаларға салауатты өмір салты туралы ғылым мен белсенді өмір салтына қажетті дағдыларды үйретуде[2].

Білім алушылардың рухани-адамгершілік тәрбиесінің мәселелерін дене шынықтыру құралдарымен шешу бойынша төмендегі ғалымдар зерттеулерінде баяндалған: Б.Т.Лихачев, В.С.Кукушкин, С.Д.Лаптенко, Ю.И.Евсеев.

Және де шетел ғалымдарының тізімі бойынша А.Е.Volkwein-Caplan Karin, D.Szegner Heneriette, Lenk Hanстардың еңбектерінде білім алушылардың спорттық жаттықтырулар

арқылы рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру мәселелерінің ерекшеліктері туралы баяндалған. Педагогикада білім алушылардың кешенді дамуы саласында өз шешімін таппаған, жан-жақты ізденісті қажет ететін мәселелер бойынша зерттеулер жүргізілді [3].

Атап айтқанда, біздің республикамызда жан-жақты дамып келе жатқан тұлғаны қалыптастыруда білім алушылардың дамуында «интеграцияланған спорт жарыстары» ерекше орын алады, бірақ мұндай жарыстарға дайындық және оқыту процесінде білім алушылар мен студенттерді кешенді дамыту үшін педагогикалық мүмкіндіктерді көрсетудің терең ғылыми тәсілдері айқындалмаған, осы спорт жарыстарына қатысушылардың жаңа білімді игеру қажеттілігі зерттелмеген [4].

Заман талабы бойынша спорттық жарыстардың халықты әлемге таныту, білім алушылардың даму параметрлерінің кеңеюіне ықпал ете келе, олардың жеткен жетістіктерін мақтан ете білу, денсаулығын нығайту, салауатты өмір салтын қалыптастыра келе, әлеуметтену құралы ретінде айтылуы бекер емес.

Бұл өз кезегінде Корея, Қытай, Жапония, АҚШ, Канада, Австралия сияқты дамыған мемлекеттерде білім беру жүйесінде дене шынықтыруды интеграциялау саласында үлкен тәжірибе жинақталуына негіз болды. Мектептерде дене шынықтыру жаттықтыруларын білім беру жүйесіне өзара сәйкестендіруді деңгейлеу, білім алушылардың кешенді даму параметрлерін кеңейтіру механизмдерін қалыптастыру қажеттілігін тудыруға себеп болды.

Әлемде жастарды спортқа тарту арқылы салауатты өмір салтын қалыптастыруға әдеттердіру, мәдени тәрбие беру сияқты бағыттар бойынша зерттеулер жүргізілуде. Осы орайда, жастарды спорттың көмегімен кешенді дамыту, оларды жан-жақтама шынықтыру мәселелерін Бельгия, Италия, Португалия, Францияда мемлекет деңгейінде, Германия, Испания, Швейцария мемлекеттерінде аймақтық дәрежеде жүргізілуде [5].

Осы саладағы зерттеулердің нәтижесі бойынша, білім алушыларды кешенді дамыту әлеуметтік-педагогикалық сұраныс екендігін ғылыми-практикалық негіздеу, спорт және дене тәрбиесінің жеке тұлғаны интеллектуал-рухани дамытудағы педагогикалық, психологиялық мүмкіншіліктерін анықтау спорттық жарыстардың білім алушылардың интеллектуал-рухани байлықтарын дамыту мүмкіндігі екендігі, білім алушылардың кешенді дамыту өлшемдерін кеңейтіру механизмдерін жақсарту мәселелері қазіргі кезеңде актуалдылығымен ерекшеленіп тұр.

Бүгінгі күнде республикамызда дене шынықтыру және спорт саласын түптен енгізу үшін жүргізіліп жатқан жүйелі іс-шаралар нәтижесінде спорт мектептері және білім беру мекемелерінің негізінде материалдық-техникалық базасы, құқықтық, әдістемелік қамтамасыз етілуі нығайтылуда.

Қазақстан Республикасында спортты дамыту бойынша стратегиясында «балаларды спортпен қоғам деңгейінде айналысу мақсатында жаңа балалар спорт объектілерін құру, қолданыстағыларды реконструкция жасау, физикалық дені сау, рухани және тірбиелік дамыған, жеке ой бар, Отанға адал, өмірлік көз қарасына ие жастарды тәрбиелеу, демократиялық реформаларды тереңдету және қоғамды дамыту процесінде олардың әлеуметтік қызметін арттыру» сияқты бағыттар белгіленген, бұл өз кезегінде осы процессті зерттеуде білім алушылардың кешенді дамыту параметрлерін кеңейтіру тарихи даму жолын және де заманауи тенденцияларды анықтау, әлемдік тәжірибелер негізінде спорт жарыстарының рухани тәрбие құралы, белгілі халық пен мемлекетті таныстыру, жетістіктерін көрсету құралы ретінде енгізу, «интеграцияланған спорттық жарыстар» мазмұнын байыту негізінде білім алушылардың үздіксіз дамыту кезеңдері, принциптерін анықтау сияқты зерттеулерді жүзеге асыру мақсатымыз болды.

Мақала тақырыбының жаңалығы:

- Салауатты өмір салтының физикалық және эстетикалық компоненттерімен сабақтастықты қамтамасыз ету негізінде «интеграцияланған спорттық жарыстар»дың

(еңбекке қабілеттілік, шыдамдылық, қарсыласқа құрмет, төзімділік) көмегімен үздіксіз білім беру жүйесінде білім алушылардың кешенді дамытуға бағытталған педагогикалық процесстің мазмұны анықталды.

- спорттық жаттықтырушылардың кәсіби қызметіне жетілдірілген педагогикалық қажеттіліктер (кәсіби шеберлік, деонтология, эргономика) құрылымымен акмеологиялық құзыреттіліктің ішкі интеграциясы арқылы кәсіби қасиеттерді меңгеру деңгейі жетілдірілді.

- тұлғааралық қарым-қатынас мәдениетімен және субъективтіліктің, даралықтың, тұрақтылықтың, сәйкестендірудің (ұқсастықтың) рефлексивті артықшылықтарын оқытумен қарқынды өзара тиімділікті қамтамасыз ету негіздеріне «үш деңгейлі спорттық жарыстарға» (зерттеу, бағалау, таңдау, проекция) қызығушылықты дамытудың педагогикалық тетігі жетілдірілді.

- патриотизмді, рухани-адамгершілік, идеологиялық қасиеттерді дамытудың құрылымдық негіздерін анықтау арқылы «үш кезенді спорттық жарыстардың» көмегімен қатысушы білім алушыларды кешенді дамытудың әлеуметтік-педагогикалық параметрлері (қажеттіліктерді түсіну, идея матрицасы, ұқсастық, қауымдастық) жетілдірілді.

Зерттеу нәтижелерінің сенімділігінің негізінде зерттеу мақсатына, объектісіне, тақырыбына, міндеттеріне сәйкес әдістер кешенін қолданумен, экспериментке мектептердің қажетті санын тартумен, эксперимент нәтижелерінің статистикалық деректеріне сүйене отырып және оларды математикалық статистика әдістерімен өңдеумен және нәтижелерді құзыретті құрылымдардың бекітуімен қамтамасыз етіледі.

Нәтижелердің ғылыми маңыздылығы білім алушыларды оқытуды жан-жақты дамыту мүмкіндіктерін ашумен айқындалады. «Интеграцияланған спорттық жарыстар» педагогикалық ғылымның ұстанымымен, құралдар мен әдістердің арқасында осы мүмкіндіктерді қамтамасыз ету, осы жарыстардың мазмұнын ұйымдастыру және дамыту тетіктерін жетілдіру, жарыстар жүйесін жетілдіруге тәжірибеге енгізудің теориялық тәсілдері, «интеграцияланған спорттық жарыстар» көлемін арттыру және сапасын қамтамасыз ету тетіктерін педагогикалық процесске енгізу.

Ал практикалық маңызына келетін болсақ, олар «үш кезенді спорттық жарыстар»ды ұйымдастырумен айналысатын мамандардың, тәлімгерлердің қызметінде, бағдарламаларды, семинарларды, тренингтер мен дәрістерді әзірлеу кезінде үздіксіз білім беру жүйесінде пайдаланатындығына және дене тәрбиесі бойынша жаттықтырушылар мен педагогтардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау жүйесіне енгізіледі.

Зерттеу әдістемелері: мақала тақырыбы бойынша зерттеу нәтижелері білім алушыларды оқытуда кешенді даму параметрлерін кеңейту бойынша әзірленген теориялық-әдіснамалық және практикалық ұсыныстар негізінде «Интеграцияланған спорттық жарыстар» теориялық-әдіснамалық негіздері жетілдірілді [6].

Зерттеу барысында педагогикалық бақылау, салыстырмалы талдау, аналитикалық шолу, дәлелдемелерді негіздеу, салыстыру, сұрақ-жауап, әңгімелер, педагогикалық эксперимент, өңдеу мен талдаудың математикалық-статистикалық әдістері қолданылды.

Және де алдыңғы зерттеулерден ерекшелігі алынған нәтижелер негізінде олардың математикалық-статистикалық талдауы жүргізілді, нәтижелерден орташа квадраттық ауытқу, таңдау дисперсиясы, варианттық көрсеткіштері, Стюденттің іріктеу критерийлері, Стюденттің критерийі негізінде еркіндік дәрежесі, Пирсонның сәйкестік критерийлері және сенімділік интервалы өткізілді.

Пікірталас. Тәуелсіздік жылдарында жастардың денсаулығы мен дамуына ерекше көңіл бөлінуде, «Интеграцияланған спорттық жарыстар»дың білім алушыларды кешенді дамытудағы педагогикалық мүмкіндіктерін анықтау педагогикада арнайы ғылыми жұмыс ретінде зерттелмеген.

«Интеграцияланған спорттық жарыстарды» қолдану арқылы білім алушыларды кешенді дамыту әлеуметтік-педагогикалық қажеттілік, спорт және дене шынықтыру

тұлғаны интеллектуал-рухани дамуындағы педагогикалық, психологиялық мүмкіндіктер, спорт жарыстары білім алушылардың рухани-интеллектуал қабілеттерінің жоғары дәрежеде дамуының мүмкіндігі.

Ғылыми жұмыста жастарды барлық жағынан дамуының әлеуметтік-педагогикалық қажеттілік ретінде өкімет саясатында жоғары орыннан иеленгені негізделген.

Спорт арқылы білім алушыларды рухани, физикалық, психикалық-әлеуметтік білім беру кешенделеді және дамытады. Әлеуметтік пайдалы қызметтің түрлі деңгейлері, отбасы, еңбек, Отан, тұлғаның физикалық, рухани, әлеуметтік жетістіктері оның жігер көрсете отыра қызмет етуінің арқасында қамтамасыз етіледі. Әр білім алушы ден саулық дәрежесі оның конституциялық құқығы тәрбиесі, менталитеті, темпераменті, гормонал және иммунологиялық позициясымен байланысты болады.

Қорытынды. Үйлесімділікке жетуде спорттық жарыстар маңызды орынға ие. Спортпен айналысу барысында адамның шаршауы басылып, түрлі ауруларға қарсы организмнің күресуі артады. Тұлға өзінде бірнеше қабілеттер: біреуді көреалмау, шыдамдылық, ақыл ойдың дамуы, жігерлілік сияқты қабілеттерді өзінде байқайды.

Тәрбие жағынан қарағанда жаттықтыру сабақтары, дене шынықтыру, әсіресе, білім алушылардың спорт жарыстары кезінде өте үлкен физикалық, рухани жүктемелерді өз міндеттемелеріне алады. Спорт жарыстарында білім алушылар дене шынықтырудағы жалпы әдістерді меңгереді. Сол үшін спорттық жарыстар білім алушыларды дұрыс тәрбиелеуде өте үлкен маңызға ие.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дене шынықтыру. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш мектепке (1-4 сыныптар) арналған оқу бағдарламасы. Астана, 2016. 50 б.
2. NASPE. 2004. Physical activity for children: A statement of guidelines for children ages 5-12. Reston, VA: AAKHPERD.
3. Tovb, A., & Cipes, G. Standartyi normy v upravleni i proektami [Standards and norms in project management]. Upravlenie proektami i programmami, 1(21), 76–79 (in Russian) 2010.
4. Галкин В.В. Экономика и управление физической культурой: и спортом Учебное пособие для вузов/ В.В.Галкин Ростов на Дону: Феникс, 2006.448с.
5. Галкин В.В., Сысоев В.И. Экономика физической культуры и спорта: Учебное пособие для высших и средних профессиональных учебных заведений физической культуры.- Воронеж, 2003. 252 с.
6. Ibrakhimov S.U Bases of Three-Stage Sports Competitions // Eastern European Scientific Journal // Germany / 2017, 3 / P. 58-61 / ISSN: 2199-7977. (13.00.00. №Қ)
7. Ибрахимов С.У. Трехступенчатые спортивные соревнования как фактор формирования гуманистических качеств учащейся молодежи // Одиннадцатая международная конференция «Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития» Россия, Санкт- Петербург, 2003г. С. 52-53.
8. Ибрахимов С.У. XXI век - век физической активности //«Физическая культура в личностно-профессиональном развитии студента и его образе жизни» Международной научно-практической конференция. Москва, 2013. С. 68-69.

References list:

1. Uprazhneniye. Uchebnaya programma dlya nachal'noy shkoly (1-4 klassy) v ramkakh obnovleniya soderzhaniya srednego obrazovaniya. Astana, 2016. 50 s.
2. NASP. 2004 g. Fizicheskaya aktivnost' dlya detey: rukovodstvo dlya detey v vozraste 5-12 let. Reston, Virdzhiniya: AAKHPERD.
3. Tovb A., Tsipes G. Standarty i normy v upravlenii proyektami. Upravleniye proyektami i programmami, 1(21), 76-79 (na russkom yazyke) 2010.

4. Galkin V.V. Ekonomika i upravleniye fizicheskoy kul'turoy: Uchebnik i sport dlya vuzov / V. V. Galkin Rostov-na-Donu: Feniks, 2006. 448 s.

5. Galkin V.V., Sysoyev V.I. Ekonomika fizicheskoy kul'tury i sporta: Uchebnik dlya vysshikh i srednikh professional'nykh uchebnykh zavedeniy fizicheskoy kul'tury.- Voronezh, 2003. 252 s.

6. Ibrakhimov S.YU. Osnovy trekh-etapnykh sportivnykh sorevnovaniy // Vostochno-Yevropeyskiy nauchnyy zhurnal // Germaniya / 2017, 3 / S. 58-61 / ISSN: 2199-7977. (13.00.00. №K)

7. Ibpakimov S.U. Tpeхctypenchatye cпoptivnye cпeрvнования как фактор fopmипovaniya gymanicticheckix kachectv ychashcheycya molodezhi // Odinnadtsataya mezhdynapodnaya konfepentsiya «Obpazovanie chepez vcyu zhizn': neppepyvnoe obpazovanie v intepecax yctoychivogo pazvitiya» Poccия, Cankt- Petepbypg, 2003g. S. 52-53.

8. Ibpakimov S.U. XXI dvigatel'naya aktivnost' // «Fizicheskaya kul'tura v lichnoy i professional'noy zhizni studenta i yego zhizni» Mezhdunarodnaya prakticheskaya konferentsiya. Moskva, 2013. S. 68-69.

Аннотация: В настоящее время спортивное соревнование выступает как средство приобщения к миру определенного народа и государства, продвижения достижений обучающихся на основе расширения их параметров всестороннего развития, укрепления их здоровья, адаптации к здоровому образу жизни и социализации. На основе разработанных теоретико-методических и практических рекомендаций по расширению параметров комплексного развития обучающихся в системе непрерывного образования внедрено содержание организации спортивных соревнований по формированию здорового образа жизни в Республике Казахстан по совершенствованию содержания педагогического процесса, направленного на комплексное развитие обучающихся с применением «интегрированных спортивных соревнований». В результате исследования были разработаны теоретические, методические, педагогико-психологические механизмы комплексного развития «интегрированных спортивных соревнований» на основе обеспечения духовно-культурного, интеллектуального совершенствования личности (выносливость, патриотизм, честность, толерантность, уважение к своему конкуренту, прочность гражданской позиции).

Ключевые слова: Спорт, система непрерывного образования, соревнования, обучающийся, параметр, комплексное развитие, личность, реформа.

Abstract: Currently, a sports competition acts as a means of introducing a certain people and state to the world, promoting the achievements of students on the basis expanding their parameters of comprehensive development, strengthening their health, adapting to a healthy lifestyle and socialization.

Based on the developed theoretical, methodological and practical recommendations for expanding the parameters of the integrated development students in the system of continuing education, the content of the organization sports competitions for the formation of a healthy lifestyle in the Republic Kazakhstan has been introduced to improve the content of the pedagogical process aimed at the integrated development students using «integrated sports competitions». As a result of the research, theoretical, methodological, pedagogical and psychological mechanisms of the complex development «integrated sports competitions» were developed on the basis ensuring the spiritual, cultural, intellectual improvement of the individual (endurance, patriotism, honesty, tolerance, respect for one's competitor, the strength civic position).

Keywords: Sport, continuing education system, competitions, student, parameter, complex development, personality, reform.

УДК 796.894.2

¹**Demeuov A.K.,* ¹Altaeva G.N. ²Ruzmetov R.T.**

¹ candidate of pedagogical science, docent, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

¹ master, senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

² assistant professor, M.Ulugbek National University Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan

THE ROLE OF WRESTLING IN THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL QUALITIES OF ATHLETES

Автор-корреспондент: gna2006@bk.ru

Abstract: Wrestling work is characterized by a strong anarchic character, including subversive processes with high intensity, alternating with submaximal work. In the previous century, the tournament structure of international freestyle wrestling began several forms that evolved from a continuous 5-minute period in the late 1990s to the present: two 3-minute periods with a 30-second rest between periods. When tournaments are held, you can include several matches per day, and it can be organized for several days in a row. As is typical for female competitors, there are no differences in the rules. There is no overtime period; the draw is interrupted by a points classification in the second round. There are different features in wrestling and it is difficult to attribute it to a certain sports category. It can be described as an individual, combat, technical or power sport. Wrestling involves groups of very different characteristics that impose extra work on coaches and wrestlers to achieve their peak results. The modern theory and methodology of training wrestlers is based on centuries-old fundamental knowledge. The style of a wrestler is determined by the structure and level of development of his physical and psychological qualities, as well as anthropometric characteristics.

Key words: sport, freestyle wrestling, style, match, tournament, classification, source, category, sport, rules, preparation.

Introduction. The President of the Republic of Kazakhstan Qasym Zhomart Toqaev says to his people of Kazakhstan “Kazakhstan in a new reality: time for action”: We must pay more attention to the sports, creative the stronger and the younger generation. At first place should be given to mass sports, physical education and, of course, our children. Because they are our future. Sports sections should be opened in each region, large district centers [1].

This proves the role of sports in the life of the entire population of Kazakhstan.

Freestyle wrestling first appeared in 1904. In Greco-Roman wrestling, only upper body movements are allowed, whereas freestyle wrestling includes upper body and leg wrestling. Both styles are currently offered at the Olympic Games and other international competitions. In September 2001, the International Olympic Committee announced the inclusion of women’s freestyle wrestling at the 2004 Olympic Games in Athens (Wrestling Canada website: Spectator Resources, 2016) [2].

At the Olympic Games in Stockholm in 1912, there was no freestyle wrestling in the program, instead «Icelandic wrestling» was organized. Wrestling matches were held on three mats in the open air. They lasted one hour, but the finalists fought without time limit (United World Wrestling website). Over the past century, the match structure of international freestyle wrestling has taken several forms that have evolved from a continuous 5-minute period in the late 1990s to the present: two 3-minute periods with a 30-second rest between periods. A match can be won by «falling», technical superiority, or points (Wrestling Canada website: Spectator Resources, 2016). During tournaments, there may be several matches per day for several days. There are no differences in the rules for female competitors. There is no overtime period; the draw is interrupted by a points classification in the second round.

Exploring the topic of our scientific work, we studied not only domestic, but also foreign sources on the sport of wrestling. Wrestling has different features and it is difficult to attribute it to a certain sports category. It can be described as an individual, combat, technical or power

sport. Wrestling involves groups of very different characteristics that impose extra work on coaches and wrestlers to achieve their peak results. The modern theory and methodology of training wrestlers is based on centuries-old fundamental knowledge. The physical, technical and tactical components of training planning are not a new discipline, they have been used for centuries. That is why the retrospective evaluation of teaching methods cannot be degraded. On the other hand, when we compare the ancient curriculum with today's, the differences arise from two main areas. Such are the dramatic successes of sports science and the evolving rules of wrestling.

Over the past 30 years, the changes that have taken place in wrestling have been related to the fundamental rules of the game. On the other hand, some organizations are rearranging these rules to make wrestling faster, more popular and more attractive. The change in the rules changed not only the basic structure of the game, but also the physical, technical and tactical training and the periodization of the fight [4].

In connection with the early specialization, which also affected wrestling, it is important to think about the question of the types of training in it from the point view.

So, the very order of presentation of types of training in wrestling, in our opinion, forms ideas about primacy and dominance.

Methods. In wrestling textbooks, the types of training are presented as follows–

- physical training of a wrestler;
- special physical training of the wrestler;
- technical training of the wrestler;
- tactical training of a wrestler;
- psychological training of a wrestler;
- theoretical training of a wrestler.

Wrestling has worldwide popularity, and a large number of men from high school and colleges participate in it. However, the heavy nature of this sport leads to a high level of injury. The level and structure of injuries in wrestling will differ depending on the practice in high school and college, as well as the impact of matches [5].

According to the research, in order to achieve high stable results, it is necessary to be comprehensively developed.

There are three types of indicators.

Strength, speed, endurance, agility, flexibility are developed directly in wrestling classes, as well as through the use of various general developmental workout and workout from other sports.

Force is defined as the ability to apply force in finite conditions independent of time and space. Strength is very strongly related to both speed and biomechanics, so interpreting the results of power data when it is impossible to observe and control the technique is a limitation. In the wrestling literature, strength is often measured by the percentage of 1RM on a multi-joint/primary lift, by the dynamometry of the hand grip, and is often expressed relative to the athlete's mass (relative strength) [3].

But not all general developmental workout equally contribute to the development of physical qualities necessary for a wrestler. Of all their diversity, only those that contribute more to specialization in wrestling should be used.

Results. The results showed that performing large or small group workout for the upper body at the end of the exercise sequence resulted in significantly fewer repetitions compared to when the same workout were performed at the beginning of the exercise sequence. A more recent study showed a similar phenomenon in trained women when upper and lower body workout are performed in the same exercise. The previously mentioned studies have shown that the exercise performed last in training has an acute negative effect regardless of whether the exercise involves large or small muscle groups. Our results showed that these effects can also affect the results in a chronic way. These results show that the exercise most important for training purposes should be

placed at the beginning of the workout to increase strength more, regardless of the size of the muscle groups involved. The early increase in muscle strength (during the first few weeks of training) is mainly mediated by an increase in the firing rate of motor units. Thus, an increase in muscle strength in which there is no muscle soreness is equal to usually we can observe at the initial stages of the performed strength training. But we cannot know whether the results we obtained are related only to neuromuscular adaptation, while taking into account that muscle volume and muscle soreness were not evaluated. Therefore, additional studies the intervention may be the longest and the use of procedures to assess muscle volume and muscle soreness are needed to further understand the chronic effects of exercise order.

Discussion. Our results show that performing the workout first in the upper body/lower body or alternately in a fight with resistance did not lead to a difference in maximum strength. The results also show that whenever one exercise is the last in the sequence performed in training, its effectiveness will be negatively affected. Applying the results obtained to the appointment of workout, the order of large and small muscle groups may be more useful for untrained men when they are trying to improve their health [7].

Conclusion. Thus, with the framework of the problem of theoretical and methodological support of individualized training of freestyle wrestlers, the task of developing test selection and evaluation scales to identify a wrestler's preference for a certain style of wrestling is relevant.

Literature list:

1. Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan. 1 September 2020y. Astana
2. By Carmen Bott Concurrent Training: Implications for Freestyle Wrestling Performance - Striving for Optimal Training Practice <https://simplifaster.com/articles/concurrent-training-freestyle-wrestling-performance/>
3. Mirzaei B., Akbar N. Skill Profile of Elite Iranian Greco-Roman Wrestlers. World Journal of Sport Sciences, 2008, vol.1, pp. 8-11.
4. Advanced School For Coaches Greco-Roman Wrestling 22nd-25th November, 2007. Prof. Ramazan Savranbashi (PhD) Department of Kinesiology and Training Sciences, Celal Bayar University, Manisa-Turkey
5. Yard, E. E., Collins, C. L., Dick, R. W., & Comstock, R. D. (Epub 2007 Oct 11). An epidemiologic comparison of high school and college wrestling injuries. Am J Sports Med 2008 36(1):57-64.
6. Kholodov Zh.K., Kuznetsov B.C. Theory and methodology of physical education and sports: Studies. manual for students. higher. studies. institutions. -2nd ed., isir.idop. -M.: Publishing center «Academy», 2003 - 450 c. ISBN 5-7695-0853-1
7. Kazem Sotoodeh, Aliakbar Alizadeh, Bahman Mirzaei. The comparison of three type of exercise sequence on maximum strength in untrained young men. 2014 doi:10.15561/20755279.2014.0512
8. Latyshev S.V. Stili protivoborstva v sovremennoj vol'noj bor'be. Fizichnevi khovannia, sport i kul'turazdorov'ia u suchasnom ususpil'stvi [Styles confrontation in modern wrestling], VNU Publ., 2011, vol.1, pp. 69–73.

Аннотация: Борцовская работа отличается сильным анархическим характером, включая подрывные процессы с высокой интенсивностью, чередующиеся с субмаксимальной работой. В предыдущем веке турнирный состав интернациональной вольной борьбы начали несколько форм, эволюционировавших от непрерывного 5-минутного периода в конце 1990-х годов до настоящего времени: два 3-минутных периода с 30-секундным отдыхом между периодами. Когда проходят турниры можно включить несколько матчей в день, и это может организоваться нескольких дней подряд. Что свойственно для женщин-соперниц, нет никаких отличий в правилах. Сверхурочного периода не существует; ничья прерывается очковой классификацией во втором раунде. В борьбе

имеется разные особенности и ее трудно отнести к определенной спортивной категории. Его можно описать как индивидуальный, боевой, технический или силовой вид спорта. Борьба включает в себя группы самых разных характеристик, которые накладывают дополнительную работу на тренеров и борцов, чтобы достичь их пиковых результатов. Современная теория и методика подготовки борцов основана на многовековых фундаментальных знаниях. Стиль борца определяется структурой и уровнем развития его физических и психологических качеств, а также антропометрическими характеристиками.

Ключевые слова: спорт, вольная борьба, стиль, матч, турнир, классификация, источник, категория, вид спорта, правила, подготовка.

Түйін: Еркін күрес бойынша жұмыс күшті анархиялық сипатқа ие, оның ішінде субмаксимальды жұмыспен жоғары қарқындылықтағы диверсиялық процестер кезектеседі. Өткен ғасырда халықаралық еркін күрестің турнирлік құрамы 1990-шы жылдардың аяғында үздіксіз 5 минуттық кезеңнен қазіргі уақытқа дейін дамып келе жатқан бірнеше формаларды бастады: кезеңдер арасындағы 30 секундтық тынығумен екі 3 минуттық кезең болды. Турнирлер өткен кезде күніне бірнеше матчты қосуға болады, және бұл бірнеше күн бойы ұйымдастырылуы мүмкін. Қарсылас әйелдерге тән, ережелерде ешқандай айырмашылық жоқ. Қосымша уақыт жоқ; екінші раундта жеребе ұпайлардың жіктелуімен шектеледі. Күресте әртүрлі ерекшеліктер бар және оны белгілі бір спорт санатына жатқызу қиын. Оны жеке, жауынгерлік, техникалық немесе күштік спорт ретінде сипаттауға болады. Күрес жаттықтырушылар мен балуандарға өздерінің ең жоғары нәтижелеріне жету үшін қосымша жұмыс жасайтын әртүрлі сипаттамалардың топтарын қамтиды. Балуандарды даярлаудың заманауи теориясы мен әдістемесі көпғасырлық іргелі білімге негізделген. Балуанның стилі оның физикалық және психологиялық қасиеттерінің құрылымы мен даму деңгейімен, сондай-ақ антропометриялық сипаттамасымен анықталады.

Кілт сөздер: спорт, еркін күрес, стиль, матч, турнир, жіктеу, классификация, көзі, категория, ереже, дайындық.

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

ӨОЖ: 81'373,21

¹Базарбеков Б.М.,* ¹Тілеубердиев Б.М., ²Радбиль Т.Б.

¹«Филология» мамандығының докторанты М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹филология ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²филология ғ.д., профессор, Н.И.Лобачевский атындағы Нижегород МУ, Нижегород, Ресей

**ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ КЕҢІСТІКТЕГІ
ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ПРЕЦЕДЕНТТІК СИПАТЫ**

Автор - корреспондент: bakbe83@mail.ru

Түйін: Мақалада ұлттық мәдени кеңістіктегі Ұлы Даланың прецеденттік сипаты тілдік, дүниелік (тілдік емес), аялық білімдер жүйесіне мән беріле отырып мәдени код негізінде «мәдениленген» контекстке назар аударылған, Ұлы Дала топонимдері когнитивтік тұрғыдан қарастырылған, ұлттың тілдік концептосферасында прецеденттік топонимдер этнотанымдық концепті төңірегіне шоғырланады. Прецеденттік топонимдер әдетте прецеденттік мәтін мазмұнынан көрініс табатындығы айқындалып «прецеденттік мәтін» терминінің ғылыми айналымға енгізілгенін қарастыра отырып, осы тұрғыда зерттелген ғалымдар еңбектеріне тоқталады. Сонымен қатар адресат пен адресант арасында прецеденттік топонимнің мәдениетаралық коммуникацияда нәтижелі болуы тілдің вербалды кодын білуде ғана емес, лингвомәдени кодтарын, ережелерін біліп, меңгерумен сабақтастықта екендігі талқыланады. Этнограф-ғалым А.Сейдімбектің Ұлы Даланың тілдегі бейнесін жан-жақты қарастыруда көркем мәтіндегі прецеденттік топонимдерді когнитивтік тұрғыдан талдаудың маңызы ерекше. Прецеденттік топонимдерді басқа да тілдік бірліктер тәрізді когнитивтік модель қалыптастырушы таңба, ақиқат дүниенің көрінісін көрсететін нысандар деп ұғатынымыз көрсетіледі. Сондай-ақ, ұлттық мәдени кеңістіктегі Ұлы Даланың топонимдердегі прецеденттік сипаты - халықтың болмысы туралы, семиотикалық таңбалар мен мәтіндерде көрініс тапқан түсініктер жиынтығы, ғалам туралы ақпараттың, сөздердің жүйелі мәтіндерде белгілі бір тәртіпке келтірілген көрінісі екендігі қарастырылады.

Кілт сөздер: Концептосфера, прецеденттік топонимдер, семиотикалық жүйе, «Ұлы Дала», «кеңістік», репрезентация, дефинация, кодталған дүниетаным, вертикальды таным.

Кіріспе: Ұлттық мәдени кеңістіктегі Ұлы Даланың прецеденттік сипатын қарастырғанда тілдік, дүниелік (тілдік емес), аялық білімдер жүйесіне мән бере отырып, мәдени код негізінде «мәдениленген» контекстке назар аудару керек. Ал, ұлттық когнитивтік базаның өзегін халық ұғымына тән қасиеттер құрайды. Ұлттық мәдени кеңістіктегі прецеденттік есімдер дегеніміз - ақпараттардың жиынтығы, олардың репрезентациялануы, кодталуы және трансформациялануы. Топонимдерді когнитивтік Ұлы Дала топонимдерін когнитивтік тұрғыдан қарастырғанда біріншіден, оның репрезентациясына (ішкі танымына) екіншіден, топонимдердің объективтік дүниеде танылуына, сонымен қатар атаудың дүниетанымдық түрлі мәдени құндылықтарының ұлттық формаларына мән береміз. «Тілдің осындай когнитивтік ерекшеліктері негізінде когнитивтік тізбектегі тәуелділік пен арақатынастарды орнату мәселелері «ақыл-ой (сана)

- тіл - ішкі таным (репрезентация) - концептілеу (концептуализация) - категориялау - қабылдау» [1,3] сияқты айқындалады.

Осы тұрғыдан келгенде ұлттық мәдени кеңістіктегі топонимдердің прецеденттік сипатын, терминін алғаш рет Ю.Н.Караулов 1986 жылы орыс тілі мен әдебиеті оқытушыларының VI халықаралық конгресінде ғылыми айналымға енгізген болатын. А.В.Суперанская орыс тілінде «*прецедентный*» ұғымының жоқ екендігін, есесіне «*безпрецедентный*» ұғымының кездесетіндігін мақаласында арнайы сөз етеді [2].

Прецеденттік терминді зерттеуші ғалымдар Ю.А.Сорокин, Д.Н. Караулов, жалқы есімдер негізінде қарастырған В.В.Красных, Е.Л.Березевич, Д.Б.Гудков, Г.Б.Мадиева, Е.Ә.Керімбаев, Қ.Қ.Рысберген т.б. ғалымдар жүйелі бірдей түсінік бермеген. Орыс ғалымдары прецеденттік феномендерге (ПФ): прецеденттік есімдерді (ПЕ), прецеденттік жағдаятты (ПЖ), прецеденттік мәтінді (ПМ), прецеденттік айтылымды (ПА), жатқызады [3,17]. Ал, орысша-қазақша сөздікте: «*Беспрецедентный*- ая, -ое теңдессіз, болып көрмеген, теңдесі жоқ» [4,51], деп аударылса, *прецедент термині*: «оқиға, өткен шақта орын алған үлгі боларлық, өнеге боларлық жағдай», [4,51], -деп берілген.

Теориялық талдау: Ұлтымыздың сандаған ғасырлар бойы қалыптасқан *Ұлы Дала* кеңістігінде ерекше орын алатын прецеденттік топонимикалық атаулар жетерлік. Мысалы, *Ұлытау, Жерұйық, Жетісу, Қазығұрт, Алғи, Әзіреттің Алатауы, Ерен қабырға, Сарыарқа, Отырар, Түркістан, Балқантау, Ұрым, Қырым, Итжеккен, Барсакелмес, Тәңірқазған т.б.*

Ұлттың тілдік концептосферасында прецеденттік топонимдер этнотанымдық концепті төңірегіне шоғырланады. Прецеденттік топонимдер әдетте прецеденттік мәтін мазмұнынан көрініс табады. Ю.Н.Караулов тілдік тұлға құрылымында прецеденттік мәтіндердің қызметін төмендегідей деңгейлерге бөліп қарастырады: 1) тілдік тұлға үшін танымдық және эмоционалдық тұрғыдан мәні бар болуы керек; 2) жеке тілдік тұлғадан жоғары сипатқа ие болуы шарт, информация оған дейінгі адамдарға және өз замандастарына түсінікті болуға тиіс; 3) мәтін дискурсында бір емес, бірнеше дүркін жаңғырып отыратын мәтінге ден қою қажет [5,39]. Сонымен қатар адресат пен адресант арасында прецеденттік топонимнің мәдениетаралық коммуникацияда нәтижелі болуы тілдің вербалды кодын білуде ғана емес, лингвомәдени кодтарын, ережелерін біліп, меңгерумен сабақтастықта.

Прецеденттік топонимдер нақты халықтың тілдік білім, ғалам бейнесінде мәдени феномендік факт ретінде тіркеліп қалыптасады. Сонымен қатар бұл топонимдердің бойында кең аялық білім, энциклопедиялық тарихи ақпарат, мәдени код қатталған. Сонымен қатар коммуникация нәтижелі болу үшін екі жақ коммуниканттарынан жоғары тілдік құзыреттілікті қажет етеді. Өзге тілдік ортада *прецеденттік топонимдерді* аударғанда аудармашы мұндай прецеденттік феноменге дұрыстап түсініктеме бермесе, бұл тілдің өзге тілдік коммуникантқа мәдени коды ашылмай, түсініксіз күйде қалады.

Кеңістікті танып білудің тілдік немесе дүниелік бейнесі әр халықта әр түрлі болуы мүмкін. Кеңістікті тану - ұлттың салт-дәстүрімен, тәжірибесімен, айналысатын кәсібімен байланысты болмақ. Кейбір ғалымдар осы «кеңістік» концептісін эмбебап (универсальная) категория ретінде таниды. Мұндай «кеңістік», «уақыт» категорияларын сонау Аристотель жазбаларынан да көрініс тапқан. «Кеңістік» концептісінде жалпы адамзаттық дүниенің көрінісі шамалас болғанымен, ұлттық мәндегі ұғым әр халықтың тілінде өзінше бейнеленеді.

Ұлттық мәдени кеңістіктегі *Ұлы Даланы* ұғыну ерекшеліктері этностың өмір салтымен және шаруашылық жүргізумен тікелей ажырамстықта тұр, осы дәстүр мен салттың, кәсіпшіліктің игерілуі ұлт тілінің топонимдік кеңістікті қалыптастырады, жүйелейді, құрылымдайды. Табиғаттық географиялық қоршаған орта өмірді қабылдаудың жүйелігі мен байланыстылығын, қазақтың *Ұлы Даласының* семиотикалық жүйесін қалыптастырады.

«Еуразия жапсарында керіліп жатқан *Ұлы Даланың* өзіндік терең тарихы бар. Ол тарих әрісі жұмыр жердің, берісі адамзат әулетінің шежірелі тарихымен шендесіп жатыр. Сол шежіреге ден қойғанда, жалпы адамзаттық дамудың ширағырақ ілгерілеуіне далалықтар ықпалының аз болмағаны байқалады» [6,12].

Осы тұрғыдан келгенде этнограф-ғалым А.Сейдімбектің *Ұлы Даланың* тілдегі бейнесін жан-жақты қарастыруда көркем мәтіндегі прецеденттік топонимдерді когнитивтік тұрғыдан талдауының маңызы ерекше. Автордың қазақ әлемі туралы этномәдени пайымдаулары нақты тарихи уақыттағы қазақ әлеуметтік тобының - тыныс-тіршілігінің топонимикалық энциклопедиясы бола отырып, сан алуан мәдени, тарихи, саяси-әлеуметтік деректер мен мәліметтерге бай. Прецеденттік топонимдерді басқа да тілдік бірліктер тәрізді когнитивтік модель қалыптастырушы таңба, ақиқат дүниенің көрінісін көрсететін нысандар деп ұғамыз. Сондықтан да *таным-мәдениет-тіл* тобының қағидаттары негізінде ғалым еңбектеріндегі этнотанымдық-мәдени мағынасы зор тілдік фактілер *прецеденттік топонимқұрылым* тұрғысынан зерттелу мол маңыздылыққа ие.

Осыған орай А.Сейдімбек тарихи топонимдік кеңістікте реалды денотаты болған мынадай мәліметтерге мән береді: «Қазақстан мен Орта Азияны бұдан миллион жылдай бұрын тұрақ еткен ең ежелгі адамдардың айғағы қазір *Кіші Қаратаудың* солтүстік шығыс өңіріндегі *Шарбақты, Тәңірқазған, Ақкөл, Қазанған* деп аталатын жерлерден табылған. Ғалымдар мұны ежелгі палеолиттің белгісі ретінде шель-ашель дәуіріне жатқызады. Ежелгі палеолиттің адамдары *Орталық Қазақстан* өңірін, байтақ жатқан *Сарыарқаны* да тұрақ еткен. Оның археологиялық айғақтары *Қарағанды облысындағы Обалысай, Мұзбел, Талдысай, Жаман, Айбат, Қосмола, Қызылжар* деп аталатын жерлерден табылған» [6,13-14]. Бұл кездері *Ұлы Даланың* ұлттық мәдени кеңістігін *Жоңғар Алатауынан* бастап *Алтай, Саян* тауларына ұласқан мұз Оңтүстік, шығыс өңірін құрсап жатты. Батысында Оралдың мұз жалдары кескестеді. Сонда қазақтың *Ұлы Даласы* серпіле түрілген мұз құрсаудың ортасында көктем кезіндегі қары тесілген құба жон сияқты еді.

Ал мұз құрсаудан төгіле аққан *Обь, Ертіс, Есіл* өзендері *Сарыарқаны* шыр айналып, *Торғай* опаты арқылы *Арал* мен *Каспийге* құятын.

Тәжірибелік бөлім: Этнограф-ғалымның жоғарыдағы дискурсынан ұлттық мәдени кеңістіктегі адам санасындағы прецеденттік топонимның үзегін аңғарамыз. «Ұлттық мәдени кеңістіктің өзегін ұлттық когнитивтік база құрайды. Ұлттық мәдени кеңістіктің тереңде жатқан қабаттары мәдени тұрғыдан кодталған халықтың дүниетанымынан, болмыс тіршілігінің үзіктерінен тұрады деуге болады» [7,76]. Осымен қатысты *прецеденттік топонимдердегі мәдени код* деп ұлттың мәдени кеңістіктегі *Ұлы Даланың* мәдениетін пайымдап, оны толығымен тануға себеп болатын қандай да бір түрде кодталған мәліметті түсінеміз.

Ағылшын энциклопедисі Алланның есептеуі бойынша ғылыми әдебиеттерде «дала» сөзінің елу төрт мағынасы бар көрінеді. Дүние жүзіндегі ең ірі дала Еуразия құрлығында - Хинган таулары мен Карпат тауларының арасында керіліп жатыр. Л.Н.Гумилев адамзат өркениетінде өзіндік лайықты орны бар көшпелілердің тербеліп өскен «тал бесігі» осынау *Ұлы Дала*, - деген болатын. «Бұл даланың ең енді тұсы бойлық бойынша мың шақырымнан астам байтақ алапқа ұласып жатыр. Табиғи қоршаған ортамен кіндіктес өмір салт қалыптарын, өзіндік дара бітімдегі шаруашылық-мәдени сүлесін орнықтырған салт атты көшпелілер өркениеттің кіндік жұрты - осы мекен» [6,86].

Этнограф - ғалым А.Сейдімбектің *Ұлы Дала* сөзінің қазақ тіліндегі коннотативтік, ассоциациялық өрісінің бай әрі оның мағынасының ауқымда екенін байқау қиын емес, оны перифериялық, ассоциативтік қабаттан көруге болады. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» дала лексемасының алуан түрлі номинацияларға негіз болған семантикалық өрісінің дефинициялық - тезаурустық қатарын байқауға болады. Ғалым - топонимист Қ.Қ.Рысбергген «дала, қазақ даласы концептісінің алгоритмдік - когнитивтік матрицасын» жасады [7,215-219]. Еңбекте *дала* лексемасына қатысты түрлі семантикалық сипаттағы

126 дефинацияны келтіре отырып, географияға, экологияға, топонимикаға, зоологияға, ботаникаға, әскери шаруашылық салаларына қатысты терминдік тіркестерді де дәлелді материалдармен қамтып отырған.

А.Сейдімбек өз еңбектерінде топономиканың кеңістігін жасауда әрқашан өзіне таныс ақиқат мәдени энтологиялық кеңістіктегі ұғымдарға, ұлттық мәдени кеңістіктегі бірліктерге, жалпы ұлттық атау жасау қағидаларына сүйеніп отырған. Сондықтан көркем мәтін кеңістігіндегі топонимдер ақиқат (реалды) кеңістіктегі бірліктер негізінде жасалған. Осы тұрғыдан алғанда этнограф - ғалымның ұлттық мәдени кеңістіктегі *Ұлы Дала* атауы қазақ даласында топографиялық, мекен-жайлық тұрғыдан айқындалған, анық, өмірлік атаулармен тығыз байланыста, ұштастықта қарастырылған. Оған мына мәтіндегі дискурс дәлел бола алады. «Көшпелілер ұрпағы болу - бүгінгі кез келген этнос үшін мерей-мәртебе. Ал көшпелі өмір салттың кіндік мекені деген мәселеде, *Еуразияны* көктей өтіп жатқан *Ұлы Далаға*, оның табиғи-географиялық бітім-қасиетіне алдымен мән беру керек. *Еуразияны* көктей өтіп керіліп жатқан *Ұлы Даланың* ең енді тұсы - *Қазақ даласы*. Қазақ даласындағы далалық өңірдің ең енді тұсы - *Сарыарқа* - солтүстігі *Батыс Сібір* ойпатынан бастап, оңтүстігі *Балқаш-Алакөл* ойпатына дейінгі аралықта екі мың шақырымдай алыпты алып жатыр» [6,88].

Этнограф-ғалымның жоғарыда айтып отырған *Ұлы Дала* жүйесінде ұлттық мәдени өмірі мен шаруашылығы, болмысы мен психологиясы, дүние танымы туралы танымдық ақпараттар қоры бар. Тіліміздегі топонимдерге қатысты мәдени ақпараттарды ашу үшін мәдени кеңістіктегі *Ұлы Даланың* қойнауында сыр бүгіп жатқан прецеденттік есімдердің мәні зор. Когнитивтік (танымдық) егжей-тегжейін саралап ажырата зерттеудің басты мақсаты - ғалам жөнінде білім моделін құру және ғаламның лингвистикалық, сонымен қатар дүниелік бейнесін түсіндіру. Осыған сай А.Сейдімбектің қазақ әлемін этномәдени пайымдауда халықтың мәдениет пен өмірлік тәжірибені жетік меңгергендігін, ұлттық болмыс пен концептуалдық жүйе туралы тілдік бірліктерді өз бойына терең жинақтағанын аңғару қиын емес.

Нәтижелер мен талқылау: Прецеденттік зерттеудің объектісі ретінде алынып отырған А.Сейдімбектің *Ұлы Дала* топонимдері жартылай отырықшы және көшпелі мәдениеттің көнеден келе жатқан тарихи болмысы іспетті. Дешті-Қыпшақтың мал өсірген сахарасы мен Орта Азияның егін еккен жазирасы аралығында орын тепкен *Ұлы Дала* территориясындағы түрлі ұлттар мен ұлыстар, малшылар мен егіншілер мәдени, саяси жақтан қоян-қолтық араласқан көшпелі мәдениет пен жартылай көшпелі мәдениеттің мекені болады. Жоғарыдағы тарихи негіздемеге сүйене отырып олар «*неге*» деген танымдық сұрақтар қойып этностың ішкі құрылымын толықтыра түседі. «Негеосы уақытқа дейін Шығысында Сарыөзен (Хуанхэ), батысында Жерорта теңізі – осынау байтақ аралықтағы түркі тілінде сөйлейтін отыз шақты халық бірін-бірі аудармасыз түсінеді? Осынау отыз шақты халықтың Түркі Қағанатынан (VI-VIII ғ.ғ.) кейін басының бірікпегені белгілі ғой. Сонда осы халықтар мың жарым жыл оқшаулықты бастан кеше отырып, этникалық тек-тестігін тілінде, дәстүрінде, наным-сенімінде, символдық (нысандық) белгілерін де сақтап қалу үшін Түркі Қағанатының арғы жағында қанша уақыт тұтастықта ғұмыр кешу керек еді? Немесе топонимдерге ден қойып көруге болады. Неге жаңаша жыл санауға дейін Еуразияның батысындағы *Кипир* аралы «*Алаш*» деп, шығысындағы «*Тибет*» алабы «*Түбіт*» деп аталады? Неге Кавказ төңірегіндегі үш өзен бірдей «*Қазақ*» деп аталса, Қазақ даласында «*Аспара*» (Аспарух) деген тау мен өзен кездеседі. «Қазақ» демекші, Тубаның өлкетану музейінде тұрған сынтастағы «*Қазақ қызы*» деген рун жазуында не мән бар? Неге парсының ұлы ақыны Фирдауси туындысында, *Ұрым* (Византия) императоры Константин Торфи-родный жазбасында (X ғ.), Шыңғыс ханның «*Құпия шежіресінде*» (XIII ғ.), Орыс жылнамасында (968 ж.) «қазақ», «қазахия», «қазақы арба», «косог» деген этнонимді көрсек те көрмеген боламыз. Неге біздің жыл санауымызға дейінгі II ғасырда белгілі болған үйсін, қаңлы руларын бүгінгі үйсін, қаңлылармен жан-жақты шендестіріп

зерттеп көрмеске? Неге *Байкал* төңірегінде, *Монголия* жерінде «*Беріш*», «*Шеркеш*», «*Алшын*», «*Кете*», «*Арғын*» деп аталатын өзен-көлдер бар? Тіптен, қазақтың әйгілі «*Мұңлы-Зарлық*» қисасын *Байкал* маңындағы халықтар бүгінгі таңда айтпаса да, сол өңірдегі екі шыңның *Мұңлы*, *Зарлық* деп аталуы қалай? [6,8-9].

Жоғарыдағы мәтіннен топонимдердің вербалдануы арқылы ұлттық мәдени кеңістіктегі Ұлы Даланың репрезентацияланғанын байқауға болады.

Жалпы алғанда А. Сейдімбек шығармаларында мәдени тұрғыдан кодталған қазақ халқының дүниетанымы мен болмысының сырлары сақталған. көпелі қазақ халқының бітім болмысы табиғатпен тамырлас екендігі белгілі. Мәселенің мәні халық санасында, олардың таным-түсінігінде уақыт пен кеңістік кодының тұтасып жатқанын айғақтайтын мәселелермен шектелмейді, тілдік код пен мәдени кодтың мазмұн межесі мен тұрпат межесіндегі сәйкестік заңдылықтарын ажыратып тұжырым жасаумен өлшенеді.

Кеңес Одағының ғалымдары Ұлы Даланың тарихын, сол кеңістікте орналасқан топонимикалық атауларын бөлшектеп қарастыруды жөн деп тапты. Себебі біртұтас түркі халықтардың сабақтастығын көрсетпей ұстау саясаты жүргізілді. Әрине мұндай қарау әрі әділетсіз сүрлеу жол көшпелілер әлемін, олардың шыншыл қалпын танып-білуге кедергі жасап қана қоймай, тарихтың объективті ақиқатын түсінуге кедергі жасады. Осы тұрғыдан келгенде ұлттың ұлт болып қалыптасуына әсер ететін негізгі фактордың бірі – ұлттық мәдени кеңістіктегі даланың прецеденттік сипаты.

Профессор Р.Сыздық «Сөзқұдіреті» еңбегінде: «Дала сөзі қазақ поэзиясында, тіпті прозасында да, бұрын да, қазірде туған жердің, қасиетті Отанның символы» [8,190], деп көрсетеді. Ұлттық мәдени кеңістіктегі Ұлы Дала ұғымы «ата-мекен», «ата-қоныс», «жұрт» ұғымдарымен де тікелей байланысты. Дала-туған жер, ата-мекен, ата-қоныс, жұрт, ел. Ата-мекен, ата-қоныс, туған ел ұғымдары қазақ дүниетанымында әдетте елдің, жердің топонимдерімен байланысты болып келетініне А.Сейдімбек этномәдени тұрғыдан пайымдаулар жасады.

Қ.Қ.Рысбергenniң пікіріне назар аударсақ, «Дала» концептісі параметрлік сипатына орай «кеңістік» концептісінің құрылымындағы этномәдени мазмұнға мейлінше бай подконцепті ретінде ұғынылады. [7,217]. Жалпы топонимикалық зерттеулерде «ұлттық мәдени кеңістіктегі «дала» концептісі горизонтальды танымда *оң, сол, шығыс, батыс*-дүниенің төрт бұрышы деп танылса, вертикальды танымда жоғары, төмен, аспан, жер асты-жоғарыдан төменге қарай бағытталған қалыпта репрезенттелген.

«Көне ұйғыр жазбаларында «бұлың» терминімен қатар *junaq* («жак, тұс, бағыт») термині де дүниенің жақтарын белгілеуге пайдаланған. Ышбара қаған өзінің хаттарының бірінде «төрт теңіз» деген тіркесті қолданған, төрт теңіз адам мекендейтін жер кеңістігінің сыртында жатыр, яғни ғаламның абсолют шегі де осы төрт теңіз. Теңіз ғаламның шеті болып түсінілген. Ғаламның кіндігі болып қасиетті «Өтүкен жері» (түркілер мекендеген, түркіқағандарының ордасы тұрған осы кіндіктен түркілер «алға», «артқа», «оңға», «солға» қарай жорыққа шығып, «дүниенің төрт бұрышын» бағындырған» [9,149]. Ал қазақ халқы болса, төрт бұрышты жердің, ұлттық мәдени кеңістіктегі Ұлы Даланың атауы ретінде «*шартаран*», «*төрткүл*» сөздерін қолданған.

Шартаран - қазақ тіліне парсы тілінен (мұсылман дәуірінде) ауысқан сөз, мұндағы «шар» - «төрт», «тарап» - «бағыт», «жак» яғни «төрт бағыт» дегенді білдіреді.

Төрткүл - Қазақстанның барлық аймақтарында кездесетін топоним, әсіресе Жібек Жолы сүрлеуіндегі сақталған бекініс. Бүгінгі қазақ тілінде кеңінен қолданылатын сөз, бірақ көпшілік (ономаст ғалымдар болмаса) осы сөздің нендей мағына беретінін біле бермейді.

Түркі тұқымдас халықтардың төл сөзі - төрткүл, ол да «төрт бұрыш» дегенді білдіреді, өйткені «күл» сөзінің бір мағынасы бұрыш немесе шеті. Нағыз этнос болып қалыптасқан елдің өмір салтынан бастап, өзіндік ішкі дүниесінің тұтас кейпіне, тұла бойына дейін төлтума, меншікті осындай ерекшеліктерімен дараланады.

Қорытынды: Ұлттық мәдени кеңістіктегі Ұлы Даланың топонимдердегі прецеденттік сипаты - халықтың болмысы туралы, семиотикалық таңбалар мен мәтіндерде бейнеленген түсініктер жиынтығы, бүкіл жер жүзі, әлем туралы берілетін деректің, сөздердің жүйелі мәтіндерде белгілі бір ретке, жөнге келтірілген көрінісі. Осы көзқрасты негізге алған этнограф-ғалым халық болмысының өткенін, бүгінін және болашағын біртұтас құбылыс ретінде «ұзақ сонар», «келте сонар», «қан сонар» тұрғысынан философиялық ой түйю арқылы шындықтың шоқтығына қол жеткізген. Сонымен Ұлы Дала халқын біртұтас феномен ретінде қарастыра отырып, оның шынайы болмыс-бітімін сол тұтас қалпында қарастыру арқылы таныған.

Осы тұрғыдан келгенде этнограф-ғалым А.Сейдімбектің этнографиялық еңбектерінде Ұлы Даланың топонимикалық бейнесінде белгілі бір тілдік қауымдастыққа тән түсініктер мен білімдер кешені этноста көрініс тауып сақталған. Айтар ойдың орамын кейде бейнелі сөз, бедерлі теңеу арқылы жеткізіп отырған. Зерттеуші ғалымның сөз сиқырын, көкемдік әлемін тану үшін оның шығармашылық тілін қазіргі лингвистикада белсенді дамып келе жатқан когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану психолінгвистика бағыттарымен кешенді сипатта қарастыру - көкейтесті мәселе.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кравченко А.В. Язык и восприятие // Когнитивные аспекты языковой категоризации. Иркутск, 1996. С.34-41.
2. Суперанская А.В. Прецедентные ситуации, фразы, имена // Статья получена от автора по e-mail.ru 2008.
3. Русское культурное пространство: Лингвокультурологический словарь. Вып.1. И.С.Брилева, Н.П.Вольская, Д.Б. Гудков, И.В.Захаренко, В.В.Красных, Москва. Гнозис, 2004. 605с.
4. Русско-казахский словарь Алматы. Дайк-Пресс, 2005.809 с.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва. Наука, 1987. 209с.
6. Сейдімбек А.Шығармалары. Алты томдық.Т.2.Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау Астана. Фолиант, 2010. 816 б.
7. Рысберген Қ.Құлттықономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. Алматы. Дайк-Пресс, 2011. 328 б.
8. Сыздық Р. Сөз құдіреті. Алматы: Санат,1997. 224 б.
9. Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. Бірінші кітап. Алматы. Дайк-Пресс; 2004, 407 б.

References list:

1. Kravchenko A.V. Language and perception // Cognitive aspects of language categorization. Irkutsk, 1996. P.34-41.
2. Superanskaya A.V. Precedent situations, phrases, names // Article received from the author by e-mail.ru 2008.
3. Russian cultural space: Linguistic and cultural dictionary. 1. I.S. Brileva, N.P. Volskaya, D.B. Gudkov, I.V. Zakharenko, V.V. Krasnykh, Moskva. Gnosis, 2004.-605p.
4. Russian-Kazakh dictionary Almaty: Dyke-Press, 2005.809 p.
5. Karaulov Y.N. Russian language and linguistic personality. Moskva.Nauka, 1987. 209 p.
6. Works of Seidimbek A. Six volumes. Vol. 2. Kazakh world: Ethnocultural perspective. Astana. Foliant, 2010. 816 p.
7. Rysbergen K. The linguocognitive foundations of ethnology. Almaty. Dyke-Press, 2011. 328 p.
8. Syzdyk R. The power of words. Almaty. Sanat, 1997. 224 p.
9. Kondybai S. Other Kazakh mythology. Book One. Almaty. Dyke-Press; 2004, p. 407

Аннотация: В статье акцентирован прецедентный характер Великой Степи в национально-

культурном пространстве с акцентом на систему языковых, мирских (неязыковых), фоновых знаний, акцентирован контекст, «окультуренный» на основе культурного кода, когнитивно рассмотрены топонимы Великой Степи, в языковой концептосфере нации прецедентные топонимы концентрируются вокруг этнонимического концепта. Установив, что прецедентные топонимы обычно находят отражение в содержании прецедентного текста, рассматривая введение в научный оборот термина «прецедентный текст», останавливаются на работах ученых, исследованных в этом контексте. При этом между адресатом и адресантом обсуждается, является ли продуктивность прецедентного топонима в межкультурной коммуникации не только в знании вербального кода языка, но и в преемственности со знанием и усвоением лингвокультурных кодов, правил. Особое значение имеет когнитивный анализ прецедентных топонимов в художественном тексте при всестороннем рассмотрении языкового образа Великой Степи ученого-этнографа А. Сейдимбека. Показано, что прецедентные топонимы, как и другие языковые единицы, понимаются как когнитивные моделирующие символы, объекты, отражающие отражение действительности. Также рассматривается прецедентный характер Великой Степи в народно – культурном пространстве в топонимах-совокупность представлений о бытии народа, выраженных в семиотических символах и текстах, представление информации о Вселенной, слов в систематических текстах в определенном порядке.

Ключевые слова: Концептосфера, прецедентные топонимы, семиотическая система, «Великая Степь», «пространство», репрезентация, дефиниция, кодированное мировоззрение, вертикальное познание.

Abstract: The article focuses on the precedential nature of the Great Prairie in the national-cultural space with an emphasis on the system of linguistic, secular (non-linguistic), background knowledge, emphasize the context, «cultivated» on the basis of the cultural code, cognitively considers the toponyms of the Great Prairie, in the linguistic concept sphere of the nation, precedential toponyms are concentrated around the ethnonymic concept. Having established that precedential toponyms are usually reflected in the content of the precedential text, considering the introduction of the term «precedential text» into scientific circulation, they dwell on the works of scientists studied in this context. At the same time, it is discussed between the addressee and the sender whether the productivity of the precedent toponym in intercultural communication is not only in the knowledge of the verbal code of the language, but also in continuity with the knowledge and assimilation of linguocultural codes and rules. Of particular importance is the cognitive analysis of precedent toponyms in a literary text with a comprehensive examination of the linguistic image of the Great Prairie by the ethnographer A. Seydimbek. It is shown that precedent toponyms, like other linguistic units, are understood as cognitive modeling symbols, objects that reflect the reflection of reality. The precedent nature of the Great Prairie in the folk-cultural space in toponyms is also considered - a set of ideas about the existence of the people, expressed in semiotic symbols and texts, the presentation of information about the Universe, words in systematic texts in a certain order.

Keywords: Conceptosphere, precedential toponyms, semiotic system, «Uly Dala», «space», representation, definition, coded worldview, vertical cognition

ӘОЖ 82-1/-19

¹Ағабеков О.М.,* ¹Кайимов М.А., ²Конурбаева Р.Э.

¹ магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹ магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

² филолог.ғ.к., доцент, Қырғызыстан Республикасы президентінің жанындағы

Ұлттық аттестациялық комиссияның жетекші маманы. Бішкек, Қырғызыстан

А.АЛТАЙ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЗМНІҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Автор-корреспондент: olzhas.agabekov@auuezov.edu.kz

Түйін: Көркем шығармада кейіпкердің әр түрлі формадағы ішкі ойлары әрдайым өзгеріп, тереңдей түсіп, әрекеттер мен сезімдерде қарама-қайшылық тудыратын психологиялық құбылыстарды бейнелейтіні, психология табиғатын айқындайтыны рас. Суреткер психологиясына тән екі қасиетті атап өткіміз келеді. Бұл, ең алдымен, күрделі психологиялық хәл-ахуалды және психологиялық процесті айқындау. Екіншіден, кейіпкердің рухани әлемінде жиі кездесетін күйзеліс пен психологиялық стресс атмосферасы. Осы психологиялық атмосфераны жеткізу үшін, ең алдымен, жазушыға нанымды сәт беретін бейнелі, көркем сөздерді қолдану қажет. Сонымен қатар, көркем әдебиет психологиясы, оның көркем бейнелеу әдістері, ішкі монолог, ой ағынының ландшафты, портреттер, мимика, ым-ишаралар және т.с.с. ішкі монологтың барлық осы элементтері жеке сипатта, ал қазіргі қазақ прозасында олардың әдеби үдерісте өзіндік даму заңдылықтары бойынша дамитынын көреміз.

Кілт сөздер: лирика, проза, эмоция, форма, процес, психология, монолог

Кіріспе. Лирикалық прозаны зерттейтін ғалымдар А.Павловский мен В.Воронов бұл еңбектерді психология қағидасы бойынша жазылған еңбектерге жатқызады. Лирикалық проза мен психологияның байланысы тікелей көрсетілмегенімен, Дж.Элсберг: «Нағыз және терең лирикалық стильдің артында өз ойын, сезімі мен эмоциясын немесе олардың кейбір жақтары мен қасиеттерін білдіруге құқылы адам болуы керек. «Лирик прозашының шындыққа тікелей қатынасы, өзін ашуы» - бұл тұжырымдар осы екі ұғымның арасындағы іргелі байланысты көрсетеді. Әрине, лирикалық проза - әдеби бағыт, психологизм - бейнелеу принципі екенін ұмытпауымыз керек. Алайда, лирикалық прозада психология заңдарының алатын орны зор екендігі даусыз.

Көркем шығармада кейіпкердің әр түрлі формадағы ішкі ойлары әрдайым өзгеріп, тереңдей түсіп, әрекеттер мен сезімдерде қарама-қайшылық тудыратын психологиялық құбылыстарды бейнелейтіні, психология табиғатын айқындайтыны рас [1,15]. Суреткер психологиясына тән екі қасиетті атап өткен жөн. Бұл, ең алдымен, күрделі психологиялық ахуалды және психологиялық процесті талдау. Екіншіден, кейіпкердің рухани әлемінде жиі кездесетін стресс пен психологиялық стресс атмосферасы. Осы психологиялық атмосфераны жеткізу үшін, ең алдымен, жазушыға нанымды сәт беретін бейнелі, көркем сөздерді қолдану қажет. Сонымен қатар, көркем әдебиет психологиясы, оның көркем бейнелеу әдістері, ішкі монолог, ой ағынының ландшафты, портреттер, мимика (ым-ишара), ым-ишаралар және т.с.с. ішкі монологтың барлық осы элементтері жеке сипатта, ал қазіргі қазақ прозасында олардың әдеби үдерісте өзіндік даму заңдылықтары бойынша дамитынын көреміз.

Теориялық талдау. Автордың өзіндік ойлары немесе кейіпкердің ішкі көзқарасы ішкі монолог, ішкі сөйлеу, сана ағымы, арман, жанама бейнелеудің жанама тәсілдері - вербальды емес қимылдар, сыртқы көрініс, көркем детальдар, материалдық әлем, психологиялық орта және т.б. принцип ретінде әрекет етеді [2,24].

Көркем әдебиеттегі әдебиет психологиясын зерттеуші Г.Пиралиева психологиялық шығарманың жанрлық, көркемдік-стилистикалық ерекшеліктерін былайша жіктейді:

Біріншіден, психологиялық прозада әңгіме, кейіпкер, кезең, уақыт, тақырып, идея және т.б. сұрақтар алға шықпайды. Қажет емес.

Екіншіден, мұндағы басты нәрсе - жеке адамның ішкі өмірін, өмір мен өлім арасындағы кезеңдегі адам азаптарының трагедиясын, кейіпкердің күрделі адамға айналуын ескеру. Жұмыста күрделі оқиғалар тізбегі емес, жеке адамның санасындағы сандық өзгерістер, адами күйзелістер, ішкі көңіл-күй құбылыстар терең зерттелген.

Үшіншіден, психологиялық прозаның эстетикалық, көркемдік әлемі өзінің жанрлық, көркемдік, стилистикалық талаптарына сәйкес көркемдік жүйеде ойлар мен сезімдердің қайшылықтарын, сөз бен іс-әрекеттің сәйкессіздігін терең талдап, талдайды.

Психологиялық құралдар:

Біріншісі - психологиялық бейнелеудің «түзу» формасы, ол кейіпкердің ішкі дүниесін әсемдік таным тұрғысынан зерттейді, яғни ішкі сөз, реакция түрі, өзін-өзі қадағалау, қиял, ішкі монолог, жады мен қиял және т.б. психологиялық талдау.

Екіншісі - психиканы берудегі сыртқы психологиялық қозғалыстарға - вербальды емес қимылдарға, басқа формаларды қолдануға баса назар аудару.

Үшіншісі - осы екі тәсілді біріктіретін автордың психологиялық әңгімесі.

Г.Піралиева ұсынған осындай теориялық тұжырымдарды талдай отырып, біз жазушы А.Алтай әңгімелеріндегі психологияның көріністерін қарастырамыз.

Осы талапқа сай көпке ұнамды, тартымды болып келетін, А.Алтайдың қара сиясынан «Қызыл бөлтірік» повесіне мән берелік. Бұл шығармада автордың басты талғамы - сөзді талғап, таңдап қолдануы. Шығарма түсінікті тілмен жазылса, оңай оқылады, оқырманның жадында көпке сақталады, ұмытылмас із қалдырады. Автор болған жәйтті баяндаса да, кейіпкерді сөйлетсе де, табиғатты әсемдей сипаттаса да халық тілінің шұрайын талғап алады да, орынсыз, үйлесімсіз бір сөз, теңеу, эпитет, т. б. кірістірмейді. [2,128].

Нәтижелер мен талқылау. А.Алтай тарихты аңыздарды араластырып, тарихты психологиялық тұрғыдан қайрау арқылы шешуге тырысады. Повесте психологизм негізінен кейіпкердің монологтарындағы философиялық ойлардан ғана емес, диалогтардан да көрінеді. Оқиға ортасында кейіпкердің көңіл-күйі мен көзқарасын жеткізетін диалог ашық қақтығыстар мен қақтығыстарға әкеледі.

«Психологиялық талдаудың көптеген әдістері бар», - дейді Л.Гинзбург. барлығы авторлық аналитикалық талдау арқылы ұсынылған. Олардың ішінде ішкі монолог, кейіпкердің ішкі сыры бастапқы орын алады» [3, 16]. А.Алтай өз әңгімесінде кейіпкерлер қақтығысына емес, басты кейіпкердің рухани жан-дүниесіндегі ойлар мен сезімдердің қайшылықтарына назар аударады. Оқиға белгілі бір оқиғаға негізделмей, ішкі ой арпасымен жалғасады. Кейіпкердің мінез-құлқы мен психологиялық құрылымын ашуда бұл монологтың рөлі ерекше. Суретші деңгейіне көтерілген жазушы өзінің кейіпкерлеріне ешқашан тікелей авторлық сипаттама бермейді, керісінше оларды іс-әрекеті, ойы, әсіресе ішкі көрінісі арқылы ашады. Адамдар естігеннен гөрі өз көзімен көретін нәрсеге көбірек сенуге бейім болғандықтан, нағыз суретші бұл фактіні ескермеуі мүмкін емес, сондықтан ол сипаттауға емес, сипаттауға тырысады. Яғни, әңгіме адам санасындағы ішкі эмоциялық құбылыстарды терең бейнелейді. Сондай-ақ, автор кейіпкерлерді диалог күшімен бейнелейді. Осы өте кішкентай үзіндіден кейіпкердің өзіне ғана тән психологиялық және мінез-құлық сипаттамалары ашылады. Өмір шындығының көркемдік интерпретациясындағы шынайылығының жарқын көрсеткішінің бірі - автор сөздері. Кейіпкердің ерекше тұрпаты оның сөйлеу пәрменінен көрінеді. Бұл, әрине, диалогтың этикалық мәнін анықтайды» [4,39].

Б.Майтанов шығарманың диалогтағы диалогтың психологияны, мінезді, кейіпкердің ішкі эмоционалды сезімдерін берудегі рөлі туралы айтты.

А.Алтайдың шығармаларын оқи отырып, кейіпкер сөзінен эмоционалды да, эмоционалды да сәттерді көре аламыз. Суретшінің қолындағы түс - бұл сөз, тіл, ашық түс, оның мүмкіндіктері шексіз. Түстер қаншалықты қанық болса да, жалқау суретші

тартымды сурет жасай алмайды. Түрлі түстерді дұрыс мөлшерде қалай қолдана білетін суретші ғана әсерлі кенеп жасай алады.

Ұлттық тілде сөйлейтін зергер ғана көркем шығарма жасай алады. М.Горький айтқандай, ағашты жақсы ұстауды білмей, оны балтамен кесуге болмайды, ал тіл білместен қарапайым және тартымды көркем шығарма жаза алмайды. Автор сыртқы сұлулықты сөзбен үйлестіруге бармайды. Оның әр сөзі мен сөйлемі тау ағынындай кідіріссіз, біркелкі ағады сияқты. Бұл жазушының шығармашылығында суреттелген тіл байлығы, тіл байлығы, сондай-ақ қоршаған ортаның байлығы қалай үйлесетінін дәлелдейді.

Кейіпкерлердің әрқайсысының өзіндік ерекше мінез-құлқы, іс-әрекеті және жеке басы бар. Алайда, олардың бір-біріне рухани ұқсастығы бар, олар тұтастық сезімі бар және бір-бірін толықтырады. Олардың көмегімен адамның сипаттамаларын ғана емес, ол өмір сүрген уақыттың ерекшеліктерін де байқауға болады, сол арқылы жалпы қоғам дамуының негізгі және шешуші тенденцияларын байқауға болады. Автор әр оқиғаның, кейіпкердің, уақыттың және қоғамның принциптерімен сусындаған. Жазушы өз шығармашылығына көрік қосуды біледі.

А.Алтай әңгімелерінің ерекшелігі - автор оқырман назарын кейіпкердің ішкі сезімдері мен түйсіктеріне аударады. Адам табиғаты туралы терең философиялық ойларды жеке тұлға психологиясынан табуға болады. Кейіпкерлердің мінезін, олардың қоғамға көзқарасын білдіру үшін автор оларды кейбір қиын жағдайлармен араластырып, ерекше образ жасайды. Кейіпкерлердің ішкі тербелісі ашылады, жан сыры ашылады, адам мінезі дамиды. «Қызыл қасқыр» әңгімесін оқи отырып, біз батырлар мен ішкі арпалардың эмоцияларының басым екендігін көреміз. Көбіне автордың ойы мен кейіпкердің ойы үйлеседі. Жазушы ойларды, сана қақтығыстарын және қиын психологиялық жағдайды мойындайды.

Кейіпкер стихиялы, оқшауланған және жиі психологиялық жарақат алады. Басқаша айтқанда, диалогтан гөрі монолог басым болады және оның драмалық шиеленіске соқтыратын кездері болады. Басты кейіпкер психикалық тығырыққа тіреліп, өзі жанып кетеді. Оқиға шиеленісінің орнына терең ойлар, ойлар, эмоциялар мен ішкі толқулар басым. Соның арқасында психологиялық қақтығыс ушығып, кейіпкердің ішкі шатасуы өзінің шарықтау шегіне жетіп, жаны ашылады. Біртіндеп мінезі дамиды.

Сонымен бірге автор кескіндеме мен мүсін өнеріне тереңірек енуді көздеген тәрізді. «Балшықтан немесе металдан жасалған, тастан немесе ағаштан ойып жасалған, заттың сыртқы түрімен, формасымен және сипатымен кескіндеме өнері - мүсін өнері (еуропалық мүсін) [5,48]. Мүсін өнерін философиялық тұрғыдан қарастырып, әрқайсысына ой жүгірту ерекше маңызды. Басқаша айтқанда, ол айналасындағы кейіпкердің көзқарасын мүсінші кәсібімен ұштастыра сипаттайды.

Мүсіншінің тілі өнерге деген құштарлыққа толы, ассиметрия мен образдың өзгеруі заттардың табиғатын бұзу, ежелгі дүниенің кейінгі өмірін, Шығыс пен Батыстың қайталанбас өрнектерін бейнелеуге деген ұмтылыс, жерді бейнелейтін рәміздер шеруі. армандар туралы. Жалпы, әңгіме сөйлеу және мүсін өнерінің ерекшеліктерін, оның жан-жақтылығын ашады. Сондай-ақ, жазушы әр кейіпкердің мінез ерекшеліктерін аз ашатын ойлар мен идеялар арқылы жеткізуге тырысады. Кейіпкерлердің байланысы олардың жанынан емес, бүйірінен қарасаңыз, шешуі қиын жұмбақтарға толы екенін көрсетеді.

Жалпы, Алтай кейіпкерлерінің диалогтары олардың ішкі психологиялық ойларымен терең тамырлас, оларды өмір құбылыстарына байыпты қарауға шақырады, өткен мен бүгіннің мызғымас, диалектикалық бірлігін жақсы түсінуге көмектеседі. «Ішкі монолог - бұл кейіпкердің ішкі ойларын, көңіл-күй құпияларын, эмоционалды әсерін білдіретін көркемдік құралдардың бір түрі ...Адам психикасындағы ғылыми-этикалық ойлаудың дамуымен формасы мен мәні өзгереді» - деді Г.Пиралиева, профессор Б.Майтанов: Шығарма идеясының бір нәзіктігі, кейде автордың ниетінің негізгі мәні

көбінесе ішкі сөздер ағынында көрінеді»[6, 20]. - дейді ол монологқа назар аударатырып. Сонымен қатар, монологтағы басты кейіпкердің құпиясы - ешкімге көп айтыла бермейтін метафора. Мәселен, осы жазушының әңгімелеріндегі кейіпкерлер бейнесі ішкі монологтарға негізделген. Мұнда қайғы-қасірет, қажу, жауап таба алмау, аңсау басым. Сондықтан ішкі монолог психологияға негізделген. Уақыт өте келе бұл монологтар абстрактілі диалогқа айналуы мүмкін. Оның шығармаларын құрайтын монологтар мен диалогтар суретшінің стильдік ерекшеліктерін анықтап қана қоймай, кейіпкердің жеке басын көрсетеді. Басты кейіпкердің сөздерін диалогтан да, монологтан да байқауға болады. [7, 85]. Кейіпкерлер сөзінен оның логикалық ойлау жүйесін, уақыт тынысын сезінуге болады. Сонымен, жазушы шығармаларының әр компоненті олардың идеялық-эстетикалық мәнін анықтайды. Жазушы сонымен қатар әр түрлі монологтарды қолданады:

- монолог - ойлау;
- монолог - армандау;
- монолог - еске түсіру;

Бұл шығарманы психологиялық талдаудың негізгі компоненттері.

Кейіпкерлердің сипаттамаларын кез-келген қақтығыстар мен қайшылықтардан байқаймыз. Және ол өзі сөйлейтін және әрекет ететін кейіпкерлердің қасиеттерін біледі. Осылайша, қарапайым өмір қанға тарайды, ал туынды табиғат оған тонның ішкі бауы сияқты сыйып, жанды баурап алады.

Қорытынды. Асқар Алтайдың жазушылық шеберлігі баяндау барысында монологтардың үйлесімді үйлесімділігімен, кейіпкерлер психологиясын терең білуімен, тіл өнерімен және т.б. Жазушы кейіпкерлерге де қарай алады. Оның шығармашылығының ерекшелігі - ол өзінің сөздерімен және іс-әрекеттерімен кейіпкерлердің ішкі әлеміндегі эмоциялар қақтығысын, олардың қайғысы мен қуанышын шебер бейнелей алады. Сондай-ақ, ол өзінің әңгімелерінде «армандарды» психологиялық бейнелеу құралы ретінде қолданады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алтай Асқар. Қызыл бөлтірік. Алматы: Жазушы, 2001.
2. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Алматы: Алаш, 2003. 327 бет.
3. Гинзбург Л. О психологической прозе. Москва. Художественная литература, 2003.
4. Майтанов Б. Суреттеу мен мінездеу. Алматы. Жазушы, 2001
5. Ақшолоқов Т. Шығарманың көркем айшықтарын таныту. Алматы: Рауан, 2002.
6. Асылбекұлы С. Қазіргі қазақ повестеріндегі заман шындығы. Филология филология ғылымдарының кандидатығылыми атағын алу үшін дайындаған диссертация. Алматы, 2000. 120 бет.
7. Балтабаева Г. Қазіргі қазақ әңгімесі (1980-1990). Филология ғылымдарының кандидаттығын ғылыми дәрежесі алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2000, 121 бет.

References list:

1. Altay Asqar. Qızıl boltirik. Almatı. 2001.
2. Piralieva G. Korkem prozadağı psihologizmniñ keybir maseleleri. Almatı. Alash, 2003. 327 b
3. Ginzburg L. O psihologicheskoy proze. Moskva. Hudojestvennaya literatura, 2003.
4. Maytanov B. Suretteu men minezdeu. Almatı. 2001
5. Aqsholaqov T. Shıǵarmanıñ korkem ayshıqtarın tanıtı. Almatı. 2002.
6. Asilbekulı S. Qazirgi qazaq povesterindegi zaman shındıǵı. Filologiya filologiya ǵılımdarınıñ kandidatıǵılımi ataǵın alu ushin dayındaǵan dissertaciya. Almatı. 2000. 120 b.
7. Baltabaeva G. Qazirgi qazaq ańgimesi (1980-1990). Filologiya ǵılımdarınıñ kandidatıǵın ǵılımi darejesi alu ushin dayındalǵan dissertaciya. Almatı. 2000, 121 b.

Аннотация: Это правда, что в художественном произведении внутренние мысли героя в разных формах всегда изменяются, углубляются, отражают психологические явления, вызывающие противоречие в действиях и чувствах, определяют природу психологии. Следует отметить два свойства, присущие психологии художника. Это, прежде всего, анализ сложного психологического климата и психологического процесса. Во-вторых, атмосфера стресса и психологического напряжения, которая часто присутствует в духовном мире героя. Чтобы передать эту психологическую атмосферу, необходимо, прежде всего, использовать образные, художественные слова, дающие писателю убедительный момент. Кроме того, психология художественной литературы, ее приемы художественного изображения, внутренний монолог, пейзаж мыслительного потока, портреты, мимика (жесты), жесты и т. д. Все эти элементы внутреннего монолога носят индивидуальный характер, а в современной казахской прозе мы видим, что они развиваются по закономерностям своего развития в литературном процессе.

Ключевые слова: лирика, проза, эмоция, форма, процесс, психология, монолог

Abstract: It is true that in a work of fiction, the inner thoughts of the hero in different forms always change, deepen, reflect psychological phenomena that cause contradictions in actions and feelings, determine the nature of psychology. It should be noted two properties inherent in the psychology of the artist. This is, first of all, an analysis of a complex psychological climate and psychological process. Secondly, the atmosphere of stress and psychological tension, which is often present in the spiritual world of the hero. To convey this psychological atmosphere, it is necessary, first of all, to use figurative, artistic words that give the writer a convincing moment. In addition, the psychology of fiction, its techniques of artistic representation, internal monologue, landscape of the thought stream, portraits, facial expressions (gestures), gestures, etc. All these elements of the internal monologue have an individual character, and in modern Kazakh prose we see that they develop according to the laws of their development in the literary process.

Key words: lyrics, prose, emotion, form, process, psychology, monologue

ӘОЖ: 82-1/-19

¹Елтаева Ж.Қ., ¹Миятбекова З.У.,* ²Абдіразақова Г.Ш.

¹магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²филолог.ғ.к., доцент, Ж.Баласағұн атындағы Қырғыз ҰУ. Бішкек. Қырғызстан

Т.ӘЛІМКҰЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КҮЙ САЗЫ ТАБИҒАТЫН СУРЕТТЕУДІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Автор-корреспондент: keystone-86@mail.ru

Түйін: Көркемдік қабілеттің шегі жоқ. Нағыз шығармашылық жолға түскен, бүкіл өмірін, күш-қайраты мен тағдырын осы жолға арнаған адамның бір ғана мақсаты болатыны ақиқат. Бұл мақсат ең алдымен кез-келген жазушының көркемдік шеберлік шыңына көтерілу мүмкіндігімен байланысты. Ал енді, әдебиет тарихына көз жүгіртсек, бұл мүмкіндік, өрлеу - сөзбен айтып жеткізгісіз бақыт екенін түсінеміз. Тәкен Әлімқұлов бұл сирек кездесетін шығармашылық бақытқа көзі тірісінде алыстан қол бұлғап, жақындап келе жатты. Көзі тірісінде ол қазақстандық оқырмандардың назарын аударды. Оның кескіндеме, сәйкесінше көркемдік бояумен қолтаңба тілінде көрсетілген туындылары бүгінде де құндылығын жоғалтқан жоқ. Осылайша, таланттың күші жазушының алғашқы прозалық шығармаларында байқала бастады. Жазушының бұған дейін поэзия мен әдебиеттану, әдеби зерттеулер саласында, сондай-ақ әр түрлі зерттеу салаларында көптеген еңбектер жазғаны тегін емес. Осы бағыттағы әдеби-эстетикалық зерттеулер суретшінің өнердегі білім аясын кеңейтті. Көркемдік салыстырулар, әсіресе әртүрлі деңгейдегі жазушылардың шығармашылығын икемдеу және зерттеу қабілеті көркемдік шеберліктің құпиясын ашуға жол ашты. Танымдық теориялық білім жазушыға аз көмектесті. Ол жазушының сапарында кәдесый болды.

Кілт сөздер: Образ, мистика, эстетика, функция, эпизод, сюжет, факты

Кіріспе. «Ақбоз ат» романында Т.Әлімқұлов бірқатар сюжеттік желілерді, тақырыптық арналарды дамытып, музыкаға қайта оралды. Сол уақытта бейтаныс адаммен бірге тұрған Гүлнаш сүйіктісіне еріксіз көзін жұмып, туыстарының өтініші бойынша Бозінгенге айналды. Бұл эпизодты суреттей отырып, жазушы күйшінің сезімін бейнелеп қана қоймай, кейіпкер тағдырын шарықтау шегіне жеткізетін түрлі-түсті теңеулер келтіріп, оқырманды баурап алады. Және бұл жұмыста осы көркем тәсіл дамиды, жазушы, басты кейіпкер оқырманға келесі тағдырды жеткізеді: ыңылдайды, тербетеді, ыңырайды, ыңыранады ... ». Гүлнаштың тағдыры күй арқылы есте қалады.

Мұнда да көңіл-күй және аудитория көп деңгейлі сипатталады. Жазушы күй музыкасын, күй психологиясын, тыңдаушылардың жан жүйесін суреттейді. Автор күйші тағдырын, тыңдаушы жан сырын күй музыкасы арқылы ашылған шындықтан ашады. Нәтижесінде шығарма, образдар жүйесі терең эмоционалды мазмұнға ие болады. Екінші жағынан, күй музыкасы арқылы орындаушы мен тыңдаушы адамдармен тіл тілінде сөйлесе алатын, ал олардың арасындағы өзара қарым-қатынас күй музыкасы арқылы жүзеге асырылатын. Бұл, әрине, жазу өнерінің ерекшелігін, шығарманың поэтикасын ашудың әдісі болды. Т.Әлімқұловтың шығармаларында мұндай рөлді негізінен күй әуені орындайды[1,73].

Әнес Сарайдың «Домбыра» ертегісінде күй әуені, күйшілік өнердің халық өміріндегі мәні мен маңызы, оның рөлі автордың шығармашылық тәсіліне сәйкес ерекше мистикалық білімдермен өлшенеді. Міне, мемлекеттің қызығушылығы мен әсемдігінде адамның ойы мен білімін, дүниетанымын байытып, өзгертетін күш - әлеуметтік-эстетикалық функция басым болады. Сондай-ақ, жазушы Т.Әлімқұловтың күй музыкасы мен күйшілік өнерінің әсемдігін ерекше атап өтеді, оны дыбыс пен ырғақтан, әр дыбыстың дірілінен ажыратады.

«Сары ысқырық» повесін Т.Әлімқұлов табиғатының жеке туындысы ретінде қарастырған жөн. Әлімқұлов - оқырманды көптеген сезімдерді тудыратын қуатты домбыра домбырасымен, қобыздың өмірлік күшімен, құлаққа естілетін ән әуенімен таңдандырып, баурап алатын жазушы. Қобыз бен домбыраның қазақ халқының тарихы мен тағдырында, тұрмысы мен салт-дәстүрінде орны ерекше болғаны белгілі. Адамдар өміріндегі көптеген қиын кезеңдердің шындығы, жеке суретшілер өміріндегі тар жол, тайғақ кешулер ... [2, 187].

Осыған байланысты сөз өнері мен суретші туралы көркем шығармаларда домбыра мен қобызға ерекше мән беріледі.

Теориялық талдау. Халық шығармашылығының негізгі ағымында ұрмалы аспаптардың алатын орны ерекше ғылыми еңбектерде кеңінен танылған. Осыған байланысты музыка тарихына және халықтың музыкалық мәдениеті туралы көркем шығармаларда перкуссия көмегімен дүниеге келген композитордың өміріне назар аударатын кез келді.

Біртіндеп сұйықтық қоректік әуенге айналды, ал дәмі дәмді, нәзік және ащы болды. Кернейдің үні, қобыздың және домбыраның дауысы өте нәзік болғандықтан, оларды тез қалыпқа келтірді, содан кейін таяқтың ысқырығы мен шаңқобыздың ысқырығы естілді. [3, 60]. Әңгіменің әлеуметтік астары да тығыз. Мұңды күйдің пайда болуына әлеуметтік әділетсіздік, елдің қайғысы, қарапайым адамдардың ауыртпалығы, өмірдің ауыртпалығы да ықпал етті. Елдің тасын сорып, момындардың алдында тізелерін төмен салған семіз адамдардың зұлымдықтары әшкере болады.

«Қаралы қобыз» әңгімесіне арқау болған өмір құбылыстарының тобы Ықыластың «Ерден» күйінің мазмұнымен байланысты. Күйдің тууы туралы аңыз бойынша, кішігірім Ықылас ауылында бүкіл елді басқарған Ерден халқы зорлық-зомбылық көрсетіп, жылқыларын кепілге алған. Кепілге алынғандардың жолын жауып тастаған Ықыласта дуанбастың елшілерін қамшымен ұрып, қорлады. Осы оқиғадан кейін Ықылас дуанбас Ерденнің өзіне барып, дауды оның алдында шешуге бел буып, қара қобызымен жолға шығады. Жолда Ықылас «Жалғыз аяқ» шығарады. Қобызшы Ерден ауылына келгенде өзінің сүйікті ұлы Еймелденнің өлгенін білді. Ықылас Ерденге жаны ашып, оған көңіл айтады. [4, 68]

Нәтижелер мен талқылау. Мұңлы әннің мұңды әуені отбасындағы көңіл-күйді сейілтп, онсыз да мұңға батып отырғандардың көзіне жас алады. Көңіл толқынын соққаннан кейін қобызшы біраз уақыт үнсіз қалады. Ерден қобызшыға саусақ ұшымен белгі беріп, оның өз орнында қалуын тілейді. Зейінді сақтайды. Осылайша, Ықылас қобызынан күрсініп, Ерденмен біраз уақыт бірге болып, қайта оралады. Ерден Ықыластың өнеріне риза болып, қобызшының не қалайтынын сұрайды. Осыдан кейін ғана Икилас мән-жайды айтып, кепілге алынған тұлпардың қайтарылуын өтінді. Ерден қобызшының тілегін орындайды. Бұл Ықыластың «Ерден» күйінің туу тарихы, оның дүниеге келуіне себеп болған өмір шындығының қысқаша мазмұны. Оқиғаның сюжеттік желілерімен салыстырғанда олардың бір-бірімен үйлесімді екендігі айқын болады. Жазушының бір ғана сағымы бар: Ерденнің адамдарының наразылық белгісі ретінде түрмеге қамалуы осы желімен байланысты оқиғаның негізгі сюжеті де өмір фактілеріне байланысты ерекше реңк пен терең мағынаға ие болады.

Т.Әлімқұловтың шығармашылық практикасына өнер, сәулет өнері мен музыка терең әсер еткенін түсінеміз. Жазушы өзінің тәжірибесіне сілтеме жасай отырып: «Тыңдаушы музыканы ести алатындай етіп соққы қайталанатын. Прозада осы бөлшектің қайталанатын сәті бар». [5, 86]

Автордың қолжазбасын бағалау кезінде оның ойларының танымдық маңызы зор. Бұл музыка мен музыканың табиғатын терең білетін жазушының бай көркем талантын көрсетеді. Сонымен, суретшінің көркемдік стилі оның көп білімімен, әдеби шығармаға өзек болған өмір құбылыстарының тобын зерттеуге және зерттеуге ұмтылатын

шығармашылық құштарлығымен байланысты.

«Сарыжайлаудың» екінші тарауы біріншіге қарағанда ұзағырақ. «Думаның көлеңкелі Сахараны сауықтыруы дауылдық жел мен сары желмен араласып, жарыс шуына ерекше мән берді. Шулар біртіндеп адамның дауысын тудырды». Домбыра туралы «Сарыжайлау» тарауын күйші рухындағы нәзік құбылыстарды суреттеп жазушы осылай жеткізеді. Жазушы күйді тудырған өмір құбылыстарының тобын мемлекет өмірімен, оның жеке басының қуанышы мен қайғысы, ләззат алудың немесе сары уайымға құштарлықтың психологиялық сәттерін сипаттайды. Нәтижесінде әңгіме тек көңіл-күйдің мазмұнын, көңіл-күйдің пайда болу процесін ғана емес, сонымен бірге шығармашылық ойлау мен көңіл-күйдің шығармашылық жұмысының даралығын, сондай-ақ «ырғақ, музыка, бейне» көңіл-күйін көрсетеді. [6,2] Бұл автордың көркемдік тұрғысынан әуесқой тұлға құру және оның кейіпкерін дараландыру үшін туындайтын үлкен шығармашылық жетістік және тұлғаның үлгісі.

Қазақ халқының күй аңыздарының ішінде Нар идірген күйімен байланысты оқиға желісіне ерекше назар аударылған. Аңыздар тізбегінде де психологиялық қақтығыс, адамның мінез-құлқының даралығы және армандардың ерекшеліктері айқын көрінеді.

П.Пәрімбекова күй тарихы туралы мынадай халық аңызын айтады: «Ертеде бір шал және оның жалғыз қызы болған. Олар жалғыз тұратын: олар тамақ жеп, көлікпен жүрді. Бірде олардың түйе лақтары өліп, қыздары мен әкелері тамақсыз қалады. Үйлерінде жинақ жоқ, олар аштықтан өліп жатыр, не істейтіндерін білмейді ... Үйге екі жолаушы келді. Қарт пен оның қасындағы жігіт домбырашы болып шықты ... Қарт домбырашы: «Түйеге жақындап, тартып алған кезде домбыра» екі рет » айта берді. Бір кезде қыз түйенің кеудесіне сүт ағып жатқанын байқады, бірақ оны түйеге тігкісі келмеді, сондықтан ол сүтті саусақтарымен қысып алды. Ол қарияға сүт жоқ екенін көрсетті, ал қыздың жауабын түсінген жас жігіт домбыраны алып, сөзін бастады. Сол сәтте ол сүттен сығылған жіпті босатып жіберді де, сүт үйге ағып кетті қария. Ол қызын уәдесінде тұрып, басын иген адамға береді ».[6,3]

Жазушы Р.Мұқанова «Нар идірген» күйінің шығу тегі туралы осы аңызды шебер пайдаланып, терең, тартымды көркем шығарма жасады. Күй аңызының ежелгі Сызығы жазушының шығармашылығында толығымен сақталған. Ол ондағы кез-келген сәтті психологиялық жағдайды көркем түрде ұғынады және күй туралы аңызды көркем шығармаға айналдырады. Р. Мұқанова әдеби шығарманың мазмұны мен маңыздылығын айқындайтын және бүкіл сюжетті сақтайтын негізгі көркемдік арна ретінде күй аңыздары мен күй музыкасын көркемдік мақсатта ұтымды пайдалануда Т.Әлімқұлов жасаған көркемдік техниканы сәтті жүзеге асырады. [7,3]

Т.Токбергенов Естемес күйшінің кенеттен пайда болуы туралы былай деп жазады:

«Қанша шешен, қаншалықты талантты болса да, әйгілі билеуші болса да, ол өзінің тапқырлығын, шеберлігі мен күшін басқаларға ену үшін қолданса - адамзат алдында бұдан асқан жаман қылық, үлкен зардаптар болмайды. Ахтанов жазған Күй туралы аңыз осыны түсіндіреді». [8,69]

Т.Токбергенов Естемес күйшінің артықшылығына тоқталып, жас қыздың өз құрдастарын іздеудегі батылдығы мен табандылығын сипаттайды. Бейненің мәні мен логикасын дұрыс түсіндіру. Сонымен бірге белгілі суретшінің ішкі қайғысы мен жеңілісіне басымдық беру керек сияқты. Ол өзінің өнерімен адамдарға қызмет еткенімен, өкінішке орай, оның жеке өмірі тыныштыққа ие болды ... Қызықсыз уақыт ... Оның шығармашылығындағы философиялық ойдың негіздерінің бірі Естемес күйінің жеке тағдырымен байланысты сияқты.

Өмір заңы агрессия қарсылықты да, өзіне-өзі қарсы тұруды да тудырады дейді. Оқиғаның ерекшелігі - кейіпкер кейіпкерге нұрын шашады. Естемес-Жаңыл қатынасы осылай дараланған. Қыздың ақылдылығы мен тапқырлығы, оның бақыты үшін күрес - бір кездері Естемес күйлерінің денесінде үстемдік құрған басымдықты сезінуге қарсы

тұрудан туындайды. Қазақ әдебиетінде өз бақыты үшін күрескен қазақ қызының кішігірім бейнесі бар ма?! Олардың әрқайсысы өзінше, өз бақыты үшін және құрдастары үшін тырысады. Осы қатерлі сәттегі қателік бейнесінде де өмірге деген құштарлық, тапқырлық және батыл шешім бар.

Повестегі контраст, максимализм - шығарманың идеялық-эстетикалық мәнін тереңдетеді.

Қорытынды. Т.Әлімқұловтың еңбегінде Ықылас Ерден кепілге қойылған жылқыны қайтармауды, керісінше ұлын түрмеден босатуды сұрайды. Повесте осы жолды қоса отырып, автор түрмеде отырған және жазықсыз азап шегіп отырған Ерден мен оның ұлы үшін қайғырған Ықыластың психологиялық жағдайын біріктіріп, келісуге тырысады. Нәтижесінде шығарма Ықылас Ерденнің қайғысын жан-жүрегімен түсінетін атмосфера қалыптастырады. Мұның өзі жазушы кейіпкерлерінің мінезіне, оның ойлары мен сезімдерінің әр толқынына шынайы сипат береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбдезұлы Қ. Т.Әлімқұлов шығармашылығы және 60-80 жылдардағы қазақ прозасы. Алматы. 2001.
2. Қазақстан жазушылары XX ғасыр. Алматы. 2004.
3. Әбдезұлы Қ. Жазушы және заман шындығы. Алматы. 2003.
4. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. Алматы. 2000.
5. Әбдезұлы Қ. Тарихи тұлғалар және қазақ әдебиеті. Алматы. 2004.
6. Пәрімбекова П. Тәкен туған топырақ // 2002.
7. Мұқанова Р. Тәкен тағылымы // Қазақ елі. 2001.
8. Тоқбергенов Т. Тәкен Әлімқұлов. Алматы. 2002.

References list:

1. Abdezuli Q. T. Alimqulov shıǵarmashılıǵı jane 60-80 jıldardaǵı qazaq prozası. Almatı. 2001.
2. Qazaqstan jazushıları XX ǵasır. Almatı. 2004.
3. Abdezuli Q. Jazushi jane zaman shındıǵı. Almatı. 2003.
4. Alimqulov T. Jumbaq jan. Almatı. 2000.
5. Abdezuli Q. Tarixi tulǵalar jane qazaq adebieti. Almatı. 2004.
6. Parimbekova P. Taken tuǵan topıraq // 2002.
7. Muqanova R. Taken taǵılımı // Qazaq eli. 2001.
8. Toqbergenov T. Taken Alimqulov. Almatı. 2002.

Аннотация: Художественным способностям нет предела. Правда в том, что у человека, вступившего на истинный творческий путь, посвятившего этому пути всю свою жизнь, силы и судьбу, есть только одна цель. Эта цель связана прежде всего с возможностью любого писателя подняться на вершину художественного мастерства. А теперь, взглянув на историю литературы, мы понимаем, что эта возможность, подъем - это непередаваемое счастье. К этому редкому творческому блаженству Такен Алимкулов при жизни подошел издалека. При жизни он привлек внимание казахстанских читателей. Его живопись, а соответственно и произведения, выраженные художественной росписью на языке автографов, не утратили своей ценности и сегодня. Таким образом, сила таланта стала проявляться в первых прозаических произведениях писателя. Не случайно писатель ранее написал множество работ в области поэзии и литературоведения, литературных исследований, а также в различных исследовательских областях. Литературно-эстетические исследования в этом направлении расширили сферу знаний художника в искусстве. Художественные сравнения, особенно способность настраивать и исследовать творчество писателей разных уровней, проложили путь к раскрытию тайны художественного мастерства. Познавательные теоретические знания мало помогали писателю. Он был сувениром в путешествии писателя.

Ключевые слова: Образ, мистика, эстетика, функция, эпизод, сюжет, факт

Abstract: There is no limit to artistic abilities. The truth is that a person who has embarked on a true creative path, who has devoted his whole life, strength and destiny to this path, has only one goal. This goal is primarily connected with the ability of any writer to rise to the top of artistic skill. And now, looking at the history of literature, we understand that this opportunity, the rise is an indescribable happiness. Taken Alimkulov approached this rare creative bliss from afar during his lifetime. During his lifetime, he attracted the attention of Kazakhstani readers. His paintings, and, accordingly, the works expressed by artistic painting in the language of autographs, have not lost their value today. Thus, the power of talent began to manifest itself in the first prose works of the writer. It is no coincidence that the writer has previously written many works in the field of poetry and literary studies, literary studies, as well as in various research fields. Literary and aesthetic studies in this direction have expanded the scope of the artist's knowledge in art. Artistic comparisons, especially the ability to customize and explore the creativity of writers of different levels, paved the way for the disclosure of the mystery of artistic skill. Cognitive theoretical knowledge did not help the writer much. He was a souvenir on the writer's journey.

Key words: Image, mysticism, aesthetics, function, episode, plot, fact

ӘОЖ: 82-1/-19

¹Ерметова Р.Е., ¹Саматаева К.Б.,* ²Егембердиева А.А.

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²филолог.ғ.д., профессор, И.Арабаева атындағы ҚырғызМУ. Бішкек, Қырғызстан

Т.ӘБДІҚҰЛЫ ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ ПРОБЛЕМАТИКАСЫ МЕН СТИЛЬДІК ЖҮЙЕСІ

Автор - корреспондент: ksamataeva@mail.ru

Түйін: «Қазіргі қазақ әдебиетінде, әсіресе лирикалық прозада таңба - батырдың туған жерінің белгісі, ұшатын ұялардың ұясы. Оқиға жүйесі кейіпкерлердің келу эпизодтары мен ойлау әлеміне өткен көріністерді салыстырады. Табысты адамның рухани өмірінің бастауы - бұл әлеуметтік және саналы критерийлердің нормативті бағасы, болашақ адамгершілікке ұмтылуда жазықсыз балалық шақтың жарқын мұраттарының жарығы деп айта аламыз. Кейіпкер ар-ождан, парыз және мақсат туралы айтады. Ол алдағы күндердегі өмір үшін күресті тазартады және қайта қуаттандырады», - деді ол. Жас жігіттің белгісіз сағыныш пен мұң мұнарасын сезінуінің психологиялық дәлдігі кейіпкердің интроспективті табиғатының жіңішке дауысында оған сұрақтар қоюға және жауап беруге мүмкіндік беретін үйлесімді бірлікті табады. Біз әрқашан өмірдің мәнін алыстан іздейміз.

Кілт сөздер: образ, мораль, интеллект, депрессия, сюжет, функция, эпизод

Кіріспе. Т.Әбдіқұлының тағы бір қызмет саласы - әңгіме. Т.Әбдіқұлының алғашқы әңгімелерінен бастап Төленнің әңгімелері кейіннен өзінің әңгімелерінде талант стилін дамытып, ашқан қазақ әдебиеті үшін өте маңызды. С.Асылбекұлының зерттеулері бойынша ғалым Т.Әбдіқұлы шығармаларының тақырыбын шартты түрде болса да төрт бағытқа бөлгенін көреміз. 1)ауыл, 2)қала, 3)тарих, 4)шетелдік пәндер. Осы тақырыптардың ішінде біз бірінші және әсіресе соңғы бағытта жазылған шығармаларға ерекше назар аударамыз және сол арқылы қазақ әдебиетіне сол мазмұнды, жаңалықтың жаңа түрін енгіземіз. Сонымен, ауыл өмірі туралы алғашқы сөз.

С.Асылбекұлы: Біріншіден, олардың барлығы дерлік қазақ даласынан шыққан балалар болатын. Сондықтан олар бұл өмірді, осы әлеуметтік ортаның өмірін кез-келген тақырыптан жақсы білді. Қазақтардың басым көпшілігі әлі де ауылдарда немесе өмір сүру, өмір салты мен әлеуметтік жағдайы бойынша ауылдардан онша ерекшеленбейтін шағын қалаларда және ауылдарда өмір сүрді.

Екіншіден, ауыл - халқымыздың әдеп-ғұрыптарының, күнделікті өмірі мен ұлттық психологиясының, ана тілі мен халықтық философиясының, бесік алтын бесігі, ғасырлар бойы осы қасиеттердің барлығын сақтап келген алып рухани қоршау болды. Шынында да, ұлттық әдебиеттің осындай құнды қазынасына қызығушылық танытпау мүмкін емес еді, әсіресе жылдан жылға. Төмендеп бара жатқан және жер бетінде тағы он-жиырма жыл пайда болмауы мүмкін ескірген қарттардың бейнелері ақ қағазға бір-біріне деген ерекше сүйіспеншілікпен жазылған. Себебі ауыл - қазақ халқының ұлттық құндылықтарының баға жетпес қоймасы десек, күн санап, жылдан жылға азайып бара жатқан қазақ ақсақалының жетекші өкілдері бірдей[1,18].

Теориялық талдау. Т.Әбдіқұлының «Әке» және «Қыз Бәтіш пен Ерсейіт» әңгімелерінде көтерген басты мәселесі осы болды. Мысалы, «Ақадағы» Сейсен мен «Қыз Бәтіш пен Ерсейіттегі» Қожабектер жылдан-жылға моральдық тұрғыдан бұрмаланып қана қоймай, сонымен бірге белсенді қоғамдық өмірден аластатылып, ана тіліміз енді зауыттарда, зауыттарда қолданылмайды үлкен қалалар мөлдір бұлақтар болды.

Т.Әбдіқұлының «Әке» шығармасы көпшіліктің назарын аударған көркем шығарма болды. Сондай-ақ, оның алғашқы әңгімелерінде көтерілген мәселелер егжей-тегжейлі

көрсетілген. Мысалы, жоғарыда аталған «Қонақтар» әңгімесінің желісі осы әңгімеде кейіпкердің эмоциясы арқылы ашылады. Сайлау автордың «Қонақтарындағы» Сапабекке қарағанда әлдеқайда озық. Жазушының негізгі баяндау құралы өткен шақтағы кейіпкерге, ойдан шығарылған өмір салтынан қарау болды [1,64].

Кейіпкер Сайлаудың жаралы жүрегі, әкесі Сейсеннің ақырет өміріне ақтық сапарға аттанған сәті, оның әкесінің өткен өміріне көз жіберіп, сол арқылы жүрегінде ащы шындықты тануы сізді көпшілікке жетелейді ойлар. Лирикалық шегініс арқылы берілген Сейсен өмірінің негізінде көптеген өмірдің ащы шындығы жатыр.

«Мен де өмірінде ешқашан аяғынан құлап көрмеген әкеме ұнамды болуды армандадым, ол жүрегіндегі ұяттан айығып кетуі мүмкін еді. Келесі жазда, келесі күзде, келесі жылы, қазір біз отырмыз өмірдің саналы сәтінде, ата-анамызға немесе достарымызға жақсылық жасай алмай, өмірдегі барлық уақытымызды өткізу өте өкінішті.

Біз әрқашан өмірдің мәнін алыстан іздейміз. Немесе үлкен шараны, үлкен шараны алыстан бастағымыз келеді. Біздің жанымыздағы іргетасқа назар аударуға уақыт жоқ. Жаз, күз немесе келесі жыл келеді деген кейіпкердің көзіне жас келеді. Ұзақ уақыт бойы ұмытылған сағыныш пен қайғы сезімдері жүрегінде өртеніп жатыр. Қасында отырып ол әкесінің өткенін еске алып, ұят пен өкінішке душар болды, тіпті қарызын төлеудің орнына әкесін қорлағанын сезді. «Құдай-ау, сен айдалада біреудің жақсылығына жақсылықпен жауап бересің, сені дүниеге әкелген және сен үшін от пен суға түскен әкеңе жақсылық жасай алмау қандай қылмыс! Сайлаудың рухани күйзелісі сенімді түрде жеткізілді.

Негізінде басты кейіпкер жаман адам емес. Оның өзіндік мақсаттары мен оған жетудегі табандылығы бар. Ата-аналар әдет-ғұрыптарды жақсы біледі. Ғылым кандидаты атағына ие. Ол білімді интеллектуал. Осыған байланысты белгілі ғалым С.Қирабаевтың пікірі. Ғалым:

«Т.Әбдіков «Әке» әңгімесінде біздің қоғамымыздың өсуі мен дамуының қиындықтарын жеке тағдырлар арқылы көрсетті. Жармағамбеттің бес баласының төртеуі Азамат соғысы кезінен бастап жаңа қоғам үшін күрестің барлық кезеңінде белсенді және қайтыс болды. Бұл тағдыр тартысы арқылы күрестің қиыншылықтарын бейнелеуге, күрестің философиялық мәні мен құпиясын сипаттауға ұмтылудан туған мысал. «Әке» ретроспективті повесі арқылы автор сол кезеңдердің шындығын, адамдардың шығармашылығын еске түсіреді. Повесте жас әке мен ананың кейіпкерлері бейнеленген. Бұл сонымен қатар оқушыларға ата-ана болуды еске түсіреді»[1,96].

Оқиға желісіне қайта оралу. Жазушы кең ауқымды оқиғаларды асыра сілтемей, жай ғана жеткізе білген. Шын мәнінде, бұл шығармадағы әр оқиға бірнеше тақырыптың сюжеті үшін ауыртпалық сияқты тақырып. Кейіпкерлер онша көп емес. Ол кейіпкерлердің, тіпті кейде кейіпкерлердің жанының сипатымен ерекшеленеді. Жазушы оқиға желісін баяндауда ретроспективті (дигрессия) техниканы шебер қолданғанын көреміз. Бұл тәсіл жазушының көркемдік стилін анықтайтын көптеген компоненттердің біріне айналған сияқты. Толен бұл әдіске үйреніп алғаны соншалық, оны жиі және сәтті қолданады. Белгілі ғалым Т.Есенбеков: «Оқиға кезінде өткенге оралу керек. Әдебиетте мұны ретроспективті деп атайды. Ол үнемі және айқын түрде баяндалуы мүмкін, сондықтан оны шығармашылық зерттеулерде жиі қолданады (оқиға, кейіпкерлер туралы естеліктер, түстер, ойлар, өткен оқиғаларға автордың оралуы). Баяулау (баяулау) - көркем уақыт ағынын бәсеңдету. Бұл табиғатты әдемі бейнелеу, уақыт ағымын тоқтату, кейіпкердің ой-өрісі мен қиялын зерттеу әдісі»[2,7].

Сонымен, осы екі тәсіл де Әбдіқұланың әңгімелерінде шығарманың сюжеттік желісін оқиғаның компоненттерінің бірі ретінде шебер қолданғанын байқау қиын емес. Бұл әдістің тағы бір мысалы - автордың «Оралу» әңгімесі. Тіпті жұмыс атауының да астары мол. Оның балалық шағын ешкім сағынбайтын шығар. Біз ерекше мұңмен еске алатын осы балалық шақтың базарында - сағыныш пен құмарлықта біздің ұл мен қызға ғашық болу сезімінің іздері бар. Алдау - бұл жағымсыз қасиет, мысалы, жалған, ол

әлеуметтік ортаның әсерінен туындайды. Отбасының рөлі және оған қосқан үлесі маңызды емес. Оның таза адами табиғатын жай елестетіп, оның өмірінің мағынасыз екенін түсінген Әбдікерімнің психологиялық эмоциясы туралы айтылады. «Кейде түнде әйелім екеуіміз төсекте жатып ұзақ сөйлесетін едік. Мен оған бала кезімнен жетім қалғанымды қайғылы дауыспен айттым [2,18]. Мен бүкіл өмірімді өзгенің бақыты үшін, елімнің даңқы үшін арнаймын, бұл үшін қара адамның бақытын құрбан ете аламын деп айтатынымын. «Мен саған басқалар сияқты көңіл көтере алмауым мүмкін», - дедім мен оған. - Себебі менің барлық күндерім мен түндерім тек ауыр жұмысқа арналуы керек. Мен ешқашан отбасыма немесе ешкімге қарамаймын. Ал егер сіз мені шынымен сүйсеңіз, бәрін көтересіз », - дедім. Ол кезде әйелім маған қатты сенетін. Қараңғы түнде мен бәріне ризашылық білдіріп, бәріне дайын тұрғандай, мойнымды құшақтап, үнсіз қозғалдым». Әрине, Баян Козаның әйелінен емес. Бұл кейіпкердің өзі айтқандай, тек әйелінің дүниелік құмарлықтарынан ба?

«Егер сізде барлық ақыл-ой, барлық ерік-жігер, барлық қабілеттер, барлық ләззат, сізді қоршаған адамдардың қызығушылығы болған кезде, жүректе тек бір нәрсе қалады - сіз мәңгілікке жүрегіңізде сақтайтын жас махаббат. Қанша жыл бойы оны аяусыз ұмытып кетсеңіз де, қанша маңызды нәрсеге лайықпын деп ойласаңыз да, түпсіз шұңқыр өз Отанына оралатыны рас, бірақ ол орын алған кезде, мақсатыңызға жете алмай шаршаған кезіңізде «Кім біледі, ол ауылда өледі ме ...» Психофизиологиялық ой мені шынымен де басты кейіпкермен бір сәтке ойландырады.

Нәтижелер мен талқылау. Қазіргі қазақ прозасындағы психология мәселелерін терең зерттейтін көрнекті ғалым, философия докторы. Б.Майтанов: «Қазіргі қазақ әдебиетінде, әсіресе лирикалық прозада таңба - батырдың туған жерінің белгісі, ұшатын ұялардың ұясы. Оқиға жүйесі кейіпкерлердің келу эпизодтары мен ойлау әлеміне өткен көріністерді салыстырады. Табысты адамның рухани өмірінің бастауы - бұл әлеуметтік және саналы критерийлердің нормативті бағасы, болашақ адамгершілікке ұмтылуда жазықсыз балалық шақтың жарқын мұраттарының жарығы деп айта аламыз. Кейіпкер ар-ождан, парыз және мақсат туралы айтады. Ол алдағы күндердегі өмір үшін күресті тазартады және қайта қуаттандырады»[3,75] - деді ол. Жас жігіттің белгісіз сағыныш пен мұң мұнарасын сезінуінің психологиялық дәлдігі кейіпкердің интроспективті табиғатының жіңішке дауысында оған сұрақтар қоюға және жауап беруге мүмкіндік беретін үйлесімді бірлікті табады.

Жазушының осы шығармашылығымен қатар С.Мұратбековтың «Үшқараның басында», Қ.Ысқақовтың «Ақ ананың сүті», А.Сараевтың «Тырна жылы» және т.б. оқиға. Солардың бірі жоғарыда аталған жұмыстарға қатысты мәселелер бойынша Томеннің жұмысына ұқсас. Ысқақовтың «Ананың ақ сүті» әңгімесін айта аламыз. Екі туындыда да жетімдер тағдыры мен кейіпкерлердің таңдаған мамандықтары ұқсас. Екі жағдайда да сюжет лирикалық қаһарманның эмоцияларына негізделген. Алайда, Асқардан айырмашылығы, Т.Әбдікерімнің кейіпкері - Әбдікерім оның ойлары мен эмоциялары арқылы кең сипатталады. Қыз Қыз Бәтін пен Ерсейіт әңгімесі - көркемдік стиль мен Әбдікұлының іргелі зерттеулері Сондай-ақ, ол осы оқиға бойынша «Төленбейтін төлемдер» көркем фильмін түсірді. Шығарманың мазмұны Кекілбайұлының айтуы бойынша: «Елеусіз заманға еріп, ақкөңіл әке мен ақжарқын аруларды тамақтандырған опасыз ұл».

Қазақтың көзқарасы бойынша қара шаңырақ, осы қара шаңырақты алатын қара бала ерекше орын алады. Егер ол бір атадан қалған жалғыз болса, онда оған деген құлшыныс пен сүйіспеншілік мүлдем басқа. Баланың мезгілсіз қайтыс болуы кез-келген отбасына оңайлықпен келмес еді. Осы тұрғыдан алғанда жалғыз нұрынан айрылған Қожабек қарттың қайғысы өте қиын. Бұл түсінікті. Ал бұл дүниеде өлмес ұлы жасаған қиянат үшін кімді айыптауға болады? Лео жалғыз ұлынан айырылды және ол ұялды, немесе Болат өзінің барлық өтірігін өзі күлкілі деп санайтын өмірге арнаудың орнына, көк

етектің көлденеңінен кетуіне жол бермей, оны шабандоз ретінде көріп, көзіне жас алды. көптеген арулардың көзіне? Оның мазақ еткенін ескере отырып, оны мазақ еткені соншалық, біз оны елемей қала жаздадық. Біздің етіміз өлі, тастанды баланың тағдыры, өгей шешелердің құбылмалы қылықтары, жезөкшелік, кісі өлтіру, зорлау және тағы басқалар - басқаларға көз жұма қараймыз[4,3].

Алайда, бір қоғамда өмір сүргендіктен, бір қоғамда өскен жазушыларымыздың барлығы бірдей ұстанымдарды ұстанған жоқ. Олар өз шығармаларындағы басты кейіпкерлерді негізінен қара халықтың қарапайым адамдарынан тапты. Мысалы, М.Айгүл Мағауин («Қара қыз»), С.Мұратбекова Аяны мен Садығы, Ыстықбай мен Бапай Шалы («Жусан иісі»), Ә.Енсеби Кекілбайұлы («Шыңырау») және қара кемпір («Құстар қанаты»), Д.Исабекова Киев пен Қижымқұлы («Өмір»), Т.Әбдіқұлы Сейсени мен Сайлауда («Әке»), ал «Қыз Бәтін пен Ерсейітте» Болаты мен Қожабек, Жарасбай мен Валя, Саулеси мен Гулсими және басқалар. Ол кезде батырлар қоғамның жоғарғы қабатынан шыққан адамдар емес еді.

С.Асылбекұлы: «Біріншіден, қоғамның төменгі әлеуметтік иерархиясынан, жетім-жесірлерден шыққан бұл авторлар осы адамдардың алдында қайғы мен үміт оқып өскен. Осылайша, олардың әлеуметтік-психологиялық жағдайы күнделікті күйбең тірліктерден шыға алды, екіншіден, олар көркем әдебиеттің қара халықтың мұңын мұңдайтынын, сондықтан мұңды қоғамның қарапайым мүшелерінен басқа мұқтаждардың арасында ешкім білмейді деп түсінді [5,102]. Оның айтуынша, көркем әдебиетті адамдардың өміріне жақындатуға деген ұмтылыс тек олардың ауыл өмірін бейнелейтін туындыларымен шектелмейді. Мысалы, бұл әйгілі хандар мен ханшайымдардың, асыл сұлтандардың өмірінен, яғни оның тарихи тақырыптағы еңбектерінен айқын көрінеді. Мысалы, Ә.Кекілбайұлы «Аңыздың аяғында ақсақ темір» және Шыңғыс хан «Ханшайым туралы ертегіде», Қ. «Ежелгі жауда» Мұқанбетқалиев Сұлтан Баймағанбетті атай аламыз.

Әбдіқұлының тарихи тақырыптағы жұмысына «Өліра» романы кіреді. Әзірге бұл автордың роман жанрындағы жалғыз жұмысы. Әзірге біз өзіміздің біреу екенімізді және бірегей өнім екенімізді дәлелдегенді жөн көреміз. Кейіпкердің жаны - әлемге психологиялық көзқарас, психиканың бейнесі мен жан эмоциясы, әсіресе бұл шетелдік «Ақиқат», «Тозақ отының жыпылықтауы» шығармаларында терең және жан-жақты ашылған».

С.Асылбекұлы: «Егер ауыл мен қала тақырыбындағы шығармалар, әңгімелер 1970-1980 жылдардағы қазақ әңгімелерінде көп болса, онда бұл жанрдың шетелдік өмірге арналған мысалдары тек Т. ғана болады. Ол Әбдіковтың шығармашылық өмірбаянында ғана кездеседі. Олардың өзін нашар сезінуінің себебі де осы шығар» [5,108]. Демек, Т.Әбдіқұланың таныс елдердің өмірінен алынған әңгімелерінен шабыт көздерін және материалдарды қайдан алғандығы туралы сұраққа Т. уақыт орыс тілінде және ішінара қазақ тілдерінде және осы туындылардың әлеуметтік шындығын бойына сіңіру.

Белгілі ғалым, техника ғылымдарының кандидаты. Б.Майтанов «Т. Әбдіқұлының «Правда» әңгімесіндегі психологиялық талдау принциптері. Кекілбайұлының «Аңыздың ақыры» романымен салыстырғанда. Ғалым: «Жазушы жаңа шығармасында қазіргі дәуірде адамгершілік-рухани нормаларды орнықтырған жеке тұлғаның қайғылы жағдайын бейнелейді, нанымды сюжет пен қақтығысты бейнелеу нәтижесінде тағдырдың күрделі бейнесін жасайды, ішкі әлемде [6,30].

Бұл оқиғаның басты кейіпкері Роберт ерекше дарынға - телепатиялық қасиеттерге ие - оның мансапқа деген көзқарасы адамның дарындылығы дұрыс бағытта емес деген ұғымнан бастап, қоғамдық өмірдегі көптеген әділетсіздіктерді айыптауға дейін өсті. Автор кейіпкер санасындағы күрт өзгерістің дүниетанымдық жаңалықпен жалғасатындығын, бұл құбылыс шындыққа айналғанын, ал шындық ащы трагедияға айналғанын нанымды бейнелейді. Роберттің қайтыс болуы белгілі бір сенім, ақиқатты танудағы көзқарас ретінде түсіндіріледі. Шығарма композициясына сәйкес, кейіпкердің идеялық айқындылығы мен

жан дүниесін ашудың негізгі тәсілі Роберттің оқиға желісіндегі ойлары мен эмоцияларын біріктіру болды. Алмас Хан сияқты, Роберт ... әлемді мықты басқарады. Оларға қалағанын істеуге рұқсат етілген. Осы күшті адамдардың зорлық-зомбылығы барлық әділетсіздіктердің бастауы емес пе?» - деп қорытындылайды. Мұнда үлкен айырмашылық бар. Бірі - билеуші, ал екіншісі - оның қабілетіне қарамастан қарапайым адам. Батырлар өздерінен, қоршаған ортасынан және өз уақыттарынан ұялып, уақытпен шектелмейтін және уақыт заңдылығына бағынбайтын абсолютті шындықпен айналысып, әрдайым бүкіл жұмбақты ашудан аулақ болатын сияқты» [6,71].

Г.Пиралиева Т.Әбдіқұланың ең жақсы шығармаларының бірі ретінде Т.Маркедтің әңгімесін айтты. Алайда, шығарманың, яғни хикаяның жанрлық анықтамасы фантастика деп аталуы күмән тудырады. «Көріпкел телепатик Роберт үшін кез-келген адамның құпиясын, оған ешкім айта алмайтын оның интригаларын, сондай-ақ қай жерде және қандай қылмыстар жасалатынын және кім жасағанын болжау - бұл қиял ба?». [7,49] және бұл жай ғана мұқаба екенін айтты, бірақ іс жүзінде бұл өмірдің өзінен алынған факт.

Белгілі сыншы С.Әшімбаев: «Тағы бір есте сақтау керек нәрсе - психологиялық талдау шығармадағы лириканы бір-бірімен теңестірмейді. Біз психологиялық лирика терминіне жиі жүгінеміз, іс жүзінде бұл атау дұрыс емес. Лирика сөзі жанның бір сәттік күйіне қатысты болса керек. Өздеріңіз білетіндей, адамның жаны әрдайым ондай бола бермейді. Психологиялық талдау лиризм, драма мен трагедия араласқан барлық адамның эмоциясын ашады. Шығармадағы лиризм - жазушының стилистикалық нәзіктігі, ырғағы, оқиғаны баяндау мен сызу кезіндегі эмоционалдығы, іс-әрекеті, эмоционалдық жағдайы. Басқаша айтқанда, лирика шығарманың техникалық орындалуын және жазудың үйлесімділігін білдіреді»[8,118].

Ғалым Б.Майтанов - қазақ прозасында шетелдік тақырыпта қалам тартқан және әлемдік өркениеттің ерекшеліктерін, әлеуметтік прогресті, ғылыми-техникалық революцияның адам санасына әсерін интеллектуалды биіктіктен сипаттаған жазушылардың бірі - Б.Майтанов. Т.Әбдіков шығармашылығындағы дүниетану білім тереңдігі мен көркемдік шеберлік өрнектері жарасымды бірлік табатынына автордың «Тозақ оттары жымыңдайды» повесі де дәлел еді» [6,108].

С. Асылбеков «Бір кездері өзі де соғыстан кейінгі қазақ ауылының жоқ – жітік тіршілігі мен меторполияның қарамағындағы бодан жұртқа көрсеткен кейбір жосықсыз әләмжітіктерін көкірегіне түйіп өскен естияр қыр баласы американдық үндістер өмірінің аянышты тағдырлары мен өз жұртының басындағы халдерден біраз ұқсастықтарды көрді. Сондықтан, шетелдік авторлардың үндістер өмірінен жазылған туындылары оның осы бағыттағы шығармашылық ізденістерін ынталандырып, оны жаңа, бұрын-соңды болмаған қазақ әдебиеті салаларына алып келді. Сонымен бірге, Т. Әбдіков Араку тайпасы мен қазақ халқының өмірі мен тағдырларынан абсолютті теңдіктің белгісі болып көрінетін көптеген параллельдерді тапты [5,126].

Қорытынды. Қалай болғанда да, Т.Әбдіқұлы біз күн сайын байқамайтын шындықты ашатыны анық. Айта кету керек, бүгінде бұл американдық үндістердің бір кездері түркі тайпаларының бытыраңқы тармағы болғандығы ғылыми дәлелденген шындыққа айналды. Оны зерттеу 19 ғасырда басталды. Т.Әбдіқұлының қазақ халқының тілін, дінін, рулық әдет-ғұрыптарын, азап шеккенін көруі айқын болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбдіқұлы Т. Әке. Алматы: Қайнар, 2005.
2. Т. Есенбеков Әдеби талдауға кіріспе. Оқу құралы, 2001.
3. Б. Майтанов Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. Алматы. 2000.
4. Т. Әбдіқұлы Рухани кемелдену - адамның өзіне - өзі үңілуінен, өзінен - өзі күресуінен. Қ. Жиенбай сұхбаты. Қазақ әдебиеті. 18 ақпан, 2005.
5. С. Асылбекұлы «Қазіргі қазақ повестеріндегі заман шындығы». Алматы, 2007.

6. Б. Майтанов Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. Алматы., 2002.
7. Г. Пірәлиева Ізденіс өрнектері. Әдеби сын. Алматы, 2001.
8. С. Әшімбаев Шындыққа сүйіспеншілік. Алматы. 2003.

References list:

1. Abdikulı T. Ake. Almatı: Qaynar, 2005.
2. T. Esenbekov Adebı taldauğa kirispe. Oqu quralı, 2001.
3. B. Maytanov Qazaq prozasındağı zamandas beynesı. Almatı. 2000.
4. T. Abdikulı Ruxanı kemeldenu - adamnıń ozine - ozi uñılınen, ozinen - ozi kuresuinen. Q. Jienbay suxbatı. Qazaq adebieti. 18 aqpan, 2005.
5. S. Asılbekulı «Qazirgi qazaq povesterindegi zaman shındıǵı». Almatı, 2007.
6. B. Maytanov Qazaq prozasındağı zamandas beynesı. Almatı., 2002.
7. G. Piraliyeva Izdenis ornekteri. Adebı sın. Almatı, 2001. 8.S. Ashimbaev Shındıqqa suyispenshilik. Almatı. 2003.

Аннотация: В современной казахской литературе, особенно в лирической прозе, символ-символ Родины батыра, гнездо летающих гнезд. Система событий сравнивает эпизоды прибытия персонажей и сцены, перенесенные в мир мышления. Можно сказать, что началом духовной жизни успешного человека является нормативная оценка социальных и сознательных критериев, свет светлых идеалов невинного детства в погоне за будущей нравственностью. Герой говорит о совести, долге и цели. Он очищает и заряжает энергией борьбу за жизнь в ближайшие дни", - сказал он. Психологическая точность ощущения молодым человеком неведомой тоски и печали находит в тонком голосе интроспективной натуры героя гармоничное единство, позволяющее ему задавать и отвечать на вопросы.

Ключевые слова: образ, мораль, интеллект, дигрессия, сюжет, функция, эпизод

Abstract: "In modern Kazakh literature, especially in lyrical prose, the symbol is the symbol of the batyr's Homeland, a nest of flying nests. The event system compares the episodes of the characters' arrival and the scenes transferred to the world of thinking. It can be said that the beginning of the spiritual life of a successful person is a normative assessment of social and conscious criteria, the light of the bright ideals of innocent childhood in pursuit of future morality. The hero talks about conscience, duty and purpose. It cleanses and energizes the struggle for life in the coming days, the said. The psychological accuracy of the young man's feeling of unknown longing and sadness finds in the thin voice of the introspective nature of the hero a harmonious unity that allows him to ask and answer questions.

Key words: image, morality, intelligence, digression, plot, function, episode

ӘОЖ: 821. 512. 122.21

¹Базарбекова Н.Ш., ¹Утегенова Г.Ж., ²Садыков Т.

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²филолог.ғ.д., профессор Бишкек мемлекеттік университеті, Бишкек, Қырғызстан

**Б.НҰРЖЕКЕЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ Д. ИСАБЕКОВ,
М. МАҒАУИН ТУЫНДЫЛАРЫМЕН ТАҚЫПТЫҚ ҮНДЕСТІГІ**

Автор-корреспондент: nagimabazarbekova@list.ru

Түйін: Ана туралы қаншама көркем дүние әкелген, ана құдіретін, ана киесін жырлап, көрнекті кестелеген М.Горькийдің шығармашылығы әлем әдебиетінде өзіне лайықты орынды иемденген, биік тұрғыға көтерілген. Жазушының бүкіл дүние жүзі әдебиетіне тигізген ықпалы зор болды. М. Горький дәстүрінің жалғастығын қазақ әдебиетінен де айқын аңғаруға болады. Қазақтың белгілі жазушылары М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов т.б. шығармаларынан оның дәстүрін жалғастырушылық анық сезіледі. Мысалы, Ғ.Мүсірепов М.Горькийдің «Ана» цикліндегі шығармаларын қазақ тіліне аударып қана қойған жоқ, ол тақырыпты әрі қарай жалғастырды.

Қаламгер әңгімелерінде кемел ой, кеменгер шешімдер бой көрсетеді. Б.Нұржекеевтің әрбір шығармасындағы әрбір әйел баласы, бойжеткен қыз, ардақты ана өздерін оқырман қауым қанша көріп-біліп, куә боп жүргенмен, терең сезінбеген, жеткілікті танып-зерттемеген қырынан көрсетеді. Сөйтіп сол ерекше қылық-мінездері, әрекет-істері арқылы шырқау шыңға көтеріліп, биік белестерден бой көрсетеді. Бексұлтан Нұржекеев әйел жанының жұмбақ сырын тануға ұмтылып қана қоймай, оны өзгелерге де, қалың жұртшылыққа, қазақ қауымына жеткілікті жария етуге, өзі түйсінген, көзін жеткізген жәйттерге оларды да тұщындыруға жан сала кіріскен қаламгер.

Кілт сөздер: Ана киесі, дәстүр, шығарлашылық, қаламгер, қалың жұртшылық, әйел баласы, бойжеткен ару.

Кіріспе. Бексұлтан Нұржекеевтің шығармашылық ғұмырбаянын зерттеп-зерделеуге бел буған, талдап-таразылауға кіріскен әрбір әдебиет зерттеушісі, оның шығармашылығын өзімен тұстас, қатарлас, әріптес жазушылар туындыларымен салыстыра, салғастыра қарастыру, олардың тақырыптық және идеялық ерекшеліктерін айқындауға міндеті. Мұнда біздің алғаш ойымызға келетіні, есімізге оралатыны Дулат Исабеков есімі болмақ. Ол қазір жалбақтап, жалтақтамай, өнімді еңбек етіп келе жатқан жазушы. Сырттай байыптаған кісіге қоғамдағы сілкіністер, бүгінгі идеологиялық күрт өзгерістер оған көп әсер ете қоймағандай көрінеді. Қалам сілтеуінде іркіліс те, кібіртік те жоқ. Жазушының ширек ғасыр шамасындағы шығармашылық жолына шолу жасап, ой түюге итермелеген себеп те міне осында.

Теориялық талдау. Д.Исабеков - оқымай мақтай салсаң, обал болатын, оқып мақтасаң, сауап болатын айрықша талант. Өйткені оның шығармаларында данышпандарды да ойландыратын ойлылық бар. Оны ойланбай оқу да мүмкін емес, оқыған соң ойланбау да мүмкін емес. Оның жазушылық құдіреті солай.

Жазушының шығармашылық өмір жолы ерте басталады. 1963 жылы «Шойынқұлақ» атты әңгімесі «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш») газетінің бірнеше нөмірлерінде жарық көреді. Сол жылы Қазақстан жазушыларының «Замандастар» атты басылып шыққан әңгімелер жинағында оның «Жолда» деп аталатын алғашқы шығармасы жарияланды.

Сондай-ақ, оның театр сахналарында табысты қойылып, көрермен жүрегіне жол тапқан «Редактордың қабылдау күндері» (1975), «Әпке» (1977), «Ертеңгі күту» (1979), «Мұрагерлер» (1982), «Алыстан келген ананас» (1984), «Кішкентай ауыл» (1986) т.б.

пьесалары да өнер сүйер қауымға жақсы таныс. 1966 жылы, университеттің соңғы курсына оқып жүрген кезінде, жиырма екі жасында, оның «Бекет» деп аталатын повесі мен әңгімелері жеке жинақ болып басылып шықты. Жекеленген туындылар венгер, неміс, поляк, чех тілдерінде жарияланды. Кейін «Ащы бал» (1969), «Мазасыз күндер» (1970), «Қара шаңырақ» (1973), «Тіршілік» (1975) повестері мен әңгімелер жинақтары, «Қарғын» (1980) романы жарық көрді. Бірқатар шығармалары орыс тіліне аударылып «Полынь» (1978), «Отчий дом» (1979), «Сметение» (1986), «Новоселье в старом доме» (1986) деген атпен басылды.

«Гауһар тас» (реж. Ш. Бейсенбаев, 1975), «Дермене» (реж. Ә. Әшімов, 1986), «Тіршілік» (реж. Ұ. Қолдауова, 1996) повестері бойынша көркем фильмдер түсірілді.

Жазушыға сапалы да жемісті еңбектері үшін Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1992 жылғы желтоқсанның 15-інде «Ай-Петри ақиқаты» деген повестер мен әңгімелер жинағы үшін «Әдебиет, өнер және сәулет саласындағы Қазақстан Республикасының 1992 жылғы мемлекеттік сыйлықтарын беру туралы» қаулысымен Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы берілді. Д. Исабеков сонымен қатар, халықаралық ПЕН-клуб сыйлығының иегері.

«Шойынқұлақ» атты алғашқы әңгімесінен бастап жиырма бес жылға жуық уақыт ішінде Д. Исабеков қаламынан көптеген туындылар жазылды. Жазушының «Гауһар тас» пен «Пері мен періште» шығармашылығының болашақ бағыт-бағдарын айқын бағамдатқан алғашқы повестері болды. Ұлттық әдебиетіміздің гуманистік құрамын байытқан әлеуметтік құндылықтың, адамгершіліктің, одан өрбитін мейірімділік пен махаббатты кіршіксіз сақтай білудің міндетін жан-жақты зерделеген «Гауһар тас», «Мазасыз күндер», «Пері мен періште», «Қарғын» шығармалары. Осы повестер арқылы тек қилы замандар емес, күнделікті тіршіліктің, тұрмыстың өзі де қатал сын болатынын адамгершілік үшін екенін ұғындырды.

«Әпке» пьесасы бір отбасындағы махаббат-достық мәселесі, ата-анасыз жастардың бір-біріне деген қамқорлығы, оқып адам болуы, өмірден өз орындарын табуға ұмтылуын көрсетуге арналған. Біз талантты жазушыға тән жазу стилі көркем әдебиеттің ең маңызды және жалғыз тақырыбы мен тақырыбы-үлкен әріптермен жазылған «адам» екенін басынан-ақ түсінеміз. Жазушының өмір қабаттарын зерттеуші ретіндегі қабілеті, адам жанының тереңдігін білу, содан кейін жастық шақтан бастап, ол таңдаған көркемдік бағыт-қарапайым адамдардың өміріндегі және қарапайым адамдардың өміріндегі құпия қазыналарды ашуға тырысатын көркем мақсат. Сонымен, тіршілік, адам өмірінің мәні, оның қоғамдағы орны, сан қилы адам тағдыры, оның сенімі, сезімі, ақыл-ойы, күрес тартысы - Дулат шығармаларының негізгі тақырыбы.

Жазушы Д. Исабеков шығармаларының негізгі идеясы-кейіпкерлер қоғамдағы белгілі бір орынға, яғни өмірбаяндық нақты деректерге, тіпті олардың басындағы дәуірлік өзгерістерге ерекше мән бермейді. Жазушының ең танымал шығармаларының бірі - «адам өмірінің қырық қыры». Жазушы көркем әдебиет арқылы «кішкентай адамдардың», «қор» тағдырларын суреттеп, оқырманға жеткізеді. Дулат Исабеков үшін мінез, яғни қандай да бір адам, әлеуметтік иерархияға қарамастан, нақты әлемдегі тұлға. Д. Исабековтың әңгімелері мен повестері туралы айта отырып, оның тақырыбы мен идеясы туралы сұраққа қандай көзқараспен қарағанына, қандай бағыттарды ұстанғанына тоқталайық.

Ауылда туып өскен, өмірлік дүниетанымы мен көзқарастары ауылда қалыптасқан жазушы ауыл өмірін, ондағы адамдардың өмірін сипаттап, оларды өздері өмір сүретін уақыттың шындығымен байланыстыра көрсетуі керек.

«Гауһар тас» - әдеби сында жоғары бағаланған повесть. Д. Исабековтің алғашқы туындылары дүниеге келе бастаған тұста Кеңестік Одақ аясындағы әдебиетте, сондай-ақ қазақ прозасында да лирико-психологиялық бағыттағы шығармалар легі молайған болатын. Алайда, «Гауһар тасты» лирикалық сипатына қарап немесе әдеби сын атап көрсеткендей, «кейіпкер характерінің табиғилығы, оқиға дамуының, шиеленісуінің

нанымдылығына, қарапайым кейіпкерлерінің өмірге құштарлығына» [6, 255 б] - демек автордың әдебиеттің әліпби қағидаларын ойдағыдай меңгеруіне байланысты бағалау тым қораштық етер еді», - дейді сыншы, мәдениеттанушы Әлия Бөпежанова.

Д.Исабекова шығармаларында жақсылық пен жамандықтың күресін лирикалық-психологиялық тұрғыдан жеткізеді. «Ғауһар-тас» әңгімесінде ол зұлымдық пен жақсылықтың, тұрақсыздық пен сұлулықтың арасындағы асыл ішкі тебреніспен бейнелеген.

«Ғауһар-тас» - әннің атауы. Ән әдемі, нәзік мейірімділіктің, кербез сезімдер, әуенді саз әні. «Ғауһар-тас» екінің бірі немесе жүздеген, тіпті мыңдағандардың бірі орындай алмайды. Аса мейірім, асылмұрат, таусылмайтын тағат кебін шерткен ерекше әуен.

Мұндай әдемі ән- Салтанаттың сүйікті әні. Салтанат-Д.Исабековтың «Ғауһар тас» повесінің бас кейіпкері. Салтанат-сезімтал, сергек, арманшыл, дана жастың бейнесі. Ол еркін даланың ер жаны. Салтанатты Ыбыштай қарау адамға қосқан ол жоқшылық. Салтанатты жағдайда, нәзік және нәзік сұлулық аясында ұлттық мінездің түсі айқын көрінеді. Әдептен озбау, кішіпейіл болу-сабыры ешқашан саналы наным-сенімінің жан дүниесінен кетпейтін, бір ой-пікірден ауытқымайтын ұғым. Біз Д.Исабеков психолог жазушы дейтініміз осыдан.

«Қарғын» повесіндегі Бағила қыз тұлғасы да айрықша көркемдікпен, сұңғыла суреткерлік шеберлікпен сомдалған бейне десе болады. Балаң сезіммен, албырт көңілмен үлкен қалаға аяқ басқан жас қыз бірден-ақ махаббат жалынына шарпылады. Өйткені, өзгелерден табиғаты басқа, тұрпаты бөлек Жасын-жігіт болмысы, келбеті оны ә дегеннен-ақ баурап алады. Жасын да Бағиланы ұнатып қалғанымен, оны әл әзір қызға сездірмеуге тырысады. Дегенмен шығарма аяқталуында екеуінің де бір-бірін шын сүйіп қалғандығы, бір-бірінің тұра алмайтындығы, өмір сүре алмайтындығы әйгілі болады.

Ұлттық әдебиетімізде өз шығармаларымен оқырмандарымыздың рухани жан-дүниесіне шұғыла шашып, санасына ерекше сәуле түсіретін таланттар қатары аз еместігі біздің ерекше қуанатын тұсымыз. Ойлы және көркемдік дәрежесі жоғары деңгейдегі шығармалар жазып жүрген, сол арқылы өзінің жазғандарына да, өзгелердің жазғанына да, қоғамның даму үрдісінде де қорықпай, сескенбей пікірін ашық айта алатын ерекше дарынды, талантты қаламгерлеріміздің бірі осы - Дулат Исабеков десек, қателеспейтін шығармыз.

«Пері мен Періштедегі» Сапура бейнесін алатын болсақ, ауру Құлахметті тастап, өз бақытын басқадан іздеген жеңілтек әйелді алғашында кінәлағанмен, кейіннен шығарманы оқу барысында Сапураның жан сезімін, ішкі дүниесін терең байыптап, оның да өмірден өз үлесін алуға қақысы бар екендігін ұғынып, оған кешіріммен, түсіністікпен қарай бастайсың. Сапура - жан қызуы басылмаған жас келіншек. Ол өзінің гүл өмірін, жас ғұмырын ауру Құлахматке таңып, қор еткісі келмейді. Сол себепті де басқаша қадамға барып, өзгеше шешім қабылдайды. Және бұл үшін жас әйелді жазғырудың қажеті жоқ. Өмір атты ағысы қатты өзенде шамасы жеткендер ағысқа қарсы жүзсе, әлжуаз, әлсіздер сол ағыс қарқынына шыдай алмай суға кетіп жатады. Бұл - өмір заңдылығы.

Шеберлікте шек болмайды. Дулат Исабеков - тоқтаған жазушы емес. Ізденіс үстінде жүрген, әлі әр қырынан жаңаланар, шығармашылық түлеуге, толысуға, толығуға тиісті жазушы. Шама-шарқымызша талдаған шығармалар бір-біріне ұқсамайды. Ұқсамас сәт, шығармашылық сан түлеу әлі алда жатқан шығар. Ол соңына қайырылып қарағанымен өзін қайталамауға, алдағы асуы алған биігіне, жеткен шеберлігіне ұқсамауға тиісті.

Бексұлтан Нұржекеевтің тағы да бір тұстасы, қаламдас әріптестерінің бірі - Мұхтар Мағауин. Ол - болмысы бөлек, бітімі басқа, өзгелерге ұқсамайтын, өзгелерді қайталамайтын жазушы. Оның шығармалырындағы әйелдер бейнесінің сомдалуына тоқталар болсақ, бұл қаламгерде қызығар, қызықтырар, қызғандырар тұлғалар баршылық. Мәселен, «Эльза жеңешем» атты әңгімесін алатын болсақ, онда баяндаушының Кенже ағасы мен Эльза атты неміс қызының шынайы махаббаттары баян етіледі. Эльза

жеңешесін алғаш көргендегі Мадиярдың әсерін қаламгер былайша суреттейді: «Қазақ емес. Эльза жеңешем. Бірден таныдым. Көзім шырадай жанып, үзіліп, әрең алған демім бірден ашылды. Жеңешем нұр жүзді, ақсары сұлу екен. Сағымнан жаңа шыққандай. Ертегідегі хор қызы. Жырдағы Ақжүніс ару. Тағы бір ертегіде сұлу қызды көргенде жігіт есінен танып қалатын. Мен баламын. Танып тұрған есім қайта кірді» деп сипаттай келе: «Жеңешем жалаңаяқ екен. Сирағы түп-түзу, жұп-жұмыр, аппақ. Үстінде қысқа жең көк жолақ көйлек. Бар тұлғасы - сымбат. Толықсып тұр. Келте қиылған шашы жирен. Қасы қоңыр. Көзі де... қоңыр. Ай қабақ... Өлеңдегі алтын кірпік емес. Ұзын, қайқы, өткір, қоңыр кірпік. Жанары ұшқын шашып тұр. Маған үңіле қарап, бірдеңе деді... Кенже ағам да бірдеңе айтып жатыр. Екеуі мәз болып күледі. Маған емес, өзді-өзі. Біріне-бірі риза. Мейірлене, елжірей қарасады. Біріне-бірі... ғашық. Өлгі... жырдағы Қыз-Жібек пен Төлеген сияқты. Қысқа қайырып, аса бір әуезді үнмен, әлдене айтысып жатыр. Мен сені жақсы көрем. Мен сені одан да жақсы көрем. Келгенің қандай жақсы болды. Мына баланың ауырғаны қандай жақсы болды. Кешке дейін күтетін ем. Кешке дейін күтпейтін ең... Әлде немісше, әлде орысша. Әйтпесе, өздері ғана ұғатын өзгеше тілде. Эльза жеңешем жымыш күлгенде жанарынан жылу тарап, бар бітім-болмысымен нұрлана көріктеніп кетеді екен. Әрине, Кенже ағамның қасында.

Эльза жеңешем еркеленіп күле берсе деймін. Кенже ағам мейірленіп сөйлей берсе деймін. Бірақ екеуі ұзаққа кетпеді. Жеңешем күле жүріп, бұрыштағы текшеден әлдебір дәрігерлік сайманын алды. Ауруды айқындаушы екен. Ұзын екі түтігін екі құлағына тығып, шолақ көйлегімді иығыма іле көтеріп, дөңгелек тыңдағышын арқама басты. Жауырынымның асты, үсті, оң, сол - әрлі-берлі жылжытып тыңдады. Содан соң майда, нәзк саусақтарымен қыр арқамды сипап, сірә, жақсы көргені, ақырын қағып қойды. Стол тартпасынан аппақ шай қасық алып, сабымен тілімді басып тұрып, тамағыма қарады. Тағы да маңдайыма қолын тосты. Қоңыржай, мейірлі алақан. Бас бармақ, сұқ саусағымен иегімді көтеріп, көзіме үңілді. Сүйген ишарат жасап, қырмызы ернін шүршитті. Содан соң маған бір, Кенже ағама бір қарап, жадырай күлді де, екі қолын жайды:

- Гут. Зеер гут!.. - Жахсы. Өтье жахсы!..

Кенже ағама наздана қарап, тағы бірдеңелер айтты. Сен одан да жақсысың деген сияқты.

- Өте жақсы, ешқандай сырқат жоқ дейді. - Кенже ағам күліп алды. - Ептеген еркелік дейді.

Дәл осы жолы ешқандай еркелік болмаған, ауырғаным және қатты ауырғаным анық. Бірақ мен айтылған сөзді теріс көрмедім.

- Жазылып кеттім, - дедім. - Осында... келген соң... - «Жеңешемді көрген соң...» деп айтуға батпадым.

Бірақ Кенже ағам айтпай-ақ түсінген сияқты. Анық байқап тұр. Жеңешеме - өзінің қалыңдығы, менің болашақ жеңешеме қарап, ұнасымды бірдеңелер айтты. Сені көрген соң, осындай жеңешем болады деп қуанғаннан жазылып кетті дейді. Шынында да, осы үйдің хош иісті ауасы, жеңешемнің ертегідей бітісі айрықша әсер етсе керек, мен әп-сәтте құлан-таза жазылып кеттім» [2, 245-246 б.б].

Міне, бала Мадиярдың жеңешесін алғаш көргендегі таңданыс, толғанысы осылай шебер суреттеледі. Екі жастың бір-біріне деген ынтық сезімі, ғашық көңілі айрықша нәзік сыршылдықпен, шынайы да көркем, келісті суреттеледі. Дегенмен әңгіме бұдан кейін басқаша өріс алып, екі жастың махаббат жалынына су сеуіп, сөндіруге ұмтылушылар әрекеті белең алады. Мадиярдың Кенже ағасы жауапқа тартылып, оған жалған айыптаулар мен жалалар жабылып, жас жігіттің басы бөлеге шатылады. Ақырында, бұл қорлықтан әрең босанып шыққан жігітке неміс қызы Эльзаға да барар жол жабылады. Неміс қызымен бірігіп, шпиондық әрекетке барып жүр деген де айыптаулар тағылып, ол қызға ендігәрі жоласа, жағдайдың шиеленісе түсетіндігін ескертеді. Қатты күйзеліске түсіп, жүнжіп қажыған, қайғыдан қан жұтқан жігіт бірер айдан кейін есін жиып, Нарын қаласына

шопырлық оқуға аттанады.

«Кенже ағам қалаға кеткеннен соң көп ұзамай, күтпеген жерде біздің үйге Эльза жеңешем келді. Тапа-тал түсте. Бір қолында үкілі домбыра, бір қолында оқалы тақия. Бұдан бірер ай бұрын, әлгі, қаралы түн қарсаңында мен апарған домбыра мен тақия. Содан бері Кенже ағам қайыра бармаған. Әуелде... беті жара болды, одан соң көңілі нала. Қалай бармақ, не айтпақ. Бәлкім, түн жамылып барған да шығар, күйініп тұрып айтқан шығар. Бәлкім барам, айтам деп ойлаған шығар. Әлде бейшара қызға кесірім тиер деп қорыққан шығар. Бәлкім, өзінен-өзі оңалып кетеді деп сенді. Нәтижесі белгілі. Тағы үш-төрт ай аулаққа кетті. Мүмкін, қайтып келмес. Қайтып келсе де қайрылып соға ма. Эльза жеңешем бәрін де білетін сияқты. Бәрін де түсінетін сияқты. Сірә, өзі де жауапқа тартылған. Иә. Шақырылған. Нақты нұсқау, жарлық берілген. Енді міне. Дүниеден баз кешкен, өмірден күдер үзген, гүлі солған кейіпте. Өңі боп-боз, көзі жанарсыз, ерні қан-сөлсыз. Әжем екеуіміз есік алдында, күнесте отырғанбыз. Екеуіміз де үдірейіп атып тұрдық.

– Апа... - деді Эльза жеңешем үкілі домбыра мен оқалы тақияны ұсынып.

– Қалқам-ай, қарашығым-ай... – деді әжем қалбалақтап. - Қайтейін енді, қайтейін...

Эльза жеңешем де әрең тұр екен, мен қолындағы домбыра мен тақияны алар-алмастан еңіреп жылап жіберді. Көкшіл қол орамалымен мұрнын басып, екі көзінен жас саулап, өксіп тұр.

– Сенен кінә жоқ, кінә жоқ, одан да кінә жоқ, - деді әжем де көзіне жас алып, бақытсыз қызды құшақтап. – Кеш, жарығым, кеш, айналайын...

Кенет Эльза бойын тіктеп алды.

– Мен... – деді де, көкірегін басып, қайтадан өксіді.

Содан соң сабыр тауып, әдемі, майда тілмен төрт-бес ауыз сөз айтты. Сірә... Сізге ризамын. Ешкімге өкпем жоқ.. Тағдырға ғана налимын. Аман болыңыздар.... Қайткенде де реніш, өкпесінің жоғын айтқан сияқты. Кетуге ыңғайланды.

– Апыр-ай, - деді әжем тағы да сасқалақтап. – Тым құрыса дәм татып кет, күнім!..

Эльза жеңешемнің жанары жалт ете түсті.

– Апа... – деді тіке қарап. – Сиздің үй дям тартпады!..

Әжем екеуіміз ұмсынған күйі қалтиып тұрып қалыппыз.

Көп ұзамай естідік Эльза жеңешем – біздің үйдің дәмі тартпай, маған жеңеше болмай қалған сорлы қыз әйтеуір бір ретін тауып, қызмет орнын ауыстыруға рұқсат алып, Нарынға кетіпті. Кенже ағам шопырлық оқуын әлі тауыспаған. Ол жақта екеуі көрісті ме, жоқ па, білмеймін» [2, 252-254 бб].

Осылай өрбіген әңгіме оқиғасы екі ынтық жастың жан сезімдерінің тамырына балта шабылып, олардың ынтызар махаббаттарының жалын өрті ерте сөнгендігін суреттейді. Өмірден баз кешкен, сүйгеніне бейбіт заманның өзінде-ақ қол жеткізе алмай, қанаты қайрылған жас жігіт ғұмыр арнасын басқа бағытқа бұрады. Оның бұрыннан армандап келе жатқан мамандығы, оқысам деген оқуы... көздеген мақсаты... бәрі-бәрінің күл-талқаны шығып, шопырлық оқуды қанағат тұтып кете барады. Кейіннен Ғазиза атты қазақтың талдырмаш, қара торы қызына үйленіп, балалы-шағалы болады. Дегенмен, сырт қарағанда бақытты да баянды ғұмыр кешкен сықылды көрінгенімен, әңгіме соңында қаламгер мынадай көріністі әйгілейді: «Кенже ағам сексенге ілініп, осы жақында ғана дүние салды. Ұрпақтары, ағайын-туған тегіс жиналып, арулап аттандырдық. Арманы жоқ дестік.

- Бір арманы ішінде қалды ғой, - деді жылаған, жүдеген кәрі жеңгеміз, Кенже ағамның қырқын атқарып отырған күні. – Эльзасын ұмыта алмай кетті, - деді зілсіз жымыш. – Ендігі... ана жақта екеуі қайта табысқан шығар...» [2, 255-бет].

Иә, махаббат атты ұлы сезім адамзат баласы жаралғалы бері олардың жүректеріне мейірім сәулесін құйып, адамдық шапағатын шашып келеді. Ғашық адам өмірге, айналасындағылардың барлығына да, тіпті жансыз табиғатқа да жанашыр, қамқор сезіммен қарамақ, барлық жанды-жансыздың барлығын қолынан келгенше аялап-

ардақтамақ, қадірлеп-қастерлемек. Бұл да болса, махаббат атты ұлы сезім құдіретінің шексіздігі, өлшеусіздігі сияқты. Жазушы әңгімесі: «Ал Эльза жеңешем... ол да жетпістің жуан үстінде. Күні бүгінгеше тірі болуы ғажап емес. Тек алыста. Германияда. Шекара ашылғанда алғашқы лекпен аттаныпты. Мұнда қимайтын ешкімі жоқ. Онда күтіп тұрған туысы және жоқ. Онда да, мұнда да жалғыздық. Әйтеуір, қандас қауым ортасына, ата-баба топырағына жетіп қалайын десе керек» [2, 255-бет]. деген ой-түйіндермен аяқталады. Эльза бейнесі жұмбақ та сырлы қалпымен, нәзік те нәрлі болмыс-бітімімен, сұлу да сымбатты кескін-келбетімен оқырман қауым көңіліне ерекше жақын ұялайды. Қазақтың қараторы, өнерлі жігітіне өзгеше ынтық сезіммен ғашық болған өңге ұлт қызы сол пәк сезімін ешкімге де былғатқысы келмегендіктен болар, өмір бойына тұрмыс құрмай өтеді. Бәлкім, басқа ешкімді сүйе алмаған болар. Бәлкім, алғашқы сүйген адамын ойынан аулақтата алмай қиналған болар. Ол жағы, әрине, бізге белгісіз. Бізге белгілісі - Эльза қыздың айрықша болмысы мен өзгеше бітімі. Жазушы кейіпкер бейнесін сомдауда психологиялық талдау өнерінің нәзік те терең иірімдерін барынша шебер қолданып, Эльза бейнесін барынша биік белеске шығара білген десек қателеспейміз.

«Екеу» деп аталатын әңгімесінде Мұхтар Мағауин да Бексұлтан Нұржекеев секілді әйел мен еркек арасындағы жасырын қатынастардың сырын ашуға талпыныс жасайды. Ойда-жоқта театрда танысқан бейтаныс еркек әйелді үйіне дейін көлігімен шығарып салады. Шығарып салып, бір шыныаяқ шай ішуге кірген еркек әйелді терең ләззатқа бөлейді, әйелді күйеуі о дүниелік болғалы он тоғыз жыл бойы басынан кешірмеген рахатқа батырады:

«Арада... жарты сағатқа жетпеді.

– Сіз мені зорлап жібердіңіз... – деді әйел.

– Мені азғырып күнәға батырған өзің! – деді еркек.

– Ұят-тағы... – деді әйел бетін басып.

– Бұрын көрмеппе едің?

– Көрмедім. Міне, тура жиырма... он тоғыз жыл болды... Күйеуім оқыстан опат болғалы бері. Өткен жазда қызымды ұзатып салдым. Басқа қалаға. Енді міне... қырықтан асқан кезде...

– Сен маған он тоғыздағы жас қыздай көріндің... – деді еркек. Әйел тағы да бетін басты.

– Масқара болдым... Мүлде ұмытып кеткен нәрсе...

– Менің байқауымша, сен ешқашан да бастап білмегенсің... – деді еркек. Әйел тағы да бетін басты... – деді еркек.

– Неге? – деді әйел аңырып.

– Тазасың, – деді еркек. – Тап-тазасың. Үстіңнен шыбын ұшып өтпеген сияқты» [2, 219-бет].

Иә, әйел шынында да күнәдан ада, періштедей пәк болатын. Оның бойында қанағатшылдық, тобашылдық, қарапайымдылық сияқтылар салтанат құрып тұратын. Оны әңгімені оқу барысында байқаймыз. Еркек көп уақыт бойы хабарласпайды. Тек ауық-ауық, кейде араға үш-төрт ай салып, кейде екі-үш күн салып хабарласады. Телефон шылдыры әйелді әбден есінен жаңылыстырады. Сол екен деп алса, басқа біреу болып шығады, бұған әйелдің зығырданы қайнайды. Біреуді тағатсыздана сәт санап, минут, секунд санап күткеннің қандай азапты нәрсе екендігін әйел осыдан бастап-ақ ұға бастайды.

Нәтижелер мен талқылау: Еркек пен әйел арасындағы шынайы сезім, ағынан жарыла сыр ақтару сәттері оқырман қауымды ерекше елжіретіп, айрықша тебірентеді. Еркектің кім екені, аты да, заты да, жанұясының бар немесе жоқ екендігі, кім болып қызмет істейтіндігі, немен айналысып-шұғылданатындығы, ештеңесі де беймағлұм, құпия, жасырын күйінде қалады. Ол өзін Шопырмын деп таныстырады, әйелге Бойжеткен деп ат қояды. Осылайша, Шопыр мен бейтаныс бойжеткен арасындағы құпия да жысырын, тылсым сырлы қатынас ары қарай жалғаса береді. Әйел өзіне өңі бөлек бақыт, шаттық,

қуаныш сыйлаған еркек кіндіктіге дән риза күйінде өзінің тыныш та бұйығы тіршілігін жалғастыра береді.

Әйелдің жиырма жыл бойына ұйқыда жатқан жан сарайына қозғау салып, алай-дүлей боран соқтырып, сезімін сергелдеңге салған еркек кейде ай бойы, апта бойы хабарсыз кеткенде, әйел байғұс сағыныш отына шарпылып, оны тағатсыз сабырсыздана күтуден жалыққан емес. Бәлкім, бұл тән құмарлығынан туындаған жан құштарлығы болар? Бәлкім, бұл жан ынтықтығынан бастау алған тән ынтызарлығы болар? Қайткен күнде де әйелдің еркекті ерекше сағынатындығы, ыстық ынтызарлықпен қауышатындығы, еркектің де әйелге деген сезімі бөлекшелеу екендігі айқын.

Қорытынды: Әңгімеде қаламгердің баса көрсететіні, айрықша меңзейтіні махаббат, құмарлық пен құштарлық мәселелері ғана емес, әйел сезімінің тазалығы, жан сұлулығы, адалдығы мен пәктігі. Себебі, еркектің оған тастап кеткен ірі көлемдегі қаржысын жеті жыл бойына шашау шығармай сақтап, ақыр соңында еркектің басына іс түсіп, тақырға отырған сәтінде оған қайыра ұсынуы - таңқаларлық адамгершілік, адалдық пен пәктік белгісіндей. Бексұлтан Нұржекеев сықылды қарымды қаламгердің қатар қалам сермеп жүрген, бір тақырыпқа түрліше барлау жасап, әрқайсысы өз қал-қадарынша, өз әлінше тереңдей барып жүрген тұтастары мен әріптестері мұнымен шектеліп қалмақ емес. Олардың барлығының шығармашылықтарын зерттеу нысаны болып отырған қаламгер шығармашылығымен салыстыру, әрине, бір зерттеу жұмысы көлемінде мүмкін емес. Сол себепті де біз олардың ішінен іргелілерін, ірілерін екшей алып, терең талдау, зерделі зерттеу, сарабал салыстырулар жасадық.

Әдебиеттер тізімі

1. Горкий М. Беседы с молодыми Москва, 1980. 414ст
2. Қирабаев С. Шындық және шеберлік. Алматы. 1983. 280
3. Дәдебаев Ж. Өмір үміт пен өкініштен тұрады ... 2001. №9. 6 б.
4. Исмаилов О. Қорымды қаламгер Октябрь туы. 1987. 1 декабрь
5. Балғабәев С. Баркөрнеуден басталған бұлақ Қазақ әдебиеті. 1987. 2 январь.
6. Ғабдуллин Н. Замандас келбеті. Алматы. 1972. 257 б.
7. Нарымбетов Ә. Уақыт шындығы - көркемдік кепілі. Әдеби мақалалар. Алматы. 1989. 184 б.
8. Нұрғали Р. Телағыс. Алматы:1986. 439 б.
9. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. Алматы: 1996. 336 б.
10. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. Алматы: 1991. 208 б.

References list:

1. Gorkiy M. Besedy s molodimi Moskva, 1980. 414st
2. Qirabaev S. Shindiq jane sheberlik. Almaty. 1983. 280
3. Dadebaev J. Omir umit pen okinishten turadi ... 2001. №9. 6 b.
4. Ismailov O. Qorımdı qalamger Oktyabr tui 1987. 1 dekabr
5. Balğabaev S. Barkorneuden bastalğan bulaq Qazaq adebieti. 1987. 2 yanvar.
6. Ğabdullin N. Zamandas kelbeti. Almaty. 1972. 257 b.
7. Narımbetov A. Uaqıt shındıǵı - korkemdik kepili. Adebi maqalalar. Almaty. 1989. 184 b.
8. Nurǵali R. Telaǵıs. Almaty:1986. 439 b.
9. Maytanov B. Qazaq romanı jane psihologiyalıq taldau. Almaty. 1996. 336 b.
10. Dadebaev J. Omir shındıǵı jane korkemdik sheshim. Almaty. 1991. 208 b.

Аннотация: Творчество М. Горького, воспевавшего могущество матери, материнскую одежду, занимавшего достойное место в мировой литературе, занимало высокое положение. Большое влияние писатель оказал на литературу всего мира. Продолжение традиции М. Горького можно проследить и в казахской литературе. В произведениях известных казахских писателей М.

Ауэзова, С. Муканова, Г. Мусрепова и др. прослеживается преемственность его традиций. Например, Г. Мусрепов не только перевел на казахский язык произведения М. Горького в цикле «мама», но и продолжил тему.

В рассказах писателя отражены гениальные мысли, гениальные решения. В каждом произведении Б. Нуржекеева каждая женщина-ребенок, девушка-девушка, мать-героиня показывают себя с той стороны, которую читатель не осознавал, не осознавал. Так что с помощью этих необычных поступков, поступков и поступков они поднимаются на вершину, поднимаются с высоких высот. Бексултан Нуржекеев не только стремился к познанию загадок женской души, но и стремился раскрыть ее другим, широкой общественности, казахским общинам, опреснить их.

Ключевые слова: Покровитель материнства, традиции, творчество, писатель, широкой общественности, женщина, девушка-красавица.

Abstract: The work of M. Gorky, who glorified the power of the mother, mother's clothes, who occupied a worthy place in world literature, occupied a high position. The writer had a great influence on the literature of the whole world. Continuation of the tradition of M. Gorky can be traced in Kazakh literature. In the works of famous Kazakh writers M. Auezov, S. Mukanov, G. Musrepov, etc. the continuity of its traditions is traced. For example, G. Musrepov not only translated the works of M. Gorky in the cycle «mama» into Kazakh, but also continued the theme.

The writer's stories reflect brilliant thoughts, brilliant solutions. In each of B. Nurzhekeyev's works, every woman-child, girl-girl, mother-heroine shows herself from the side that the reader did not realize, did not realize. So with the help of these unusual actions, deeds and deeds, they rise to the top, rise from high heights. Beksultan Nurzhekeyev not only sought to know the mysteries of the female soul, but also sought to reveal it to others, the general public, Kazakh communities, to desalinate them

Key words: Motherhood, tradition, creativity, writer, public, woman, beautiful girl.

ОӘЖ 81`373

¹Базарбекова Н.Ш.,* ¹Сералиева А.Е., ²Содиқов Қ.

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²филолог.ғ.д., профессор Тошкент давлат шарқшунослик университети, Тошкент, Узбекстон

**Б.НҮРЖЕКЕЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ
М.ГОРЬКИЙ, М.ӘУЕЗОВ, Ғ.МҮСІРЕПОВ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ӘДЕБИ ДӘСТҮРДІ ЖАЛҒАСТЫРУЫ**

Автор - корреспондент: nagimabazarbekova@list.ru

Түйін: Бексұлтан Нұржекеевті талант табиғаты жағынан өмір тәжірибесін өз шығармашылығында молынан пайдаланатын жазушылар санатынан деп айтуымызға болады. Оның басты себебі – жазушы бастан кешірген мол өмірлік тәжірибе. Себебі, ол дүние есігін ашып, бұғанасы қатпай жатып, соғыс басталды. Бексұлтан Нұржекеевның жазушылық шеберлігінің көрінісі де - осы өмірдің біте қайнасуында жатса керек. Қаламгер кейіпкерлерінің көбінің характерлері айқын, эстетикалық талғаммен сұрыпталған типтік бейне дәрежесінен көрінуінің басты себебі де осында. Сондықтан да оның туындылары өміршең. Жазушы шығармаларының уақыт өткен сайын жаңа қырымен, жаңа сырымен ашыла, құлпыра түсуінің сыры да осында. Қашанда әйел жанының нәзік иірімдері мен қалтарыс-қабаттарын, тылсым құпияларын, өзгеше жаратылыстың өзіндік жұмбақтарын ашуды, сол арқылы әсемдік пен сұлулықты әңгімелеуді мақсат тұтқан қаламгер Бексұлтан Нұржекеев шығармашылығы айрықша эстетикалық көркемдігімен көзге түспек. Суреткер туындыларының ғалымдар мен әдебиеттанушылар тарапынан зерттеу нысанына айналуы кезек күттірмес көкейтесті мәселенің бірі.

Кілт сөздер: Көкейтесті, дәстүр, эстетикалық талғам, қаламгер, кейіпкер, жаңа қырымен, жазушы.

Кіріспе. М.Горький шығармаларында әйел-ана «бар нәрсені жеңетін тіршіліктің бұлағы» «Ажал - оның алдында бас иетін - жалғыз күш» деп асыра мадақтап, даналықпен дәріптейді, қадірлеп қастерлейді. Мағжан Жұмабаев аударуындағы «Темірді жұмсартқан ана» әңгімесінде ол: «Бізге қажымас қыран тауып беретін - әйел. Анаға құлдық ұралық! Аристотель сол әйелдің ұлы Фердауси, балдай тәтті Сағди, у қосылған шараптай Омар Хайям, Ескендір мен Соқыр Ғұмар-осылардың бәрі сол ананың балалары, бәрі ананың сүтін ішкен. Бойлары бетегеден аспайтын күндерінде солардың әрқайсысының қолдарынан ұстап, жетектеп өмірге кіргізген сол ана. Өмірде ауызға аларлық барлық әр зат сол аналардан» [1, 293-бет] деп ой тұжырады.

Негізгі бөлім. Ананың, әйел болмысының биік тұлғасы, нәзік те қатал, сезімтал да қайсар, әрі жомарт, әрі қытымыр, терең де тамырлы жан дүниесінің қатпары мол тылсым қабаттарын айқара ашып көрсеткен кемеңгер жазушы өз туындыларында Ананың ажалды да жеңе алатын қайсар күш иесі екенін, жер-дүниені қан қақсатқан Ақсақ Темір сияқты мейрімсіз, тас жүрек қолбасшының да тас шөмен көңіліндегі сезімін оятып, оған өз дегенін істетеді, бұйрық бере біледі.

«Мен - Тәңірі құлы Темір - тиісті сөзді ғана айтамын. Міне, менің алдымда бір әйел отыр. Мұндай әйелдер сансыз ғой. Осы әйел маған бұрын білінбеген сезімдер оятты. Ол маған өзінің теңіне сөйлегендей сөйлейді. Және өтінбейді! Бұйырады! Ұқтым! Һәм көріп отырмын - бұл әйелдің неліктен осынша қайратты екенін. Ол сүйеді. Оның ұлының қалай жүз жылдар бойына сөнбейтін жалын туатын тірліктің бір ұшқыны екенін оған осы махаббат білгізіп отыр ғой. Пайғамбардың бәрі бала болмап па? Ерлердің бәрі әлсіз нәресте болмап па? Оң көзімнің нұры Жәңгір-ай, кім біледі, сенің маңдайына тағдырда жерді жылытып, жерге бақыт себу жазылған шығар-ау? Мен жерді қанға тұншықтырдым, қанға бөккен жер іркілдеп тұр ғой! Жер қазір майы сорғалап тұр. Қыртыстанды. Енді семіз

жерге бақ екпей, бақыт егетін адам керек шығар...» дейді [1, 294-бет].

Ақсақ Темірдің шын досы ақын Керменде тап осы сәтте шабыттана сөйлеп, шаттана айғайлап «Гүл мен жұлдыз жайындағы өлеңнің бәрі сүю жайындағы өлең болады. Майдың айын, көктегі күнді айтсаң, бұ да сүю жайындағы өлең болады. Бірақ адамның анасы, өмірдің мықты бәйтерегі ана жайындағы өлең әлі айтылған жоқ» дейді. Иә, ананың күдіретін, ананаң ұлылығын, ана қасиетін ешбір ақын жырлап тауыса алмаса керек. Денесінен дене бөліп шығарып, ажалмен алысып жатып, өмірге ұрпақ әкелетін Ана –киесі тереңде, тұңғықта болмақ. Жер - әлемге өмір-ұрығын шашып, адамзат біткенге тек қуаныш пен шаттық сыйлайтын аналардың әулиелігін ешбір қаламгер жазып түгете алмас. Дегенмен қалам иелерінің көпшілігі осы тақырыпқа айналып соқпай отыра алмайды. Өйткені арқалы ақын да, жалынды жазушы да, айтулы батыр да, шешен де, көсем де, қара да, хан да, анадан туған, ана сүтін емген, ана құшағын көрген ғой. Қазақ қаламгерлерінен М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсіреповтер де Горький дәстүрінен сабақ алып, қазақ әйеленін, Ана бейнесінің мәңгілік өлмес, өшпес өр де өжет тұлғасын сомдауға ұмтылады. М.Әуезов «Қаралы сұлуында» ері қаза тапқан қазақ әйелінің жан күйзелісін, әйел табиғатының қалауынан зардап шеккен мұңлық жанның шерменде күйін тебірене толғап, тереңнен бейнелейді. Алланың әрі әйелді жаратқанда оны өмірге ұрпақ әкелуші, адамзат санын көбейтуші деп, оның бойына сондай қажет дарытқан емес пе? Сол себепті әйел де өз болмысынан, өз табиғатынан қашып құтыла алмаса керек. М.Әуезовтің де «Қаралы сұлуы» өз табиғатынан, болмысынан адасып, қайта қауышқан жан десе де болғандай.

Ғ.Мүсірепов қазақ әдебиетінде осы тақырыпта көбірек қалам тербеген, ана, әйел тақырыбын жанына етене жақын тұтқан жазушы. Ол «Ана», «Ананың арашасы», «Ақлима» сияқты шағын әңгімелерінде қазақ әйел болмысын, оның терең сезім иірімдерін кесек әрекеті, сөзі, кескіні, келбеті арқылы суреттейді. Ал оның «Ұлпан» романындағы Ұлпан ана бейнесі тұтас қауымға сөзі өтімді, ел анасының, елге қадірлі, құрметті, абыройлы әйелдің сом тұлғасы ретінде көрінеді. Ұлпан өз жары Енесейдің көзі тірісінде оған еркелей жүріп, наздана жүріп дегенін істетеді, дегенмен бұл жерде ол өз қамын, қарақан басының қалауын көздемей, ел мүддесін, қалың қауым тілегі үшін ірі қадамдарға, табанды шешімдерге барады. Қашанда Есеней елінің жағдайы, хал-ахуалы жақсы болуын қалаған ақылды әйелді жазушы шеберлік шыңында суреттеп, бейнелеп, биік тұрғыға көтеріп, дана, кемеңгер, данышпан дәрежесіне көтереді. Қазақ әйелінің қайсар тұлғасын, даладай дарқан кең пейілділігін, жүректілігін, кесек әрекет, қарымды қимыл көрсету қабеттілігін, нәзік те нәрлі сезімталдығын, көпшілдігі мен кешірімшілдігін, өрлігі мен ерлігін, парасаттылығын дәріптейді.

Өзінен алдыңғы аға буын өкілдерінен тәлім -тәрбие алған, солардың өнегесін өн бойына сіңіре білген Бексұлтан Нұржекеев шығармашылығының басым көпшілігінде ана бейнесін жасайды, оны барынша терең иірімдерімен, қуаныш-шаттығы, қасірет-қайғысы, мұң-шерімен табиғи байланыста, тығыз тұтастықта көркем кестелейді. Бексұлтан Нұржекеев өзінен алдыңғы ағаларының шығармашылық дәстүрін жалғастыра отырып, осы терең тақырыпты барынша әйгілеуге, суреттеп-сипаттауға бар күшін сарқа жұмсайды, бойындағы бар жалынын сарп етеді.

Өз қатарласы, тұстасы, замандасы Дулат Исабеков те қаламгердің шығармашылық ізденісі көп ретте амалсыз тіршіліктің толып жатқан күйбеңіне, жанұяға, балаларға, отбасына жұмсалып жатқанын айта отырып, «оның алғашқы туындылары махаббат, мораль мәселелеріне көп арналды. Сондықтан да болар оның жетпісінші жылдардағы шығармалары қалың оқырманның, әсіресе жастардың сүйікті кітабына айналды» [2,83-бет] деуі Бексұлтан Нұржекеев шығармашылығына берілген шынайы баға десек те болады.

Қаламгер шым-шытырық оқиғаны бейнелеу барысында, тек талантқа қойылар талап деңгейінде көрініп, шеберлік үлгісін танытады. Ең бастысы, әрбір тақырыпша бір-біріне мазмұн жағынан да форма жағынан да ұқсас. Шығарманың композициясының өзі басты

тақырыпқа қызмет етеді. Ал тақырып, композиция, сюжет шығарманың идеясын ашуға толық мүмкіндік береді. Жазушының кейіпкерлерді бейнелеу, сюжетті ширату, романтиканы үдету, әзіл-оспақты пайдалану шеберлігі әлем әдебиеті үлгілерінен бір де бір кем түспейді.

Бексұлтан Нұржекеев шығармаларында суреттелген алуан түрлі адам тағдырының арасынан қазақ қыздарының, асылдың көзіндей аналардың сүйкімді бейнелері елеулі орын алады. Көркем шығармадағы аналардың бейнесі өмір шырағданы, тіршіліктің тірегі ретінде суреттеледі емес пе? Қаламгер өмірдің бұлжымас осы бір заңдылығын өте жақсы ұғынған және соны өз шығармалары арқылы дәлелдей алған, нанымды суреттей алған жазушы деп білеміз. Оның сомдауындағы әйелдер - өмірдің өзінен алған тірі тұлға, рухы биік өнегелі қазақ қызы, бүкпесіз шындық иелері болып көрінеді. Соның өзінде олар жалаң қылыш, қатқыл қару асынғандар емес, қазақы тіршілік ыңғайында пісіп-жетілген аналардың табиғи болмысы. Олар қалай тіршілік етсе, Нұржекеев шығармаларында да солай әрекет етіп, өмір сүреді. Әйел бейнесін суреттегенде қаламгер бояуды қалың жағып, ұзақ-сонар тәптіштеп баяндап жатпай, өзіндік стилінен ауытқымай қысқа мінездеп, келте қайырады. «Күтумен кешкен ғұмырдағы» Қайныкеш, Жамалхан, «Бір өкініш, бір үміт» романындағы Бәтжан апа, Жәмихан, Кәмеш, Бүбіш, «Жау жағадан алғанда» романындағы Тәуірбала мен Әлсия, Несібелі ана мен Жауһар қыз бейнелері өздеріне ғана тән, қайталанбас тұлғаларымен көз алдында қалып қояды. Бексұлтан Нұржекеев шығармаларындағы шыншыл да шебер жасалған әйелдер бейнесі галереясында өзгелерден оқшау тұрған тұлға бар. Ол «Бір өкініш, бір үміт» романындағы бүкіл әлемнің анасындай болып сезілетін Бәтжан апа образы. Бұл образ арқылы қаламгер өз балалық шағының уайымсыз, қайғысыз, жарқын шақтарын елестетеді.

Суреткердің қай шығармасын алсаңыз да, басты кейіпкер әйел не қыз болып келеді. Және ол жай әйел емес, аяулы ана, жауқазындай балауса бойжеткен... Сұлулыққа құштар жазушы жаны әр шығармасын жазған сайын сұлулық сырын ұқтыра түседі. Қалың оқырмау қауым осы сұлулық сырын ұғынған сайын қаламгер Бексұлтанның көркемдік-эстетикалық әлеміне дендеп еніп, оның табиғаты бөлек жазушылық жалын ұшқындарына шарпылып, суреткерлік талантына тамсанып, табынады. Қаламгер шығармаларының шынайы шеберлігі де осы оқырман қауымды таңданып-тамсандыратындығында, сүйсінтіп-сүйсіндіретіндігінде, табынтып-сағындыратын-дығында жатса керек. Жазушы туындыларының осындай өміршеңдігі мен ой өзектілігі оның барлық шығармаларының өн бойында сымдай тартылып, өзіндік көрінісін, сипатын тапқан.

Уақыт ықпалын өз бойына сіңіріп, тіршілік дүниесінде өтіп жатқан құбылыстарды байқап, талдап, осы арқылы адам баласына қайта әсер қалдыратын - өнер. Өнер мен әдебиет бұл жерде елек іспетті. Адам жанының кейбір тұстарын шығармада дөңестеу суреттеледі, немесе назардан тыс қала берді. Әдебиетке елуінші жылдардың аяғында еркін ене бастаған лирикалық прозаның негізгі мақсаты - осы кемшіліктердің орнын толтыру, кейіпкер жанына терең үңілу, нәзік иірімдерді алғы жоспарға шығару болатын. Авторлар, біріншіден, шығармаға қатысатындарды лайықтап алды. Сахнаға шамалы адам шықты. Геройдың жан-дүниесі жоғары деңгейде зерттелді. Екіншіден, кейіпкердің мінезі, әрекеті даралануы үшін кей уақытта автор оларды аз уақытқа болса да ортадан оңашалау бейнеледі. Үшіншіден, кейіпкер жан дүниесіндегі құбылысты байқаушы, әрі авторлық ұстанымды аңғартар қосымша кейіпкер алынады. Көбіне оқиға сол кейіпкердің ойымен, көзімен таразыланды.

Өнердің басты пәні - Адам. Софокл айтқандай «Жарық дүниенің ғажайып жаратындысы».

Мейлі жан-жануарлар дүниесін, мейлі табиғатты жазсын, Адам тағдыры - автор ойына түйін болар мәселе. Дулат Исабеков те адам өмірі жайында жазады. Ф.М. Достоевскийден шәкірттік үйреніс зая кетпегендей, даңқы биіктен-биікке өрлеп, уақытпен бірге қайта түлеп, соны қырынан жалтырап келе жатыр. Дулат Исабеков «кішкентай

адамдар» туралы жазды. Кішкентай әрбір адамды - жеке тағдыр деп қарайды. Жазушылық оймен кішкентай адамның жеке бас өмірбаянын тағдырға айналдыра Азғантай ғұмырын азапқа айналдыру, тағдырын тәлкекке салу - әлеуметтік жағдай, өткен замана әсері еді. Ал, қазір жазушы өткенді айта отырып бүгінге оралады. Бүгінгі өміріміздің моральдық мәселелерін кейіпкер характері арқылы көтереді.

Қай тақырыпты, қандай уақытты Д. Исабеков адам өмірін талдап, суреттеу арқылы игереді. Замандастар тіршілігінен жазылған шығармалар кейде ауысымдық киімдей басқа айналымға, қолдануға жарамай қала беретіні бар. Жазушы бүгінгі заман өмірін шығармаларына арқау етті. Соның қайсысы да оқырман көңілінен шығу, уақыт талабына шыдауды мақсат етті.

Жазушы Д.Исабеков әңгімелерін мұқият оқу шарт. Оның шығармалары суреттеп отырған кейіпкерлерінің сырт болмысын аз бағып, олардың жүрек қалтарысын, ішкі жандүниесін қалтқысыз бақылауға ұмтылады. Психикалық ауру күйге сап-сау сананың ұшырауына дейін, адамның әруаққа айналуына дейін кейіпкерлер психологиясына барлау жасайды.

Шығарманың көркемдік образы айқын, құрылымы қарапайым екеніне, жалпы шығармашылығының демократиялық сипатына қарамастан көркемдік әлем лабиринттерінен жол табу - оқырманның жан еңбегін қажет етеді. Бүкіладамзаттық мәселелерді ұлттық кеңістікте қарастыратын жазушы шығармашылығының күрделілігі де осы көз алдар қарапайымдылығында, өмір-болмыспен бетпе-бет келе отырып рухани тынысты, рухани үрдістерді зерделер-зерделетер зиялы бастауында. Осы бір орайдан қарастырғанда жазушы шығармашылығы ойланамын деген жанға бірталай ырыздық береді. Оның қай жанрдағы туындыларында да адамға, бейкемел өмірге деген үлкен сүйіспеншілік сезілер еді. Өз танымында Дулат Исабеков - мәңгілік толғақ қысқан әрі уыстан шығып кете беретін өмір-болмыспен бетпе-бет келіп, оған зиялы қарсылық жасайтын суреткер, гуманист.

Әңгімеде қаламгердің баса көрсететіні, айрықша меңзейтіні махаббат, құмарлық пен құштарлық мәселелері ғана емес, әйел сезімінің тазалығы, жан сұлулығы, адалдығы мен пәктігі. Себебі, еркектің оған тастап кеткен ірі көлемдегі қаржысын жеті жыл бойына шашау шығармай сақтап, ақыр соңында еркектің басына іс түсіп, тақырға отырған сәтінде оған қайыра ұсынуы - таңқаларлық адамгершілік, адалдық пен пәктік белгісіндей. Бексұлтан Нұржекеев сықылды қарымды қаламгердің қатар қалам сермеп жүрген, бір тақырыпқа түрліше барлау жасап, әрқайсысы өз қал-қадарынша, өз әлінше тереңдей барып жүрген тұтастары мен әріптестері мұнымен шектеліп қалмақ емес. Олардың барлығының шығармашылықтарын зерттеу нысаны болып отырған қаламгер шығармашылығымен салыстыру, әрине, бір зерттеу жұмысы көлемінде мүмкін емес. Сол себепті де біз олардың ішінен іргелілерін, ірілерін екшей алып, терең талдау, зерделі зерттеу, сарабал салыстырулар жасадық.

Жалақысы өзіне бірде жетсе, бірде жетпей, қиналып, қысылып жүрген мектептің қарапайым мұғалимасының ешқандай еңбексіз, тер төгусіз келген ақшаны жұмсауға батылы барып, ары жетпеуі - оның табиғи бітімін, жаратылыс-болмысын бар қырынан таныта түскендей. Жазушының бұл кейіпкер бейнесін сомдаудағы психологиялық жітілігін, суреткерлік сұңғылалығын, қаламгерлік қарымы мен жазушылық жанкештілігін аңғарып, байқау, таңданып, тамсану аса қиын емес.

Қорытынды. Әңгімеде қаламгердің баса көрсететіні, айрықша меңзейтіні махаббат, құмарлық пен құштарлық мәселелері ғана емес, әйел сезімінің тазалығы, жан сұлулығы, адалдығы мен пәктігі. Себебі, еркектің оған тастап кеткен ірі көлемдегі қаржысын жеті жыл бойына шашау шығармай сақтап, ақыр соңында еркектің басына іс түсіп, тақырға отырған сәтінде оған қайыра ұсынуы - таңқаларлық адамгершілік, адалдық пен пәктік белгісіндей. Бексұлтан Нұржекеев сықылды қарымды қаламгердің қатар қалам сермеп жүрген, бір тақырыпқа түрліше барлау жасап, әрқайсысы өз қал-қадарынша, өз әлінше

тереңдей барып жүрген тұтастары мен әріптестері мұнымен шектеліп қалмақ емес. Олардың барлығының шығармашылықтарын зерттеу нысаны болып отырған қаламгер шығармашылығымен салыстыру, әрине, бір зерттеу жұмысы көлемінде мүмкін емес. Сол себепті де біз олардың ішінен іргелілерін, ірілерін екшей алып, терең талдау, зерделі зерттеу, сарабал салыстырулар жасадық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Горький М. Артомановтардың ісі әңгімелер. Астана 2007. 488б.
2. Исабеков Д. Елуінде ел таныған Қазақ әдебиеті. 1991. 22 ақпан.
3. Құлахметов Ғ. Көкжал болып туған қой терісін жамылмайды Алматы ақшамы. 1991. 23 ақпан.
4. Исабеков Д. Жазумен өткен қырық жыл Егемен Қазақстан. 2001. 21 ақпан.
5. Әлпейісов Т. Есіме қарагер түсті Жас алаш. 2001. 22- ақпан.
6. Елеуенов Ш. Махаббатсыз дүние бос ... Ақиқат. 2005. №12. 34-41 бб.
7. Керейқұлов Қ. Шымырлап шындық өрілді Лениншіл жас. 1984. 25 мамыр.
8. Мәмесейіт Т. Талантқа талғам таразы Халық кеңесі. 1995. 22 қыркүйек.
9. Нұржекеев Б. Төрт томдық таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы: 2008. 470 б.
10. Нұржекеев Б. Күтумен кешкен ғұмыр. Алматы: 1977. 282 б.
11. Нұржекеев Б. Бір ғана махаббат. Алматы: 1977. 137 б.

References list:

1. Gorkiy M. Artomanovtardıñ isi ańgimeler. Astana. 2007. 488b.
- Isabekov D. Eluinde el tanıǵan Qazaq adebieti. 1991. 22 aqpan.
3. Qulahmetov Ğ. Kokjal bolıp tuǵan qoy terisin jamılmaydı Almatı aqshamı. 1991. 23 aqpan.
4. Isabekov D. Jazumen otken qırıq jıl Egemen Qazaqstan. 2001. 21 aqpan.
5. Alpeyisov T. Esime qarager tusti Jas alash. 2001. 22 aqpan.
6. Eleukenov SH. Mahabbatsız dunie bos ... Aqiqat. 2005. №12. 34-41 bb.
7. Kereyqulov Q. Shımyrlap shındıq orildi Leninshil jas. 1984. 25 mamır.
8. Mameseyit T. Talantqa talǵam tarazı halıq keñesi. 1995. 22 qırkuyek.
9. Nurjeev B. Tort tomdıq tańdamalı shıǵarmalar jınaǵı. Almatı. 2008. 470 b.
10. Nurjeev B. Kutumen keshken ğumır. Almatı. 1977. 282 b.
11. Nurjeev B. Bir ğana maxabbat. Almatı. 1977. 137 b.

Аннотация: Можно сказать, что Бексултан Нуржекеев по природе таланта из разряда писателей, щедро использующих в своем творчестве жизненный опыт. Его главная причина- богатый жизненный опыт, пережитый писателем. Потому что, когда он пришел в себя, в этом году началась война. В этом и заключается проявление писательского мастерства Бексултана Нуржекеева. В этом и заключается главная причина того, что большинство героев-писателей выглядят из разряда типичных образов, характеры которых отсортированы по четкому, эстетическому вкусу. Поэтому его производные жизнеспособны. В этом и заключается секрет того, что произведения писателя со временем раскрываются, раскрываются, раскрываются новыми гранями, новыми красками. Творчество писателя Бексултана Нуржекеева, всегда стремящегося раскрыть тонкие нити и пласты женской души, мистические тайны, оригинальные загадки необычных созданий, тем самым рассказать о красоте и великолепии, отличается особой эстетической живописностью. Превращение произведений художника в предмет исследования со стороны ученых и литературоведов является одной из неотложных проблем.

Ключевые слова: Актуальный, традиции, эстетический вкус, писатель, герой, с новой стороны, писатель.

Abstract: We can say that beksultan Nurzhekeyev is a talented writer who uses his life experience in his work. The main reason for this is the rich life experience of the writer. Because when he recovered, the war broke out this year. This is a reflection of Beksultan Nurzhekeyev's writing skills. This is the main

reason why most character writers come from the category of typical images, whose characters are sorted according to clear, aesthetic taste. Therefore, its derivatives are viable. This is the secret of the fact that the works of the writer are revealed and revealed over time, with new facets, with new colors. The work of the writer Beksultan Nurzhekeev is distinguished by a special aesthetic artistry, always striving to reveal the subtle threads and layers of the female soul, mystical secrets, special secrets of unusual creatures, thereby talking about beauty and Grace. One of the most pressing issues is the transformation of works of the artist into the subject of research by scientists and literary critics.

Key words: Actual, tradition, aesthetic taste, writer, hero, from a new side, writer.

**КОГНИТИВТІ АСПЕКТІДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ-МӘДЕНИАРАЛЫҚ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ
ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ –
ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT –
BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION**

УДК: 800

Сейдикенова А.С., Архатова А.А.*

филология ғ.к профессор, Абай атындағы Қазақ ҰПУ, Алматы, Қазақстан
магистрант, Абай атындағы Қазақ ҰПУ,
ағылшын тілі мұғалімі, №15 гимназиясы Алматы, Қазақстан

**ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ КӨРНЕКІЛІКПЕН ОҚЫТУ ПРИНЦИПІН
ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ**

Автор - корреспондент: arhatova98@mail.ru

Түйін: Берілген мақалада шет тілінің өзектілігі жайлы және де көрнекі құралдардың маңызы жайлы сөз қозғалады. Шетел тілін білу тек грамматикалық, лексикалық және айтылу дағдыларын ғана емес, жазу, оқу, сөйлеу және тыңдау дағдыларын меңгеруді қамтиды. Шет тілдерін оқытудағы визуализация мәселесі қай уақытта да өзекті. Адамзаттың «шекарасыз қоғамға» ұмтылуына байланысты әлем халықтарының мәдени мұралары мен рухани құндылықтарымен танысу, мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде шет тілін білу беделді болды және сұранысқа ие. Визуализация аймағы айтарлықтай кеңейіп, оның инвентаризациясы күрделене түсті: заттар мен суреттерден, қимылдар мен қозғалыстардан бастап, мұғалім объективті шындықтың фрагменттерін имитациялайтын бейнелер мен компьютерлік бағдарламаларға дейін. Оқытудың нәтижелі болуы адамның барлық сезім мүшелерінің қабылдауға қатысу дәрежесіне байланысты екені белгілі. Оқу материалын сенсорлық қабылдау неғұрлым әртүрлі болса, соғұрлым ол берік игеріледі.

Кілт сөздер: көрнекі құралдар, көрнекілік принципі, оқу процесі, лингвистика, динамикалық көрнекілік, семантизация, стандарттау

Кіріспе. Соңғы бірнеше жылда ағылшын тілінің рөлі қоғамда айтарлықтай өсті, әсіресе халықаралық қатынас құралы ретінде. Ол қазірдің өзінде әр түрлі қызмет салаларында кәсіби қарым-қатынас тілі ретінде танылды.

Шет тілдерін үйрену - бұл нақты процесс. Мақсатты қою кезінде - шетел тілін (біздің жағдайда, ағылшын тілінде) іс жүзінде меңгеруге қол жеткізу, сонымен қатар, ең бастысы ол ағылшын тілін қарым-қатынас құралы ретінде пайдалануға машықтандыру мен дағдыларын қалыптастыру және одан әрі дамыту.

Қоғамның ағылшын және басқа шет тілдерін оқытуға деген өсіп келе жатқан талаптарына байланысты білім сапасын арттырудың тиімді жолдарын жедел іздеу қажеттілігі туындайды. Табысты оқыту - мұғалім үшін оның мәні мен ішкі құрылымын ғана емес, сонымен қатар басшылыққа алу қажет бастапқы ұстанымдарды немесе

принциптерді білу маңызды. Оқу процесінде принциптерді шебер жүзеге асыру оның дидактикалық тиімділігінің маңызды алғышарты болып табылады. Осылардың ішіндегі маңыздыларының бірі - оқытудың көрнекілік принципі. Бұл заңдылық чех мұғалімі Ян Амос Коменский (1592-1670) енгізген көрнекіліктің дидактикалық принципіне өз көрінісін тапты.

Шет тілін оқытуда көрнекілік принципі ерекше рөл атқарады. Өзге тілді меңгерген кезде - объективті әлемді екінші тіл түрінде көрсету жүйесін құру міндеті туындайды. Шетелдік орта болмаған жағдайда мектептегі оқу жағдайында объективті әлем визуализация көмегімен модельденеді. Көрнекіліктің әр түрлі құралдарын қолдана отырып: оқу мақсаттары үшін объектілер, модельдер, суреттер, қимылдар, қозғалыстар, диафильмдер, фильмдер және т.б. қолданылады. Нәтижесінде, шет тілінің формалары оқушылар үшін объективті әлемнің сәйкес үзінділері мен белгілі бір ақпарат тасымалдаушыларының рефлексиясына айналады, олардың алмасуы белгілі бір жағдайда қарым-қатынас кезінде жүзеге асады [1].

Шет тілін үйрету кезінде визуализация - бұл семантикалаудың маңызды құралы ғана емес, сонымен қатар сөйлеудің ситуациялық шарттарын меңгерудің құралы. Көрнекіліктің көмегімен ауызша қарым-қатынас жасалатын оқу ситуациялары құрылады, объективті шындық пен өмірлік жағдайларға сөйлеу реакциясы меңгеріледі. Осылайша, практикалық мақсатта шет тілін үйретудегі көріністер мәлімдемелердің мазмұнын ашуға көмектеседі және қарым-қатынас орын алатын өмірлік жағдайларды модельдейді. Шет тілін оқытуда қолданылатын көрнекілік принципі ситуациялық көріну түрінде пайда болады. Тілдерді оқыту әдістемесіндегі көріну сезімдік қабылдауға жағдай жасайды және де оқыту процесіне екінші шындықты әкеледі.

Теориялық талдау. Тиімді оқыту ол көрнекі құралдардың көмегімен білім алушылардың барлық сезім мүшелеріне әсер ету арқылы жүзеге асады. Шет тілін оқыту кезінде шет тілдік орта көрнекі құралдарды қолдана отырып модельденеді. Қоршаған ортаны тану процесінде адамның барлық сезім мүшелері қатысады. Сондықтан, көрнекілік принципі заттар мен құбылыстарды барлық сезімдік қабылдау негізінде оқушылардың идеялары мен түсініктерін қалыптастыру қажеттілігін білдіреді. Көптеген сарапшылардың пікірі бойынша, егер, есту мүшесі уақыт бірлігіне 1000 шартты ақпарат қабылдаса, онда жанасу мүшесі 10,000 шартты ақпарат бірлігін, ал көру мүшесі - 100,000 ақпарат бірлігін қабылдайды. Олай болса, адам қоршаған әлем туралы ақпараттың шамамен 80% көру мүшесі көмегімен қабылдайды. Осылайша, көру органдарындарын ақпараттың ең үлкен қабылдайтын мүшесі деп атап көрсете аламыз. Алайда, бұл көру қабілетіне ғана емес, сондай-яқ, барлық басқа да сезім органдарына да сенім арта аламыз. Ұлы орыс мұғалімі К.Д. Ушинский сезім мүшелері мағұлматты неғұрлым қабылдауға көп қатысса, ол біздің жадымызда соғұрлым берік сақталатынын атап өтті. Физиологтар мен психологтар бұл жағдайды адамның барлық сезім мүшелерінің өзара байланысты болуымен түсіндіреді. Егер адам ақпаратты көру мен естудің көмегімен бір уақытта алса, онда ол тек көру құралы арқылы немесе тек есту құралы арқылы келетін ақпаратпен салыстырғанда анағұрлым күрт қабылданады деп тәжірибе жүзінде дәлелденді [2].

Көрнекілік қағидасы таным процесінде сенсорлық қабылдаудан дерексіз ойлауға көшуді болжайды және біздің ойымызша, оқытудың жетекші орындарының бірі болып табылады. Оқытудың көрнекі және техникалық құралдарын қолдану тиісті ақпаратты тиімді игеруге ғана емес, оқушылардың танымдық белсенділігін белсендіруге де ықпал етеді; оларда теорияны практикамен, өмірмен байланыстыру қабілетін дамытады, техникалық мәдениет дағдыларын қалыптастырады, зейін мен ұқыптылықты тәрбиелейді, оқуға деген қызығушылықты арттырады және оны қол жетімді етеді. Көрнекілік принципі оқу материалы ретінде де, бақылау құралы ретінде де қолданыла алады.

Педагогикада алғаш рет оқытудың көрнекілік принципінің теориялық негіздемесін Я.А. Коменский 17 ғасырда ұсынды. Ұлы чех мұғалімі халықтық педагогиканың

жетістіктерін қолдана отырып, кітап материалдарын оқуды жеңілдететін құрал тапты. Оның «Суреттердегі заттарды саналы түрде қабылдаған әлем» - оқу кітаптарының бірінің атауының өзі оқушының танымы қандай жолмен жүретіндігін айқындап береді.

Я.А.Коменский көрнекілік принципі оқытудың маңызды принциптерінің бірі екенін растады, өйткені адамның таным жолы нақты фактілер мен құбылыстарды сезімдік қабылдаудан басталады. Ол баланың сенсорлық тәжірибесін оқытудың негізі деп санады және оқыту «заттарды ауызша түсіндіруден емес, оларды нақты бақылаудан басталуы керек» деп есептеді. Оқытудың көрнекі әдістерінің ерекшелігі, олар міндетті түрде белгілі бір дәрежеде олардың сөздік әдістермен үйлесуін қамтиды. Сөз бен көрнекіліктің тығыз байланысы объективтік шындық бойынша танымның диалектикалық тәсілі тірі ойлауды, дерексіз ойлау мен практиканы бірлікте пайдалануды болжайтындығынан туындайды.

Оқытудың айқындылығы оқу процесінде әр түрлі иллюстрациялар, демонстрациялар, зертханалық және практикалық жұмыстарды қолдану арқылы қамтамасыз етіледі. Соңғы жылдары көріну түрлері айтарлықтай өсті: жиынтықтар жасалуда, оқу кинопластинкалары, бейнематериалдар, оқу плакаттары, карталар және басқа да көрнекі құралдар, сондай-ақ фронтальды эксперименттер мен бақылауларға арналған жинақ. Кабинеттік жүйенің барлық осы оқу-әдістемелік құралдары оқу процесіне тікелей енеді [3].

Көрнекілікті қолданудың екі бағыты бар - оқыту құралы және таным құралы ретінде. Бірінші жағдайда, көру мен есту үшін арнайы таңдалған үлгілер (дыбыстық жазба, кестелер, сызбалар, оқу суреттері, фильмдер мен бейнефильмдер, компьютерлік бағдарламалар) студенттерге тілдің дыбыстық айтылу нормаларын, лексикалық және грамматикалық бірліктерді меңгеруге, түсінуге, үйренуге көмектеседі және таңдалған тақырыптар шеңберінде, қарым-қатынас жағдайларында өз ойларын білдіру мен сөйлеуге дағдыландырады. Екінші жағдайда көрнекі құралдар студенттерді шет тілімен таныстыра отырып, ақпарат көзі ретінде қызмет етеді. Көрнекілік принципі оны лингвистикалық және экстралингвистикалық материалды жақсы түсіну, игеру және сөйлеу әрекетінде қолдану мақсатында түсіндіріледі. Сонымен, көрнекілік принципі оқыту функциясын да, дамыту функциясын да, тәрбиелеу функциясын да орындай алады.

Бұл қағида экспрессияның лингвистикалық (вербалды) және лингвистикалық емес (пәндік-бейнелік) формаларына ие. Лингвистикалық көрнекілік - бұл көрнекі және сезімдік сипатта болатын тілді көрсетуге байланысты іс-әрекеттерді білдіреді. Шет тілі сабақтарында басты рольді тілдік көрнекілік атқарады. Материалдарды білім алушыларға түсіндіру тұрғысынан көрнекілік статикалық және динамикалық болуы мүмкін. Динамикалық көрнекіліктің ерекше түрі - бұл ситуациялық көрнекілік немесе сөйлеу әрекеттерінің көрнекілігі болып бөлінеді. Сондықтан, көрнекілік сыртқы (қабылдау процесінің арқасында) және ішкі (бейнелеу бейнелерін қабылдау негізінде - есту, көру және т.б.) болуы мүмкін. Заманауи әдістемелік сабақтарда көрнекіліктің барлық түрлерін қарқынды қолдануды қарастырады, бұл тіл және қоршаған әлемді және олардың құбылыстары туралы дұрыс түсініктердің қалыптасуына және тиісті дағдылардың дамуына ықпал етеді [4].

Тіл сабақтарында келесі визуалды функциялар ажыратылады:

- 1) оқу (көрнекі құралдар оқу-танымдық ақпаратты енгізу үшін қолданылады);
- 2) бақылау (қалыптасатын білім, білік, дағдылар сипатын бақылау және өзін-өзі бақылау үшін визуалды құралдар қолданылады);
- 3) ұйымдастырушылық (сабақтарға арналған оқу материалдарын және оларды ұсыну әдістерін таңдауда қолданылады).

Өз кезегінде оқыту функциясы келесі бағыттарда жүзеге асырылады:

- а) семантизация (көрнекі құралдар шет тілдерінің сөйлеу бірліктерінің мағыналарын фонемалар, сөздер, ережелер, сондай-ақ қоршаған әлем шындығын түсіндіруге көмектеседі);

ә) стандарттау (көрнекі құралдар визуалды және есту бейнелері негізінде сөйлеу автоматизмдерін қалыптастыру үшін қолданылады);

в) қарым-қатынас жағдайының рекреациясы (визуалды-есту бейнелерді есту немесе көру арнасы арқылы қабылданатын ақпаратты жақсырақ түсінуге қолдау ретінде пайдаланылады);

г) айтылымды ынталандыру (көрнекі құралдар сөйлеу айтылымын құруда тірек қызметін атқарады).

Нәтижелер. Шетел тілін оқытуда көрнекілік семантизацияның маңызды құралы ғана емес, сонымен қатар сөйлеудің жағдаяттық шарттылығын меңгеру құралы болып табылады. Көрнекіліктің көмегімен ауызша қарым-қатынас жаттығатын оқу жағдаяттары құрылады, осылайша объективті шындыққа және өмірлік жағдаяттарға сөйлеу реакциясы игеріледі [5].

Осылайша, практикалық мақсатта шет тілін оқытудағы көрнекілік мәлімдемелердің мазмұнын ашуға көмектеседі және қарым-қатынас орын алатын өмірлік жағдайларды модельдейді. Шет тілін оқытуда қолданылатын көрнекілік принципі ситуациялық көрнекілік түрінде пайда болады. Тілдерді оқыту әдістемесіндегі көрнекілік сенсорлық қабылдауға жағдай жасайды, оқу процесіне екінші шындықты әкеледі. Сонымен қатар, көрнекі құралдарды индикативті тірек ретінде және тілдік құбылыстарды жалпылау кезінде қолдануға болады, мұнда олар басқа оқу пәндерін оқыту кезіндегідей көрінеді.

Сөз бен көрнекіліктердің тіркесімі қазіргі оқыту тәжірибесінде жиі кездесетін құбылыстардың бірі болып табылады. Тілді қолдану оқушылардың объектілерді, процестерді және олардың бейнелерін тікелей қабылдауына негізделген жағдайда оқу тапсырмалары сәтті шешіледі. Көрнекі құралдарды қолдану арқылы вербальды емдеудің үйлесуі кезінде ақыл-ой әрекеті тікелей қабылдау мен ойлаудың концептуалды аппаратының үйлесімімен сипатталады.

Көрнекілік принципі оқытудың көрнекі құралдарын оқушылардың психикалық әрекетіне осы құралдарды қолдану негізінде жасалған қабылдау мен бейнелеуді қосуға ықпал ететін, оны ынталандыратын және жеңілдететін формаларда пайдалануды болжайды. Көрнекі материал, жасына қарамастан, әлдеқайда жақсы есте қалады [6].

Көрнекілік – жаңа тілдің өзіндік қалыпта игерілуіне, оқушылардың сөйлеу процестерінің қалыптасуына негіз болады. Көрнекі құралдарды қолдану шет тілінің ұғымды білдіретін сөзінен зат пен құбылыстың бейнесіне дейінгі байланыстарды және сөйлеу кезінде қабылданатын зат бейнесінен байланыстарды санада жаңғыртудың жеңілдігі мен жылдамдығын қамтамасыз етеді. ұғымды білдіретін шет тіліндегі сөз. Жоғарыда көрсетілгендей, көрнекі құралдар оқу процесінің барлық кезеңдерінде: жаңа материалды түсіндіруде, білімді бекітуде және қалыптастыруда, үй тапсырмасын орындауда, оқу материалын меңгеруін тексеруде қолданылады.

Көрнекіліктің қолданылу дәрежесі және оның табиғаты білім берудің әртүрлі деңгейінде әртүрлі. Ол білімді меңгерудің индуктивті әдісі жеткілікті түрде кеңінен қолданылатын бастапқы кезеңдерінде толық қолданылады. Оқытудың ортаңғы және жоғары сатыларында көрнекілік мұғалім белгілеген немесе оқулықта тұжырымдалған және оқудағы бастапқы бастама рөлін атқаратын теориялық ережелермен біріктіріледі [7].

Талқылау. Ағылшын тілі мұғалімдері өз тәжірибесінде визуализацияны материалды меңгеру процесін ынталандыру, ақпаратты есте сақтау және сақтаудың қосымша құралы ретінде, баланың қиял, көрнекі және бейнелеу сияқты қабілеттерін дамытуға ықпал ететін айқын анықтамалық сигнал ретінде пайдалануға тырысады. эмоционалды есте сақтау.

Көрнекілік - оқытудың бір қағидасы. Көрнекі бейне өздігінен пайда болмайды, баланың белсенді танымдық әрекетінің нәтижесінде пайда болады. Өкілдік бейнелер қабылдау бейнелерінен айтарлықтай ерекшеленеді. Мазмұны жағынан олар қабылдау бейнелерінен бай, бірақ әр түрлі балаларда анықтығы, жарықтығы, тұрақтылығы,

толықтығы, есте сақтау ұзақтығы әр түрлі болады. Бейнелеу бейнелерінің көріну дәрежесі баланың жеке қабілетіне, оның біліміне, қиялының деңгейіне, сондай-ақ қабылдаудың бастапқы бейнелерінің көріну дәрежесіне байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Ойлау осы көріністерді өңдейді, әртүрлі объектілер арасындағы маңызды қасиеттер мен қарым-қатынастарды анықтайды және сол арқылы танылатын, есте сақталатын объектілердің (лексемалардың) жалпыланған, тереңірек ойша бейнесін жасауға көмектеседі, бұл тілдерді зерттеуде өте маңызды.

Оқытудағы көрнекілік қабылдаудың әртүрлі түрлеріне жатады (көру, есту, тактильді және т.б.). Көрнекі құралдардың ешбір түрі басқаларға қарағанда абсолютті артықшылығы жоқ. Мысалы, табиғатты зерттегенде («Жыл мезгілдері», «Ауа-райы» т.б. тақырыптар) табиғатқа жақын табиғат объектілері мен бейнелері үлкен мәнге ие болады. Грамматика сабақтарында сөздердің арақатынасын білдіретін шартты бейнелерді, сөйлем мүшелерін көрсеткілерді, доғаларды пайдаланып, сөз бөліктерін әртүрлі түстермен ерекшелеу арқылы және т.б. пайдалану ыңғайлы. Мұндай жағдайларда тілді салыстырмалы түрде оқыту тағы бір артықшылыққа ие болады, өйткені ол неғұрлым әсерлі, қосымша байланыс нүктелерін немесе зерттелетін объектілердің айырмашылықтарын береді. Бұл әдісті қолдану бір мезгілде оңай және қиын. Ұсынылған материалды назарды шашыратпай, қажетсіз салыстырулармен толтырмай, ең маңызды тұстарға назар аудару керек. Мысалы, орыс және ағылшын тілдерінің грамматикасындағы шақтарды зерттегенде, орыс тілінде үш шақ барын және олардың ағылшын тілінде көбірек болуын атап өту жеткілікті [8].

Қорытынды. Оқу орындарында шет тілдерін оқытудағы басты мақсат - шетел тілінде оқитын мәдениаралық қарым-қатынасқа қатысуға қабілетті немесе қатысқысы келетін және оның меңгерген, шет тілінде сөйлеу әрекетін жетілдірген оқушының жеке тұлғасын дамыту болып табылады. Біз бұл мақалада көрнекілік арқылы білім алудың бастапқы нүктесі, қайнар көзі және негізі ретінде қызмет ететіндігін айқындадық. Бұл оқу материалын оңтайлы игеруді, оны есте сақтауды қамтамасыз ететін, шығармашылық қиял мен ойлаудың негізін қалайтын, сенімділік критерийі болып табылатын оқыту құралы [1].

Қорытындылай келе, оқытудағы көрнекіліктердің принципі баланың затты немесе әрекетті өзінің нақты түрінді көру мүмкіндігіне ие болуына ықпал етеді, соған байланысты білім алушы ол туралы дұрыс түсінік қалыптастырады. Көрнекілік, қабылданатын объектіні немесе әрекетті игеруге, жалпылауға және талдауға ықпал етеді. Бейнелеуді қолдану балада дұрыс бейнелеуді құру үшін ғана емес, сонымен бірге зерттелген пән туралы түсінік қалыптастыру үшін, сондай-ақ байланыстар мен тәуелділіктерді түсіну үшін қажет. Жалпы, көрнекілік студенттерге тілдік материалды мағыналы және үлкен қызығушылықпен игеруге көмектеседі. Сонымен қатар, көрнекілік оқушылардың ақыл-ой белсенділігін жұмылдырады, ағылшын тілі сабақтарына қызығушылықты оятады, игерілген материалдың көлемін кеңейтеді, шаршауды азайтады, шығармашылық қиялын жаттықтырады, ерік-жігерді жұмылдырады және ағылшын тілін үйренудің бүкіл процесін жеңілдетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алексеева И.В. Ситуативные картинки на уроках иностранного языка //Иностранные языки в школе. 2001. №6. С. 29-31.
2. Гальскова, Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. Москва. Академия, 2006. 335с.
3. Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролубов А.А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. Учебник. М.: Высшая школа. 1982. 373 с.
4. Коменский, Я.А. Избранные педагогические сочинения. Москва. 2005. 302с
- Рогова, Г.В., Рабинович, Ф.М. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М.: Просвещение, 2008. 210с.
5. Биболетова М.З., Денисенко О.А., Трубанева Н.Н. Английский с удовольствием / EnjoyEnglish: учебник для 4 кл. общеобраз. учрежд. Обнинск: Титул, 2009. 144 с.

6. Захарова Л.Б., Захарова Е. В. Принцип наглядности в обучении лексике на уроках английского языка в школе // Грамота 2021. Том 6. Выпуск 2. С. 198-203

7. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: теория и практика: учебное пособие для преподавателей и студентов. Москва. 2006. 480 с.

References list:

1. Alekseyeva I.V. Situativnyye kartinki na urokh inostrannogo yazyka // Inostrannyye yazyki v shkole. 2001. №6. S. 29-31.

2. Gal'skova, N.D., Gez, N.I. Teoriya obucheniya inostrannym yazykam. Lingvodidaktika i metodika. Moskva. Akademiya, 2006. 335s.

3. Gez N.I., Lyakhovitskiy M.V., Mirolubov A.A. i dr. Metodika obucheniya inostrannym yazykam v sredney shkole. Uchebnik. M.: Vysshaya shkola. 1982. 373 s.

4. Komenskiy, YA.A. Izbrannyye pedagogicheskiye sochineniya. Moskva. 2005. 302s
Rogova, G.V., Rabinovich, F.M. Metodika obucheniya inostrannym yazykam v sredney shkole. Moskva. Prosveshcheniye, 2008. 210s.

5. Biboletova M.Z., Denisenko O.A., Trubaneva N.N. Angliyskiy s udovol'stviem / Enjoy English: uchebnik dlya 4 kl. obshcheobraz. uchrezhd. Obninsk: Titul, 2009. 144 s.

6. Zakharova L.B., Zakharova Ye. V. Printsip naglyadnosti v obuchenii leksike na urokh angliyskogo yazyka v shkole // Gramota 2021. Том 6. Выпуск 2. С. 198-203

7. Shchukin A.N. Obucheniye inostrannym yazykam: teoriya i praktika: uchebnoye posobiye dlya prepodavateley i studentov. Moskva. 2006. 480 s.

Аннотация: В этой статье обсуждается актуальность иностранного языка и важность наглядных пособий. Знание иностранного языка включает в себя не только грамматические, лексические и произношения, но и навыки письма, чтения, разговорной речи и аудирования. Вопрос визуализации при обучении иностранному языку всегда актуален. В связи со стремлением человечества к «обществу без границ», стало престижно знакомиться с культурным наследием и духовными ценностями народов мира, знать иностранный язык как средство межкультурная коммуникация. Область визуализации значительно расширилась, а ее инвентарь стал более сложным: от предметов и картинок, движений и движений до изображений и компьютерных программ, в которых учитель имитирует фрагменты объективной реальности. Эффективность тренировки зависит от того, в какой степени все органы чувств человека задействованы в восприятии. Чем разнообразнее сенсорное восприятие учебного материала, тем сильнее он усваивается.

Ключевые слова: наглядные пособия, принцип визуализации, процесс обучения, лингвистика, динамическая визуализация, семантизация, стандартизация

Abstract: This article discusses the relevance of a foreign language and the importance of visual aids. Knowledge of a foreign language includes not only grammar, lexical and pronunciation skills, but also writing, reading, speaking and listening skills. The issue of visualization in foreign language teaching is always relevant. In recent years, due to the aspiration of mankind to a "society without borders", it has become prestigious to get acquainted with the cultural heritage and spiritual values of the peoples of the world, to know a foreign language as a means of intercultural communication. and in demand. The field of visualization has significantly expanded and its inventory has become more complex: from objects and pictures, movements and movements, to images and computer programs in which the teacher imitates fragments of objective reality. It is known that the effectiveness of training depends on the degree to which all human senses are involved in perception. The more varied the sensory perception of the learning material, the stronger it is mastered.

Key words: visual aids, the principle of visualization, the learning process, linguistics, dynamic visualization, semantization, standardization

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН (КӘСІПТІК БІЛІМ)
ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН (ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ)
VISUAL ARTS AND DESIGN (VOCATIONAL TRAINING)**

ӨОЖ: 745.03

¹Жолдасбекова С.А.,* ¹Изтлеуова А.Ш., ²Займоғлы Өмер

¹педагогика ғ.д., профессор. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹магистр, оқытушы. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²PhD, доцент, Акдениз университеті. Анталья, Түркия

**ҚАЗАҚТЫҢ СӘНДІК - ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРІ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ
РУХАНИ-ӨНЕГЕЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Автор-корреспондент: saulez.63@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада Рухани жаңғыру аясында ұлттық рухтағы жастарды қолөнері арқылы баулу қолға алынған. Жоғары оқу онында «Шебер қолдар» үйірмесінің жұмысы мен қолөнері туралы оның дамуы жолынан тарихи деректер, жасалу жолдары, сәндік қолданбалы өнердің бірнеше үлгілері мен қол өнер бұйымдарын жасауға үйрету бойынша түрлі жаттығулар берілген. Озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғы шарттарына айналдыра білуді насихаттау, еліміздің ұлттық-рухани байлығын жаңғырту, ұлттық қолөнерімізді насихаттауды жандандыру, жастар арасынан дарынды, талапты жасөспірімдердің шығармашылығын көтеру сияқты мәселелер қарастырылған. Үйірмеде студенттер технологиялық әдіс-тәсілдердің түрлерін меңгеріп, пайдалану арқылы, кілем және гобелен тоқу, сыммен және ілмекпен тоқу, құрақ құрау, жүнмен жұмыстар сырмақ, қоржын тұрмыстық бұйымдар жасау оның стилін, тарихын, өз тараптарынан қолөнер жұмыстарын дайындауға үйреніп, меңгереді, білімін тереңдетіп, мысалдар беріледі және үйренсем деген жұртшылыққа арналады. Студенттердің рухани-өнегелік құндылықтарын қалыптастыру жолдары көрсетілді.

Кілт сөздер: рухани-өнегелік құндылықтар, тұскиіз, кілем, гобелен, сырмақ, ілмек, сым.

Кіріспе. Қазақ халқының ұлттық қолөнері - бұрынғы өткен бабаларымыздан бізге жеткен асыл мұра. Асыл мұраны, тарихымызды, көне мәдениетімізді қастерлеу, өркендету және жалғастыру - әрбір ұрпақ үшін қасиетті парыз. Өйткені онда ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық ерекшелік, форма, ою-өрнектер ғана емес, сондай-ақ салт- дәстүріміз тарихымыз халақтық мінезіміз қалыптасқан.

Қазақтың әйгілі кескіндемешісі, график- суретшісі, бейнелеу өнерінің негізін салушы Ә. Қастеевтің: «Мен өнерді таудың бұлағынан, қойдың құлағынан, ешкінің мүйізінен, әжемнің киізінен үйрендім» деуі содан болса керек.

Жас мамандарды ұлттық игіліктер мен адамзаттық құндылықтардың, рухани- мәдени мұралардың сабақтастығын сақтай отырып, ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеуге жан-жақты даярлау.

Тұңғыш Президентіміз - рухани жаңғыртуға жетелейтін бағдарламалық мақаласында елбасы Нұрсұлтан Назарбаев қоғамның тұтас және қазақстандықтардың әрбірінің санасын жаңғыртудың бірнеше басымдықтарын айрықша атап айтқан болатын. Көзі ашық, білімді, көкірегі ояу ұрпақ тәрбиелеу - біздің басты міндетіміз. Жастарды ұлттық-рухани құндылықтармен сусындатып, озық дәстүрлерді жаңғырту арқылы тәрбие беріп келеміз.

Бұл бағдарламаны жүзеге асыруда болашақ жеткіншектерге жаңа сапалы деңгейде білім беріп, болашақ мамандарды білімге, прагматизм мен бәсекеге қабілеттілік сананы жаңғыртудың басты негізгі қағидалары мен ұстанымдарын орындап келеміз [1].

«Рухани жаңғыру» идеясы ұзақ мерзімге жоспарланған жоба. Осы жобаны жүзеге асыру арқылы халықтың санасын жаңғыртып, өркенниетті қоғам құруды, тұтас бір халықтың тұрмыс-тіршілігін, болмысын, салт-дәстүрін жаңғыртуды көздеп отыр. Қазақстан жастарына бұл ретте үлкен жауапкершіліктің артылып отырғаны бәрімізге белгілі. Бабадан қалған тіл мен дәстүрді, қолөнерімізді, жерімізді, ұлттық құндылықтарымызды сақтап қалу, қазіргі ұрпақтың Қазақстанды әлемдегі ең алдыңғы дамыған елдердің қатарына қосуға ат салысуы тиіс. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы осы міндетті жүзеге асыруға басты сеп болатын құралға айналатынына күмән болмайды. Ұлттық құндылықтарымызды жастарға насихаттауға қайсы бір пәннің болса да мүмкіншілігі мен жетістіктері мол. ЖОО ұстаздар қауымы «Рухани жаңғыру -болашаққа бағдар» жобасына үлес қосуда кәсіптік оқыту, технология сабақтарында білім алушыларды қолөнерге үйрету арқылы тәлім-тәрбиедегі, оқу-тәрбие процесіне арқау ету керектігін күн санап сезінуде.

Негізгі бөлім. Қазіргі уақытта жас ұрпақтың замануи, жаңаша ойлап, әрекет етуі, кедергілерді жеңіп, табысқа талпынуы қуантарлық жайт. «Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ», -деген халық даналығы ешқашан мәнін жоғалтпақ емес. Рухани жаңғыру арқылы ғана біз ұлттық рухтағы жастарды тәрбиелейміз десек, оған тағы бір дәлел ЖОО «Рухани жаңғыру» бөлімшесінің ашылуы. Бұл дегеніміз, рухани дәстүрдің басты негізі. ЖОО оқу тәрбие процесінде ұлт көшбасшысының бағдарламалық мақаласы басты назарға алынып, жүйелі түрде жұмыс жүргізіліп келеді. Және алда тұрған негізгі міндеттерді насихаттау мақсатында атқарылатын іс-шаралардың желілік кестесі жасалып, жоспарға сәйкес түрлі ауқымдағы шаралар жыл бойы тұрақты өткізіледі.

Осы мемлекеттік бағдарламаның негізінде кәсіптік білім беру мандығының студенттері арасында өткізілген олимпиадалар, мен үйірме жұмыстарына ЖОО студенттері мен қызметкерлері тұрақты қатысып келеді. Мақала аясында көрсетілген замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғы шарттарына айналдыра білуді насихаттау, еліміздің ұлттық-рухани байлығын жаңғырту, ұлттық қолөнерімізді насихаттауды жандандыру, жастар арасынан дарынды, талапты жасөспірімдердің шығармашылығын көтеру, М. Әуезов атындағы ОҚУ студенттерін өз елінің патриоты етіп тәрбиелеу, мәдениетке, қазақ халқының салт-дәстүрлерін өскелең ұрпаққа дәріптеу мақсатында халық қолөнер шеберлерімен кездесу ұйымдастырылып тұрады. Осы орайда студенттерді сәндік қолөнерге баулу барысында белгілі шеберлерді атап айтсақ Қазақстан Шеберлер одағының, Қазақстан Суретшілер одағының мүшесі, Шымкент университетінің доценті, қолөнерші Бибіахар Симованың туындыларын таныстырып, талдау жасап, еңбектерін көрсетіп, шеберлік сағатын өткізіп, студенттердің қызығушылығы мен ой -өрісін ояту мақсатында кездесулер ұйымдастырылды.

Сәндік-қолданбалы өнер бұйымдарын заманауи үлгіде студенттерді дизайнды меңгертуде табиғи материалдардың бірі жүнді пайдалану арқылы қолөнер бұйымдары: киіз басу, сырмақ сыру, текемет, алаша және ұлттық киімдер мен кілем тоқу сияқты күні бүгінге дейін өз маңызын жоғалтпай келе жатқан сондай дәстүрлі қолөнер үлгілерін жаңаша әдіс - тәсілдерін үйрету - студенттерді еңбек сүйгіштікке, әсемдікке талпындырып, халқының тарихын біліп, мәдени мұрасын қадірлеп, дәстүрін жалғастыра білуге баулу мақсатында бірқатар жұмыстар жүргізілуде. Осы тұрғыда ұлттық қолөнердің тарихын терең меңгертіп, мазмұны мен ерекшеліктерін болашақ жастарға рухани, эстетикалық, интеллектуалдық тұрғыда әсер етіп, олардың тұлғалық және сапалық қасиеттерін дамытары сөзсіз[2].

Білім алушыларға тәрбиелік мәні бар сәндік қолданбалы өнер бұйымдарын өз қолдарымен жасап көруге іскерлігін, ұлттық өнерге деген сүйіспеншілігін, құштарлығын

арттыру, пәнді оқып үйренуге деген ынтасын арттырып, ұлттық құндылықтарымызды сақтауда бірқатар іс-шаралар атқарылуда. Сондай жұмыстардың бірі қазақ халқының өнерін бұрынғысымен бүгінгісін салыстыра отырып, ұлттық өнерді сүйуге, құрметтеуге баулу, әлемдік өркениетке бет бұрған еліміз үшін студенттерге тәлім-тәрбие беру басты парызымыз деп ойлаймыз.

Қазіргі жаһандық даму жағдайында жастардың бойына рухани құндылықтарды сіңіріп, тоқыма өнерінің қыр-сырын үйретіп, жас ұрпақтың бойына ұлттық өнеріміздің бай мұраларын сіңіре отырып, шығармашылыққа баулу арқылы жеке тұлға етіп қалаыптастыру басты міндеттеріміздің бірі.

Ерте заманнан бастап қазақ халқы сәндік-қолданбалы өнер түрлерімен айналысқан. Мысалға алатын болсақ, киіз үйдің жабдықтары: тұскиіз, алаша, ши, кілем, текемет, сырмақ, сандық, қоржын, бау-басқұр, уыққап, үзік, жастықағаш, төсеқағаш, торсық т.б. бұйымдар осы бағытта орындалды. Ата-бабаларымыз киіз үйдің жабдықтарын тұрмыстық қажеттілігіне байланысты қолданып қана қойған жоқ, сонымен қатар оларды әр түрлі ою-өрнектермен, аң терілерімен көркемдеп сәндеген[3].

Қазіргі таңда қазақ халқының сан ғасырлық бай өнері мен мәдениетін, бұрынғы негізді сақтай отырып, жаңа заман талаптарына сай дамытып, әлемге таныту, ұлттық болмысымызды сақтап қалу маңызды болып отыр. Сол себепті де жаңаша бағытта дайындалған сәндік-қолданбалы өнер туындылары қазіргі кезде көптеп шығарылуда.

Студенттерге сәндік - қолданбалы өнерге бағытталған көркем - шығармашылық сабақтары шыдамдылыққа, әсемдікке, еңбек сүйгіштікке тәрбиелей отырып, олардың жасалу жолдарын жетік білуге деген құштарлық пен белсенділігін танытады. Мәселен, халықтың сәндік - қолданбалы өнер туындыларындағы бейнелер мен ою-өрнектердің мән-мағанасы, бояу түстері материалдары, бұйым формасы мен нақыштарының үйлесімділігі, олардың әсемдігі мен жарасымдылығы адамның ой ұшқырына әсер етіп, оның рухани жан дүниесін байытып, керемет шығармашылық туындылардың өмірге келуі соның айғағы. Осы орайда дәстүрлі халықтық көркемөнерге тартуда «Кәсіптік оқыту» кафедрасының базасында ұйымдастырылған үйірме жұмысы маңызды рөл атқарады. Үйірмеде студенттердің бір-бірімен қарым-қатынас шеңбері кеңейе түседі және өздігінен ізденіс жұмыстарымен, жекелеген шығармашылық жұмыстармен айналысуға тырысады.

Осы мақсаттарды жүзеге асыруда «Шебер қолдар» үйірмесінің студенттердің білімі мен шеберлігін қалыптастыруға қосар үлесі зор. Үйірме жұмысы төрт бағытты қамтиды олар: кілем және гобелен тоқу, сыммен және ілмекпен тоқу, құрақ құрау, жүнмен жұмыстар сырмақ, қоржын тұрмыстық бұйымдар жасау. Үйірме сабақтарына 1-4 курс студенттері қамтылған, өздерінің икемділігі, қалауы бойынша осы төрт бағыт бойынша жұмыс жүргізіледі. Осы үйірме жұмыстарында студенттердің шығармашылық белсенділіктері мен дербестіктерін дамытуға жағдай жасалып, өздері тоқып, құрастырып жасалған еңбектері бағаланады және жұмысының нәтижелерін өткізілетін көрмелер мен жоғары мектеп базасындағы музейлерден көруге болады. Бұл үйірмеге қатысатын студенттердің әрі қарай қанат жаюына үлкен жол ашады.

Халықтық өнерге баулуда үйірме сабақтарының студенттерге ісмерлік жолдарын ашып көркемдік шеберліктің тәсілдерін меңгеруге жол ашады. Үйірмеде студенттер өз шеберліктерін іс жүзінде көркем қолөнеріне басқаша шығармашылық көзбен қарап әдемі және пайдалы заттарды жасай алады. Сондай сәндік-қолданбалы өнердің бірі гобелен тоқу өнеріне тоқталмақпыз.

Тоқыма өнерінің түрлері - кілем, алаша, ши тоқу, гобелен өнері жылдан жылға дамып келеді. Дәстүрлі түкті кілем мен кілем тектес тоқыма бұйымдары қазақ арасында жоғары бағаланады, олар киіз үйдің төріне керегелерге ілінеді. Кілемнің көптігі үй иесінің байлық-дәулетінің, дәрежесінің көрсеткіші болып табылған. Гобелен - өнерінің шығу тарихы Франция елінен бастау алады XVI ғасырда Гобеленовтар отбасының осы тоқыма өнерін дамытып әлемге паш етті. Әр халықтың өзіне тән тарихи, рухани құндылықтары

сән салтанаты, салт-дәстүрі бар, ол әліде жалғасып өз мәртебесін биіктете жалғасып келеді. Ал осы gobelen өнерін тұңғыш рет Қазақстанда дамытқан қолөнерші Қ.Тыныбековтың еңбек жолдармен жасұрпақты таныстыра отырып, тоқыма өнеріне оның ішінде gobelen тоқуға деген қызығушылығын арттыруымыз керек. Қазіргі кезде осы gobelen тоқу өнерімен тереңірек жұмыс жасап жүрген Б.Зәуірбекова, Р.Р.Базарбаева, М.Мұқанов, Әлібай және Сәуле Бапановтар және т.б. шығармашылық жұмыстарымен таныстыра отырып, олардың жеткен жетістіктерімен шығармашылыққа баулу қажет[5].

Бұдан көретініміз, қазақ халқының өнермен айналысатын шеберлерінің қандай ұйымшыл, жан дүниесінің бай, өнеріміздің әдіс тісілдерін жетілдіріп, ұлттық рухы мен ұлттық санасының биік екенін аңғарамыз. Осындай өнерлі, дана халықтың ұрпағы бола тұра неге бізге, ұлттық рухпен сана-сезімді жандандырмасқа, жаңартпасқа.

Қолдан жасалған бұйымдардың, тоқылған кілемдер мен gobelenдердің суреттерінде философиялық мағанасы бар, мәні тереңде жатыр. Үйірме жұмысында кілем, gobelen тоқу жұмысы студенттерді қызықтырады. Сондықтан студенттер gobelen тоқымас бұрын сюжеттік суреттер салу жолдарын іздестіреді. Gobelenнің көркем композициялық туындының алғашқы үлгісі тақырыптық мазмұнға сәйкес, ішкі жан дүниені толғандыратын ой, идея, қиялдан туған бейнелерді көрсетуге арналған болуы керек. Тоқымадағы суреттермен безендірілуі, ою-өрнектермен табиғат сұлулығымен ұштастырған бұндай көркем шығармашылық туынды адамға үлкен ой тастап, студенттердің фантазиясын ұштай түсетіні анық. Сондықтан gobelen өнерінің сәндік-қолданбалы өнерде алатын орны ерекше. Қысқаша айтқанда gobelen өнерін үйірме сабақтарында оқытып, үйрету дегеніміз көнеден келе жатқан дәстүрлі тоқыма өнеріміздің әдіс тәсілдерін жетілдіріп, келешек ұрпаққа асыру болып табылады. Gobelen тоқуда еңбекке, өнерге ойлау қабілетін арттыруға, нәзіктік пен сұлулықты сезіне білуге, табандылық пен шыдамдылық, ұқсатымдылыққа тәрбиелейді[4].

Gobelenнің тоқылу мен суретіндегі ерекшелігі, оның әсемдігі, композициясы, үйірме студенттерінің қызығушылығын арттырып, эстетикалық талғамын оятатын, философиялық ойларға толы, сұлулықтан әсер алуына септігін тигізуі қажет. Студенттер тоқу барысында абстрактілі суреттердің композициялық шешімдерін, ою-өрнек үлгілерінен рельефті пішіндерін орындай алады. Осы тоқыма өнердің барлығына дерлік ортақ ою-өрнек. Халықтың ұлттық нақышын көрсететін, өзге ұлттан ерекшелейтін ою-өрнек. Шынында да қазақ тұрмысында ою-өрнектің араласпайтын саласын табу қиын, қисса-жырлар мен дастандарда, батырлардың ат-әбзелдерін немесе арулардың киімдері мен күймесін суреттегенде тыңдаушының көз алдынан ғажайып нақыштар өтері анық. Осындай әсемдік әлемін өз көзімен көрген ғалым А.С.Фелькерзам қолөнерді, әсіресе, кілемді терең зерттей келе, Азияны «Үлкен этнографиялық» музей деп атаған [6].

Қазіргі уақытта gobelen өнерінің нағыз қарқынды дамып байқауға болады. Студенттер үйірме жұмыстарында gobelenге сюжеттік қазақша нақыштағы суреттерді іздестіріп, эскиз даярлайды. Жалпы түс ұлттық дәстүрмен байланысты. Оңтүстік өңірі болғандықтан әрбір студент, өз жұмыстарына ашық түсті жіптерді қолданады, ол адам көңілін көтеріп, қуанышқа бөлейді. Түстер адам жан дүниесіне түрліше әсер береді: сары түс қуанышты, жылылықты сездірсе, қызыл түс адамға күш, көңіл күй, жасыл түс адамды тыныштандырып ерекше бір салтанатқа бөлейді[7]. Үйірмеде студенттердің тоқыған кілемшелері мен gobelenдерін төмендегі суреттерден көруге болады. Жас шеберлер бұл дайындалған бұйымдардың әрқайсысының бір-біріне ұқсамауына ерекше назар аударады. Көздің жауын алатын бұндай қолөнер бұйымдарын көпшілікке таныстыру мақсатында шығармашылық жұмыстардың көрмесін ұйымдастыруда дәстүрге айналған.

Студенттердің gobelenді тоқуда, қандай да бір затты бейнелеуде қиялдау фантазиясы өседі, қолдарының бұлшық, мықтылығы күшейіп, ритімдік қимылы жеделдейді, көз қырағылығы артып, техникалық білімі артады. Өздерінің жасап жатқан бұйымдарын көз алдына елестетіп, нәтижесін көруге асығады. Студент бұйымды жасау үшін, өз жұмысын

жоспарлайды, бітпей жатып екінші жұмысқа өту мүмкін еместігін түсінеді. Үйірме жұмыстары студенттерді жинақтылыққа, мәдениеттілікке үйретеді және кез-келген жұмысқа кіріспес бұрын жоспарлау қажеттілігін ұғынады.

Қазіргі уақытта жүннен әзірленетін бұйымдар халық арасында үлкен сұранысқа ие екенін күнделікті тұрмыста көріп, естіп жүрміз. Уақыт талабына сай жүннен жасалатын қолөнері арқылы панно, картиналар, заманауи әмиян, қол дорбалар мен сырмақтарды осы үйірме сабақтарында студенттер өз қолдармен орындайды. Ертеректе апа -әжелеріміз сырмақты қолдан жұқа етіп басылған ақ, қара түсті киіздерді ойып (инкрустация) әдісімен қиюластырып тігу арқылы дайындаған[8]. Қазіргі уақытта жүн талшықтарын өңдеп, іске жаратып жатқан адамдарды аз кездестіреміз. Оның орнына дайын киізге ұқсайтын талшықтарды желімдеу, престоу тәсілімен дайындалған фетр материалдарының түрлері көптеп шығуда. Осы фетр маталары жұқа, оюларды қиыстырып беттестіріп машина тігістерімен тігуге өте икемді әрі қолжетімді. Фетр материалдарының қиюластырылған жерін, түрлі-түсті ширақ етіп ширатылған ала жіптермен бастырып жиек салып тігеді[9].

Төменде суретте студенттердің «Шебер қолдар» үйірме сабақтарындағы сырмақ, ілмекпен сыммен, кілем, гобелен тоқу жұмыстарын көруге болады (1 Сурет).

Сурет 1 - Үйірме сабағында студенттердің кілем, гобелен тоқу және жүннен жасалаған жұмыстарынан көрніс

Осыған орай, қазақтың дәстүрлі сәндік - қолданбалы өнері арқылы студенттердің рухани-өнегелік құндылықтарын үйірме сабақтарында тоқыма өнері кілем, гобелен тоқу, қолөнер жұмыстарына үйрету арқылы қалыптастыруға болатынына көз жеткіздік. Қазақ гобелені де дәстүр сабақтастығына қызмет етеді деп сенеміз. Осылайша әрбір студенттің үйірме жұмыстарында ата-бабамыздан мұра болып келе жатқан ғасырлар бойы жинақталған мәдени мұраларын терең меңгертіп, мәдени тарихи ескерткіштерді білу, сақтау, насихаттауға шығармашылық мүмкіндіктерін ашуға, қиялын, фантазиясын оятуға, теориялық білімдерін тәжірибе жүзінде тігудің, тоқудың қыр-сырымен танысып, шыңдауға мүмкіндік алды.

Халықтаң рухани-өнегелік, мәдени әлемі оның дәстүрлі өнерінен көрінеді және де тиісті өз орнын алады. Ұлттық өнер, халқымыздың қолданбалы өнерінің ең биік жетістіктерінің бірі. Бүгінгі күнге дейін өмірде пайдаланылып келген ою-өрнектер, сәндік, тоқымашылық, әшекейлік өнерлер талай ұрпақтың ақыл - ойы мен шеберлігінің жемісі. Біздің мақсатымыз, ата-бабамыздан мирас болып келе жатқан ұлттық өнерімізді ұмытпай,

келесі ұрпаққа аманат етіп жеткізу, ұлттық мәдениетте өзіндік орнын көрсету және де мүмкіндігінше қазақ ұлттық қолөнерінің өзіне ғана тән құндылықтарын, халықтың мінез-құлқын, жалпы адамзаттар мәдениеттер қатарынан көрсете білу. Осы мақсатқа жету үшін қазақ қолөнері арқылы оқушының рухани-өнегелік құндылықтарын қалыптастыруды теориялық және тәжірибелік тұрғыдан қарастыру қажеттігі туындап отыр [10].

Студенттер қазақтың ұлттық сәндік-қолданбалы өнерін оқу мен меігеру барысында еңбек үрдісіндегі өздерінің іс-әрекеттерін басқаруға, оны жоспарлауға, мақсаттар мен міндеттер қоюға, оңтайландыру мүмкіндіктерін табуға, еңбек мақсатына қол жеткізуге үйренеді, жаңа білімдер, іскерліктер мен дағдыларды меңгереді. Сонымен білім алушы сәндік - қолданбалы өнер шығармашылығымен терең танысу негізінде қызығушылыққа бөленіп, сұлулық пен әсемдікке тәрбиеленеді және олардың талғампаздығы жетіледі. Сондай-ақ аталған өнер туындыларының мазмұнын жете меңгеруі мен ондағы ою-өрнектердің мәнін ұғынуы арқылы ойлары өседі, адами саналары толықси түседі, сол туындыларды өз қолдарымен жеке және топта жасауы барысында қухани - өнегелік сапалары артады, шеберлігі шыңдалады, еңбекке, еңбек ардагерлеріне құрметі қалыптасады, өз еңбегін және өзгелер еңбегін бағалай білуге талпынады. Осы тұлғалық сапалардың қалыптасуы барысында шеберлік дағдылары да үлкен мәнге ие болады.

Ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ата дәстүрі халықтық өнер желісін үзбей, халқымыздың асыл мұрасы ретінде бағалап, оларды көздерінің қарашағындай сақтап, ілгері дамытып өркендету - өнегелі іс.

Қорытынды. Тақырыбымызды қортындылай келе, студенттерге оқу тәрбие үдерісі мазмұнына қазақтың ұлттық қолөнер бұйымдарына баулу арқылы іс-әрекетін педагогикалық негіздеріне сүйенген жаңа технологиясын енгізсе, соғұрлым білім алушылардың ұлттық мәдениетке деген сана- сезім, рухы көтеріліп, эстетикалық талғамы, патриоттық қасиеттері артып, ертеңгі өмірге қажетті іскерлік бейім-қабілеттері, рухани - өнегелік құндылықтары қалыптасқан болар еді. Қазіргі таңда қазақ халқының сан ғасырлық бай салт-дәстүрімізді, мәдениеті мен қолөнерін, жаңа заман талабына сай дамытып, ұмытпай әлемге паш етіп, ұлттық болмысымызды сақтап қалуға қазақстанның әрбір азаматы өз үлесін қосса нұр үстіне нұр болмақ. Сонымен, студенттерге сәндік өнерді меңгерту- ол ертеден келе жатқан өнерімізді, тәжірибедегі ең жақсы жетістіктерімізді жинақтау, жаңғырту, зерттеу өйткені ұлттық қолөнеріміздегі тәжірибені іс жүзінде пайдаланып, қандай нәтижеге жетуге болатындығы белгілі. Педагогикалық оқыту барысында осы қолөнер бұйымдарын үйірме жұмыстары арқылы жандандырып рухани-өнегелік құндылықтарымызды жаңаша мазмұнда, үйлестіріп көрсете білу, оны ары қарай дамыту, болашақ ұрпағымыздың еншісінде деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» (12.04.2017ж).
2. Жолдасбекова С., Изтилеуова А., Ыскак А., Райымкулова А., Кубенов М. Народные ремёсла: Учебное пособие. Астана:2013. 264 с
3. Әбдіғаппарова Ұ.М.Қазақтың ұлттық ою-өрнектері: оқу құралы, Алматы..2005. 225 б.
4. Райымқұлова А.Д. Түксіз кілем тоқудың әдістемесі: әдістемелік құрал. Алматы, 2007. 152 б.
5. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Қазақстан 2005. 256 бет
6. Өмірбекова М.Ш. Энциклопедия казахские орнаменты. Алматы: 2005. 283 б
7. Адамкулов Н. Ұлттық қолданбалы қолөнері. Студенттерге арналған оқу құралы, Алматы, 2007. 122 б.
8. Мұқанов К. Жүннен жасалатын бұйымдар.Алматы: 2001.-144бет.
9. Марғұлан А.Х. Қазақтың қолданбалы халық өнері. I-II том. Алматы: 2012. 177 бет.

10. Керімбаева М.С. Ұлттық құндылықтарды қалыптастырудағы мектептің рөлі. 2007.

References list:

1. Nazarbaev N.A. «Bolashaqqa baғdar: ruhani jaңǵıru» (12.04.2017j).
2. Joldasbekova S., Iztileuova A., Iskak A., Rayımkulova A., Kubenov M. Narodnie remyosla: uchebnoe posobie. Astana:2013. 264 s
3. Abdıǵapparova U.M.Qazaqtıń ulttıq oyu-ornekteri: oqu quralı, Almatı. 2005. 225 b.
4. Rayımqulova A.D. Tuksiz kilem toqudıń adistemesi: adistemelik qural. Almatı, 2007. 152 b.
5. Qasimanov S. Qazaq halqınıń qoloneri. Almatı: Qazaqstan 2005. 256 bet
6. Omirbekova M.SH. Énciklopediya kazahskie ornamentı. Almatı: 2005. 283 b
7. Adamkulov N. Ulttıq qoldanbalı qoloneri. Studentterge arnalǵan oqu quralı, Almatı, 2007. 122 b.
8. Muqanov K. Junnen jasalatın buyımdar. Almatı: 2001.-144bet.
9. Marǵulan A.H. Qazaqtıń qoldanbalı halıq oneri. I-II tom. Almatı: 2012. 177 bet.
10. Kerimbaeva M.S. Ulttıq qundılıqtardı qalıptastırudaǵı mekteptiń roli. 2007

Аннотация: В статье рассматривается вовлечение молодежи в национальный дух через ремесла в контексте духовного возрождения. В вузе представлены исторические факты о работе и ремесле кружка «Умелые руки» с пути его развития, способы создания, несколько образцов декоративно-прикладного искусства и различные упражнения по обучению рукоделию. Рассмотрены такие вопросы, как пропаганда умения превращать передовые традиции в важнейшие предпосылки успешной модернизации, возрождение национально-духовного богатства страны, активизация пропаганды национальных ремесел, повышение креативности одаренных, целеустремленных подростков из числа молодежи. В кружке студенты осваивают и осваивают различные виды технологических приемов: ковровое и гобеленовое ткачество, вязание крючком и проволокой, лоскутное вязание, шерстяное вязание, изготовление корзиночных изделий, изучают его стиль, историю, способы изготовления поделок со своей стороны, углубляют знания, дают примеры и предназначаются для изучения. Показаны пути формирования духовно-нравственных ценностей студентов.

Ключевые слова: духовно-нравственные ценности, ковры, гобелены, тесьма, крючок, спицы.

Abstract: The article deals with the involvement of young people in the national spirit through crafts in the context of spiritual revival. The university presents historical facts about the work and craft of the circle «Skilful Hands» with the path of its development, methods of creation, several samples of decorative and applied art and various exercises for teaching needlework. Such issues as the promotion of the ability to turn advanced traditions into the most important prerequisites for successful modernization, the revival of the national and spiritual wealth of the country, the activation of the promotion of national crafts, and the increase in the creativity of gifted, purposeful young people from among the youth are considered. In the circle, students master and master various types of technological techniques: carpet and tapestry weaving, crocheting and wire knitting, patchwork knitting, wool knitting, basket making, study its style, history, methods of making crafts from their side, deepen their knowledge, give examples and are intended for study. The ways of formation of spiritual and moral values of students are shown.

Key words: spiritual and moral values, carpets, tapestries, braid, hook, knitting needles

УДК: 745/749

¹Kunzhigitova G.B.,* ¹Beysenbayev S.K., ²Martynova N.V.

¹chief instructor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

¹doktor of pedagogical science, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

²candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Pacific State Pedagogical University. Member of the Russian Academy of Folk Arts. Khabarovsk, Russian Federation

CONCERNING OF KAZAKH DECORATIVE ARTS

Corresponding - author: gulnur_18.67@mail.ru

Abstract: This manuscript covers and gives detailed information about the Decorative Art materials. The given paper also demonstrates what hides behind the actual meaning of the Decorative Art's Directions.

One could argue that there are different origins of the one unique trend – Decorative art. They could be attributed to sentimental traditionalism, national essence, eclecticism, as well as romanticism. On the basis of this sort of Art lies rich historical background. It has been present during many centuries, and people who worked on this field saw the manifestation, and they themselves helped the art to develop.

One of the examples of interior decoration with decorative and applied art elements is ethnic elements. As an example, the Kazakh people have always been able to give life comfort and warmth to their homes, using the decoration of realistic structures using kurak elements.

Among the many varieties of decorative and applied arts among the peoples of the world, Kazakh decorative art occupies a special place. It has a long and rich history.

Keywords: national design in Kazakhstan, traditional Kazakh crafts and their types, Kazakhstani artists, historical background of traditional arts and crafts.

In XX century, a number of artists had a very innovative viewpoint. They had expressed their opinion and inner thought through fresh and beautiful spectrum. These artists' style differed from other era's style. Style is a phenomena, with which an artist could show originality of their art work. In other words, style is a separate unique manner of each individual master. [1]

Some historical styles has become a tradition in creating an art work and we can see it's patterns in modern visual cultural pieces. (Mikhalkova 1)

That is a fact that artists know the way to create artistic styles through changing the world around them. The artists do it via the manner in which he or she portrays the work, the subject; the way an artist uses form, structure, composition, and color. Another approach to determine an artist's style is to see what technique, method he/she used in order to finish her masterwork. All of the above mentioned details adds up to compose one final aspect - the unique style of an artist. [2]

Kazakh decorative art can be seen in every walks of life, such as traditional crafts, ornamental felts, embroidery, artistic processing of metal, wood, stone, bone, leather; textile art - tapestry, carpet, carpet weaving, hand-woven carpets, ceramics (clay, ceramics), artistic wood decoration and finish, works of metal and leather, as well as jewelry, felt printing; whipping cream; reed making, weaving, batik, etc. An applied art of Kazakh nation has handicraft patterns in wide variety of techniques, forms, and full of amazing ornamentation. It has traditional beauty elements, which many common people would perceive as aesthetic as well, versus modern beauty features which are understandable to few.

Nowadays, Traditions and innovations in arts, crafts are in close relationship with Kazakh nation's viewpoint. Doctor G.D. Gadamer studied, and later explained a connection between history and cultural traditions, while his research was primarily focused on this area. [3]

Modern decorative and applied art of Kazakhstan have come to lives of common people mostly through spiritual values. And later, through national and international, cultural

experience. Due to this fact, people who can not afford themselves to travel, are being exposed to the culture and traditions of other nations; and thanks to this – people are being educated about international arts. Stable trends that determine modern domestic art development in globalization era - stylized ornaments, Kazakh felts and carpets, the trinity of jewelry preserved from ancient times. They became a direct source of modern Kazakh decorative and applied art. Artists and craftsmen learn from color laws, the principles of fashion, referring to the traditional heritage.

One way to understand that Kazakh decorative art had been publicly acknowledged is via international recognition. Kazakh artists have been using cultural heritage, new solutions in creating sensational compositions [4] and innovative combinational techniques, traditional and new materials, as well as modern technologies in their work.

In arts, the «brand» exhibits cultural aspect, national image and economical stability of the nation. Furthermore, in addition to economical-commercial side, the «brand» also bears cultural and ethnic points. Hence, it can effectively alter or affect the traditional culture and community, society's life in itself. [5]

R. J. Collingwood wrote a scientific report about arts in 'Principles of Art'. It is considered as an experiment in reality and individuality [6]. Collingwood's work explains in detail dark dependence on culture and focuses on the possibility of self-expression, rather not on cognitive reflection, through self-knowledge. It is an actual finding, as the paper goes through experience of people's lives as understanding all conditions for the presentation/perception of the truth, but also as its transformation into self-realization.

Trends in modern decorative arts can be described by two main directions: traditional Kazakhstanian arts and crafts, enriched by centuries of national experience of arts and crafts and world-class art. Additionally, there are active developments in classical methods, which contribute to the further development of national school.

It is a fact that arts and crafts have a special significance in global social changes, social progress, intellectual and cultural prosperity. Many activists agree that the process of expressing creative ideas depends on tolerance of nation, national development.

There are two directions developing simultaneously in folk art. They represent tradition that is coming through ancestors and tradition of understanding deep meaning of stability.

In XX century, the relationship between innovation and tradition was not well defined, and only slightly understood by many activists at that time. It is important to be aware that the priority was not on arts or art works, rather it was spiritual meaning, and its perception by common people. Therefore, "structural integration" is the form artists used to express their composition in order to be seen by majority, by wealthy society members. Their work could be classified as 'innovative', the one that has traditional integrity and has national artistic consciousness.

Professional artists had learned to modify their compositions, hence, it was "easier" to perceive national identification ('national in content') in their work. It was accomplished through artists' consciousness. This step could be differentiated as "modification" and "developing" stages. The first being the 'hereditary' and 'explanatory' where traditions prevail, whereas the following is where new style types are being developed and forgotten technologies are being updated, such as batik, Altai painting, roasting, stone processing, etc.

Leather vessels had played important roles in national, traditional and cultural hereditary significance. It is not surprising that the vessel's shape has been repeated independently throughout the history numerous times. The sophisticated technology of making tools has allowed to develop the ancient traditions of artistic woodworking. C. Baldano decorative jars contain traditional methods of wood-working, the plastic volume is close to the natural shape of root or growth.

«Interpretive» tradition was one of the many types of new iconic compositions. It contains unique tapestry patterns, figurative images on felt, decorative elements, romantic images in design and clothing. Correlation between traditions and innovations has expanded tremendous

possibilities in creative art works for the artists around the world.

Convergence is very spread in tapestry industry. It stores the true value of conventional textile design, the value of machine work. For instance, 'Harvest' – an art work by artist L. Kalimova, and 'Youth' - a work by artists S. and A. Bapanovs (1988). These works show more than the common individual sees from the first impression, it has "more" in everything than just a «plot» of an art work.

Compositions of both A. Bapanovs (1988) - 'Space' and H. Miro's tapestry simultaneously represent the same idea, although they had been created very much apart. They have intertextual references and features as national symbols, and have deep figurative meaning.

Other artists, such as J.Krupko in 'First shoots' (1984), work with felt using collage method, combining different materials and techniques. E. Kuznetsova transfers the painting experiments of abstractionists to felt plane. 'Hereditary' and 'successive' traditionalism and assimilation of the compositional practice can be noted in patterned mats – 'shim shi'.

Female jewelry had been acquiring more from plastics rather than just the metals. With the help of more materials, artists had been able to create more decorative and easel art's properties. The combination of various materials, dynamic forms, appeal to the experience of fine art contributed to new vibe in jewelry art of Kazakhstan.

Trinity as a symbol has been always present in Kazakh women jewelry. These symbols emphasized not only women's beauty, but also testified to the wealth of the clan, played the role of amulets, amulets, generic signs, set off and diversified clothing, indicated her position in society, carried a sacred function, etc. These were unknown to the modern artistic critics. As a rule, temples, the frontal part of the face, chest, wrists, and solar plexus were decorated (protected). At that time, decorations that women used were very festive. And despite that fact, Kazakh women wore them for everyday use, and they wanted to look nice and beautiful in their lives.

Leather has become very interesting material, and many people started to use them at the beginning of 1980s. Craftsmen and artists, Umbetov Zh. (1983), made traditional vessels as torsyk, zhantorsyk, saba etc. It also showed the natural common sense to study and use heritage. In D.Chokparov's work, the manufacture of traditional cases - kesekap - for bowls, horse harnesses, saddles, vessels, torsos and jantors occupies an important place. D.Chokparov studied methods to process leather. He also used to teach his students different ways of handling the leather material.

In the beginning of 1980s, there was a tremendous boom in clothing style dedicated to folk tradition. The pioneers in this field were artists Zhugralina B. and O. Vereykina. What they did is they used to create folk style designed fabrics using techniques in traditional manner. These trends have become very prominent in Turkish style creations as well.

In Kazakh nation's lives, fabrics and textiles have played many roles. On the one hand, they used stylish decorations to furnish their housing, on the other hand, fabrics had a specific sacral and symbolic meaning. Having a nice and beautiful composition was well correlated with health, harmony, well-being of a family, close bonding, friendly tribes, healthy childbirth. [4]

By the time passing, there came a next - more complex and complicated level in folk traditions in clothing. That means that artists and designers used to work with mainly wealthiest heritage of the Kazakh costume. Later, they switched to working with people as well.

Decorative and applied arts has become closely related to historical traditions, archaic and mythological folklore art. That in order gave new wave of national-romantic tendencies. Such 'historical pluralism' took place during European romanticism era, mainly in the 1/3 of the 19th century. At the 19th and early 20th centuries, there was a new wave in national-romantic revival, which happened in Northern Europe state and the Slavic world. Both of these occasions affected and at the same time developed cultural traditions and historical heritage. Examples could be that European romanticism gave a new life to Middle Ages and folklore, Shakespeare and Bach, whereas national-romantic movement of Kazakhstani artists provided a novel spectra for

mythological and creative heritage of ethnic groups of historical epochs - Andronovites, Saks, Huns, Turks and medieval Kazakhs. It could be concluded that romanticism took a new approach for describing naturalism and idealism in artistic unity. National romanticism, in Kazakhstan particularly, has grown in terms of national spirit and modern artistic language.

Kazakh artists had learned about sentimental traditionalism, which was present in Australian, Mexican states, however, in Kazakhstan that new pattern was barely present. That difference in arts' development in different creative styles of applied art is also very prominent: the other cultures develop more efficiently in clothing design, jewelry, felt, tapestry, less often in ceramics, shim shi, and partly in embroidery. There are some art styles that are least interesting to artists, such as processing of wood, stone, bone, metal.

In modern art science, ornament can not be defined with one scientific term, rather an ornament is perceived as an order of various elements in terms of both figurative and non-figurative language. Ornament usually used to decorate a surface. In addition, ornament is a component of culture, and it is connected with different life spheres. Cultural ornament reflects the peculiarities of management, ideological attitudes, social status. Some people may prefer the ornament to be connected with artistic signs, pictorial or abstract, which conveys architectonic order of a real surface. That particular subject does not require a viewer to feel another spatial/spiritual environment in imagination world. An artistic essence of ornament has its own specifics: "formal"-mathematical principles applied in organizing objects over the strictly pictorial ones; generalization trend - decorative stylization of natural motives; developing in close interaction and exists almost exclusively with the arts. An ornament has functional organizational character, being used in the real life environment – applied art and architecture. [7]

Traditionally, a person subconsciously or consciously expresses his belonging to the specific culture through using national motives in the image. He/she also shows admiration, his/her attitude of friendship and love for the country and patriotism. An artist returns to national origins and to the mysterious principles of human existence, because he/she has interest of modern world man. [8]

During creating a composition - also called «artistic process», the most significant technique an artist needs to have is creative handwriting. Morris type (craftsman) is an accepted creative style. «Expression» of the personal principle is an important aspect for artists, although reflection is also significant part important. Manual technique and identification of material properties have been found to be determining spectras in artist's creations. A number of artists work in different fields at the same time and they find various genres of fine art to be interesting to work. That feature stimulates and assimilates the 'essence' of applied art to some extent, and also assists to interpret and interact with trends.

The modern trends have been analysed. In decorative and applied art, the analysis showed in order to successfully develop, the artists have to try to accomplish three important tasks. The first task is to be involved with culture and pass on national traditions in their works. The second task is to educate people in their inner aesthetic feelings, to teach them to give a correct assessment of art compositions. The third task for successful and accomplished artists is to apply different subjects, additionally to create art works that are unique in content and interesting in shape. Innovation and creativity can be used to generate new ideas in their professional activities. Artists could use these above mentioned patterns in order to respond accurately for the strategic and situational cases. [9]

One of the main requirements for modern artists is that they reflect people's lives, set educational value both for a citizen and for a person in global world who is conscious about planetary problems (natural disasters, fragile life of less fortunate, a world without war, etc.).

The ancient artisan art has been in great demand recently. People have come to conclusion that their origins have a deep meaning. [10]

In market economy and modern socio-cultural practice, applied arts hardly try be

commercialized subject. The contemporary applied artist often becomes the owner of an art salon/museum, gallery, antique dealer, and sometimes an organizer of a workshop, etc.

Nowadays ethnic identity is increasing in the world. It has led to a surge in interest in national and cultural traditions. Globalization process erases ethnic differences, it encourages many countries to make alive disappearing cultural values. Manufacture of decorative applied art products is affecting self-awareness of the ethnic groups, and an indicator of nationality. [11]

Traditional applied art is the quintessence of national culture. Accepting traditional issues changed at various levels of applied art development in Kazakhstan. Hence, it influenced the artistic images, tendency patterns of their subject matter.

In order to become and stay as an active creator of life, a person needs to 'relate himself to the world in an artistic sense'. [12]

According to Roerich: "Culture is the veneration of light, Culture is the love of man. Culture is fragrance, a combination of life and beauty. Culture is a synthesis of sublime and refined achievements. Culture is the weapon of Light. Culture is salvation. Culture is an engine. Culture is the heart. If we gather all the definitions of culture, we will find the synthesis of the effective good, the center of enlightenment and the dream of beauty." [13]

Conclusion: In Kazakhstan, development of applied arts has been reviewed using a correlation of traditional methods and innovative search, as well as development periods of decorative and applied arts analyzed from innovative features' viewpoint.

References of list:

1. Torebaev, Borizhan P. Myrhalykov, Zhumahan U. Kaldybaev, Rashid T. Botabayev, Nurzhan E. Alimova, Halima A. Kaldybaeva, Gulbostan Yu. Manap N. K. 2017. Fashionable and eclectic style in the design of textile and clothing. *Technologiya tekstilnoy promyshlennosti*. [Technology of the Textile Industry]. № 6 (372). P. 226-230 (In Russian)
2. Mudrova, Natalya V., Mizonova, Natalya G. 2017. Stylistic changes in the appearance of an urban resident as a result of the influence of street fashion and the urban environment. *Molodye uzhnye - razvitiye tekstilno-promyshlennogo klastera*. [Young Scientists - Development of textile-industrial cluster] (Search-2017), April 25-28, 2017 (IGPU, Ivanovo), pp. 530-532 (In Russian)
3. Gadamer, Hans-Georg, 1988. *Pravda i metod*. [Truth and method]. M.. 532 p. (In Russian)
4. Kunzhigitova, Gulnur B. Sarsen, Akerke D. Burkitbaev, Talgat S. Auelbekov, Erzhan B. Ofitserova, Nina R. Mameshov, Muhit Zh., 2020. Color Harmony Textile Compositions in Ethnic Style. *Technologiya tekstilnoy promyshlennosti*. [Technology of the Textile Industry]. №5 (389). P. 135-142 (In Russian)
5. Khazbulatov, Andrey. R. Sultanova, Madina E. Shaygozova, Zhanerke N. 2017. *Animalistizheskaya vseleynaya Kazakhskoy kultury v diagramme epoh*. [The animalistic universe of Kazakh culture in the diagram of eras]. Astana: KazRIC, P. 538-551.
6. Collingwood, Robin. J., 1999. *Prinzipy iskusstva* [Principles of Art] / trans. from English A.G. Raklina. Moskva. 'Languages of Russian culture'. 325p. (In Russian)
7. Gerchuk, Yuriy Ya., 1998. *Shto takoe ornament. Struktura i znazheniye ornamentalnogo izobrazheniya*. [What is an ornament? The structure and meaning of the ornamental image] M.: Galart. 328 p. (In Russian)
8. Mussayeva, Natalya R. Mussayev, Rinat A. Mussayev, Ravil A., Yessimova, Anarkul E., Tankish, Nazira P. 2017. New life of national ornaments in textiles of Kazakhstan. *Technologiya tekstilnoy promyshlennosti*. [Technology of the Textile Industry]. №6 (372). P. 220-225 (In Russian)
9. Smanova, Akmaral. Alzhanov, Gadilbek. Rsmahanbetova, Shahrizada. Kunzhigitova, Gulnur. Dzharlybaeva, Zhamila. Nebessayeva, Zhanar. 2020. Efficient implementation of Educational programs in the Pedagogical university. *Nuances: estudos sobre Educacao*,

Presidente Prudente-SP. [Nuances: studies on Education, Presidente Prudente-SP]. ISSN: 2236-0441. DOI: 10.32930/nuances.v31i0.8221. v. 31, e-012020, Jan. / Dez. p. 01-17

10. Torebaev, Borizhan P. Ilhamova, Malokhat U. Maxudova, Dilshoda T. Abuova, Mira A. Makhanbetova, Nazerke A., Saynanov, Bagdat A. Kim I. S. 2020. Embroidery and using its traditions in developing a modern design of t-shirt, shoes and handbags. *Technologiya tekstilnoy promyshlennosti*. [Technology of the Textile Industry]. №5 (389). P. 128-134 (In Russian)

11. Torebaev, Borizhan P. Djakipbekova, Mahabat. Zh. Kenzhibayeva, Ainur N. Khanazarova, Karlygash O. Karibaev, Sarsenbay U. Ibragimova, Laura T. 2020. Manufacture of felt products of Eurasian Nomads as a Phenomenon of the world culture. *Technologiya tekstilnoy promyshlennosti*. [Technology of the Textile Industry]. №5 (389). P. 122-127 (In Russian)

12. Fromm, Erich, 2006. *Zdorovie obshestva*. [Healthy society]. M.: AST: Moscow: Hranitel. (In Russian)

13. Roerich, Nikolay. 2001. *Novaya era. Puty blagosloveniya*. [New era. Path of Blessing]. M.: Publishing office: EKSMO-Press. 800 p. (In Russian)

Аннотация: Эта рукопись дает подробную информацию о некоторых фактах из истории декоративно-прикладного искусства Казахстана. В данной статье также дается информация о некоторых направлениях казахского декоративно-прикладного искусства.

Можно утверждать, что есть разные источники уникального направления искусства как декоративное искусство, такие как: сентиментальный традиционализм, национальный романтизм, эклектика.

В основе декоративно-прикладного искусства лежит богатый исторический фон, который существовал на протяжении многих веков, передаваясь от поколения к поколению, и мастера различных видов декоративно-прикладного искусства вносят свой вклад в общее его развитие.

Один из примеров декора интерьера элементами декоративно-прикладного искусства - этнические элементы. Как пример, казахский народ всегда умел придавать своему жилищу жизненный комфорт и тепло, используя художественное оформление реалистичных структур с использованием элементов курака.

Среди большого разнообразия декоративно-прикладного искусства народов мира казахское декоративное искусство занимает особое место, имеет продолжительную и богатую историю. Одним из свидетельств являются памятники древнетюркского искусства и ремесел, являющиеся свидетельством индивидуальности выдающихся ценностей материальной и духовной культуры, что свидетельствует также об особенностях тюркской культуры и вкладе тюркских этносов в мировую цивилизацию.

Ключевые слова: этно дизайн в Казахстане, традиционные казахские ремесла, виды ремесел, казахстанские художники, историческая справка о традиционных декоративно-прикладных искусствах.

Түйін: Бұл қолжазба Қазақстандағы сәндік-қолданбалы өнер тарихынан кейбір деректер туралы ақпарат береді және бұл мақалада қазақтың сәндік-қолданбалы өнерінің кейбір салалары туралы да мәліметтер берілген.

Сәндік өнер ретіндегі өнердің бірегей бағытының түрлі қайнар көздері бар екенін дәлелдеуге болады, мысалы: сентименталды дәстүршілдік, ұлттық романтизм, эклектика.

Сәндік-қолданбалы өнер сан ғасырлар бойы қалыптасқан, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бай тарихи негізде жан-жақты дамуына қол өнердің сан алуан түрлерінің шеберлері ықпал етеді.

Этно элементтер - сәндік-қолданбалы өнердің интерьерді безендірудің бір мысалы. Қазақ халқы қашанда құрақ элементтерін пайдалана отырып, өз үйлерін өмірге жайлы жылы етіп ұйымдастыра білген.

Дүние жүзі халықтарының сәндік-қолданбалы өнерлері сан алуан түрлері арасында ұзақ және бай тарихы бар қазақтың сәндік-қолданбалы өнері ерекше орын алады. Соның бірі-түркі мәдениетінің ерекшеліктері мен түркі этностарының дүние жүзіне қосқан үлесін айғақтайтын материалдық және рухани мәдениеттің көрнекті құндылықтарының даралығын айғақтайтын көне түркі өнері мен қолөнерінің ескерткіштері.

Қазақстанның заманауи сәндік-қолданбалы өнері қарапайым халықтың өміріне рухани құндылықтар арқылы, кейін, ұлттық және халықаралық, мәдени тәжірибе арқылы енді.

Кілт сөздер: Қазақстандағы этнодизайн, қазақтың дәстүрлі қолөнері, қолөнер түрлері, қазақстандық суретшілер, дәстүрлі қолданбалы өнер туралы тарихи мәліметтер.

ӘОЖ: 821. 512. 122. 09

¹Абдукаримова Г.А.,* ¹Шойбекова А.А., ²Рамазонов Н.Н.

¹филолог. ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹филолог. ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²филолог. ғ. PhD, Ташкент мемлекеттік заң университеті. Ташкент, Өзбекстан

ФОТОГРАФИЯ ТАРИХЫ МЕН ОНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Автор - корреспондент: china_gulzhan@mail.ru

Түйін: «Фотография» сөзі көне грек тіліндегі «жарық» және «жазамын» сөздерінен шыққан. Басқаша айтқанда, бұл жарық сезінгіш материалдар - фотопенка мен матрицаға жарықтың ықпал етуі кезінде бейне алу мүмкіндігі.

XXI ғасырда фотография ақиқатты бейнелеудің барынша қолжетімді және тиімді тәсілі болды, жай адамдардың өзі де әжептеуір түсірілім жасай алатын болды. Уақыт өте келе фотография өнердік ерекше бір түріне айналды. Ол арқылы біз ғаламшардың кез-келген нүктесіне визуальды көз тоқтатып, оның әсемдігін көріп, қайталанбас сұлулығына шабыттанып, әралуандығы мен жарқын түсті бояуларынан ләззат ала алатын болдық.

Фотография (грек тілінен аударғанда «фото - жарық, граф - сурет саламын, жазамын») - жарықпен сурет салу, жарық жазбасы - бірден ашылған жоқ және оны бір ғана адам ашты дей алмаймыз. Бұл өнертабысқа әлемнің әралуан елдеріндегі көптеген ғалымдар өз үлестерін қоса білді.

Адамдар бұрынғы замандардан бері суретшінің ұзақ уақыттық және тынымсыз еңбегін қажет етпейтіндей бейне алу тәсілін табуға ұмтыла бастады. Сондықтан біз осы мақалада әлемнің көптеген ғалымдарының фотография саласының дамуына қосқан еңбектерін талқылауға және фотография ісінің даму кезеңдерін айқындауға тырыстық.

Кілт сөздер: фотография, фото тарихы, дереккөз, бейнелер өндірісі идеологиясы

Кіріспе. Қазіргі заманауи әлемде фотосуреттер күнделікті өмірдің әдеттегі және міндетті бөлігі болып кеткені соншалықты, біз оның бар екендігін және ықпалын мүлдем байқай бермейміз, дегенмен бұл әлеуметтік-мәдени феномен айрықша назар аудару мен қарастыруды талап етеді. Зерттеушілердің атап көрсеткеніндей, кітап оқу мәдениеті экран мәдениетіне ауыса бастады, көзбен көріп бағаланатын мұраларды интерпретациялау жаңа деңгейге көтерілуде, ал антропологтар әлі де болса күнделікті өмірдің микроконтекстерін, көзбен көретін бейнелер өндірісі идеологиясы мен тәсілдерін қарастыруға ұмтылу үстінде.

1839 жылы, Француз академиясында Дагер өнертабысы жөнінде ресми жариялау кезінде, адамдардың өмірін визуалдаудың басталу нүктесі болғандығы сөзсіз. Әлем бірте-бірте графикалы бейнелене бастады және әлеуетті мүмкін кадрлар өзегі болып көріне бастады. Өмірлік кеңістікті игерудің өзіндік тәжірибесі, өзінді басқаларға және әлемге ұсыну мен өзінді-өзін анықтау әрекеттері көне фотокарточкалардың ақ-қара кеңістігінде өз бейнесін тапты: бет бейнесі, костюмдер, бағдарлар, сұлбалар өткен ғасырда өмір сүрген адамдардың рухын айқын сақтай білді. Осындай ерекше айғақтар, өткен замандардың өзіндік үлгідегі «хаттары» жеке адамның, жанұяның не болмаса адамдар тобының күнделікті мүдделері мен тіршіліктерінің, ойлары мен сезімдерінің «кішігірім өмірлік әлемге» жүгінуі іспеттес болып табылады [1, 8 б.].

Теориялық талдау. Адамдар өміріндегі фотографиялық тәжірибенің рөлі артуымен

қатар, қоршаған әлеммен өзара әрекеттестік тәжірибесі ретіндегі фотосуретке түсіру мәні де ұлғая түсті. Адам фотосуреттер көмегімен жеке тарихын құрастыру мен өзіндік айырмашылығын қалыптастыру арқылы әлемдік бағдарлардың жаңа түрлерімен танысып отырды. Фотосуреттерді қарастырудың өзектілігі көптеген ойтолғаулар мен оның мәнін ұғынуға қол жеткізу әрекеттері жүзеге асырылғандығына қарамастан, фотография қазіргі уақытқа дейін жеткілікті қарастырылмаған феномен күйінде қалуда. 1839 жылдан бастап, қазіргі уақытқа дейін сегіз-тоғыз ұрпақ өмірі жалғасуда, олардың визуальды тәжірибесіне фотосуреттер де енеді, әрі олар фотосуреттерге түрліше көзқараста болатын.

Қазіргі өмірімізді фотосуреттерсіз елестету мүмкін емес, сонымен қатар, адам өзін қоршаған визуальды бейнелерге барынша қаныға өмір сүреді. Күнделікті өмірімізбен ажырамастай тығыздықта өрілген фотосуреттер өз заңдылықтарымен сәйкестіктегі шынайылықты ұйымдастырады. Осыған байланысты визуальды бейнелерді қарастыру тақырыбы, оның қызметі ету мәні мен механизмдері айрықша мәнерге ие болады. Практиктер мен теоретиктер, фотографтар мен философтар, мәдениеттанушылар, визуальды социологтар мен антропологтар ойлау және көркем шығармашылық үшін шабыт алу мақсатында фотосуреттерге жүгініп, тақырып әрқырлығы мен тереңдігін аңғарып отырды. Мәдени-тарихи мәнімен қатар, фотосуреттерді ойша талдау тәсілдері, оны қарастыру ракурстері де өзгеріп отырды.

Осы зерттеу жұмысының хронологиялық шеңберлері, бір жағынан, визуальды ақпаратты белгілеудің жаңа түрін ойлап тапқан жылмен де байланысты болды: 1839 жылы Л.Ж.М.Дагердің фотографияны ашқандығы жөніндегі (анығында «дагерротипия» деген атау алған күміс пластинасындағы бейнелерді репликациялауға жол бермейтін алу тәсілін ашқандығы жөніндегі) ресми рапорты Француз ғылым академиясына берілді және бұл фотосуретке түсіру [2,5 б.] тәжірибесінің басталу кезеңі болып табылады, екінші жағынан, біздің пікіріміз бойынша, 1920 жылдарға дейінгі кезеңді қамтиды. «Осыдан кейін (баяндамадан) бар болғаны бір сағат өткеннен кейін париждік оптикалық дүкендерге көптеген жаңадан пайда болған дагерротипистер орналастырылды, және барлық оптикалық приборлар сатып алынды. Фотосуреттерді ойлап табу жөніндегі мағлұматтар Еуропада жылдам таралды және Ресей Империясына дейін жетті. Осылайша, әралуан елдердегі фотография ісінің тарихы шамамен бір мезгілде пайда болды [3, 29 б.].

Зерттеу нысаны ретінде фотосуреттерге қызығушылық тек XX ғасырда ғана туындай бастады, бұл уақытша дистанцияның туындауымен және әлемге бағытталудың жаңа тәсілдерін ойша қорыту қажеттілігімен байланысты болды. XX ғасырдың бірінші жартысында фотосуреттерді қарастыруда өнертанушылық тәсіл басым сипат алды, ол көркемдік тәжірибе ерекшелігіне, фотография жасау әдістері мен жанрларына қызығу саласын шектеп отырды. Фотографияға ғылыми тұрғыдан келу фотография ісі тарихын қарастыруға, фотобейнелерді алу үдерісінің техникалық сипаттамаларын зерттеуге алып келді. Ғасырдың орта шамасынан бастап гуманитарлық ғылымдарда болған өзгерістерге байланысты фотография ісінің мәдени аспектілерін зерттеуге өту белгіленді. Шет елдік зерттеушілер адам өміріне визуальды бейнелердің ықпалына және қарым-қатынас тәсілі ретіндегі (В. Флюссер), тілдің де таңбалық жүйесі ретіндегі (Р. Барт), әлеуметтік тәжірибе ретіндегі (П. Бурдьё) фотография феноменінің қарастырылмаған аспектілеріне назар аудара бастады. Бейне құрылымын, оның мәдениеттегі қызмет етуі мен мәнін қарастыру қажеттігі жөніндегі шет елдік зерттеушілердің ой-пікірлері XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы отандық визуальды антропологтардың еңбектерінде де талданып, қорытылды, дамытылды [4, 77 б.].

Мәселен, Е.Р.Ярской - Смирнова мен П.В.Романовалардың редакторлық жетекшілігімен шыққан екі мақалалар жинағында фотографиялық бейнелеу тілін ұғынудың жалпы мәселелері мен оны түсінуге, құрылымына арналған жұмыстар жарияланған болатын. Фотографияны ұғынудағы өзгерістер мәдениеттанушылық талдау тұрғысынан фотосурет тарихын дәстүрлі мазмұндауды қайта қарастыруға мүмкіндік берді.

Бірте-бірте зерттеушілер осы әлеуметтік-мәдени феноменді қарастырудың барлық жаңа қырларын ашып көрсетті, өйткені фотосуреттер - бұл адам қабылдайтын және талдауға тиісті іс-әрекетінің (ақпараттар арнасы, визуальды бейне, құжат) ізі ғана емес, сонымен қатар, адамның әлемді және ондағы өзінің орнын қалай қабылдайтындығымен, яғни жаңа визуальды тәжірибемен қалыптасқан көру сипаты да болмақ. Қазіргі әлемде жанұялық фотосуреттердің этнологиялық дереккөз ретіндегі әлеуеті жеткілікті қарастырылмаған, дегенмен жыл өткен сайын осы тақырыпқа арналған отандық авторлардың мақалалары мен монографиялары, сондай-ақ фотография феноменін зерттеген маңызды шет елдік еңбектердің аудармалары арқылы барынша ауқымды жеткілікті назар аударылып жатқаны байқалуда. Фотосуретті отандық зерттеушілердің тәсілдерінің ерекшелігі - олардың шет елдік әріптестерінің теоретикалық ұстанымдарына сүйене отырып, біздің еліміздің визуальды мұраларын зерттеуге тартатындығы мен осы материалдар негізінде бірнеше бағыттар даярлайтындығынан тұрады, атап айтқанда: фотосурет феноменін кешенді зерттеу (әлеуметтік тәжірибе тарихы, оның адам өміріндегі рөлі мен ықпалы), сипаттамалық ерекшеліктерін белгілеу және төңкеріске дейінгі дәуірдегі, кеңестік кезең мен қазіргі уақыттағы фотосуреттерді қарастыру, және ақыр аяғында, жанұялық фотосуреттерді жеке жанр ретінде айқындау және адами әлем бейнесін қалыптастырудағы оның рөлін қарастыру [5, 66 б.].

Оның үстіне, фотосуреттерді этнографиялық дереккөз ретінде қарастыратын жекелеген жұмыстар да пайда болуда [6].

Жанұялық фотосуреттерге келетін болсақ, онда бұл тақырып отандық әдебиеттерде барынша аз қарастырылған болатын.

Қазірдің өзінде бір жарым ғасырдан астам уақыт бойына фотокамералар әлемді жан-жағынан бақылауға алуда, дегенмен фотографияны бақылау әзірге қарапайым. Осы мақаланың мақсаты фотосуреттерді қарастыру историографиясын зерттеу және белгіленген кезеңдегі жекелеген типтік жанұялық фотосуреттерді талдау болып табылады. Бұл кезеңде енді фотосуреттермен байланысты қарастырылған оқиғаларды анықтау, осы тақырыпты қарастырудағы негізгі бағыттарды белгілей отырып, ала-құла ауқымды жұмыстарды тұтастыққа біріктіру, жеткілікті зерттелмегендігімен ерекшеленетін мәселелерді белгілеу қажет. Осылардың барлығының негізінде жанұялық фотосуреттерді этнологиялық дереккөз ретінде пайдалану мүмкіндігін бағдарлау қажет.

Қазіргі уақытта фотосуреттерді дереккөз ретінде (әсіресе, жанұялық) қарастыру мәселесінің историографиясы бойынша талдап қорытатын еңбектер жоқтың қасы екендігін атап өту қажет. Бұл жұмыс іс жүзінде фотосуреттерді қарастыру бойынша қазіргі уақытта бар еңбектерді историографиялық талдаудың алғашқы тәжірибесі ретінде көрінеді. Мақсатқа қол жеткізу үшін мына сұрақтарға жауап беру арқылы шешімі табылатын бірқатар өзара байланысты міндеттерді шешу қажет болады: Фотосуреттерді қарастыру тарихы қандай? Неліктен бұрын фотосуреттер дереккөз ретінде аз және сирек қолданылды? Дереккөз ретіндегі жанұялық фотосуреттердің ерекшелігі неде? Өткен замандардың осы визуальды «айғақтары» арқылы не білуге болады? [7, 23 б.].

Осы мақаланың әдіснамалық негізін таңдау кешенді тәсілмен және көркем мәдениеттің айрықша түрі ретіндегі фотосуреттерді қарастырудағы тарихи-функционалдық, герменевтикалық, феноменологиялық, құрылымдық-семиотикалық әдістерді пайдаланумен байланысты. Бейнелерді талдау үшін дескриптивті әдіс пайдаланылды, сондай-ақ салыстырмалы және жүйелік талдау әдістері, феномендерді мәдениеттанушылық сипаттау әдісі пайдаланылды.

Қорытынды. Сонымен, зерттеу нысаны әлеуметтік-мәдени тарихи шындық, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы жанұялар әлемі болса, зерттеу пәні көрсетілген мерзімдегі жанұялық фотосуреттер болды. Зерттеу пәні ретінде жанұялық фотосуреттерді таңдау жанұя өміріндегі елеулі кезеңдерді белгілеу, есте қалдыру мақсатында жасалған осындай визуальды айғақтар жанұя бейнесінің сыртқы

сипаттамаларын ғана емес, өзін-өзі таныту техникасын да, іс-әрекет үлгілері мен аңсаған идеалдарды да қарастыруға мүмкіндік береді. Фотосуреттердегі жанұялар әлемі – бұл әлемге фотоаппарат объективі арқылы көз тастаған және камера алдында тұрып, өзіндік жеке айырмашылығын саналы түрде қалыптастырған және жанұя тарихы фотохроникасын жасаған адамдардың белгілі бір мезетті тоқтату билігін иелене отырып, құрастырылған әлеуметтік-мәдени шынайылығы. Оның үстіне, осы визуальды репрезентациялар қалқасында бейнеленген адамдардың өмір сүру қалпы, олардың ойлау стилі, күнделікті іс-әрекет кейпі, сондай-ақ, жанұяның бірігуі мен тұтастығының саналы мазмұндалған акценті, игілігі, кадр атмосферасымен және композициясымен баса көрсетілген жағдайы тұрады. Ақсүйектік рухындағы стилистикалық тұтастыққа белгілі бағыттарды, көзқарастар мен мәнерлерді, суретке түсетіндердің мерекелік киім үлгілерін (соншалықты мәнді кезең үшін ең үздік киімді таңдауға тырысқан) және интерьер-фонын таңдау көмегімен қол жеткізілді. Жеке фотосуреттердің болуы бастапқыда дворяндық тек өкілдерінің және ауқатты адамдардың прерогативі болды, сондықтан, осы өнертабыстың пайда болуымен бірге индивидтің әлемді қабылдауындағы өзгерістер жөнінде айта отырып, біз басым түрде белгілі бір мәртебе мен байлыққа ие адам турасында сөз етеміз.

Жанұялық фотосуреттерге, біздің көзқарасымызша, жеткілікті назар аударылмаған, бұл тақырып жанама түрде ғана қарастырылып, визуальды айғақтардың негізгі функцияларын ғана тілге тиек етеді. Бұл мақала жанұялық суреттерге кешенді тәсіл арқылы келетіндігімен ерекшеленеді. Автор осы феноменді алғаш рет егжей-тегжейлі және мақсатқа сай зерттейді. Ол төмендегі бағыттарда қарастырылады:

1. Әлеммен өзара әрекеттестік тәжірибесін байытатын фотографиялық тәжірибе;
2. Этнологиялық және этнодемографиялық сипаттағы дереккөз;

3. Көрудің жаңа сипаты, әлемде бағдарлану тәсілі, жанұя ішінде және және одан сырт жерде өз айырмашылығынды құрастыру.

Фотосуреттер тарихын қарастыра келе, мынадай тұжырымдар жасадық:

1. Жанұялық фотосурет - тарихпен, этнологиямен шектес демография, психология, мәдениеттану, философия және т.с.с. ғылымдар саласындағы кешенді тәсіл мен білімдерді талап ететін әртектес ақпараттар көзі.

2. Жанұялық фотосуреттерді талдау - көпдеңгейлі үдеріс, контентті ақпараттарды талдаудан бөлек (түсірілімнің мазмұндық бөлігі) жанұя өмірі үшін фотосуреттің осы түрінің мағынасы мен мәнділігін құрастырып алу - фотобейнелердің қызмет ету мәнін қалпына келтіру қажет.

3. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы жанұялық фотосуреттер белгілі бір дәуірдің өзіндік ерекшеліктерін ғана емес (шерулік портреттегі тұтастай жанұяны түсіруге ұмтылу, күнделікті өмірдің жекелеген кезеңдерін немесе мерекенің «мезетін тоқтатуға» ұмтылу), сонымен қатар нақты суретке түсірілген жанұялардағы қарым-қатынастар (жанұялық топ мүшелері иерархиясы, психологиялық жақындық пен бөгіделенушілік, демографиялық құрамы және т.с.с.) ерекшеліктерін де сипаттауы тиіс.

4. Жанұялық фотосурет - көрсетілген кезеңдегі жанұялық қарым-қатынастар жөніндегі біздің ұғым-түсініктерімізді байытуға және кеңейтуге мүмкіндік беретін бірегей этнологиялық дереккөз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Круткин В., Романов П., Ярская-Смирнова Е. Визуальды антропологияның интеллектуалды өрісі // Визуальды антропология: әлеуметтік шындыққа жаңа көзқарас. Саратов, 2007. 8 б.

2. Гавришина О.В. «Өткен уақыт тәжірибесі»: заманауи тарих теориясындағы «бірегейлік» // Жарық империясы. Москва, 2011. 5 б.

3. Нуркова В.В. Жадыдағы айна: Фотосурет феномені: мәдени-тарихи талдау. Москва, 2006. 20 бб.

4. Михалкович В. Фотография: сөйлеуді меңгеру // Фотография: Поэтика мәселелері. Москва. 2011. 126 б.
5. Визуальды антропология: әлеуметтік шынайылыққа жаңа көзқарас. Саратов, 2007; Визуальды антропология: оптика құрастыру. Москва, 2009.
6. Толмачева Е.Б. Фотография этнографиялық дереккөз ретінде (РҒА Ұлы Петр (Кунсткамера) атындағы антропология және этнография Мұражайының фотоколлекциясы материалдары бойынша: Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін даярлаған диссертация авторефераты. СПб., 2011.
7. Круткин В. Фотографиялық тәжірибе және оның субъектілері // Визуальды антропология: әлеуметтік шынайылыққа жаңа көзқарас. С.44.

References list:

- 1.Krutkin V., Romanov P., Yarskaya-Smirnova E. Vizualdı antropologiyaniń intellektualdı orisi // Vizualdı antropologiya: aleumettik shındıqqa jańa kozqaras. Saratov, 2007. 8 b.
- 2.Gavrishina O.V. «Otken uaqıt tajiribesi»: zamanauı tarix teoriyasındaǵı «biregeylik» // Jariq imperiyası. Moskva, 2011. 5 b.
- 3.Nurkova V.V. Jadıdaǵı ayna: Fotosuret fenomeni: madeni-tariui talıau. Moskva, 2006. 20 bb.
- 4.Mihalkovich V. Fotografiya: soyleudi meńgeru // Fotografiya: Poétika maseleleri. Moskva, 2011. 126 b.
- 5.Vizualdı antropologiya: aleumettik shınayılıqqa jańa kozqaras. Saratov, 2007; Vizualdı antropologiya: optika qurastıru. Moskva, 2009.
- 6.Tolmacheva E.B. Fotografiya étnografiyalıq derekkoz retinde (RĜA Ulı Petr (Kunstkamera) atındaǵı antropologiya jane étnografiya Murajayınıń fotokollekcıyası materialdarı boyınsha: Tarix ǵılımdarınıń kandidatı ǵılımi darejesin alu ushin dayarlaǵan dissertaciya avtoreferatı. SPb., 2011.
- 7.Krutkin V. Fotografiyalıq tajiribe jane onıń subektileri // Vizualdı antropologiya: aleumettik shınayılıqqa jańa kozqaras. S.44.

Аннотация: Слово «фотография» произошло от древнегреческих «свет» и «пишу». Иными словами, это получение изображения при воздействии света на светочувствительные материалы - фотопленку или матрицу. В XXI в. фотография стала доступным и эффективным способом отображения действительности, вполне приличные снимки может без труда сделать даже новичок. Со временем фотография превратилась в особый вид искусства. Благодаря ей мы можем визуальнo перенестись в любую точку планеты, увидеть ее красоту, восхититься неповторимостью, многообразием и яркими красками. Фотография (от греческих фото - свет, граф - рисую, пишу) - рисование светом, светопись - была открыта не сразу и не одним человеком. В это изобретение вложен труд ученых многих поколений разных стран мира. Люди давно стремились найти способ получения изображений, который не требовал бы долгого и утомительного труда художника. Поэтому в этой статье мы старались осветить труды многочисленных ученых и определить этапы развития фотографического дела.

Ключевые слова: фотография, фотоистория, источник, идеология производства видео

Abstract: The word «photography» comes from the ancient Greek «light» and «write». In other words, this is the acquisition of an image by the action of light on light-sensitive materials - film or a matrix. In the 21st century photography has become an accessible and effective way of reflecting reality; even a beginner can easily take decent pictures. Over time, photography has evolved into a special kind of art. Thanks to it, we can be visually transported to any part of the planet, see its beauty, admire its originality, diversity and bright colors.

Photography (from Greek photos - light, graph - I draw, write) - drawing with light, light painting - was not discovered immediately and not by one person. The work of scientists of many generations from different countries of the world has been invested in this invention.

People have long sought to find a way to obtain images that would not require long and tedious work of the artist. Therefore, in this article we tried to highlight the works of numerous scientists and determine the stages in the development of photography.

Keywords: photography, photo history, source, ideology of video production

УДК: 378

Усенова А.М.,* Бакидир Ж.М

философия докторы (PhD), М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

2 курс магистранты. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Автор - корреспондент: akkenzhe_08@mail.ru

Түйін: Кәсіби тұрақтылық күрделі жағдайларда жұмысты саналы талдау кезінде мақсатты белсенділікті жүзеге асыру үрдісінде қалыптасады. Сонымен кәсіби тұрақтылықты кәсіби қызметте көрінетін жеке тұлғаның интегралдық қасиеті және оны сәтті кәсіби дайындықтың мақсаты, нәтижесі, өлшемі ретінде және таңдалған мамандық бойынша еңбек ұзақтығында, қанағаттануында, табыстылығында көрінетін жеке қасиет ретінде деп түсінуге болады. Сондықтан кәсіби тұрақтылық ұғымын кеңірек қарастырған жөн, өйткені ол эмоционалдық, эмоционалдық-еріктік, моральдық, психикалық және психологиялық тұрақтылықты қамтиды. Сондықтан, әртүрлі тәсілдермен талдау тұрақтылықты адамның жеке ресурсы ретінде күрделі жоғары ұйымдастырылған жүйе ретінде қарастыруға және оны адамның биологиялық, психологиялық және әлеуметтік деңгейлерде өзінің күйінің тепе-теңдігі мен тұрақтылығын организмнің тұтастығын бұзбай үнемі өзгеріп отыратын өмірлік жағдайларда сақтау қабілеті ретінде анықтауға негіз болады. Бұл мақалада болашақ мамандардың кәсіби құрылымына сипаттама беріледі.

Түйін сөздер: тұрақтылық, кәсіби тұрақтылық, бағыттылық, тұлғаның бағыттылығы, табыстылық, кәсіби табыстылық, тұлғалық сапа, өзін-өзі дамыту.

Кіріспе (Өзектілігі). ХХІ ғасырдың басындағы техниканың қарқынды дамуы және қоғамның әлеуметтік құрылымының оған толық сәйкес келмеуі адам өмірінде бірқатар жаһандық мәселелерді тудыруда. Тез өзгертін табиғи және әлеуметтік жағдайларда қауіпсіздікті қамтамасыз ете алмау адамзаттың одан әрі өмір сүруіне қауіп төндіретіні белгілі. Осының салдарынан халықты, әсіресе өскелең ұрпақты қауіпті және төтенше жағдайларда қауіпсіз мінез-құлыққа үйрету қажеттілігі туындайды.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «жақын болашақта біздің мемлекетке мыңдаған жоғары кәсіби мамандар мен дипломды ғалымдар қажет болады. Қазақстанның әлемнің ең бәсекеге қабілетті елдері қатарына кіру міндеті оны жоғары кәсіби мамандар іске асырғанда ғана шешілуі мүмкін... Осының салдары ретінде білімнің толассыздығы мен мамандықты тұрақты көтеру анағұрлым маңызды бола түспек», - деп атап көрсетуі зерттелінетін мәселесінің өзектілігін айқындай түседі [1].

Осы тұрғыдан алғанда, болашақ педагогтарды кәсіби даярлау тиімділігінің жетекші компоненттерінің бірі педагогикалық қызметке олардың кәсіби тұрақтылығын қалыптастыру болып табылады. Көптеген теориялық және эмпирикалық зерттеулерге қарамастан, бұл мәселе әлі де өзекті болып қала береді және одан әрі зерттеуді қажет етеді.

Мақсаты мен міндеттері: Бұл мақаланың мақсаты зерттеу мәселесі бойынша шетелдік және отандық ғылыми әдебиеттерді теориялық талдау және болашақ мамандардың кәсіби тұрақтылығының құрылымын анықтау.

Зерттеу әдістері: теориялық әдістердің ішінде талдау, ретроспективті талдау, салыстырмалық талдау, талқылап қорытындылау қолданылады.

Зерттеу нәтижелері (Нәтижелерді талқылау). Педагогтардың кәсіби тұрақтылығы мәселесі ХХ ғасырдың 90-жылдарында белсенді дами бастады, өйткені ғалымдар

педагогтардың үнемі күрделеніп келе жатқан іс-әрекетінің жағдайларына және оларға дайын еместігіне назар аударды.

«Кәсіби тұрақтылық» термині педагогикада XX ғасырдың 80-ші жылдарының ортасынан бастап дербес мәртебеге ие бола бастады. Белгілі педагогтер мен психологтар ғалымдардың (И.П.Андриади, М.А.Алимова, Л.Г.Борисова, З.К.Каргиева, З.Н.Курлянд, О.В.Ржанникова, В.Е.Пеньковтың және т.б.) еңбектерінде педагогтың кәсіби тұрақтылығы мәселесіне әртүрлі көзқарастар көрсетілген. Зерттеушілер әртүрлі анықтамаларын ұсынады, бірақ олардың барлығы кәсіби тұрақтылықты педагогтың кәсіби қызметінің тиімділігі, тұрақтылығы және сенімділігі сияқты маңызды категориялармен байланыстырады.

Ю.К.Стрелков педагогтың кәсіби тұрақтылығының ажырамас сипаттамасы ретінде интеграцияланған құрылымға біріктірілген эмоционалдық, мотивациялық, танымдық және ерікті жеке қасиеттердің болуын атап көрсетеді. Оның пікірінше, кәсіби тұрақтылықтың әлеуеті келісілген жұмыс арқылы оны сақтайтын және маманның жеке кәсіби тәжірибесімен анықталатын үйлесімді тетіктермен, көңіл-күйімен байланысты [2].

Ю.В. Челышева кәсіби тұрақтылықты педагогтардың жеке басының интегративті сапасы ретінде қарастырады және оның құрылымдық компоненттеріне кәсіби бағдар, кәсіби өзін-өзі тану, кәсіби мәселелерді өз бетінше шешуге дайындығын жатқызады, сонымен қатар бұл сапаны университеттің дайындық процесінде қалыптастыруға және түзетуге болады деп санайды [3].

Бірқатар зерттеушілер педагогтардың кәсіби тұрақтылығы педагогтың кәсіби субмәдениетінің бір бөлігі, кәсіби күйзелісті жеңудің бір тәсілі деп санайды; қиын өмірлік шешімдер үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға дайындықпен өзара байланысты; педагогтың кәсіби қызметінде өзін-өзі жетілдіруді, белсенді өмірлік ұстанымды, педагогикалық мамандық пен педагогикалық ұжымның құндылықтарын қабылдауды болжайды. Авторлардың пікірінше, педагогтың кәсіби тұрақтылығын қалыптастыру өз кезегінде шығармашылық белсенділіктің көрінісін, мамандыққа деген қызығушылықтың жоғары дәрежесін анықтайды [4].

В.В. Гузь педагогтың кәсіби тұрақтылығын оның педагогикалық іс-әрекеттің субъектісі ретіндегі сапалық сипаттамасы деп түсінеді, ол оның құндылық қатынастарының, эмоционалдық-еріктік процестер мен жағдайлардың тұрақтылық деңгейін көрсетеді. Ғалымның пікірінше, педагогтардың кәсіби тұрақтылығының көрсеткіштері оның субъективтілігі, әлеуметтік жетілуі және кәсіби құзыреттілігі болып табылады [5].

А.А. Перевалова кәсіби тұрақтылық деп адамның интегративті қасиеті түсініледі, ол ұзақ уақыт бойы кәсіби функцияларды белсенді, дербес, эмоционалды күйзелістерсіз орындауға мүмкіндік береді [6].

З.Н. Курлянд кәсіби тұрақтылықты күрделі интегративті сапа, қасиеттер мен жеке қасиеттердің синтезі деп түсіндіреді, бұл сенімді, өздігінен, ең аз эмоционалдық шығындармен өзінің кәсіби қызметін ұзақ уақыт бойы сапалы және дәл орындауға мүмкіндік береді [7].

Кәсіби тұрақтылықты зерттеудің шетелдік тұғырларына (тәсілдемелерін) талдау жасау онда кәсіби тұрақтылық терминіне мәні бойынша «педагогтың өзіндік тиімділігі» ұғымы (TSE) жақын келетінін көрсетеді. Бұл педагогтың педагогикалық іс-әрекетке дайындық дәрежесі, осы қызметтегі қойылған оқыту және тәрбиелеу мақсаттарына жету қабілеті, тәуекел факторларына қарсы тұруға қабілеттілік, жағдаяттық және тұлғалық мазасыздықтың төмен деңгейі болып саналады деп есептесе [8], ал екіншілері кәсіби тұрақтылықты педагогтың кәсіби құзіреттілігінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырады, оған педагогикалық мамандыққа тұрақты ынталандыру, өзін-өзі реттеу және өзін-өзі жетілдіру мүмкіндігін енгізеді [9].

С.А.Минюрова, А.И.Калашников болашақ мамандыққа бейілділік немесе шынайы

берілгендік компоненттері болуы мүмкін деп есептейді, олар: аффективтілік (мамандыққа деген эмоционалдық көзқарас), тұрақтылық (мақсаттар мен құндылықтарды қабылдауға берік сенім, кәсіпте ұзақ болу, кәсіпте қалуға деген ұмтылыс), кәсіби белсенділік (мамандыққа толық оралу, жұмыс істеуге деген ұмтылыс, кәсіби өзін-өзі жетілдіруге дайындық және ұмтылу, мамандыққа қатысты күш салуға деген ұмтылыс), кәсіби нормативтілік (кәсіби адалдық, заңдылық, міндеттемелерді орындау), кәсіби сәйкестендіру (өзін-өзі жіктеу, сәйкестендіру валенттілігі, кәсіби сипаттамаларды интериоризациялау) [10].

Болашақ педагогтардың кәсіби тұрақтылығын сипаттайтын құрылымды нақтылау нәтижесінде келесі көрсеткіштері анықталады: кәсіби-педагогикалық бағыттылық; таңдаған мамандыққа қанағаттанушылық; кәсіби-педагогикалық білім жүйесі (гуманитарлық және әлеуметтік-экономикалық пәндер, психологиялық-педагогикалық, медициналық-биологиялық, тіршілік қауіпсіздігі бойынша білім); кәсіби-педагогикалық біліктер жүйесі (конструктивтік, ұйымдастырушылық, коммуникативтік, гностикалық, жобалау, қолданбалы); өзін-өзі дамыту және өзін-өзі тәрбиелеу қабілеті; эмоционалдық реттеу қабілеті; ерікті қасиеттердің болуы (мақсаттылық, табандылық, табандылық, жауапкершілік, өзіне сенімділік).

Сондықтан болашақ педагогтардың кәсіби тұрақтылығының құрылымы мынадай компоненттерімен ерекшеленеді:

1. Мотивациялық компонент: жетістікке жету мотивациясының болуы; педагог ретінде өзіне деген сенімділік; қызметті қанағаттандыру.

2. Эмоционалдық компонент: эмоционалдық стресстің болмауы, аудиториядан қорқу, эмоционалды күйлерді реттеу қабілеті, ерікті қасиеттердің болуы; сыртқы ынталандырулардан және теріс әсерлерден жағымсыз әсерлерді жеңуге негізделген жеке тұлғаның эмоционалдық тәжірибесі; ерікті компонент әрекеттердің белгілі бір өзін-өзі реттеуінде көрінеді.

3. Жүйелік компонент: әдіснамалық рефлексия, аудитория мен жекелеген студенттердің мінез-құлқына реакция жылдамдығы, қалыпты шаршау.

4. Кәсіби-педагогикалық компонент: стандартты емес жағдаяттарды талдай білу, осы жағдаят аясында реттелетін өзгерістерді болжау, педагогикалық мақсатқа сай шешім қабылдай білу, кәсіби, психологиялық-педагогикалық, жалпы білімінің болуы, өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі тануға тұрақты қажеттілік.

Сондықтан кәсіби тұрақтылықтың өлшемдері ретінде мотивациялық, танымдық, эмоционалдық, еріктік және коммуникативтік компоненттер алынады. Мысалы, кәсіби тұрақтылықтың эмоционалдық компонентінің қалыптаспауы эмоционалдық пассивтілік, сыртқы әсерлерге әлсіз жауап, эмоционалдық қозғыштық және агрессиялық тұрғыдан сипатталады. Ал кәсіби тұрақтылықтың эмоционалдық компонентінің қалыптасуы сыртқы ынталандырудың күші мен қарқындылығына, педагогтың принциптері мен мақсаттарының тұрақтылығына, мінез-құлықтың икемділігіне, мотивтерінің динамикасына қарамастан, толық жұмыс істеу қабілетінен көрінеді.

Л.М.Митина педагогика ғылымы контекстіндегі психологиялық тұрақтылықты эмоционалдық, психологиялық және таза кәсіби (педагогикалық) аспектілерде қозғалыс тудыруы мүмкін қиындықтардың алуан түріне қарсы тұруға көмектесетін қасиет ретінде бекітеді. Мұғалімге балалармен жұмыс жасауда тұрақтылық шеберлігі көмектесе алады, ең бастысы қоғамда болып жатқан өзгерістер арасында бейімделу қабілетіне ие болу тиіс деп есептейді [11].

Сонымен психологиялық тұрақтылық интегративті және күрделі сапа ретінде түсіндіріледі, өйткені мұнда психикалық белсенділіктің әртүрлі компоненттері (эмоционалдық, моральдық, еріктік), сондай-ақ, тұрақтылық феномені психика, сана және тұлға туралы білімнің басқа салаларымен жан-жақты байланыста бекітілген деп

қорытынды жасалады. Осыдан болашақ маманның психологиялық тұрақтылығын қалыптастыруда оның өзін-өзі жүзеге асыруы және оған қабілеттілігі, жеке қақтығыстарды шешу шартымен субъективті өсуі, сәйкестік пен тәуелсіздіктің теңгерімі, ниеті мен мақсаттарын сақтай отырып, ағымдағы жағдаятқа әсер етудің белгілі бір мүмкіндігі болуы керек.

Жоғарыда айтылғандарды талдай отырып, педагогикалық тұрақтылық жеке тұлғаның психологиялық қасиеттерінің синтезі, кәсіби мәселелерді ұзақ уақыт бойы ең аз қателіктермен шешуге мүмкіндік береді деп тұжырымдауға болады.

Сондықтан, психологиялық және педагогикалық тұрақтылық педагогтың педагогикалық үдерістің динамикасын, сондай-ақ оның басқа қатысушыларының (оқушыларының) көңіл-күйінің динамикасын бақылай алуына, білім беру үдерісін сапалы жақсартуға бағытталған, педагог білім алушылардың қызығушылығы мен ынтасын сақтай отырып, білім беру үдерісін тәртіппен жүзеге асыра алатын күшті және төзімді тұлға қасиеттеріне ие болуы қажет.

Осы тұрғыдан алғанда, жоғары оқу орындарының міндеті болашақ мамандарға өз саласы бойынша қиындықтарға төзімділігін одан әрі дамытуға, дағдылары мен біліктіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік туғызу болып табылады. Педагогтың кәсіби тұрақтылығы ұзақ уақыт бойы кәсіби қызметті сәтті орындауға мүмкіндік беретін кәсіби-педагогикалық білім мен дағдылардың, мотивациялық және эмоционалдық-еріктік тұлғалық сапа-қасиеттерінің жиынтығын қалыптастыруды сипаттайды.

Қорытындылар. Зерттеу мәселесі бойынша отандық және шетелдік әдебиеттерге теориялық талдау қорытынды жасауға, сонымен қатар бірнеше негізгі тенденцияларды бөліп көрсетуге мүмкіндік берді:

- педагогикалық қызмет жыл сайын эмоционалдық түрде шиеленісіп келеді және көптеген стресс факторларының болуымен сипатталады, сондықтан педагогтардың кәсіби тұрақтылығын дамыту білім беру ұйымдары үшін маңызды міндет болып табылады;
- шетелдік әдебиеттерде «кәсіби тұрақтылық» ұғымы іс жүзінде кездеспейді, оның орнына мағынасы жақын терминдер қолданылады: «эмоционалды тұрақтылық», «эмоционалдық интеллект», «педагогтың өзіндік тиімділігі», сондықтан оларды педагогтардың кәсіби тұрақтылығының құрамдас бөлігі ретінде де қарастыруға болады;
- кәсіби тұрақтылық университетте оқу кезеңінде қалыптасуы мүмкін жеке тұлғаның интегративті сапасы ретінде қарастырылуы тиіс;
- кәсіби тұрақтылықты педагогтың кәсіби мәдениетінің негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс, оны игерусіз өнімді кәсіби қызмет мүмкін емес;
- кәсіби тұрақтылықтың құрылымдық компоненттерінің қатарында мотивациялық, құндылық, когнитивтік және эмоционалдық компоненттер енгізіледі;
- кәсіби тұрақтылық кез келген, соның ішінде күйзеліс жағдайларында да кәсіби қызметті ұзақ, тұрақты және жоғары өнімділік деңгейінде орындау қабілетін білдіреді;
- өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру педагогтердің кәсіби тұрақтылығының өзекті компоненттері ретінде көрсетіледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінде оқыған дәрісі. Май, 2006.
2. Стрелков Ю.К. Инженерная и профессиональная психология. Москва. Академия, 2005. 290с.
3. Челышева Ю.В. Профессиональная устойчивость современного педагога в работе с подростками асоциального поведения / Ю.В.Челышева // Наука 21 века: Вопросы, гипотезы, ответы. 2015. № 6 (15). С. 119-124.

4. Лазарев М.А. Профессиональная устойчивость будущих педагогов: потенциал в процессе подготовки и критерии оценки /М.А. Лазарев, О.В. Стукалова, Т.В. Темирова // Наука и школа. 2018. № 2. С. 62-68.
5. Гузь В.В. Формирование профессионально-личностной устойчивости учителя: дис. ... канд. пед. наук. М., 2007. 195с.
6. Перевалова А.А. Профессиональная стабильность будущего педагога. Статья 3. Исследование профессиональной устойчивости педагога // Вестник Кемеров. гос. ун-та. 2014. № 4-1 (60). С.81-86.
7. Курлянд, З.Н. Формирование и развитие профессиональной устойчивости учителя: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / З.Н. Курлянд. Москва, 1993. 30 с.
8. Velthuis, C. Teacher training and preservice primary teachers' self-efficacy for science teaching / C.Velthuis, P.Fisser, J.Pieters // Journal of Science Teacher Education. Vol. 25. P.445-464.
9. Kunter, M. Professional competence of teachers: effects on instructional quality and student development / M. Kunter, U. Klusmann, J. Baumert, D. Richter, T. Voss, A. Hachfeld // Journal of Educational Psychology. 2013. Vol. 105. No. 3.P. 805-820.
10. Минюрова С.А., Калашников А.И. Разработка методик диагностики профессиональной приверженности: определение содержания феномена// Инновационные проекты и программы в образовании. 2015. №5.С. 35-41.
11. Митина Л.М. Психология личностно-профессионального развития субъектов образования. Москва. СПб.: Нестор-История, 2014. 376с.

References list:

1. Qazaqstan Respblikasınıń Prezidenti N.A.Nazarbaevtiń L.N.Gumilev atındaǵı Euraziya ultıq universitetinde oqıǵan darısı. mamır, 2006
2. Strelkov Yu. Q. Injenerlik jane kasibi psihologiya. Moskva. Akademiya, 2005. 290 b.
3. CHelisheva Yu.V. Qoǵamǵa jat minez-qılıqtaǵı jasospirimdermen jumıs jasaudaǵı zamanauı muǵalimniń kasibi turaqtılıǵı / Yu.V. CHelisheva // 21 ǵasır ǵılımı: suraqtar, gipotezalar, jauaptar. 2015 j. No 6 (15). S. 119-124.
4. Lazarev M.A. Bolashaq muǵalimderdiń kasibi turaqtılıǵı: oqıtu uderisindegi aleueti jane kriteriylerdi baǵalau / M.A. Lazarev, O.V. Stukalova, T.V. Temirova // Ǵılım jane mektep. 2018. No 2. S. 62-68.
5. Qaz V.V. Muǵalimniń kasibi jane tulǵalıq turaqtılıǵın qalıptastıru: diplomdıq jumıs. ... qant. ped. ǵılım Moskva, 2007. -195b.
6. Perevalova A.A. Bolashaq muǵalimniń kasibi turaqtılıǵı. 3-bap. Muǵalimniń kasibi turaqtılıǵın zertteu// Vestnik Kemerov. Gos. saǵat on - 2014 j. No 4-1 (60). S. 81-86.
7. Kurlıyand, Z.N. Muǵalimniń kasibi turaqtılıǵın qalıptastıru jane damıtu: avtoref. dis. ... Doktor Ped. Ǵılım / Z.N. Kurland. Moskva., 1993. 30 b.
8. Velthuis, C. Muǵalimderdi dayındau jane bastauısh muǵalimderdiń jaratılıstanu ǵılımnıń oqıtudaǵı ozindik tiimdiligi / C. Velthuis, P. Fisser, J. Pieters // Journal of Science Teacher Education. T. 25. 445-464 bet.
9. Kunter, M. Muǵalimderdiń kasibi quzırettiligi: oqıtu sapası men oqushınıń damına aserleri / M.Kunter, U.Klusman, Dj.Baumert, D.Ritcher, T.Voss, A.Hachfeld // Pedagogikalıq psixologiya jurnalı. 2013. tom. 105. Joq. 3. 805-820-better.
10. Minyurova S.A., Kalashnikov A.I. Kasibi mindettemeniń adistemelik diagnostikasın azirleu: qubılıstıń mazmunın anıqtav// Bilim berudegi innovaciyalıq jobalar men baǵdarlamalar. 2015. No 5. S. 35-41.
11. Mitina L.M. Bilim beru subektleriniń tulǵalıq jane kasibi damu psihologiyası. Maskeu; Sankt-Peterburg: Nestor-Tarih, 2014. 376b.

Аннотация: Профессиональная устойчивость формируется в процессе осуществления

целенаправленной активной деятельности при сознательном анализе работы в сложных ситуациях. Следовательно, под профессиональной устойчивостью можно понимать интегральное свойство личности, проявляющееся в профессиональной деятельности, и ее как цель, результат, критерий успешной профессиональной подготовки и личностное качество, выражающееся в продолжительности, удовлетворенности, успешности труда по выбранной специальности. Поэтому понятие профессиональной устойчивости следует рассматривать шире, так как оно включает в себя эмоциональную, эмоционально-волевую, нравственную, психическую и психологическую устойчивость. Таким образом, анализ различными способами дает основание рассматривать устойчивость как сложный высокоорганизованный ресурс человека и определять его как способность человека сохранять равновесие и стабильность своего состояния на биологическом, психологическом и социальном уровнях в постоянно меняющихся жизненных ситуациях, не нарушая целостности организма. В данной статье дается характеристика профессиональной структуры будущих специалистов.

Ключевые слова: устойчивость, профессиональная устойчивость, направленность, направленность личности, успешность, профессиональная успешность, личностные качества, саморазвитие.

Abstract: Professional stability is formed in the process of carrying out purposeful vigorous activity with a conscious analysis of work in difficult situations. Consequently, professional stability can be understood as an integral personality trait, manifested in professional activity, and its as a goal, result, criterion for successful professional training and personal quality, expressed in duration, satisfaction, and success of work in the chosen specialty. Therefore, the concept of professional stability should be considered more broadly, since it includes emotional, emotional-volitional, moral, mental and psychological stability. Thus, the analysis in various ways gives grounds to consider stability as a complex highly organized human resource and to define it as a person's ability to maintain balance and stability of his state at the biological, psychological and social levels in constantly changing life situations without violating the integrity of the organism. This article describes the characteristics of the professional structure of future specialists.

Key words: stability, professional consistency, orientation, personality orientation, success, professional success, personal qualities, self-development.

УДК 378. 245 Н 23

¹Нарзуллаева С.Б., ²Eftal SHukru Batmaz

¹магистр, оқытушы Ә.Мусин атындағы Балқаш гуманитарлы-техникалық колледжі
Балқаш, Қазақстан

²PhD, доктор. Анкара университеті. Анкара, Түркия

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАРИХИ МҰРА - ЭКВИУС ҚАЛАСЫ

Автор - корреспондент: sarvirux@bk.ru

Түйін: Қазақстан тарихында зерттелуді талап ететін өзекті мәселелер өте көп. Тарихымыздың ашылмаған беттері мен зерттелмеген тұлғалар мен тарихи орындары қанша. Қазақстан жері тарихи мұра мен тарихи орындарға толы. Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті - Елбасының «Рухани жаңғыру», «Мәңгілік ел», «Мәдени мұра» бағдарламаларының барлығы осы тарихымызды толықтыру мақсатында жасалған.

Қазақстан тарихында тарих кітаптарында мәліметтер өте аз, тіпті кейбір тарих оқулықтарында айтылматын тұлғалар мен тарихи қалаларымыз бар. Солардың бірі Эквиус қаласы. Эквиус қаласы - тарихи мұра, ортағасырлық дамыған қалалардың бірі. Ғылыми жұмыстың негізгі мақсаты - Эквиус қаласының қалыптасуы мен даму тарихин талдау және Эквиус қаласы туралы құнды деректерді жазу. Қазіргі таңда біз зерттеу барысында ортағасырлық ғалымдардың мәліметтеріне сүйенеміз. Осы тұрғыда Эквиус қаласын зерттеу барысында К.Байпақов, Б. Бартольд, А.Н.Бернштам өз деректерінде М.Қашқаридің, В.Рубруктің күнделіктерінде келтірілген деректерге талдау жасайды. Сонымен қатар Эквиус қаласы туралы Қытай еңбектерінде де құнды деректер келтірілген. Қытай мәліметтерінде Эквиус қаласы «Или-балық» деп аталған.

Кілт сөздер: Эквиус, «Рухани жаңғыру», «Мәдени мұра», «Мәңгілік ел», Или – балик, Екі – Оғыз, Дунгановка селосы.

Кіріспе. Ортағасырлық қалалардың бірі - Эквиус қаласы туралы қазіргі таңда құнды мәліметтер беретін деректер Вилгелм Рубруктің, К.Байпақовтың, Бартольдтің еңбектері. Қала өмірі, халқы саны, халықының салт-дәстүрі, саяси және экономикалық жағдайы туралы деректер кейбір ғалымдардың еңбектерінде ғана кездеседі. Ғалымдардың күнделіктерінде келтірілген деректер арқылы Эквиус қаласының қалыптасу мен орналасу аймағын және өмір сүрген кезеңін анықтай аламыз. Эквиус қаласы қытай еңбектерінде «Или - балық» деп аталады. Сонымен қатар қытай дерекерінен, ортағасыр қытай саяхатшылары және қытай жылнамаларынан тағы да көптеген деректер алуымыз мүмкін. Өйткені К.Байпақов, Б. Бартольд, А.Н.Бернштам қытай деректерін тыңғылықты зерттеді деп айта алмаймыз. Сонымен қатар Орта Азия жеріне ортағасырда еуропалық саяхатты және зерттеушілердің келгенін де ескергеніміз жөн. Эквиус қаласы әлі де толық және тыңғылықты зерттеуді талап етеді. Кейбір деректерде Екі - Оғыз қаласы деп келтірілген. Археологиялық деректердің көрсеткен мәліметтері бойынша Екі - Оғыз қаласы Қапал маңында орналасқан.

Көксу аудандарындағы Эквиус, Мұсабек қалашықтары, Кербұлақ ауданындағы Қарамерген секілді қалашықтарына тереңірек зерттеу жұмыстары жүргізілетін болса, көптеген тарих мұра етіп қалдырған зергерлік өнердің, метал өңдеу кәсібі, сонымен қатар қыш құмыра жасаумен ұсталық өнердің бұл қалаларда дамығандығын дәлелдейтін және даму дәрежесінің деңгейін көрсететін көптеген артефакт табылады [1,4 б.]. Тарих үшін маңызды болға

н деректерді біліп қана қоймай, оны жас ұрпаққа жеткізу үшін тарихымызға көбірек назар салуымыз керек. Егер осы деректер негізінде тарихи құжаттарға талдау жасау, немесе археологиялық экспедиция ұйымдастырылып, қазба жұмыстары жүргізу арқылы, мүмкін жаңа тарихи оқиғалардан сыр шертетін артефактілер табылары анық.

Кейбір зерттеуші ғалымдардың пікірінше сол қалалардың бірі болып саналатын қазіргі Дунгановка селосы орнында болғанежелгі Екі-Оғыз қаласы - Ғұн тайпаларының негізгі орындарының бірі болған [2, 526.]. Бұл қала ғұн кезеңінде қалыптасқан қала болса, тарихи үлкен және дамыған қала болғаны.

Эквиус қаласының орнын анықтау мақсатында негізгі деректердің бірін келтірейік: «Талхиз жерінен Ұлы Жібек жолы бөлінген... Солтүсік жол Талхизден басталып, Талғар өзенінен жалғасын тауып, Іле өзеніндегі өткелге дейінжеткен. Бұл көрсетілген өткел Қапшағай жерінде орналасқан. Әрі қарай жолдың барысы Шеңгелдіге барып, Алтынемел асуынан өтіп, Көксу аңғарынан түскен жерде орналасқан Дунгановка ауылының орнындағы Екі-Оғыз қаласына дейін жеткен. Дәл сол аймақта Іле алқабындағы үлкен қаланың орны табылды. В.Рубруктің күнделігінде жазылған мәліметтерінде бұл қала «Эквиус» деп аталды және қалада «сарациндер» тұрғандығын жазады. Моңғол ханы Мөңкеге жіберген ІХ Людовиктің елшісі монах В. Рубрук: қаланың ерекше базарларымен даңқты болғанын және ол қалада мұсылман халықтардан басқа христиандар өмір сүргені туралы және олардың өз шіркеулері болғандығын жазады [3, 497-498 бб.]. Өз ішінде даңқты базар қалыптасқан қала кішігірім елді мекен болуы мүмкін емес және ауыл дәрежесінде немесе қалашықта үлкен шіркеулердің құрылмайтынын ескерсек Эквиус қаласының ортағасырлық өркендеген қалалардың бірі болған деп көрсете аламыз.

Теориялық талдау. Теориялық талдау барысында Эквиус қаласы туралы алғашқы жазылған деректердің бірі М.Қашқаридің мәліметтерін келтірейік. ХІ ғасырда жазылған еңбектерінде М. Қашқари Екі-Оғыз қаласының картасын келтірген[4, 328б.].

М.Қашқаридің атақты шығармаларының бірі - «Диуани лұғат ат-түркде» кездесетін Эквиус (Екі-Оғыз) қала көптеген зерттеуші - ғалымдардың пікірінше Көксу өзені жағасында бой көтерген Балпық би ауылының аймағындағы Дүнгене қалашығы болуы

мүмкін. Көрсеткіш бойынша қала солтүстік-шығысқа қарай 675 м, оңтүстік-шығыс қарай 565 м. Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде ол қаланың орнынан VII-IX ғасырларға тән елді-мекен болғаны және қала халқының негізгі шаруашылығы ауыл шаруашылығы болғаны анықталды.

Қаланың қарапайым халық тұрмыстық заттар, қазандармен құмыраларды жасауда балшықты пайдаланғаны көрініп тұр. Бірақ ыдыстары басқа қалалардан табылған артефактілерге (сынықтары, бөлшектері) қарағанда басқашалау (дөрекілеу) болған. Бұл қаланың Ұлы Жібек жолының бойында орналасуы қаланың, елді мекеннің өсуіне әсер еткен. Қала халқының өздері жасайтын құмыраларының жасалу жүйесінің және үлгісінің өзгеруіне басқа елдерден сауда қарым - қатынасы нәтижесінде келген жаңа үлгідегі (жаңа шыңылтыр болып жасалған) құмыралардың келуі болған. Қала дамуының нәтижесінде қала айналасында шаруашылықпен, негізгінен шаруашылығы мал шаруашылығы болған елді мекендер қалыптаса бастады. Бірақ халқының кішігірім бөлігі егіншілікпен де айналысты. Кішігірім елді мекендер арасында өзара айырбас сауда қалыптаса бастады. Олардың айырбас саудада қолданған мал өнімдері, тұрмыстық заттар және әшекей бұйымдар болды. Қала халқының тұрмыс тіршілігі деректерге қарағанда IX-XIII ғасырлар арасында қалыптасып, дамыды [5, 89-90б.].

Қала туралы өз күнделігінде жазып қалдырғандардың бірі - В. Рубрук. В. Рубрук өз сапары барысында XIII ғасырда бұл қаладан өтеді және оның қалдырған мәліметтері бойынша қала қирандиларның орнын қазіргі Қапал мен Арасан маңында болған. Рубруктың күнделіктеріндегі жазбаларына қарағанда, Қаялыққа жақын жерде христиандар селосы болғанын біле аламыз. Сапарын Ақсу өзенінің аңғарынан Лепсі өзенінің бойымен жалғастырған Рубруктың күнделігінде қала туралы тағы да көптеген деректердің болуы, қаланы егжей-тегжейлі зерттегенінің көрінісі [4, 328б.]. Рубрук «Шығыс бағытқа саяхатым» атты естелігінде Қара Қытайлар тұратын тауға жеттік те, сол жерден кемемен өтетін өзен жағасынан әлде бір қойнауға жеткенімізде, батпақтан соғылған, егін алқабы бар қираған қамал орнына тап болдық. Сонан соң Парсылардан ұзақ болса да парсы тілінде сөйлейтін саррациндер тұратын Эквиус деген әдемі қалаға келдік - деп жазады [6, 150б.].

Зерттеуші В.В. Бартольд Эквиус қаласын орнын анықтау мақсатында В.Рубруктің тарихи естеліктерін пайдаланып Эквиус қаласының орны Іле өзенінен 30 км қашықтықта орналасқан Шеңгелді (Чингилді) қаласының қирандылары деген пікірі келтіреді және зерттеуші В.В. Бартольдтің бұл пікірін ғалым А.Н.Бернштамда қолдайды [7, 362 б.] Рубрук жүрген кеме жолдарын зертеген Шмидтте Рубрук күнделігінде атап өткен жер Верн қаласынан Қапалға дейінгі қазіргі пошта жолымен сәйкес келді; Эквиус қаласы Алтын Емел асуы арасында, мүмкін Шеңгелді (Чингилді) бекетінің жанында болған болуы мүмкін деген тұжырымға келеді [8, 85 б.].

К.М.Байпақов бұл туралы «Великий Шелковый путь на территории Казахстана» еңбегінде осы пікірді білдіреді: «...Ежелгі Эквиус қаласын қазіргі Чингилді қаласы деп айту дұрыс емес сияқты. Өйткені Чингилді - ол кішігірім керуен сарай болған (75х75). Ал В. Рубрук өз күнделігінде үлкен қала деп көрсетеді. Бұл жерде транзиттік сауда шоғырланған парсы көпестерінің колониясы орналастыруы кездейсоқ емес...» [9, 70б.] Дүнгене қаласы көрсетілген деректер бойынша үлкен қала.

А.Н.Бернштам басқарған Жетісу археологиялық экспедициясы бұл қалаға археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген. Зерттеу барысында қаладан түсірілген шурфтан әртүрлі кезеңдерді көрсететін 3 мәдени қабат анықталды. Мәдени қабаттардың бір-бірін ауыстырғанын байқауға болады. Зерттеу нәтижесі қаланың IX-X ғасырларда қоныс болғанын, X-XI ғасырда ол қала дәрежесіне көтерілгенін көрсетеді. Қала халқы қолөнер және ауыл шаруашылығымен айналысқанын көруге болады. Екі-Оғыз қаласынан Ұлы Жібек жолы өткен және бұл жол қарлұқтардың астанасы болған Қаялыққа жалғасады [10, 327-328 бб.].

Байпақов өз еңбегінде: Рубруктің сапарын Екі - Оғыз қаласынан солтүстік - шығысқа қарай жалғастырып, Лепсі өзені тарап жол алды-деп жазады. Ол бұл бағытқа екі жолмен жете алды. Біріншісі дала жазығы арқылы өтіп, Қызылағаш, Саға Биен қалашықтармен, Сарқант және Жүнсүгіров (Аксу) аудандарындағы қалашықтармен деп белгіленген. Екінші жол - қазіргі Қапал мен Арасан ауылдары арқылы өтіп, таулардың етегінен көптеген тау ағындары бар, ауылдар салған фермерлердің егістік алқаптары арқылы деп көрсетіледі.

Байпақов: Рубрук атап отырған Эквиус қаласы бұл, Екі-Оғыз қаласы болуы мүмкін. Өйткені Рубрук қала атын ағылшыншаға аударып Эквиус деп жазған болуы ықтымал. 12 ғасырдың аяғы - 13 ғасырдың басында Қаялық билеушісі Арслан хан екені белгілі - деп тұжырым жасайды [9, 71 б.]

Зерттеу жұмысымызды Бернштамдың В.Рубруктың мәліметіне жасаған талдау жұмыстарымен жалғастырайық. Бернштам сонымен бірге өз зерттеуінде қаланың ерекшелігінде атап көрсетті. В. Рубрук сипаттаған Эквиус қаласы Қайлықтан бір күндік жол болатынын жазған. Сол уақытпен салыстырсақ почта аттарымен жүрген бір күндік жолды 150 км деп болжаған. Рубрук куәлік еткендей, бұл аймақта (Бату жерінде) ол күн айын Парижден Орлеанға дейінгі қашықтықта жол жүрген, ол шамамен 150 кмге тең. Ибн-Хордарбек пен Кудамидің (IXғ.) мәліметтерінде керуеннің Жоғарғы Барсханнан (Ыстықкөлден) Тоғыз-Оғыз жеріне (Шығыс Түркістан) 15 күнде өтетіндігі және түріктердің үш-ақ поштасы бар екендігі туралы жазылған. Егер біз түйе керуенінің күндізгі сапарына 30 км жүретін болсақ, онда пошта бөлімшесі (ауыстырылатын жылқылармен) $30 \times 15 : 3 =$ күніне 150 км жүреді.

Екі-Оғыз (Эквиус), Илибалық кемелер жүретін Іле арқылы өтетін маңызды өткелдің аумағында тұрды. Шеңгелдінің (Чингилді) қирандыларының Іле алқабының басқа қала қирандыларынан ерекшелігі цитадельдің болуында. Сонымен қатар, қала құрылымының соғды қала құрылысына ұқсастығыменде ерекшеленеді. Тіпті Рубрук бұл жерде соғды сарайының қирағанын көргенін атап өтеді. Бұл моңғол жаулап алу кезінде қалыптасқан Алматыға жақын аудандардың елді мекендерінің бейнесі-деп өз еңбегінде көрсетеді [11, 13-14 бб.].

XI ғасырдың географы М.Қашқаридің өз картасында көрсеткен Іле қалаларының бірі - Екі - Оғызды В. Минорским Рубруктің 1253 жыл сол жерден өткенін ескеріп Эквиус қаласымен сәйкестендіреді.

Армян патшасы Гейтонның жолында (1254-1255) Алмалықтан батысқа қарай, бірақ Іле қаласының солтүстігінде Илан-Балех қаласы туралы айтылады; Бретшнейдер бұл қаланы Или - Бали деп атайды және Қытай деректеріндегі 1329-1331 жылдары Қытай картасына белгіленген Илибали қаласымен салыстырады. Илибали қаласының Рубрук атап көрсеткен Эквиус қаласымен дәл келетіндігін жазады [8, 85 б.]. Бірақ Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ. «Қазақстан археологиясы» еңбегінде Іле Алатауының теріскей бетіндегі қалалар деп - Екі-Оғыз, Қаялық, Иланбалық қалаларын атап өтеді. Екі - Оғыз қаласын Эквиус деп көрсетіп, Иланбалық қаласын жеке қала ретінде көрсетеді [10, 323б.] және қаланың қайда орналасқаны нақты анықталмағандығын, бірақ қала XI-XIV ғасырларда өмір сүргенін атап өтеді. Іле өзенінің жағалауына жүргізілген кейінге археологиялық зерттеулер Иланбалық қаласын Жаркентке жақын жердегі Көктал ауылының қасындағы ортағасырлық қалашықтың орнына сай келетіндігін көрсетеді [12, 309 б.]

Екі-Оғыз қаласы бұл атауын Яфынч және Іле өзендерінің арасында орналасқандығы үшін алған деген пікірлер кездеседі. Рубрукта бұл қала есімін латыншаға аударып, «Эквиус» деп келтірген. М. Қашқаридің картасында Яфынч Іленің оңтүстігінде, Екі-Оғыз солтүстігінде орналасқан. Екі - Оғыз қаласының жанында Камландж деп аталған қала болғандығы туралы деректер бар [13, 72б.]

Қорытынды. Эквиус қаласын - М.Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» шығармасында кездесетін Екі-Оғыз қаласы екенін ғалымдар нық сеніммен айтып отыр [14,

70 б.] Бұл туралы А.Е. Есімов редакциялық кеңесте төраға болған «Орта ғасырлардағы Жетісу өлкесінің астаналары» атты кітапта көрсетіп өтеді. Тарихи деректер, түрлі жазбалар және археологиялық экспедициялар нәтижесі Эквис қаласының ортағасырдағы дамыған қалалардың бірі болғандығын көрсетіп отыр. Мүмкін тарихи құжаттарды тағы да тереңірек талдасақ, тексерсек оданда маңызды мәліметтерге кездеспеуімізге кім кепіл? Мүмкін біз келешек ұрпақ, болашақ тарихшылардың жария етуін күтіп тұрған құнды деректер әліде талай талай бар шығар. Елбасымыздың «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» бағдарламалары біз үшін, тарихымызды жаңғырту, ашылмаған парақтарын ашу, жазылмаған деректерді жазу. Еліміздің өркениетін зерттеу және әлемге көрсету. Отырар қаласы сияқты «ашық аспан астындағы музей» ретінде көрсете алатындай қазақ елі өркендеген тарихи қалаларға бай. Қазақ жерінде тек ортағасырда емес, ежелгі заманнан бастап қалалар қалыптаса бастаған. Б.Ф.Нұрман көрсеткендей егер Эквис қаласы ғұндардың ірі орындарының бірі болған болса, демек қаланың сан ғасырлық тарихы бар. Ежелгі заманда қалыптасып, орта ғасырда дамыған болуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қуат Баймырзаев «Жетісу жерінің жұмбағы жетерлік» Egemen Qazaqstan №2 (29481) 4 қаңтар жұма 2019ж. 16 б
2. Нұрман Б.Ф. Ұлы дала өркениеті: Оқ құралы Нұрман Б.Ф. Шаймұқанов С.Д. Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қарағанды 2009ж. 91 б
3. Қазақстан тарихы (кене заманнан бүгінгі дейін) Бес томдық1-том. Алматы 2010ж 544 б.
4. Байпақов К.М. Таймағамбетов Ж.Қ. Қазақстан археологиясы: Жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы, Алматы 2009ж 570 б.
5. Байпақов К.М. Қазақстанның ежелгі қалалары, Алматы 2007ж. 384б. Қазақстан балалар энциклопедиясы II басылым
6. Жиованни дель Плано Карпини, Гильом де Рубрук Моңғолдардың тарихы. Жиованни дель Плано Карпини; Шығыс бағытқа саяхатым. Гильом де Рубрук. Моңғол тілінен ауд. Ш.Тоқтамұратұлы, Алматы 2012ж264 б
7. Известия Серия общественных наук 1(268). Алматы НАН РК январь-февраль 2009 г с 344
8. Бартольд В.В. Сочинения IV том, Москва 1966г. с. 497
9. Байпаков К. Великий Шелковый путь (на территории Казахстана), Алматы 2007г. с 496
10. Байпаков К.М. Таймағамбетов Ж.Қ. Қазақстан археологиясы: Жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы, Алматы 2009ж. 570 б
11. Бернштам А.Н. Прошлое района Алма-Ата. Историко - археологический очерк-издательство Академии наук Казахской ССР, Алма -Ата 1948г. с.1
12. Байпаков К. Қазақстанның ежелгі қалалары, Алматы 2005ж.316б..
13. Бартольд В.В. Трюки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Алматы. 1993ж.192 с
14. Алматы: Мың жылдық тарих 2-бас. Орта ғасырлардағы Жетісу өлкесінің астаналары, Алматы. 2009.320 б

References list:

1. Quat Baymirzaev «Jetisu jeriniñ jumbağı jeterlik» Egemen Qazaqstan №2 (29481) 4 қаңтар juma 2019j. 16 b
2. Nuğman B.Ğ. Uly dala orkenieti: Oq quralı Nuğman B.Ğ. Shaymuqanov S.D. Qarağandı memlekettik tehnikalıq universiteti, Qarağandı 2009j. 91 b
3. Qazaqstan tarihi (kene zamannan bugingi deyin) Bes tomdıql1-tom. Almatı 2010j 544 b.
4. Baypaqov K.M. Taymağambetov J.Q. Qazaqstan arxeologiyası: Joğargı oqu orındarınıñ studentterine arnalğan oqu quralı, Almatı 2009j 570 b.

5. Байпақов К. М. Қазақстанның ежелгі қалалары, Алматы 2007ж. 384б. Қазақстан балалар энциклопедиясы II басылм
6. Giovanni del Plano Karpini, Gilom de Rubruk Моңғолдардың тарихы. Giovanni del Plano Karpini; Шығыс бағиқа sayahatım. Gilom de Rubruk. Моңғол тілінен ауд. SH.Toqtamuratulı, Алматы 2012ж 264 б
7. Izvestiya Seriya obshchestvennykh nauk 1(268) Алматы NAN RK yanvar-fevral 2009 g s 344
8. Bartold V.V. Sochineniya IV tom, Moskva 1966g. s. 497
9. Байпаков К. Velikiy Shekoviyy put (na territorii Kazakhstana), Алматы 2007g. s 496
10. Байпақов К.М. Таймағамбетов Ж.Қ. Қазақстан археологиясы: Жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқу қуралы, Алматы 2009ж. 570 б
11. Bernshtam A.N. Proshloe rayona Alma-Ata. Istorika - arheologicheskiy ocherk-izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, Alma -Ata 1948g. s.1
12. Байпақов К. Қазақстанның ежелгі қалалары, Алматы 2005ж.316б..
13. Bartold V.V. Tryuki: Dvenadcat lekciy po istorii tureckix narodov Sredney Azii. Алматы: 1993ж.192 s
14. Алматы: Мін жылдық тарих 2-бас. Орта ғасырлардағы Жетісу өлкесінің астаналары, Алматы 2009ж. 320 б

Аннотация. В истории Казахстана очень много актуальных вопросов, требующих изучения. Сколько нераскрытых страниц и неисследованных личностей и исторических мест нашей истории. Земля Казахстана наполнена историческим наследием и историческими достопримечательностями.

Все программы Первого Президента Республики Казахстан -Елбасы «Рухани жаңғыру», «Мәңгілік Ел», «Мәдени мұра» созданы с целью пополнения нашей истории.

В истории Казахстана очень мало сведений в книгах по истории, есть даже личности и исторические города, которые не упоминаются в некоторых учебниках истории. Один из них-город Эквиус. Город Эквиус-историческое наследие, один из самых развитых средневековых городов. Основная цель научной работы-проанализировать историю становления и развития города Эквиус и написать ценные сведения о городе Эквиус. В настоящее время мы опираемся на данные средневековых ученых в ходе исследования. В этом контексте в исследовании города Эквиуса к. Байпаков, Б. Бартольд, А. Н. Бернштам в своих источниках указывали на М. Кашгари, В. Анализирует данные, приведенные в дневниках Рубрука. Также ценные сведения приводятся в работах о китайском городе Эквиус. В китайских отчетах город Эквиус назывался «или-рыба».

Ключевые слова: Эквиус, «Рухани жаңғыру», «Мәңгілік Ел», Или - балик, Ики - Огуз, село Дунгановка.

Abstract. There are a lot of topical issues in the history of Kazakhstan that need to be studied. How many undiscovered pages and unexplored personalities and historical sites of our history. The land of Kazakhstan is full of historical heritage and historical sights.

All the programs of the first president of the Republic of Kazakhstan - Elbasy «Ruhanizhangyru», «Mangilik El», «Madeni Mura» are designed to complement this history.

In the history of Kazakhstan, there is very little information in history books, and there are even figures and historical cities that are not mentioned in some history textbooks. One of them is the city of Equius. The city of equius is a historical heritage, one of the most developed medieval cities. The main purpose of the scientific work is to analyze the history of the formation and development of the city of Equius and write valuable information about the city of Equius. Currently, we rely on the data of medieval scientists in the course of our research. In this context, K.Baipakov, B. Barthold, A.N. Bernstam in their sources M. Kashgari, V. Analyzes the data provided in rubruk's Diaries. Also, valuable information is given in the works of China about the city of Equius. In Chinese reports, the city of Equius was called «or-fish»

Keywords: Ekwuis, «Ruhani zhangyru», «Mangilik El», ili - Balik, Iki - Oghuz, Dunganovka village.

ӘОЖ: 37,372,578

¹Байгунова Д.М.,* ¹Турдалиева Ш.Д., ²Садовская В.С.

¹магистр аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹магистр аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²педагогика ғ.д., профессор МӨММУ, Москва, Ресей Федерациясы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ ЖҰМЫСЫН ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАМТУ ТҮСІНІГІ, МӘНІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІГІ

Автор - корреспондент: baygunova77@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада әдістемелік қамтубұл-«реттеуші құжаттар мен әдістемелік құралдардың жиынтығы» және МТЖ-н әдістемелік қамту - тек ғылым ғана емес, сондай-ақ, ұйымдастыру әдістемелік және практикалық қызметекені жайлы түсінігі қарастырылады. Кез - келген қызмет түрі сияқты МТЖ-н әдістемелік қамту да оң нәтиже бере алады және бұл МТЖ-н әдістемелік қамту теорияның қортындылары мен ұсыныстарына, яғни ғылыми білімге сүйенген жағдайда ғана мүмкін деп негізгі түсінікке тоқталып өткен. Өз кезегінде МТЖ-н әдістемелік қамту білімнің ғылыми саласы ретінде мәдени-тынығу қызметі шеберлерінің озық тәжірибелерінің ұйымдастыру және әдістемелік өнерін неғұрлым жан-жақты әрі терең зерттесе, соғұрлым жемісті дамитындығы жөнінде терең мағлұмат берген.

МТЖ-н әдістемелік қамтудың құбылыстары мен әдістемелік үрдістер технологиясын зерттеу үшін айқын ұстаным, МТЖ-н әдістемелік қамтудың бүгінгі күнгі сипатына жоғарыдан шолу жасай алатын, оның даму тенденциялары мен перспективаларын, позитивті және негативті тұстарын анықтап, соның негізінде осы жүйенің барлық жұмысын жақсарту үшін ғылыми негізделген қорытындылар мен ұсыныстар беретін нақты идеялық-теориялық деңгей деп тоқталады.

Кілт сөздер: Шығармашылық, мәдениет, әдістеме, мекеме, қоғам, маман, қызмет, жұмыс.

Кіріспе. Қандай да бір құбылыс түсінігіне анықтама беру оның мәнін, пәнін, мақсаты мен өзгешелігін айқындаумен тұтастай байланысты. Осыған байланысты «мәдени - тынығу жұмысын әдістемелік басқару» түсінігін қажетті мазмұнмен толықтыру дегеніміз- аталған басшылық түрінің шығармашылық табиғатын және өзіндік сипатын анықтау, оның әлуметтік мәнін айқындау, барлық деңгейде олардың іс-әрекетінің өзара байланысы мен ықпалын орнату. Басқаша айтқанда, **әдістемелік** - «реттеуші құжаттар мен әдістемелік құралдардың жиынтығы». Мәдени - тынығу жұмысын әдістемелік қамтудың интерпретациясын толық және жан - жақты түсіну үшін оның маңызды тұстарын қарастыру және осы құбылыстың басым сипаттағы параметрлерін нақтылау қажет.

Теориялық талдау. Енді мәдени - тынығу жұмысын (МТЖ) әдістемелік қамту жүйесі жайлы түсінікті қарастыралық.

МТЖ-н әдістемелік қамту жүйе ретінде бірнеше құрылымдық компоненттерді қамтиды:

1. МТЖ-н әдістемелік қамтудың басым сипаттағы бағыттарын анықтайтын мақсаттар және одан шығатын міндеттер.

2. МТЖ-н әдістемелік қамтудың субъектісі. Оған кіретіндер:

- барлық деңгейде (ауыл, аудан, қала, облыс және республика) МТЖ-н әдістемелік қамтуға жауапты әдістемелік кабинеттер мен орталықтар және басқару органдары;

- МТЖ-н әдістемелік қамтуды жүзеге асыратын штаттық және штаттан тыс қызметкерлер;

- МТЖ-ның ғылыми әдістемесі мен арнайы білімдер,

3. МТЖ-н әдістемелік қамтудың объектісі. Оған жататындар:

- мәдени - тынығу мекемелері қызметкерлері;

- мәдени-тынығу қызметінің қоғамдық ұйымдастырушы-лары, яғни, белсенділер;

-жүйенің төменгі сатысындағы әдістемелік кабинеттер мен орталықтар, яғни, әдістемелік тұрғыдан тәуелді әдістемелік кабинеттер мен орталықтар қызметкерлері.

4.МТЖ-н әдістемелік қамтудың түрлері, әдістері, құралдары, қағидалары (принциптері) мен механизмі.

5.МТЖ тәжірибесіндегі үдемелі әдістеме жетістіктерін зерттеу, модельдеу, ендіруге бағытталған ұйымдастыру -әдістемелік жұмыстар мазмұны.

6.МТЖ-н әдістемелік қамту шарттары:

- әдістемелік жұмыс жүйесін ақпаратты-анықтамалық қамтамасыз ету;

- мәдени - тынығу мекемелерінің әдістемелік қызмет жүйесін қаржылық қамтамасыз ету;

-МТЖ-н әдістемелік қамту жүйесін материалдық-техникалық жабдықтау;

-МТЖ-н әдістемелік қамтуды жүзуге асыру үшін қажетті әлеуметтік-мәдени, санитарлық- гигиеналық, психо-физиологиялық, эстетикалық және т.б. алғышарттар.

7.Барлық деңгейдегі мәдениет қызметкерлерінің біліктілігін жоғарлату.

8.Репертуарлық - баспа іс-әрекеттері.

9.Әдістемелік сервис: идеялар аукционы, әдістемелік технологиялар рыногы, инновациялық орталық (коммерциялық, шаруашылық есеп), мәдени -тынығу мекемелері (МТМ) менеджменті, кардинеджер (бас менеджер) биржасы.

МТЖ-н әдістемелік қамтудың жекелеген компоненттерін жіктеу осы байланыстарды ұйымдастырушы элементтер, түрлер мен құралдар арасындағы сандық және сапалық құрамды көрсететін осы жүйе құрылымының тұтастығын анықтауға мүмкіндік береді.

Әңгіме болып отырған жүйенің мәнін ашып, маңызын жете ұғыну үшін аталған мәселенің пайда болып, қалыптасу тарихына көз жүгіртіп, оның заңдылықтарын, өзіне тән ішкі қайшылықтары мен даму тенденцияларын анықтау қажет. МТЖ-н әдістемелік қамту жүйе ретінде мәдени-тынығу қызметінің әдістемелік технологиясын жетілдіру, модельдеу, болжау және реттеуді жолға қою мақсатында пайда болды.

Өткен ғасырдың 20-шы жылдары МТЖ-н әдістемелік қамту жүйесі «бірыңғай әдістемелік иерархияны анықтау», «іс-әрекет әдістемесін анықтау» бағыттары бойынша қалыптасып, дамыды. Бұл МТЖ-ның әдістемесін бір ізге салу дегенді білдірмейді, керісінше қажетті ғылыми ақпаратты шоғырландыратын, оны мәдени-тынығу жұмысы қызметкерлерінің қызығушылықтары мен сұранысына орай әдістеме саласына алмастыратын өзіндік байланыстырушы буын қызметін атқаруға жол салады.

МТЖ-н әдістемелік қамтудың әкімшілік басқарудан ерекшелігі-жүйедегі субъект пен объектінің өзара қарым-қатынас принциптеріне байланысты.

МТЖ-н әдістемелік қамтудың өзіндік ерекшелігінің анықтау - осы жүйені өзге жүйелерден, соның ішінде МТЖ-н әкімшілік басқарудан ерекшелеп тұратын маңызды белгілерді айқындап беру. МТЖ-н әдістемелік қамтуды әкімшілік басқарумен салыстыру барысында оларды төмендегідей ортақ мақсат біріктіреді деген қорытынды жасауға болады: мәдени-тынығу қызметін тиімді және сапалы жүзеге асыру жүйені басқару субъектісі мен объектісінің өзара қатынасы сипатын ерекшелейді. Әкімшілік басқару субъектінің объектіге құқықтық, экономикалық, өзге де ықпал етуін қамтиды және бұл мақсатта директивті, қызметтік және нормативті құжаттарды пайдаланады. МТЖ-н әдістемелік қамту тәрбиелік және ынталандырушы әдістерге арқа сүйейді де, бұл оның нұсқау беру, кеңес, модельдеу сипатын қамтамасыз етеді. МТЖ-н әдістемелік қамтудың басты белгісі мен ерекшелігі де осында. Егер әкімшілік басқару үрдісінде жұмыстың жемісті және ұтымды болуының ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық, заңгерлік және өзге де алғышарттары қамтамасыз етілсе, ал әдістемелік басқару мәдени - тынығу мекемелері жұмысының мазмұнында оң өзгерістерді қамтамасыз етуге, оның сапасы мен тиімділігін көтеруге, сондай-ақ, мәдени - тынығу қызметінің озық, алдыңғы қатарлы түрлері мен әдістерін іздестіру, табу және оларды тәжірибеге ендіруге бағытталған.

Тәжірибелік бөлім. МТЖ-н әдістемелік қамтуды әкімшілік басқару элементтерімен

салыстыру барысында жоғарыда анықталған ерекше белгілері тек әдістемелік басқару жүйесін әкімшілік басқару жүйесінен бөлуді қамтамасыз ететін сапаларды ғана көрсетеді.

МТЖ-н әдістемелік қамтудың ерекшелігін бөліп қарағанда оның жалпы мәдени-тынығу қызметін басқарудың бір буыны, құрамдас бөлігі, осы саланы басқарудың тұтас жүйесінің ерекше түрі болып табылатынын ескеру қажет.

Әдістемелік қамтудың өзіндік ерекшеліктері мен белгілерін топтау негізінде оның мәні неғұрлым айқын көрінеді. Жалпы алғанда МТЖ-н әдістемелік қамтудың өзіндік ерекшелігі оның пәнінен айқын көрінетінін шамалауға болады. МТЖ-н әдістемелік қамтудың пәні мәдени-тынығу қызметінің технологиялық әдістемесі болып табылады. Біз бұл мәселеге алдағы тарауларда нақты тоқталатын боламыз. Дәл осы МТЖ-н әдістемелік қамтудың пәнінің ерекшелігі оның өзге де ерекшеліктерінің туындауына негіз болады.

МТЖ-н әдістемелік қамтудың ерекшелігі тек оның пәнінің бірегейлігіне ғана емес, сондай-ақ ерекше аудиториясы мен объектінің өзгешелігіне де тікелей байланысты. Білімнің ерекше саласы және басқарудың ерекше түрі ретінде МТЖ-н әдістемелік қамтудың сапалық өзгешілігі оның объект ретінде мәселенің бір жағын ғана зерттеуге (бұл оның пәнін анықтайды) алатынына негізделеді.

МТЖ-н әдістемелік қамтудың пәнін білімнің арнайы саласы ретінде анықтау үшін әдістемелік кабинеттер мен орталықтардың ролі мен мәнін, функцияларын, олардың мемлекеттің қоғамдық-саяси және әлеуметтік - мәдени өміріндегі орнын айқындау қажет.

Әдістемелік қамтудың пәні аталған ғылымда қандай да бір мәселенің қай тұрғыдан зерттелетінін көрсетеді.

Ғылымның пәнін анықтау үшін осы ғылым әлеуметтік - мәдени өмір саласын қалай зерттейтінін, заңдылықтарын, оның басты мәселелерін және бұл мәселелердің теориялық және практикалық маңызын нақтылау қажет.

Бір айта кетерлік жайт, соңғы жылдары ғылыми білім саласы ретінде МТЖ-н әдістемелік қамтудың дамуы және әдістемелік кабинеттер мен орталықтардың рөлінің артуымен, мәдени - тынығу қызметінің жетілумен байланысты МТЖ-н әдістемелік қамту мәселесін кеңінен түсіндіруге деген ұмтылыс айқын байқалауда.

Жалпы алғанда МТЖ-н әдістемелік қамтудың пәні - мәдени - тынығу қызметі үрдісінің әдістемесі болып табылады. Оның негізін төмендегідей маңызды компоненттердің жиынтығы құрайды: мақсат, міндеттер, негізгі бағыттар, мазмұн, түр, технологиялық әдістер, құралдар, мәдениет қызметкерлерінің рационалдық, эмоционалдық және еріктік саласына психологиялық-педагогикалық ықпал ету қағидалары.

Нәтижелер мен талқылау. Бұл мәселемен мәдени-тынығу қызметін жетілдіру арқылы жеке тұлғаны қалыптастыру мәселесін қарастыратын бірде-бір ғылым саласы айналыспайды. Бұл МТЖ-н әдістемелік қамтудың өзіндік міндеті, оның ғылыми зерттеуінің пәні.

Мәдени-тынығу қызметін әдістемелік қамтудың білімнің ғылыми саласы ретінде қалыптасуы клубтардың, мәдениет үйлері мен сарайларының, жастардың демалыс орталықтарының әдістемелік және практикалық қызметін зерттеу және жинақтау, олардың жұмысындағы заңдылықтарды айқындауға деген қоғамның сұранысынан келіп шығады. Мұнда оның нақты мазмұнын анықтап, мәдени-тынығу қызметінің неғұрлым тиімді түрлерін, әдістері мен құралдарын жетілдіру қажет.

Сонымен бірге әдістемелік қамту - тек ғылым ғана емес, сондай-ақ, ұйымдастыру - әдістемелік және практикалық қызмет.

Кез - келген қызмет түрі сияқты МТЖ-н әдістемелік қамту да оң нәтиже бере алады және бұл МТЖ-н әдістемелік қамту теорияның қортындылары мен ұсыныстарына, яғни ғылыми білімге сүйенген жағдайда ғана мүмкін. Өз кезегінде МТЖ - н әдістемелік қамту білімнің ғылыми саласы ретінде мәдени-тынығу қызметі шеберлерінің озық тәжірибелерінің ұйымдастыру және әдістемелік өнерін неғұрлым жан-жақты әрі терең

зерттесе, соғұрлым жемісті дамиды.

МТЖ-н әдістемелік қамтудың құбылыстары мен әдістемелік үрдістер технологиясын зерттеу үшін айқын ұстаным, МТЖ-н әдістемелік қамтудың бүгінгі күнгі сипатына жоғарыдан шолу жасай алатын, оның даму тенденциялары мен перспективаларын, позитивті және негативті тұстарын анықтап, соның негізінде осы жүйенің барлық жұмысын жақсарту үшін ғылыми негізделген қорытындылар мен ұсыныстар беретін нақты идеялық-теориялық деңгей керек.

Ғылым саласы ретіндегі МТЖ-н әдістемелік қамту және мәдениет факультеттері және университеттердің мәдени-тынығу жұмысы кафедралары оқытатын МТЖ-н әдістемелік қамту пәні ұғымдарын ажыратып алу қажет. Мәдениет институтарында оқу пәні қатарында оқытылатын МТЖ-н әдістемелік қамту ғылым ретінде өз алдына МТЖ-н әдістемелік қамтудың маңызды жетістіктерін студенттерге меңгерту, сол арқылы студенттерді әдістемелік және практикалық қызметке дайындауды міндет етіп қояды.

МТЖ-н әдістемелік қамту жөніндегі ғылым саласындағы білімдердің жалпы көлемі мен мазмұндалу бірізділігі оқу жоспарында және курстың бағдарламасында анықталады.

Қорытынды. Оқу пәнінің мазмұнында қашанда ғылыми негіз болады.

Оқу пәні ретінде МТЖ-н әдістемелік қамту әдістемелік кабинеттер мен орталықтардың қызметін қамтитын сұрақтар кешенін қарастырады. Оның ішінде аса маңыздылары төмендегілер болып табылады: -Республикадағы МТЖ-н әдістемелік қамту жүйесі; -МТЖ-н әдістемелік қамту органдарының ұйымдастыру-функционалдық құрылымы; -МТЖ-н әдістемелік қамту жүйесінің қалыптасу және даму тарихы, олардың әдістемелік және практикалық қызметі; -әдістемелік кабинеттер мен орталықтардың әлеуметтік функциялары, нарықтық экономиканың объективті талаптарына, тұрғындар мен мәдениет қызметкерлерінің рухани қызығушылықтары мен сұраныстарына, әдістемелік кабинеттер мен орталықтардың материалдық техникалық және өзге де мүмкіндіктеріне негізделген жаңа жағдайдағы ұйымдастыру -әдістемелік жұмыстардың нақты мазмұны мен негізгі бағыттары, мақсаттары, міндеттері; - республикадағы МТЖ-н әдістемелік қамтудың қағидалары; -әдістемелік кабинеттер мен орталықтардың тұрғындардың көркемөнер шығармашылығының әдістемелік және практикалық мәселелерін шешу үшін қолданатын әдістері, құралдары, түрлері; -МТЖ-н әдістемелік қамтуды ұйымдастыру және оның мазмұны; - әдістемелік кабинеттер мен орталықтар жұмысын жоспарлау, есепке алу және бақылау; -мәдени-тынығу жұмысының озат тәжірибесін жинақтау, тарату және тәжірибеге ендіру; -мәдениет қызметкерлерінің біліктілігін жоғарлату; -әдістемелік кабинеттер мен орталықтарды безендіру және жабдықтау; Жоғарыда көрсетілген мәселелер бөлімдер мен тақырыптарда топтастырылған.

МТЖ-н әдістемелік қамту пәнін оқыту Қазақстан Республикасы және ТМД елдеріндегі алдыңғы қатарлы әдістемелік кабинеттер мен орталықтардың озат тәжірибесін, теориясы мен әдістемесін топтастыру негізінде жүзеге асырылады. Әдістемелік бағыттағы пәнді оқытуды өмірмен, әдістемелік кабинеттер мен орталықтардың нарықтық жағдайдағы қызметімен байланыстыру білікті және өз ісін сүйетін мәдени -тынығу жұмысы мамандарын дайындаудың басты шарты .

Әдебиеттер тізімі:

1. Абишев М.А., Багов И.Т. Организация системы методического руководства культурой и художественным творчеством. Шымкент, ЮКГУ, 2005г.
2. Абишев М.А., Багов И.Т. Методическое руководство самодеятельным художественным творчеством. Чимкент, ОНМЦ НТ и КИР, 1989г.
3. Багов И.Т., Абишев М.А. Методическая деятельность межсоюзных Домов, Дворцов культуры и ОМДСТ. Чимкент, ОМДСТ, 1989г.

4. Багов И.Т. Методический кабинет РДКорганизационно-методический центр народного творчества и культурно-просветительной работы. Чимкент, ОНМЦ НТ и КПр, 1988г.

5. Багов И.Т., Уалиханова А. Мәдени-тынығу жұмысын әдістемелік қамту. Оқулық. Шымкент: М.Әуезов атындағы ОКМУ, Шымкент. 2015. 270б.

6. Каргин А.С: Воспитательная работа в самодеятельном художественном коллективе. Москва. Просвещение, 1984. 188с.

References list:

1. Abishev M.A., Bagov I.T. Organizatsiya sistemy metodicheskogo rukovodstva kul'turoy i khudozhestvennym tvorchestvom. Shymkent, UKGU, 2005g.

2. Abishev M.A., Bagov I.T. Metodicheskoye rukovodstvo samodeyatel'nykh khudozhestvennym tvorchestvom. Chimkent, ONMS NT i KPR, 1989g.

3. Bagov I.T., Abishev M.A. Metodicheskaya deyatel'nost' mezhsoyuznykh Domov, Dvortsov kul'tury i OMDST. Chimkent, OMDST, 1989g.

4. Bagov I.T. Metodicheskii kabinet RDKorganizatsionno-metodicheskii tsentr narodnogo tvorchestva i kul'turno-prosvetitel'noy raboty. Chimkent, ONMTS NT i KPR, 1988g.

5. Bagov I.T., Ualikhanova A. Madeni-tynygu zhumysyn adistemelik kamtu. Okulyk,.- Shymkent: M.Auezov atyndaғы OKMU, Shymkent. 2015. 270b.

6. Kargin A.S: Vospitatel'naya rabota v samodeyatel'nom khudozhestvennom kollektive. Moskva. Prosveshcheniye, 1984. 188s.

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие методического обеспечения-это» совокупность регламентирующих документов и методических пособий " и методическое обеспечение МЖС - не только наука, но и организационно-методическая и практическая деятельность. Методологическое обеспечение МЖС, как и любой вид деятельности, может дать положительный результат, и основное понимание того, что методическое обеспечение МЖС возможно только в том случае, если оно опирается на выводы и рекомендации теории, т. е. на научные знания. В свою очередь, методическое обеспечение МЖС дало глубокое представление о том, что чем более всесторонне и глубоко изучено, тем плодотворнее развивается организационное и методическое искусство лучших практик мастеров культурно - досуговой деятельности как научной области знаний.

Ключевые слова: Творчество, культура, методология, учреждение, общество, специалист, деятельность, работа.

Abstract: In this article, the concept of methodological support is considered -it is a "set of regulatory documents and methodological manuals " and methodological support of the Ministry of Health is not only science, but also organizational, methodological and practical activities. The methodological support of the IHS, like any type of activity, can give a positive result, and the basic understanding is that the methodological support of the IHS is possible only if it is based on the conclusions and recommendations of theory, i.e. on scientific knowledge. In turn, the methodological support of the IHS gave a deep understanding that the more comprehensively and deeply studied, the more fruitful the organizational and methodological art of the best practices of masters of cultural and leisure activities as a scientific field of knowledge develops.

Key words: Creativity, culture, methodology, institution, society, specialist, activity, work.

МАЗМУНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА HISTORY OF KAZAKHSTAN

1	<p>Құлшарова Х.Қ.*
тарих магистрі, оқытушы, «Мирас» университеті. Шымкент, Қазақстан
ҰЛТТЫҚ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ АЛАШ
ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ РӨЛІ</p>	5
2	<p>¹Миразов М.У.,* ²Талдыбек М.Ж.
¹тарихшы, «Қазақтану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры.
Шымкент, Қазақстан
²«Тарих және этнология» ғылыми орталығының жоғарғы білікті маманы.
М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ТОҒАНАС БАТЫР: ЖАҢА КӨЗҚАРАС, СОҢҒЫ ДЕРЕКТЕР</p>	13
3	<p>Өмірзақов С.Д.
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ,
«Абайтану» ғылыми орталығының басшысы, Шымкент., Қазақстан
ДАТҚАЛЫҚ БИЛІК ДӘУІРІНДЕГІ АЗАТТЫҚ ИДЕЯСЫ</p>	21
4	<p>¹Алибеков О.Б., ¹Молдағалиев А.Б.*, ²Меңілбаев Ғ.А.
¹к.техн.н., доцент, ЮКУ им.М.Ауэзова Шымкент. Қазақстан
¹к.техн.н., доцент, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
²к.ист.н., доцент, КазНПУ им.Абая, Институт Сорбонна-Казакстан. Алматы,
Казахстан
ПОИСК ПОГИБШИХ И ПРОПАВШИХ СОЛДАТ ВОВ - ОДНА ИЗ
ФОРМ ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ</p>	33

ТҮРКІТАНУ ТЮРКОЛОГИЯ TURKOLOGY

5	<p>Демесинова Л.С., Тулебаев К.Т.,* Бейсенова Р.
 «Филология» мамандығының магистранты, М.Әуезов атындағы ОҚУ.
 Шымкент, Қазақстан
 «Филология» мамандығының магистранты, М.Әуезов атындағы ОҚУ.
 Шымкент, Қазақстан
 «Филология» мамандығының магистранты, М.Әуезов атындағы ОҚУ.
 Шымкент, Қазақстан
 ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІН ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІМЕН
 ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ, ТІЛДІК-ТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІДЕ
 ҚАРАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ</p> | 41 |
|---|--|----|

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ **ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ** **THE WORLD HISTORY**

- 6 **Джалилов А.М.*** 46
 магистр гуманитарных наук, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
ВОЗНИКНОВЕДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КУРДОВЕДЕНИЯ В РОССИИ И СССР

ЭТНОЛОГИЯ **ЭТНОЛОГИЯ** **ETHNOLOGY**

- 7 **Торгаутова Ш.А.,* Спанов М.Ж.** 54
 магистр,начальник научного центра «История и этнология» ЮКУ им.М.Ауэзова
 Шымкент, Казахстан
 к.философ.н., доцент. ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
РАЗВИТИЕ МУЗЕЙНОГО ДЕЛА В СЕЛЬСКИХ ШКОЛАХ НА ОСНОВЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ АРТЕФАКТОВ, ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ДАННЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ВИДЫ РЕМЕСЛА СОВРЕМЕННОГО АУЫЛА НА ПРИМЕРЕ С.БАЛДЫБЕРЕК

- 8 **¹Юсупов А.Н.,* ¹Юсупова А.А., ²Фарзад Поур Рахимиян** 61
¹к.арх., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹PhD докторы, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²PhD докторы, проф., Нортумбрия университеті. Ньюкасл-апон-Тайн қаласы, Ұлыбритания
ҰЛТТЫҚ ҮРДІСТЕГІ ЭТНОАЛЛЕЯНЫ ЖОБАЛАУ МӘСЕЛЕСІ

- 9 **Кумарова А., Аманбаева Г.Т., Торгаутова Ш.А.*** 65
 старший преподаватель. ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
 старший преподаватель. ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
 магистр, начальник научного центра «История и этнология».
 ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
ВОЗРОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ «ШӨГЕН» - КАК ОДНОГО ИЗ ВИДОВ КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО КОННОГО СПОРТА

ӨЛКЕТАНУ **КРАЕВЕДЕНИЕ** **LOCAL HISTORY**

- 10 **Шерова Г.С.,* Сапарбекова А.А., Төлебаев Е.А.** 71
 магистр, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
 к.биолог.н., доцент, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
 докторант, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
ВОЗРОЖДЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ КИСЛОМОЛОЧНЫХ ПРОДУКТОВ В ЮКУ: КУРТ С ДОБАВЛЕНИЕМ ЛАМИНАРИИ

- 11 **¹Zhakeyeva Zh.M.*, ¹Adyrbekova G.T., ²Kashkarov A.A.** 77
¹senior lecturers of M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
¹senior lecturers of M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
²candidate of agricultural sciences, senior lecturer Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin, Astana, Kazakhstan
EVERYONE MAKES THEIR OWN DECISION ABOUT VACCINATION

ТҮЛҒАТАНУ ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ COGNITION OF PERSONALITY

12	<p>Таңсықбаева Б.А.
филолог. ғ.к., қауымдастырылған профессор,
Логистика және көлік академиясы АҚ. Алматы, Қазақстан
МАНАШ ҚАБАШҰЛЫ ҚОЗЫБАЕВ – ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ
КӨШБАСШЫСЫ</p>	81
<p>ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY</p>		
13	<p>¹Aidarova A.B.,* ²Stefan Dyrka, ³Beglashova M.A.
¹candidate of Economic Sciences, Professor, M.Auezov SKU, Shymkent,
Kazakhstan
²Doctor of Economics, Professor of the Department of Management and Marketing
of the Upper Silesian University of Economics named after V.Korfantego in
Katowice
³master'S degree, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
WAYS TO ASSESS AND INCREASE THE INVESTMENT
ATTRACTIVENESS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN</p>	87
14	<p>¹Байжанов К.С.,* ¹Кузнербаева А.Т., ²Ромашов Б.В.
¹аға оқытушы, а.ш.ғ.к.М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹доктор PhDM.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²ветеринария ғылымдарының докторы, профессор, Император Петр 1
атындағы Воронеж мемлекеттік аграрлық университеті, Ресей Федерациясы
МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ДАМУДА ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ ІС-
ШАРАЛАРДЫ УАҚТЫЛЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ</p>	92
15	<p>¹Калтаева Д.Б.,* ¹Тайбек Ж.К., ²Сабенова Б.Н.
¹магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹экон.ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²экон.ғ.к., Ә.Қуатбеков атындағы ХДУ. Шымкент, Қазақстан
2020-2021 ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАРЖЫ
СЕКТОРЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР МЕН ТӘУЕКЕЛДЕР</p>	100
16	<p>Атенова К.А., Ахметова С.С.*
қаржы магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
экономика магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент,
Қазақстан
ЖАҢА ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫСАНДЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАР МҮМКІНДІКТЕРІ</p>	105

ЗАҢТАНУ ЮРИСПРУДЕНЦИЯ JURISPRUDENCE

17	¹Накышов Н.Н.,* ²Узденова И.Д., ³Шекербекова М.С. ¹заң ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан ²заң ғ.к., М.Сапарбаев атындағы ГИ. Шымкент, Қазақстан ³заң ғ. магистрі Академик Ә.Қуатбеков атындағы ХДУ. Шымкент, Қазақстан ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	111
18	Кукеев А.К.* старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан НАПРАВЛЕНИЯ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	117
19	Садиебекова М.С.* құқық магистр, аға оқытушы, М.Әуезов ОҚУ. Шымкент, Қазақстан ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РЕФОРМАЛАР: ИДЕЯДАН ІС-ӘРЕКЕТКЕ. ҚАСЫМ-ЖОМАРТ ТОҚАЕВТЫҢ ЖАҢА БАҒЫТЫ	125

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ – PEDAGOGY AND TEACHING METHODS

20	¹Алметов Н.Ш., ¹Рауан М.Ж.,* ²Иброхимова Г.Х. ¹педагогика ғ.д, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан ¹«Педагогика және психология» мамандығының 2 курс магистранты М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан ²педагогика ғ.д., профессор. ТашМЭУ. Ташкент, Өзбекстан ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЕНДІРУДІҢ ПОСТИННОВАЦИЯЛЫҚ КЕЗЕҢІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ	129
21	¹Атыманова К.Ж., Байтикова К.А.,* ²Хусейн Узунбойлу ¹педагог. ғ.к., қ. профессор, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен, Қазақстан ²педагог-психолог, №106 «Қарлығаш» балабақша-бөбекжайы КМҚК, Өскемен, Қазақстан ³профессор, доктор, Таяу Шығыс Университеті, Солтүстік Кипр, Турция ПЕДАГОГТАРДЫҢ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРМЕН СУБЪЕКТ-СУБЪЕКТІЛІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСҚА ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	134
22	¹Stybayeva A.Sh.,* ²Madaliyeva S.L., ³Vlasova V.A. ¹a candidate of pedagogical sciences, an Associate Professor of the Chair of	143

«Special and Social Pedagogy» of Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati, Taraz, Kazakhstan

²teacher-researcher, an elementary school teacher of the highest category, sh. №23, Shymkent, Kazakhstan

³master of Psychology, psychologist of kindergarten No. 64 Lipetsk, Russian Federation

THE USE OF DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES IN KINDERGARTEN

23	<p>Ескендирова М.М.,* Ескендиров М.З.</p> <p>старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан
д.техн.н., профессор, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан</p> <p>ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ СЛП ПРИ ИЗУЧЕНИИ ТЕХНИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ</p>	147
24	<p>Стыкулов М.О., Нурман Ж.П.,* Назанова Г.Ж.</p> <p>аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан</p> <p>ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ МӘДЕНИ ТЫНЫҒУЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ</p>	153
25	<p>¹Махмутова К.И., * ²Джанпейсова Г.Э.</p> <p>¹педагогика ғ.к. М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²педагогика ғ.к, доцент, Герцен атындағы РМПУ филиалы. Ташкент, Өзбекстан</p> <p>БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ШАРТТАРЫ</p>	159
26	<p>¹Смағұл Х.Ж.,* ¹Атемова Г.Т., ²Садовская В.С.</p> <p>¹магистр оқытушы, М.О.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹магистр аға оқытушы, М.О.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²педагогика.ғ.д., профессор, Мәскеу ММИ. Москва, Ресей</p> <p>ДОМБЫРАДА ОРЫНДАУШЫЛЫҚҚА ЖЕКЕ ҮЙРЕТУ ТҮЛҒАНЫ ЖАН-ЖАҚТЫ ДАМУ ТҰРАЛЫ РЕТІНДЕ</p>	164
27	<p>¹Мустафаев И.Т.,* ¹Филонова А.Ю., ²Алиев И.Б.</p> <p>аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
педагогика ғ.к., М.Улугбек атындағы ӨзБҰУ. Ташкент, Өзбекстан</p> <p>ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ «ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН СПОРТТЫҚ ЖАРЫСТАР» ӘДІСТЕМЕСІ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КЕШЕНДІ ДАМУ ПАРАМЕТРЛЕРІН АРТТЫРУ МЕХАНИЗМДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ</p>	169
28	<p>¹Demeuov A.K.,* ¹Altaeva G.N. ²Ruzmetov R.T.</p> <p>¹candidate of pedagogical science, docent, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
¹master, senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
²assistant professor, M.Ulugbek National University Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan</p> <p>THE ROLE OF WRESTLING IN THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL QUALITIES OF ATHLETES</p>	174

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings
ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE

- 29 ¹Базарбеков Б.М.,* ¹Тілеубердиев Б.М., ²Радбиля Т.Б. 178
¹«Филология» мамандығының докторанты М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹филология ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²филология ғ.д., профессор, Н.И.Лобачевский атындағы Нижегород МУ, Нижегород, Ресей
ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ КЕҢІСТІКТЕГІ ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ
ТОПОНИМДЕРІНІҢ ПРЕЦЕДЕНТТІК СИПАТЫ
- 30 ¹Ағабеков О.М.,* ¹Кайимов М.А., ²Конурбаева Р.Э. 185
¹магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²филолог.ғ.к., доцент, Қырғызстан Республикасы президентінің жанындағы Ұлттық аттестациялық комиссияның жетекші маманы. Бішкек, Қырғызстан
А.АЛТАЙ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЗМНІҢ
ЭСТЕТИКАЛЫҚ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ
- 31 ¹Елтаева Ж.Қ., ¹Миятбекова З.У.,* ²Абдіразақова Г.Ш. 190
¹магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²филолог.ғ.к., доцент, Ж.Баласағұн атындағы Қырғыз ҰУ. Бішкек. Қырғызстан
Т.ӘЛІМҚҰЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КҮЙ САЗЫ ТАБИҒАТЫН
СУРЕТТЕУДІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
- 32 ¹Ерметова Р.Е., ¹Саматаева К.Б.,* ²Егембердиева А.А. 195
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
³филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²филолог.ғ.д., профессор, И.Арабаева атындағы ҚырғызМУ. Бішкек, Қырғызстан
Т.ӘБДІҚҰЛЫ ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ ПРОБЛЕМАТИКАСЫ МЕН
СТИЛЬДІК ЖҮЙЕСІ
- 33 ¹Базарбекова Н.Ш., ¹Утегенова Г.Ж., ²Т.Садыков 201
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²фил.ғ.д., профессор Бишкек мемлекеттік университеті, Бишкек, Қырғызстан
Б.НҮРЖЕКЕЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ Д. ИСАБЕКОВ,
М. МАҒАУИН ТУЫНДЫЛАРЫМЕН ТАҚЫПТЫҚ ҮНДЕСТІГІ

- 34 ¹Базарбекова Н.Ш.,* ¹Сералиева А.Е., ²Содиқов Қ. 208
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²филолог.ғ.д., профессор Тошкент давлат шарқшунослик университети,
 Тошкент, Узбекстон
**Б.НҮРЖЕКЕЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ М.ГОРЬКИЙ,
 М.ӘУЕЗОВ, Ғ.МҮСІРЕПОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТАРЫНДАҒЫ
 ӘДЕБИ ДӘСТҮРДІ ЖАЛҒАСТЫРУЫ**

**КОГНИТИВТІ АСПЕКТІДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ-
 МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ
 ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ
 ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
 LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT
 BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION**

- 35 Сейдикенова А.С., Архатова А.А.* 214
 филология ғ.к профессор, Абай атындағы Қазақ ҰПУ, Алматы, Қазақстан
 магистрант, Абай атындағы Қазақ ҰПУ, ағылшын тілі мұғалімі, №15
 гимназиясы Алматы, Қазақстан
**ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ КӨРНЕКІЛІКПЕН ОҚЫТУ ПРИНЦИПІН
 ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ**

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
 ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
 CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН (КӘСІПТІК БІЛІМ)
 ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН
 (ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ).
 VISUAL ARTS AND DESIGN (VOCATIONAL TRAINING)**

- 36 ¹Жолдасбекова С.А.,* ¹Измалеуова А.Ш., ²Займоғлы Өмер 220
¹педагогика ғ.д., профессор. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹магистр, оқытушы. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²PhD, доцент, Акдениз университеті. Анталья, Түркия
**ҚАЗАҚТЫҢ СӘНДІК - ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРІ АРҚЫЛЫ
 СТУДЕНТТЕРДІҢ РУХАНИ-ӨНЕГЕЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН
 ҚАЛЫПТАСТЫРУ**
- 37 ¹Kunzhigitova G.B.,* ¹Beysenbayev S.K., ²Martynova N.V. 227
¹chief instructor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan ¹doktor of pedagogical
 science, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan ²candidate of Pedagogical
 Sciences, Associate Professor of the Pacific State Pedagogical University. Member
 of the Russian Academy of Folk Arts. Khabarovsk, Russian Federation
CONCERNING OF KAZAKH DECORATIVE ARTS

- 38 ¹Абдукаримова Г.А., * ¹Шойбекова А.А., ²Рамазонов Н.Н. 230
¹филолог. ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹филолог. ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²филолог. ғ. PhD, Ташкент мемлекеттік заң университеті, Ташкент, Өзбекстан
ФОТОГРАФИЯ ТАРИХЫ МЕН ОНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ
- 39 **Усенова А.М., * Бакидир Ж.М.** философия докторы (PhD), М.Әуезов 235
 атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан 2 курс магистранты. Әуезов атындағы
 ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНЫҢ
 ҚҰРЫЛЫМЫ**
- 40 ¹Нарзуллаева С.Б., ²Eftal SHukru Batmaz 240
¹магистр, оқытушы Ә.Мусин атындағы Балқаш гуманитарлы-техникалық
 колледжі Балқаш, Қазақстан
²PhD, доктор. Анкара университеті. Анкара, Түркия
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАРИХИ МҰРА - ЭКВИУС ҚАЛАСЫ
- 41 ¹Байгунова Д.М., * ¹Турдалиева Ш.Д., ²Садовская В.С. 246
¹магистр аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹магистр аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²педагогика ғ.д., профессор МӨММУ, Москва, РФ
**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ ЖҰМЫСЫН
 ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАМТУ ТҮСІНІГІ, МӘНІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІГІ**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналы
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal

1 (13) 03 / 2022

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, профессор. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы.

Техникалық редактор:

Джунисбаев С.М. – тарих ғылымдарының кандидаты. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері.

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор: Кожамжарова Д.П. - Председатель правления - ректор ЮКУ имени М.Ауэзова. доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова;

Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история». Начальник Научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Технический редактор:

Джунисбаев С.М. - кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «История Казахстана». Старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5,
М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың баспаханасы, Т.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.
Баспаға қойылған күні: 24.03.2022, Формат 60x80 ¹/₈ Тираж 500 дана
Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3763, 18.03.2022
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2022© М.Әуезов атындағы ОҚУ